

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

I
СЛОВАРЬ

II
КЛАССИФИКАЦИЯ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ТАШКЕНТ—1961

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИ

I
ЛУҒАТ

II
ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1961

I қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати

Ш. Шоабдурахмонов

II қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати

Г. Ҳ. Салимов

СЎЗ БОШИ

Жонли шевалар ёзма ёдгорликларда, шунингдек ҳозирги адабий тилда ҳам учрамайдиган айрим грамматик формалар, лексик элементларни сақлаб қолганларки, уларни асосли равишда ўрганиш жуда муҳим тарихий-лингвистик хулосаларни чиқаришга имкон туғдиради, қатъий бир қонуният асосида тилнинг узоқ замонлардаги ҳолатини аниқлашда текширувчига жуда қимматли материал беради. Шунинг билан бир қаторда, бундан лексик-грамматик фактлар ... қадимги ёдгорликларни тушуниш ва лингвистик анализ қилишда ноёб қўлланма вазифасини ало этадилар¹.

Жонли шеваларимизнинг лексикасини ўрганиш ишига ҳозиргача етарли аҳамият бермай келаётирмиз. Сўнгги йилларда ёзилган бир қатор кандидатлик диссертацияларда шева лексикаси иккинчи даражали материал сифатида ишнинг охирига илова қилинади, холос. Ваҳоланки, жонли шеваларнинг лексикасини тарихий-қийсий ўрганиш лингвистик аҳамиятидан ташқари, этногенетик проблемаларни ёритишда, шеваларимизнинг тарихини яншиқил топиш процессини кўздан кечиришда энг ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилишига ҳеч қандай шубҳа йўқдир. Бу жиҳатдан проф. А. К. Боряковнинг ишимизга берган тақризида баён этилган фикрлар жуда асослидир: „Хоразм шеваларининг лугати тилшуносларда ва тарихчиларда алоҳида қизиқиш туғдирмоғи керак. Жанубий Хоразм шевалари ҳақидаги бизнинг маълумотиимиз ҳозиргача фақат фонетика ва морфологияга доир қисқа фактлар билангина чекланиб келмоқда. Ваҳоланки, мазкур шеваларнинг лексикасида кўпгина фактлар борки, улар Хоразм шеваларининг мураккаб ташкил топиш тарихини аниқлашда мадад берадиганлар“.

Сўнгги беш-олти йил ичида биз Хоразм шеваларини ўрганиш билан шугулландик. Иш давомида халқ оғзаки ижодидан анчагина материал тупланди (яртак, мақол, топишмоқ, турли жанрларга оид қўшиқлар, бевосита халқ оғзидан ёзиб олинган ихчам иборалар, жумлалар ва бошқалар). Бу материалларда учраган, шунингдек, сўраш йўли билан тўпланган суз-терминларнинг сони қарийб беш мингга етиб қолди. Биз Хоразм шевалари лексикасининг тарихий-лингвистик аҳамиятини назарда тутиб, лугат тузишга қарор қилдик.

Бу ишимиз диалектологик лугат тузишда биринчи тажриба бўлиб, Ҷабек тили Хоразм шеваларининг баъзи бир лексик хусусиятларини аниқлаш вазифасини ўз олдига қўяди. Бу соҳада ўзбек шевалари бунича бизга қўлланма бўладиган бирор иш яратилмади. Бошқа туркий тиллар бўйича ҳам шеваларнинг лугатини ўрганишга бағишланган бирор жиддий иш йўқ эди. Фақат сўнгги икки-уч йил ичида айрим туркий тилларнинг

¹ И. М. Мелноранский. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, 3-бет.

шева лексикасига бағишланган баъзи ишлар эълон қилинди. Шулардан 1956 йилда проф. Жалай таҳрири остида чиққан татар тилининг диалектологик луғати, Р. А. Рустамов таҳрири остида нашр этилган Муғон гуруҳи шеваларининг луғати (Диалектологик тўплам, Баку, 1/1—220-бетлар), каби ишлари, шунингдек, 1958 йилда „Қозок тилининг тарихи ва диалектологияси масалалари“ номли тўпламда Ж. Досқараевнинг балиқчиликка оид каттагина иши, марҳум проф. С. Аманжоловнинг 1959 йилда эълон қилинган (Асарлар, I бўлим, 353—439-бетлар) диалектологик луғатини қайд қилиб ўтиш зарур.

Ўзбек тилшунослигида ҳали янги соҳа бўлган бу ишга ёлғиз авторнинггина меҳнати сингмади. Бу луғатни тузишда, сўз тўплашда, қурғазмади материал йиғишда, шевалараро сўзларнинг фонетик вариантларини аниқлашда, сўз маъноларини белгилашда хоразмлик ўртоқларнинг ердани жуда катта ошди.

Ишимизга яқиндан ёрдам берган Хоразм Давлат педагогика институтининг доценти, филология фанлари кандидати Отаназар Мадрахимовга, ўқитувчилардан: Отажон Ёвбосаровга, Халилулло Сиддиқовга, Комилжон Абдуллаевга, шунингдек собиқ студентларимиздан Назира Муродовага, Зулайхо Каримовага, А. Ишасевга, Ю. Жуманазаровга алоҳида миннатдорчилик билдиришни ўзимизнинг бурчимиз деб биламиз.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор А. К. Боровков ишимизнинг қўл ёзмасини икки марта синчиклаб қўриб чиқди, ўзининг мулоҳазаларини баён қилди ва қимматли маслаҳатлар берди. Биз муҳтарам Александр Константинович Боровковга самимий миннатдорчилик билдирамыз.

Бу иш жуда мураккаб ва масъулиятли соҳага қўйилган биринчи қадамдир. Луғатда айрим нуқсонлар ва камчиликларнинг бўлиши табиий. Луғатчилик соҳасининг мутахассислари, диалектологлар, аниқса хоразмлик ўртоқлар ўз мулоҳазалари билан бизга ёрдам курсатурлар, деб умид қиламыз.

Автор

I

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ЛУҒАТИ

ЛУГАТНИНГ ТУЗИЛИШИ ХАҚИДА

Хоразм шеваларининг лугатини тузишда қуйидаги асосий принципларга суяндиқ:

1. Лугатга одатда адабий тилимизда учрамайдиган сўзлар киритилди: арпа (анҳор), аран (огил), лабър (чангак), элдъкчэ — (олдѣпқич), қапъ (эшик), ла:р (сув юлиб кетган ер), соқы (кели—ўғир), сарънжақ (хайюн-чак), қаза (балиқ тутиш асбоби), дьң(мипор), дөлэ (кўра), үчэк (том) ва бошқа сўзлар;

2. Фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқланувчи сўзлар. Бунда қуйидагилар ҳисобга олинди:

а) фонетик жиҳатдан кучли ўзгаришларга учраган сўзлар: йорънжа (йўнғичқа), дарпѣтмѣк (қимирлатмоқ, тебрлатмоқ), өжѣк (бузѣк), чунан (чипқон), чолпъ (човли) ва бошқалар;

б) система тусига кирган фонетик айирмаларга шнинг „Очерк“ қисмида изоҳ бердик ва бундай ўзгаришга учраган сўзларни лугатга киритмадик, масалан: сўз бошида т ва к товушларининг жаранглилашуви, биричи бўғида е товушининг систематик равишда э товушига ўтиши ва бошқалар, акс ҳолда лугатнинг ҳажми улгайиб кетган бўларди (солиштиринг: гет, гөр, дьл, дьрсѣк, дѣл, дур, бэр, сѣп, кѣс, сѣп, мѣп, гүй каби).

Маъкур фарқлардан ташқари, яна бошқа фонетик ўзгаришга учраган сўзлар лугатга киритилди: дохсан, ди:з, ди:ш, эки:з, эйрь (эғиз, эғри) ва шунинг кабилар.

в) бир группа сўзларнинг ўзак-неғиздаги қ, ф, ж, з товушлари систематик равишда тушиб қолади: до:ль, а:жь, сү:жь, каттъ, ди:рь, кутармақ, куман, утъзмақ, өтьрмѣк, съчан, тавшан каби. Бундай сўзларнинг узундаги қ, ж товушлари тушиб қолган, лекин бу ҳодиса бошқа хилдаги фонетик ўзгаришларни юзага келтирган: чўзиқ, унлиши ҳосил қилган (сү:жь, а:жь) ёки шу сўз составидаги ундошنى иккилантирган (қаттъ, элль, улль каби). Шунингдек, бундай сўзларда товушнинг тушуни систематик эмас ва баъзан ундош товушнинг тушиш-тушмаслигига қараб, сўзнинг маъносига ўзгариш ҳосил бўлган: кутар — тамом қил, қутқар — олод қил каби. Қуйъшқын сўзида эса қ товуши сақланган (қуюшқон), қуйуғ ва сууғ сўзларида ҳам шундай (ғ товуши сақланган) ва бошқалар.

г) бошқа тилдаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар лугатга киритилди: энэ (она), эрьк (ўрик), сьгыр (сигир), қуйъ (қудук), йеддъ (етти), индъ (энди), дѣшьк (тешик), сѣл (сел, гўштининг сели): мѣз (гўштнинг бези), без (бўз), сьл (шил), сацьыз (сақич), сүмсѣмѣк (шумшаймоқ), тоғалақ (юмалоқ) ва бошқалар.

Сингармонистик параллелизм деб аталган ҳодиса ҳам лугатда ўз аксини топди. Бундай ҳолларда биз фақат шевада юмшоқ, адабий тилда қаттиқ айтиладиган сўзларининг лугатга киритдиқ: *кѣширьк* — қангшар, *сѣшьмѣк* — санқимоқ каби (бу ҳодисанинг акси бўлган тақдирда яна лугатнинг ҳажми улгайиб кетади).

3. Милчио жиҳатдан фарқланувчи сўзларни ҳам лугатга киритдик. Бунда қуйидагилар эътиборга олинди:

а) адабий тилда бор, лекин бошқа маънода қўлланиладиган сўзлар: шевалардаги *сатан* сўзи адабий тилдаги *сатанг* маъносида эмас, балки *пийқмас, дангаса* демакдир; *дарс* — гўнг, *аржа* — сандиқ, *арығ* — покиза, *ака* — ота, *қулри* — мусича, *қидармақ* — томоша қилмоқ, *ора* — устун кабила.

б) адабий тилдаги маъноси билан бирга қўшимча маънога эга бўлган сўзлар: *ар* — 1) билиқ тутадиган тўр; 2) оғмоқ феълидан буируқ; ақлық — 1) оқлик, 2) яхшилик, 3) овқатга соладиган қатиқ ва бошқалар.

4. Турловчи аффикслар лугатда ўз аксини топмади: улар ҳақида ишнинг „Очерк“ қисмида маълумот берилди. Фақат *кеч, доң, даң* каби жуда характерли ва муҳим элементлар алфавит тартибда берилди ва мисоллар билан таъминланди (*сечак-ч* ўз *баласънъ севъдъ, гочдоң отърдъм* каби). Ясочки аффикслар ҳақида ҳам шунинг айтиш керак. Бунда ҳам шева учун характерли бўлган аффикслар сўзларнинг лугатга киритилганлиги, *бурилик, қизық, оштарик, қисътер, ағилда* ва бошқалар.

5. Қўшимчаларнинг биричи компоненти алфавит тартибда жойлаштирилди, кейин ўз жуфти билан қўшилган ҳолда маъноси очилди (биричи компонент маъноси аниқ бўлиши-бўлмаганидан қатъий назар). Масалан, *адақ*: ~ арва — боғчаларни юришга ўргатадиган уч оёкли аравача.

Агар қўшма сўзни ташкил қилган компонентлар фонетик жиҳатдан ўзгарган (хираланиган) бўлса, бир бутун сўз сифатида берилди, масалан: *қошъшламақ* қўш довулламоқ; *қўшъшлаб жъйнағанъмдъ челақлап тоғасън* каби. Жуфт сўзлар ҳам бир бутун сўз сифатида берилди: *ақъ-қаралъ, ағил-уғил, ивирлъ-чъвирлъ, шайъ-шаиман* каби.

6. Омоним сўзлар лугатда рим рақами орқали (I, II, III) кўрсатилди ва мустақил сўзлар сифатида жойлаштирилди. Куп маъноли сўзлар араб пақами билан кўрсатилди (1, 2, 3). Бунда асосий маълуми ифода этувчи сўз биринчи ўринда берилиб, қолганлари унинг маъно тармоқлари сифатида (кўчма маъноли сўзлар ҳам) тартиб билан жойлаштирилди.

а:га:

1) ака, ога;

2) амаки, тоға (катта ёшдаги кишиларга мурожаат).

3) йа га тоқлар.

Хоразм областида тил жиҳатдан бир-бирларидан анча фарқ қиладиган икки группа шева вакиллари яшайди. Биз Хоразмнинг жануби қисмидаги ўзбек шеваларини ўғуз группа шевалари (асосан урганч, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Янгиариқ, Шовот, Қўшқўпир ва Бобот районларининг шевалари) деб атадик. Хоразмнинг шимолий қисмидаги ўзбек шеваларини қипчоқ группа шевалари деб юритдик (Янгибозор, Гурлан, Мангит районларининг шевалари). Бундан ташқари, Туркманистон ССР Топловуз областининг айрим районлари ва Қорақалпоғистон АССР нинг Қилчоқ, Беруний ва Тўрткўл районларида яшовчи ўзбекларнинг шевалари юқоридagi икки группа шеванинг биригъ—ўғуз ёки қипчоқ группа шевасига тааллуқлидир.

Лугатга кирган сўзларнинг олинган ери (район, шаҳар) мазкур сўздан кейин қисқартириб берилди, сўнг шу сўзнинг маъноси очилди, охирида мисол келтирилиб, шу мисолнинг қаердан олинганлиги яна шартли қисқартма билан кўрсатилди. Масалан: андъмақ (пойламоқ) сўзи жанубий Хоразмнинг ҳамма ерида қўлланилади, шунга кура биз областнинг асосий районларидан *Урганч, Хива, Ҳазорасп, Хонқа* районларининг курсатдик (шартли қисқартма *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп*), ундан кенин шу сўзнинг адабий тилдаги эквиваленти келтирилди: пойламоқ, охирида мисол берилиб, қавс ичида шу мисолнинг олинган жойи (шаҳар, қишлоқ, район) шартли белги орқали кўрсатилди. Масалан: *Ҳ-асп, 2* (Ҳазорасп район, Қонгли қишлоғи) ёки *Ург, 13* (Урганч район, Ғойву қишлоғи) ва бошқа-

лар. Намуна келтирамиз: андъмақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп*. пойламоқ: кел ага йангашма ҳазаръс йа:на,

Йолида мък чи:ын андъб йатыпты (Ҳ-асп, 6); шох хатълаладан беш-алтъсъ гъёв-гали:ннъ андъмақа қағанъдълъ (Ург, 1) ва шунинг кибилар.

Агар бирор сўз Хоразмнинг ҳамма ерида ишлатилса, шу сўздан кейин қўшул (плюс) белгиси қўйилди, ундан сўнг сўзнинг маъноси очилди, қавс ичида мисол олинган ернинг қисқартирилган адреси берилди (Хив, 7).

далан + йўлакхонъ: узъйн-узъйн далаллада данъштық... (Ург, 3) каби.

Борди-ю, сўздан кейин плюс аломати ҳам, умумий адрес ҳам курсатилмаган бўлса, демак, мисолнинг охиридаги адреслагина шу суз учраган. Балъчи гўзал, чиройли: уллъсъ талъхан, қичъсъ балъчи, сллъда ба:мъ-кән муниндей ла:чън (Хнқ, 1).

Агар сўзга мисол келтирилмаган бўлса, мазкур сўзнинг кетидаск адрес берилди:

арап *Ург, 13*. оғил, молхона каби (демак, шу сўз фақат бир қишлоқда, Урганч районининг Ғойву қишлоғида учраган) ва бошқалар.

Лугатнинг охирида яна илова тарзда таҳар, район ва унинг қишлоқлари, шу қишлоқда, район марказида ёки шаҳарда яшовчи ахборотчининг исми ва фамилияси, касби, ёши ҳақида маълумот берилди.

Шевалараро фарқ сезиларли эътибор бердик. Бундай ҳолларда жанубий Хоразм шевалари асос қилиб олинди, шимолий Хоразм шеваларидан келтирилган сўзлар кўп вақт жанубдан олинган сўзнинг фонетик варианты сифатида берилди: жанубда — андъмақ, шимолда — анлъмақ; жанубда — доғдъ, шимолда — тувдъ, съғыр — сыйър кибилар. Шимолдан олинган сўз кўннча мисолсиз берилди ва жанубдаги сўзга мурожаат қилиш тавсия этилди:

андъмақ *Гурл, Мнғ, Я* — бэр. = андъмақ.

Сўзларнинг маъноларида айирма бўлган тақдирда иккиси ҳам мустақил сўз сифатида алфавит сираси бўйича жойлаштирилди.

Соҳалар бўйича тўпланган лексик материалнинг хажми турличадир. Ошқ-ошқат, уй ва унинг қисмлари, уй жиҳозлари, ирригация-суғориш системаси, чигирик аранасозлик, деҳқончилик, уй ҳайвонлари, қовун ва унинг навллари, балиқ ва балиқчилик каби соҳалар бунча анча тулик материал берилган, лекин ўсимлик, қушлар, тўқимачилик, гиламчилик, заргарлик, ипакчилик каби соҳалар бўйича, маълум сабабларга кура, анча кам материал киритилди. Материал етарлича бор, лекин дурустроқ урганмай туриб, бу соҳаларга алоқадор бўлган суз-терминларни лугатга киритишга журъат қила олмадик. Оддий рўйхатни бериб, юзаки нозқлаш билан қапоатланиб бўлмайди, албатта. Тузуқроқ ўрганган айрим соҳалар бўйича тўпланган лексик материални илова тарзда ишнинг охирига тиркюлик (2-ИЛОВА) ва имконият чегарасида изоҳ бердик (қовун ва унинг турлари, ирригация, ер тузилиши, иморат ва унинг қисмлари, арава ва арнаасозлик, балиқ ва балиқчилик, овқат ва унинг номлари, ҳашаротлар кибг).

Бундан ташқари, Хоразмда киши номларини қисқартириш усули кўп жиҳатдан марказий ўзбек шеваларидаги усулдан фарқланади. Шунга кура биз бундан бир номларнинг қисқарган формаларини ҳам илова тарзда лугатга киритишни лозим кўрдик.

Лугатга киритилган сўзлар Хоразм шеваларининг лексик хусусиятларини тўллангича аниқ эътиради, деган фикрдан узоқдамиз. Бу лугат аста-

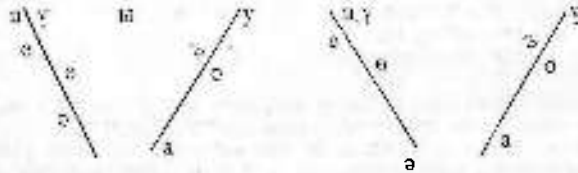
секин тўлдириб борилади ва яқин келажакда Хоразм шеваларининг тўлиқ лугатини яратиш учун база вазифасини адо этади, деб ўйлаймиз.

Хоразм шеваларидан тўпланиб, лугатга киритилган сўзлар ва мисоллар амалдаги транскрипция асосида берилди. Айрим белгиларнинг маъноси ўзгартириб олинди. Масалан, *н/ъ* — тил олди унлисини, *ъ* тил орқа унлисини ифодалайди.

Угли товушларни ифода этиш учун олинган белгилар шимолий Хоразм шевалари учун: *и/ъ, ъ, у, ү, ө, о, е, э, а* (тўққизта), жанубий Хоразм шевалари учун: *н/ъ, ъ, и, у, ү, ө, о, е, э, а* (ўн та).

Ўғуз группа шеваларида

Қипчоқ группа шеваларида

Ўғуз группа шеваларига хос бўлган чўзиқ унлилар тегишли қисқа унлилардан кейин икки нукта (:) қўйиш билан ифодаланди: *и:*, *а:*, *у:* каби ва чўзиқ унлиси бор сўзлар (асосан биринчи бўғинда) лугатда қисқа унлиси бор сўзлардан кейин жойлаштирилди. Масалан: *ба:ва*, *ба:зар*, *ба:лар* сўзлари *баи* — сўздан кейин берилди ёки *а:ға*, *а:д* сўзлари *аишқар* *аишқынмақ* сўзларидан кейин жойлаштирилди.

Ундошлар системасида унча катта фарқ бўлмаганлиги учун биз асосан алфавитимиздаги белгиларни олдик. Фақат бурун ундоши *нг* ўрнига *ң* шаклини ишлатдик, *ж* шакли фақат қоришиқ товушни билдиради.

Маълум сабабларга қура, амалдаги алфавитимизнинг сирасини ўзгартиришга тўғри келди. Бунда биз асосан шаклдош ҳарфларни ёнма-ён қўйишни зарур деб тондик; *а* ҳарфидан кейин юмшоқ *э* келади, *и* дан кейин *э*, сўнгра *ы* ҳарфи келади, *у* дан кейин *ү*, *о* дан кейин *ө* ҳарфи келади. Ундошларда ҳам шу тартиб: *к* ҳарфидан кейин *қ*, *г* ҳарфидан кейин *ғ*, *н* дан кейин *ң*, *х* дан кейин *ҳ* ҳарфи келади: *а, э, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, ъ, ы, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, х, ҳ, ч, ш*.

БАЪЗИ БИР ИЗОХЛАР

1. Ўғуз ва қипчоқ шеваларининг унлилар состави бир-биридан анчагина фарқ қилади. Бу фикр айниқса тор унлилардан *и* ва *э* ҳамда *у* ва *ү* товушларига нисбатан тўғридир (унлилар схемасига қаралсин).

2. Жанубий Хоразм шеваларининг тил орқа кенг *а* товушининг позиция вариант сифатида *э* га мойил бир товуш бор, бу товуш лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда айниқса аниқ сезилади.

3. Ўғуз группа шеваларида тил олди кенг *э* унлисига яқин бир товуш бўлиб, қуйи-ўрға қўтарилиш характерига эгадир (маълум даражада маъраши эслатади). Лекин бу товуш мустақил фонема ҳисобланмай, *э* фонемасининг вариантдир.

4. Ўғуз группа шеваларида *қ*, *ғ*, *х* товушлари адабий талаффузидаги, шунингдек қипчоқ группа шеваларидаги чуқур тил орқа *қ*, *ғ*, *х* товушларига мос келмайди. Жанубий Хоразмда бу товушлар типик тил орқа ундошларидир.

5. *қ* товуши икки группа шевада ҳам олди ва орқа вариантларига эга.

6. Угли ва ундош товушларининг редукцияси, сўз охирида келган тор *и* ва *э* товушларининг талаффузидаги хусусиятлар, ургу, дифтонг каби ҳодисалар транскрипцияда ўз аксини топмади. Бундан ташқари иккинчи бўғинда *у* ва *ү* товушларининг талаффузини акс эттириш ҳам қийин оулди. Шунга қура мавжуд имкониятларни ҳисобга олиб, биз транскрипцияни соддалаштиришга мажбур бўлдик.

ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР

- и** ўғуз лаҳжасида сўз бошида келади ва тил олди юқори кўтарилишдаги тор унлини ифода этади: *ит, ил* каби.
- ь** бу белги ўғуз лаҳжасида и унлисининг варианты бўлиб, юмшоқ ўзакларда сўзнинг ичи ва охирида кела олади, қипчоқ лаҳжасида эса бу белги тил ўртароғига мойил *и* товушини билдириб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ьш, ьл, ьльктыр, ьлььм, ьльм* каби.
- ы** ўғуз лаҳжасига хос бўлиб, тил ўрта-орқа қатордаги „қаттиқ“ унлини ифода этади. Бу унли ёлғиз *қ, х, ғ* ва тил орқа *ң* товушлари билан бўғин тузишда иштирок қилгандагина келади: *қыл, қыр, ғылай, хыра, барыңла* каби. Қипчоқ лаҳжасида бу товуш фонема даражасига кўтарилмаган ва позициялар вариант сифатида ёлғиз *ң* товуши билан келгандагина *ы* тарзида талаффуз этилади.
- э** ўғуз шеваларида ҳам, қипчоқ шеваларида ҳам *и* — *ь* товушининг қаттиқ вариантини билдиради. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган ўрнида кела олади. Ўғуз лаҳжасида *қ, ғ, х* в з *ң* ундошлари билан бўғин тузишда иштирок қилганда *ы* унлиси қўлланилади. Қипчоқ лаҳжасида: *тырнақ, ыьл, ыьлан, ыьк, ыьрқ, мьхлььм* (жула) каби.
- е** тил олди юқори-ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам, айрим позициялар ҳолатлари ҳисобга олмаганда, фақат сўзнинг биринчи бўғинида кела олади.
- ө** ўғуз лаҳжасида ўрта-қуйи кўтарилишдаги тил олди унлисини билдиради (е). Қипчоқ лаҳжасида тил олди қуйи кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- у** икки лаҳжада ҳам у товушининг юмшоқ вариантини билдиради. Фақат ўғуз лаҳжасида тил олди унлисини, қипчоқ лаҳжасида тил ўртасига мойил унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, позицияга қараб, баъзан иккинчи бўғинида ҳам келиши мумкин: *ўузьк, үзүм* каби.
- у** икки лаҳжада ҳам тил орқа юқори кўтарилишдаги унлини ифода этади, иккисида ҳам асосан биринчи бўғинида келади.
- ө** тил олди ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади.
- о** тил орқа ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. *ө* ҳам, *о* ҳам асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади.
- а** тил орқа қуйи кўтарилишдаги унлини ифода этади. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- ң** икки лаҳжада ҳам позициясига кўра тил олди ва тил орқа *нз* ундошини ифодалайди, Хоразм шеваларида *ң* белгиси қоришиқ *нз* товушини эмас, балки соф ундошни ифода этади.
- жс** икки лаҳжада ҳам ёлғиз қоришиқ ундошни ифодалайди.
- қ, ғ, х** белгилари қипчоқ лаҳжасида адабий тилдагидек чуқур тил орқа

ундошларини ифода этади, ўғуз лаҳжасида эса оддий тил орқа ундошларини билдиради.

Қолган белгилар *б, в, г, д, й, з, к, л, м, н, п, р, с, т, х, ҷ, ч, ш* — белгилар назифаларига кўра, адабий тилдаги ҳарфларга тенгдир. Икки нуқта бирор унлидан кейин қўйилди, шу унли товушининг одатлашган қараганда чўнқроқ айтилганини билдиради: *и:ш, да:э* каби.

Бирор сўз ёки форманинг бир шеванинг ўзида икки хил вариантда қўлланилишини билдиради.

Бирор сўз, форма ёки товушнинг этимологик йўналишини — унлининг билдиради.

Ҳарф устига қўйилган чизикча (— белгиси) шу ҳарф ифода этган унли товушнинг бурунлашганини билдиради (назаллизация) *а, б* каби.

(баробар аломати) „қара“ деган маънони англатади. Масалан: *авъз* — *асп, 1.* = *спуз*.

Қўйма сўз ёки бирикмада компонентлардан бирортасини такрорламаслик учун ишлатилган белги:

Идиқ: *✓* орқа — Ёш болаларни юршга ўргатадиган уч қилдиракли арабча ёки:

адақ-будак: *✓* *этмәк* — тай-тай қилмоқ ва ботқалар.

А

абзал + 1. афзал; ортиқ: сәи не хуннан абзалмъсан? (Ург, 1). 2. ас боб, курол, жабдуқ: йол абзалъ шаи востън, ертап азада кетәмьс (Гурл, 1). 3. Penis.

ав Мнг, Гурл, Я — бэр. 1. ов; 2 = аг авъз Х — асп, 1 = овуз. авъзламақ Мнг, Гурл, Я — бэр. — агъзламақ.

авъл + Мнг, Гурл, Я — бэр. қишлоқ, овул: балам, бьээрды, авълъмъздъ нурмамбай деб айтари: дь (Гурл, 3).

авъртмақ Мнг, Гурл, Я — бэр. = агьртмақ.

авъч + ховуч.

авъчламақ ховучламақ: авъчлаб жъйнағанымдъ чөләкләп төгәсән (Гурл, 4).

авъшмақ 1. Х — асп, 2. 1. ачишмоқ; раҳм қилмоқ: йазған салам хатым қавъшқам боса, мәнъч үчүн ичъи авъшмадъма? (Х — асп, 4). 2. афсусланмоқ: ичъм ду:здъйп авъштъ (Х — асп, 1).

авъшмақ II Гурл, Я — бэр. ортмоқ, ортиб қолмоқ: тамақ не авъштъ: (Гурл, 4); йүз манатъм бари: дь ол манатъ авъшъп қалдъ (Я — бэр, 3) авнамақ Мнг, Гурл, Я — бэр. = ақнамақ.

авсар Мнг, Гурл, Я — бэр. 1. туз пұхтасига боғланган темир; 2. овсаганков.

авсьл Мнг, Гурл, Я — бэр. молнинг оғзига чиқадиган яра.

аг 1. ов; балиқ ови; 2. балиқ тутадиган түр: бьээр аг сүзъп, бьрам балиқ тутқамъз йоқ (Ург, 3).

ага Хнқ, 1. = а:га.

агайа Ург, Хив, Хнқ. ака-ука, оғани: ата, бьээр дерт агайамъс, қыйз-

ла: м дерт агайа востън, дьндълô [Хнқ, 11].

ағалламақ Ург, Хив, Хнқ. жалб қилмоқ, ўзига тортмоқ; ағалламақ: Жаббарған да: йъм сөзъ чъқып, хэмманъ ағаладъ (Хив, 1); бьзнькълә гълън хан жьнөвътнь қовъп, йүртнь ағаладъ (Ург, 1); Сапа палван тойнь ағаладъ (Хнқ, 1).

ағач + дарахт; еғоч: ағачлық дарахтзор.

ағач-уғач Ург, Хив, Хнқ. дарахтлар; дарахт-парахт.

ағзалалық + келишмаслик (оғзи бирликиннг акси); ағзалалықнь пейдасъ йоқ (Хнқ, 11).

ағзалмақ Хнқ, II. оғиз солмоқ, қизни бирор кимсага хотинликка сўрамоқ, совчиликка бормоқ.

ағызламақ Ург, Хив, Хнқ. бировни оғизга олмоқ, ўзи йўқ киши ҳақида сўзламоқ: индъ сәнъ агызлавадък, уълнам гълъп қалдынг (Хнқ, 1).

ағыйнъ Ург, 1. оғанини.

агьртмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. баробарлик, мувозанат (хайлоннинг устига юкни тенг қилиб ортиш): агьртмақ востън, агъмъйдъ (Хнқ, 11).

аграм Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Еғт. оғирлик: пахта ку:ръса аграмъ қачалдъ (Хнқ, 11); гәрәк дашнь аграмъ иоқ (Еғт, 1).

адағламақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. атамоқ, қизни бирор кимсага нишонлаб қўймоқ.

адағлъ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Шат. нишонли, боши боғлик: айкақымда қара көвүш қадағлъ, деймә, бала, мән брөвә адағлъ. ге: жә баръйп дөсәм, айлар қарагъны, гүндүз баръйп дөсәм, и:зъм сорағлъ (Шат, 9).

теййар а: ша бөкәвъл, адағлъ қыйза әрсән (Ург, 1).

адақ: Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. ∞ арава — галтак арава (ёш болаларни юришга ўргатадиган уч ёилдирақли аравача).

адақ-будақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, тай-тай; ∞ әтмақ — тай-тай қилмоқ; қара, бала адақ-будақ әтйагър (Хнқ, 1).

адамақ Ург, Хив, Қ — кпр. 1. атамоқ: шу қойиъ сапа адап қойъпман (Қ-кпр 1). 2 = а: дамақ.

адыққан Ург, Хив, Хнқ, Х-асп. машхур, оти чиққан; шерьнбай гөрәштә дъм адыққан (Хив, 1).

адъмламақ Ург, Хив, Х-асп. 1. юрмоқ; қадам ташламоқ; 2. имиллаб юрмоқ, секин қадам ташламоқ:

алълаб йүрймәмәмь бала вълән, отърсън өйдә, мән тез қайтаман (Ург, 1).

ажъмақ Ург, Хив, Х-асп, Шат. ачишмоқ: сүт ичанда ажъп қалъптъ (Ург, 1); ажътмақ — ачитмоқ: пьтте қара нан йевәдъм, шу ичъмъ ажътб дуръптъ (Хив, 1).

азалмақ Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Шат. озаймоқ: көпәл көмәкә йахшъ, азал барәкә йахшъ (Шат, 1).

азғана + озғина: патшанъ оғлъ азғана ақылсәзәкән (Шат, 2).

азықмақ Хив, 1 — азмақ.

азмақ Гурл, Мнг, Я-бэр. 1. озмоқ, ориқлимоқ; 2. Гурл, Ург, Хив. адашмоқ, эгри йулга кирмоқ. 3. зўраймоқ (яра ҳақида): парасъ азъптъ (Гурл, 1). азмап Мнг, Гурл, Я-бэр. бичилган (хайлоп).

ачу: эзик (тиш): азу: ди: ш, қазық дпш (Хив, 1).

айа Гурл, Мнг, Я-бэр, = а: йа.

айал: + совуқ. сол совуқ қар йагдъ дөп сөвүммә, айазларъ воладъ, хожа гөлъ дән сөвүммә, нъйазларъ воладъ (Қ-кпр, 1).

айазламақ + 1. совқотмоқ, 2. шамалламоқ: пьтте айазлап қалъпман (Х-асп, 4).

айақ + оёқ: ∞ ачмақ — йўлга кирмоқ: юра бошламоқ; ∞ басмақ — бирор нарсаинг (кимсанинг) пайига тушмоқ; ∞ чалмақ — беҳуда юрмоқ, эгри юрмоқ; ∞ чакмақ — оёқ тортмоқ: йақым чөкмъйн дуръптъ (Хив, 1).

2—138

айақлапмақ + 1. оёққа турмоқ, исән кўтармоқ; 2. ўнғалмоқ, оёққа босмоқ, тузалмоқ: и:шъм айақланъб геттъ (Х-асп, 4).

айақлашмақ + 1. оёқ узатмоқ, оёқни чүзиб ётмоқ; 2. икки кимса бир-бирига оёқ узатишиб ётмоқ; 3. бўлишмоқ, тақсим қилмоқ: бьр малъ үч кьшь айақлаштық (Хив, 1). аййам Гурл. Я-бэр = аййам.

айамөжъс + айём ожиз: айамөжъс алтъ гүн алтай қыштан қаттъ гүн (Х-асп, 6).

айдамақ ҳайламақ: антқандай, қаләндәрәм кәлхаздын машънъиъ айдаб жүръптъ (Мнг, 2).

айдън + 1. ойдин; 2. қўлниг қамишсиз чуқур жойи: ровък келъи айдън бу йъл иккь а: дамнь йуттъ (Хив, 1).

айық + уйғоқ; тегик, хушёр: айықмъсан, на мөсмъсән өзъпг? (Гурл, 3); ҳазър ву айъқ, барсаньз, өйишөв тапасъс (Хив, 1).

айъл Мнг, Гурл, Я-бэр. қоринбоғ: аттън айълъ (Мнг, 1).

айълмақ Ург, Хив, Хнқ, Шат. ҳушга келмоқ, хушёр бўлмоқ (мастликлап).

айърмақ + 1. айирмоқ, ажратмоқ; 2. ёрмоқ: одып айърған балта дешанда қаладъ (Хив, 7).

айът Хив, Хнқ, Шат. ҳайит: қадъймла роза айътъна йасанъп чъқалъла эль, индъ айътгъ қадра: м қамадъ (Хнқ, 11).

айқалъ-уйқалъ Ург, Хив, Х-асп. айқаш = уйқаш, остин = устин: өйп ичъ айқалъ = уйқалъ волюб йатъптъ (Хив, 1).

айланысық Шат, II = айланч.

айланма + 1. сувнинг, йўлниг айланалиган жойи; 2. миеси айланган одам: ву лъм айланма а: дам, бьй пькьрдә дурмтйдъ (Хив, 1).

айланч 1. айланма, қийшиқ: айланч йўлдан гетткъ (Хив, 1); 2. доирасимон, ҳалқасимон: башъмда ромалъм, айланч гүлләръ башъм айлангърдъ сү: жь дьлләръ (Ург, 1). сува қаран айланч = айланч ақадъ, йа: ра қаран, дәръчәдән бақадъ (Хив, 1).

аймақ 1. тузатмоқ, тартибга солмоқ; 2. тартибга чақирмоқ, жазоламоқ: сән

ийкәнне анъп қойсаң помъимъ (Ург, 1).
3. даволамоқ, күчирмоқ (эски).

айна + ойна: ∞ қапъ — кичик дераза. айнашък — катта дераза.

айралық + айрилиқ, хижрон.

айрь 1. 1. паншаха, ёғоч аири;
2. дарахтиниг катта, йўғон шохи. ағачпъ айрьсъ шамалда сьнъб геттъ (Шот, 1).

айрь II икки уркачли туя.

айрът + 1. очик; даядил, кел, екъмъз айрът сөйләшәйк (Я-бэр, 1).

2. ажрим: бу и: шнь айрът әтмәк үчүн қазынь оньнә ворыцла, дөпъ ву (Я-ар, 2). 3. сув ёки йўлнинг иккига ажралган ери: су: айрътъ (Х-асп, 1). сув бўлган ер.

айу: 1. айик; 2. бесўнақан, беух-шоа.

ак + 1. ок; 2. Шот, 3. = оқлиқ II.

∞ айак — касофат; бахтсизлик келтирүчи; ∞ аши — бир тур үсимлик; ∞ дәрәк — гәк дәрәк бир хил болалар үйини; ∞ сөвүт — тол.

аққыш + сувнинг кучли, тез оқио турган жойи.

ақлав Хив, 1 = оқалав.

ақлъ-қаралъ Ург, Хив, Хик, олабуна.

аклык I. Ург, Хив, Хик, Х-асп.

1. яхшилик; 2. қизниқидә совчиларга бериләдиган тортиқ; 3. бирор кишининг ўлганна йил тўлғач, кийиләдиган оқлик; ақлықа чықмақ кўзи еримоқ, омон-эсон қутилмақ; алана, ақлықа чыққыйсан (Ург, 1).

ақлык II. 1. томизги, оқлик; 2. сулюк овқатга солинадиган қатиқ.

ақтъқ Минг, 1 = ахтық.

ала + 1. ола; 2. Гурл, Я-бэр, = а: ла: ∞ ачмақ — пес бұлмоқ; ∞ по-та — ялпиз: бър әтәк ала пота чөп-ләпкә, бәрәк пышьрб бәрәмән (Хив, 1).

алағайтм ташвиш, безовталик:

алағайтмға түшб йурьпъ (Шот, 3).

алада гәм, нотинч: Украинә иуртларь гүлдән зьбада, йақын боса барарәдәм пьнада. хат йазасан, қыстамма, дөп йа: рына, дьм истәдьм, йүрәкләрәм алада (Тшхвз, 3).

алақчын I. ўтов ўртасида турт бурчак қилиб ўрнатилган туртта ёғоч (ўртасига ўт ёқиб, атрофидә утира-

дилар): айналайън асавъм, алақчынъм, кәсәвъм (Берун, 1). 2. уйнинг түри билән пойгоҳни ажратио тура-диган узун ёғоч.

алантърмақ Ург, Хив, Хик, Х-асп. олайтирмоқ; нә: маца гөззынь ала-търасан? (Ург, 1).

алан I. бекор ётган ер, буз ер; 2. сув оқмайдиган эски арна; 3. арна, қашалдан қазиб олинган тупроқ.

алартърмақ Гурл, Я-бэр, = ала-търмақ.

алача + юнг ёки пахта солио тикилган тўшак.

албърамақ Гурл, Я-бэр, = алвърамақ.

алвърамақ I. валдирамоқ, алжирамоқ; 2. босиқирамоқ, уйқуда гапирмоқ, алаҳламоқ; ымамбек ҳаръб гольн, ухъсында алвъраб йаттъ (К-кпр, 1).

альштърық Ург, Хик, Х-асп, тутан-тирик.

алма + олма: алмалық — олмазор; ∞ баш — ўрдакнинг бир турн.

алмът Ург, 10. олмурут.

алчақ Ург, Хив, Хик, энчил, чаққон, олгир: шеръпбай алчақкән, әрмьйәдән гәлп, өйларнь дүзбьйә-дъ, сьгыр-таналъ волдъ (Хик, 11).

аман + омон. соғ; амана гәлмак — улиб бұлмоқ; бьранъ алынған амана гәлдьм (Ург, 1); хатълла эльнән амана гәлдьк, сәм былән нышәтиб гәльшәмьз ахыр (Хик, 11).

андьмақ Бет, 3 = андъмақ.

анду: чъ Я-бэр, — анду: чъ.

ан онг; ∞ қачмақ — шошиб қолмоқ; эсапкирамоқ, ҳайрон бұлмоқ.

анал Ург, Хив, Хик, 1. ўроқнинг катта тури (тишсиз), 2. манқал (ут солиб кўялган идиш).

анар нари: анаррақ тур (Минг, 1).

анармақ I. Минг, Гурл, Я-бэр, 1. бошқармоқ; бър өжәкнь апаралмадънав, сен не дегән баласан! (Минг, 4). 2. кузатиб турмоқ; маллардъ ацарьн тур (Кип, 2).

анармақ II. Ург, Хив, Хик, дарров тушунмоқ, тез англамоқ; айтқаныцъвъ анарьб алдъм (Ург, 1).

анармақ III. Ург, Хив, Хик, алаңламоқ, аққаймоқ; нә: анарасан? (Хив, 1).

андъмақ Ург, Хив, Хик, Х-асп. пойламоқ: кал а:га, йанташма, хазарьс йа:на, йолында мьн чн: вьн андъб йатъптъ (Х-асп, 6); шок хатъла-ладан беш-алтъс гәли:м былән гьй-эвнь андъмақа каган әдльә (Хив, 1).

анду: чъ Ург, Хив, Х-сп. пойлоқчи: жосус.

аньз Ург, Хив, Хик, Х-асп.

1. экин олингандан кейин бұш қолган ер; 2. экилмай қолган яроқли ер.

аныр нариги: қовунън ачырьснинан ал (Бет, 1). 2. нариги томон: дәмьр йолың анырьснинан гәлдьм (Х-асп, 12).

анырмақ ханграмоқ: әшәк анырь-латър (Хик, 11).

анламақ + 1. тушунмоқ, англамоқ; анламақ II. Х-асп, 1 = анырмақ.

анламақ III. Ург, Хив, Хик, Х-асп. аганамоқ, су: дан өтәктә ду:з йүк-ләшән әшәк анлйдъ, вунъ гөрьд, пахта йүкләшән әшәкәм анлйдъ (Х-асп, 6); аңлатмақ — аңлатмоқ.

2. ағчатмақ: күррәнъ аңлатъб гә, арқасъ гьжыптъ (Хик, 4).

анлъмақ Гурл, Минг, Я-бэр = андъ-мақ. узақтагы думманнан анлъб йүргән дос йамән (Гурл, 3).

ансат осон: а:дам болмақ аңсат, а: дамъй полмақ қынън (Х-асп, 6).

апшърмақ Гурл, Я-бэр, Х-асп.

1. фикр қилмоқ, ўйлаб қарамоқ; аншъръп қарасам, шу а: дамьн сөзъ доппа-догръ (Х-асп, 10). 2. аниқламоқ, синчиклаб текширмоқ, аңшъръб қара қанъ, кимақән у келәйтърган? (Я-бэр, 7).

апа Гурл, Хив, Х-асп. они (ўз туққан онаси); ∞ бьйъ — опогойи (эриниг опаси келинга онабьйъ бұлади).

апайа Хив, Хик, 1. опа - сингил; апайалъ — опа - сингилли: со: чъла йуртта дөрт апайалъ өйпъ қаръйдъла (Хик, 1).

апармақ + 1. олиб бормоқ: қол-шъла палава зә: р салън кәмьрә апарадъла (Ург, 1). 2. бопламоқ, қойил қилмоқ: сән апардынав, тәл-хли йеп, сәнъ сува н: вәржәк әкән (Хик, 1); иштъ. апардынав (Гурл, 3).

аран Ург, Хик, молхона, отхона: ынәлль арана қатъ кәл (Ург, 13).

ара + ора, ўрта; ∞ ачълмақ — орага

совуқлик тушмоқ; душманлик туғна-моқ: қошпъмъз вьлән дьм йахшъ эдьк, ҳазър арамыз ачълъп қалдъ (Х-асп, 10).

араламақ + Ург, Хив, Х-асп. яраштирмоқ, орага тушмоқ, восита бұлмоқ: чәп қолың урьсә, он қолың араласън (Ург, 1);

арасалмъкъ пайт, он: шу арасалмъ-та (Минг, 1) шу пайтла.

арачълламақ Берун, 1 = араламақ. арба Минг, Гурл. = арва.

арва арва; арвачъ: 1. аранакаш; 2. арвасос.

арга Ург, Хив, Хик, арқоқ.

аргы + нариги; аргы но: қап өй-нә: м сьйъръп қой (Хик, 11).

ардана: Гурл, Минг, Я-бэр. ∞ бол-мақ, савил қолмоқ, мьндьм шахасъ-на, тердьм гүльнъ, ағачъ башъна ар-дана восьн (Гурл, 1); пыштъм гүбьсньн, әлдъм майпъпъ, айранъ башъна ар-дана восьн (Я-бэр, 3).

аржа + 1. арча; 2. кичик сандиқ: ин шу ййьт йа: рын волгьй, аржаң до: лъ малыц волгьй (Ург, 1) асма-на қарасам, аржа булутла, аржанъ ичньдә бурма кьлтлә (Шот, 5).

арзақламақ Ург, Хив, Хик, Х-асп. ардоқламоқ: әнәснь арзақлаған бал-дәсъ, от ичньдә йүрйән балам, амам бол (Хик, 11).

арза + 1. арза; II Хив, Х-асп, ар-занда; ∞ қилмоқ — севмоқ, арзанда қилмоқ; балапъ, на вәла, мьнча арза қъласан! (Х-асп, 6).

арь-бәръ Ург, Хив, Хик, нари-бери.

арығ Ург, Хив, Хик, 1. тоза, пок; 2. тўғри, ҳақ; арығ а: дамнь дьль узьйм болаъ (Хив, 1).

арълмақ Ург, Хив, Хик, Х-асп. тозаланмоқ, пок бұлмоқ; арълъб-артанмақ — ўзигъ оро бермоқ, пар-доз қилмоқ; пазъ арълъб-артанън чъқапъ вьлән ки: нага геттъ (Ург, 1).

артмақ Ург, Хив, Хик, Х-асп. тозаламоқ: қошқам былән худайъм узьн қарът йа: р-йар, кәпълдьй қайғынь узьн арът йа: р-йар (Хив, 1).

аръш + арава шотиси: бьй гүн ар-панъ аръшъ чүшъб гетъп, тас кәлләм йарълвәдъ (Хив, 4).

арйақ *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* = арйан.
арйан *Ург, Хив, Хнқ.* париги томон, у ёқ; арйан-бэрийан у ёқ-бу ёқ.

арқа + 1. орқа; 2. шимол.
арқав *Гурл, Мнғ, Х-асп.* = арға.
арқайын + бемалол, хотиржам; арқайынчълық бепарволик; хотиржамлик, болмақ: 1. хотиржам бұлмоқ; *арқайын* болавэрън, хазыр уръш йоқ, оғлыныз қайт келедь, (*Ург, 13*). 2. суюлмоқ, ишонмоқ; маца *арқайын* болъб отърълмъсан, былъб и:шыннъ этавэрмийсэнмъ? (*Ург, 1*)

арқалъ *Ург, Хив, Хнқ, Гурл, Х-асп*
1. кұмақчиси бор (одам); 2. жин-парилар билан алоқа қилувчи, азайымхон; 3. асаби бузылган, ўзини тутолмайдыган (одам).

арқалық *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.*
1. тиркиш (икки учи аравиниг икки шотисига борланиб, эгар устига ташланандиган қайиш); йолда атнъ *арқалықы* ұзылыб геттъ (*Қ-кпр, 8*). 2. сунчиқ, тиргақ; 3. ұлгандан кейин сарф қилиш учун йиғиб қойълған мол-дунё.

арқан + ид, чилвир.
арқанлық *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* = арқалық 1.

армът *Хнқ, 11* = алмът.
арна + анхор, кагга ариқ: арна йақтан келедь гүлдын ись, анав турган шу кэлхаздын рейсь (*Я-бзр, 5*); *арнамәдъм* орамыннан ақмақа, айнамәдъм ай йүзине бақмақа... (*Х-асп, 10*).
аррақ нарирэк: мәнъ *арраққа* отърбэрън, итнъз айақыман ұзбалмасы (*Х-асп, 15*).

аррық орик: ет *аррықкән*, бър чышлэм йа:ғы васа, өлгэймен (*Швт, 9*).

арромал *Ург, Хив, Хнқ.* қизил рўмол: *арромалъ* ортасында а:йъ ва:қызыл жүван орап чыкса, жа:йъ ва: (*Ург, 3*).

артықмач + ортик, ортиқча: көп селлйвэрмә, артықмачъ башына дейедь (*Хив, 1*).

ару: *Гурл, Я-бзр.* гүзәл, чиройли: воннъ қыз дъм ару: (*Гурл, 3*).

арча *Мнғ, 3.* = аржа.

ас: ∞ дөрмәк (*Хнқ, 11*) — фойда бермоқ.

асъл-асъл *Хив, 1.* ўзини осиб ўлдириш касали.

астан *Гурл, Я-бзр.* = астан.
астан оҳиста, секни: бедәлә вулапъ еннә чүшп, астан йүрйвэрптъ (*Хив, 1*).

атав + 1. 1. орол: илә шу денъзын ортасында бър атав бар, пәри:лә шу атавда йашъйдъла, дөптъ кәмпър (*Х-асп, 10*). 2. дарё ўртасында сув оқмай қуйган ер парчаси; 3. тұқай, чангалзор, чакалакзор.

атав + 11. ўтов, қора уй: ақ атав-ла куръйғый, ейванында йа:р-йа:р, оғыл-қыйзыч ойнағый, дө:ранында йа:р-йа:р (*Ург, 1*).

атавъз *Гурл, 6* = атағыз.
атағыз *Ург, Хив, Хнқ.* омбир (мих сугуралдиган омбирнинг кичиги)

атақ: *Гурл, Я-бзр.* = адақ.
атақламақ *Гурл, Я-бзр.* = адагламақ.

атақлъ *Гурл, Я-бзр.* = адағлъ.
атанақ + 1. ип йигирадиган урчуқ;
атанақ + 11. квадрат чизикан (предмет): *атанақ* дептәр; *атанақ* — чит. 2. гиштип (карга ўйинида).

атъз + дала; экип майдони: *атъзынъ* чельнда отърълптъ йа:р, бълмәдъм, башында нә хыйалъ ба:р (*Х-асп, 8*).
атъзаларъмъз бәләнт болганиан су:чъқавэрмъйдъ (*Ург, 2*).

атъққан *Мнғ, Гурл, Я-бзр.* — адыққан.

атъл *Хнқ, Х-асп.* атир, одеколон: арқадан қу:лаға бър бала өттъ, қолънда ши:шәсь, хавасым геттъ, атълъ барәкән, а:йама дөктъ, атълъ йлтәкән а:йама өттъ (*Х-асп, 10*).

атламақ + қатламоқ, сакрамоқ: Рейсь бунам уллъ йаптан атълъйдъ, атълъман дөп қовурғасы чатлъйдъ (*Хив, 1*); қат-қатгына қатлама, қатламадан атлама (*Швт, 6*) (топишмоқ — китоб).

атлықмақ сапчимоқ, ирғиб тушмоқ: қорққанъннан атлқып чүшпмән, йүрәгъм атлқытъ (*Х-асп, 6*).

ахтық *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Я-ар.* набира: гезылыз айдън, шерпә мама, ахтықыңыз волъптъ (*Я-ар, 1*).

ахтъхана *Ург, Хив, Хнқ.* молхона, оғил.

ахшам + 1. тув, кечаси: гүндүзъ йүрйль-йүрйль, ахшам дьк дурадъ (*Ург, 14*) (топишмоқ — қасса). түндүз хызматта, ахшамъ раҳатта (*Хив, 1*). 2. кеча (вчера): ахшам мән дәмър йолиъ дука: — иъна барнадъм, вуам илькәкән (*Ург, 1*).

аха *Ург, Хнқ, Х-асп.* ха: аха, жанына йақамъ? (*Х-асп, 6*).

ахав + 11е: ахав сәнъ нә и:шәткәнн бу? (*Швт, 5*).

ачар + 1. калит, очқич: ешьк қулуп, атъза варъл, аналәдән ачарнъ әпкәләман (*Хнқ, 4*). 2. отвертка.

ачықлық + 1. оралик, икки орадагн бұшлиқ; 2. гүристон: барсаң, бар, бармасаң, ачықлқда бар (*Хив, 1*).

ачкыламақ + варақламоқ: кытапынъ ачкылыывәрмә (*Ург, 1*).

ачъ *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* = а:жъ.
ашақ + паст, қуйи: башшъ ашақ, дьл йумшақ, өзъ оқ, қаннъ доқ васын (*Х-асп, 6*); оймақымнъ тәрәзәнъ ашакылдә қойдъм (*Ург, 1*):
ашқын *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.*

1. пайванд қилимаган тут; 2. жиннисмон, миясь айниган (одам).

ашықлъ *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.* ошиққан, шошилан: ашықлъсан (*Қ-кпр, 1*) опқиби турабсан.

ашъръм + 1. кичик тепа; 2. ∞ қилдъ — ошириб ташлада (кураш истилохъ). 3. баҳони орттириш, бұрттириш. ашқар *Хив, Хнқ,* ишқор.

ашқынламақ *Ург, Хив, Х-асп.* зўраймоқ (яра ҳақилә); йарасы ашқынлаб гетлптъ (*Х-асп, 6*).

а:гәрдан *Хив, 7.* = о:гәрдан.
а:ғ 1. *Хив, 1* = ағ 1.

а:ғ 11. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* иштонниг липасы билан почаси ўртасыдагн кенг ери.

а:ға *Ург, Хив, Хнқ.* 1. оға, ака; 2. ёши катта кишига хурмат билан муржаат қилиш: амаки, тоға; 3. ёр, маҳбуб: қастынынъ кьм бычлптъ да:р әтп, а:ғам нәйә сәлләшмъйдъ қа:р әтп... (*Ург 1*).

а:ғабъй *Ург, Хив, Хнқ.* „пошшо-вазир“ ўйининиг бошлиғи, жұрабоси, энәфат бошлиғи.

а:ғаламақ *Х-асп, 1* = ағаламақ.
а:д *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* от, ном: а:шық полдъм алъсадағы а:дыца, саласаммъ, салмъйсаммъ йа:дыца (*Хив, 1*): йахшъдан а:д, наманнан да:д (*Хнқ, 1*).

а:ламақ *Хив, 1.* от қуймоқ, ном бермоқ.

а:дъм *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* қалам: а:дъм атмақ — қадәм ташламоқ.

а:жъ *Ург, Хив, Х-асп, Хнқ.* аччиқ: а:жъ вьлән су:жънъ датқам былдъ, алъс вьлән йақыйннъ йүрйәм былдъ (*Хнқ, 4*). шоря дъм а:жъ волъптъ (*Хив, 1*).

а:жъмақ *Хнқ, 11* = ажъмақ.
а:змақ *Ург, Хив,* озмоқ, ориқламоқ.

а:йа *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* кафт: а:йадъйн атъзып стваръб былмәсэн, ньшәп су:чъ волъб йүрпсән үзкн (*Хив, 1*).

а:л *Ург, Хив, Хнқ,* қизил. қирми-зи (ранг): алма атъм, авам гөрдъм, дала бойыннъ раван гөрдъм, данъм-ланъ үчәкылдә а:л тайхалъ жа:нан гөрдъм (*Ург, 3*) а:л кәсәл — хотин-қизлар касали.

а:ла *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. ола; 2. чала туюлган гуруч: соқынъ тейндә қойдъм а:ланъ, жуваб бәрсән сейрәтәмән даланъ (*Х-асп, 4*).

∞ *қуйаш* — чала соя (дарахт япроқлари орасидан қуёш нури тушиб турган ер).

а:ра *Хив, 1.* оро; ∞ *вәрмәк* — оро бермоқ, зеб бермоқ.

а:сәй: ∞ *вәрмәк* — фойда бермоқ, фойда келтирмоқ; пълманъм а:сәй *вәрмәдъ* (*Хив, 1*);

а:шғын *Хнқ, Бғт.* баланлик, тепалик; чўққи. а:шғыннан ашъб гәлдъм (*Бғт, 1*).

эбәшь *Гурл, 1.* хунуқ, балбуруш.
эббән *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* = эббән.
эбдөш *Гурл, 3.* = эбжөш.

эбжөш *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* ишқор қайнаган сувга ботириб олнб, қуритылган майиз, кишмиш.

әвәләмән *Ург, Хив, Қ-кпр.* бола-лар үйинида айтыладиган күйшүк-нинг бошлангышы: әвәләмән, дувәләмән, қара қойны қаның вьлән, сол-кым үзүм саның вьлән... (*Хив, 1*).

әвәрәк *Ург, Хив, Шет.* булоқи, бурун чүйи: дәрт айкаы ва: мунпәда *әвәрәк* (*Хив, 1*). (топишмоқ; сандик, күлф).

әвәч *Ург, Хив, Хнқ.* 1. икки яшар күй, гуно; 2. ундов: «хай *әвәч!*» (*Хив, 1*).

әвдәк майда, ушоқ; бүрүнчын әвдәккы чәқар (*Х-асп, 1*). (гуруч-нинг майдасини ажрат).

әвәрдәк *Х-асп, Я-бзр.* үрдак: газ газ вьлән, *әвәрдәк әвәрдәк* вьлән учадь (*Х-асп, 10*).

әвль эпли, укувля; әп билан, укув билан: әмәт, сән дамаккы *әвль* пышравәрмәйсән (*Ург, 1*).

әвмәр *Гурл, 3.* аңқов, каллаварам. *әврәндә Шет, 11.* = әврәндә.

әвсәрәң *Ург, Хив, Шет.* сарсон, саргардон: сән дәп гүнь вьлән *әвсәрәң* волтб йүрьлән (*Хив, 1*).

әгьрмәк *Х-асп, 1.* = әйәрмәк. чарх *әгьрә*, чарх *әгьрә* қарамап (*Х-асп, 6*).

әгьрт I. *Гурл, Х-асп.* яқансимон үсимлик;

әгьрт II. етилмаган тухум: товук *әгьрт* ташадь (*Х-асп, 6*).

әгрә-үгрә *Ург, 13.* = әйрә-үйрә әгләмәк *Гурл, Я-бзр.* = әйләмәк. әгләнмәк *Гурл, Я-бзр.* = ейлән-мәк.

әдән+пойгоҳ; дешанда дуръп өй мәнәкь, *әдәндә* дуръп, төр мәнәкь, дьйсән сән (*Хив, 1*). алтывнъ бо-шатъп, *әдәннән* төрә қараб декьптъ, (*Ург, 2*).

әдәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* этик: әр башшәна иш чүссә, *әдәк* вьлән су: гечер (*Ург, 1*); әдәккынкы өкчәсын-нән дәнйман, пьранттан гәйәннән сәнъ сорьман (*Ург, 3*).

әдәллә тартибли, мунтазам: мунда әдәллә бьр иш йоқәкән (*Х-асп, 5*). *әдрә Ург, Хив, Шет.* паст-баланд-лик, үнқир-чүнқир ер; ~ *қалғай* — савил қолсин: капъ дәп урдъм

башшәмнъ, әдрә қалғай, төр әкән. дәрдәсәрнъ өз башшәна сатън алған көрәкән (*Хив, 1*).

әдрәмкәш *Ург, Хив, Шет, 1.* бан-ги; парвойн-палак: 2. катта жуволдиз (түким тикадиган катта жуволдиз, учи илмоқли бўлади).

әдрасмән *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* исирик.

әжәп+ялши, хўп, йахши-әжәп— хўп бўлади, жоним билан.

әзәль *Ург, Хив, Х-асп.* азалий, бошдан: әзәль душман ел волмас, әтәкь кәссәң йәң волмас (*Х-асп, 3*).

әйә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* әга, соҳиб: ит сәмьрсә, әйәсынъ қапар, әшәк сәмьрсә әйәсынъ дәпәр (*Ург, 1*).

әйәр *Хив, Х-асп.* = ейәр. әйәз *Ург, 15.* = әкизә.

әйәрләмәк *Хнқ, Х-асп.* әгарла-моқ. әшәккы әйәрлә, дал кәсәб гә-ләмьс (*Хнқ, 1*).

әйән *Ург, Хив,* елка: ешык төн өтәдә, әйәннәдә кәтмән, соран, қанъ, мән балаға нә дәпмән? (*Ург, 1*); донъмпъ әйәнмә салъп, дешана чық-сам, қешкым йоқ (*Хив, 1*).

әйәрман *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* ингирмоқ: чарх әйрә, чарх әйрә қарамап, чарх әйрәп, әнәм йана ба-раман (*Хнқ, 4*).

әйәрт *Ург, Хнқ.* = *әгьрт* II. әйәт *Ург, 10.* = айәт.

әййам+ аллақачон, қачонлар: қъзлар әййам мәктәпкә кеттә (*Я-бзр, 7*).

әййамәжьс *Ург, 1.* = аййамәжьс. әйләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* I. кечга қолдирмоқ, йўлдан тўхтат-моқ; достынкы *әйләмә* нәпән қал-масън, душманнъ *әйләмә* сьрынг бьлмәсын (*Ург, 1*); әльмәдә кьтапым мәктәп бараман. чьқалла, *әйләмәң*, ге.чә қаламап (*Х-асп, 6*); 2. кечик-моқ; ойламъйн сәлләйән *әйләмәйк* өләдә (*Хив, 1*).

әйрә *Ург, Хнқ, Х-асп.* әгри: әйрә и:ш әллә йьлдан кьйәнәм бьльнәдә (*Хнқ, 1*);

әйрә-үйрә *Ург, Хив, Хнқ.* әгри-бутри; ағачланъ *әйрә-үйрәсынъ* альпсан, балара боламъ ву? (*Ург, 3*).

әкә *Хив, Гурл,* ота, лада (бола-нинг отасы ёш, бобоси тирик бўлса).

әкә-тоқа *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.* опоқ-чопоқ ~ *болмақ* — апоқ-чопоқ бўлмоқ, қалин дўст бўлмоқ: шу пах-тачәллә болса әдъ, сәм бьлән *әкә-тоқа* болармәдә (*Қ-кпр, 3*).

әкиз *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* әгиз: дайыманъ сьгырь *әкиз доғиптә.* (*Хнқ, 11*); икки үғил тугилса, қәсән-вәссәйи; бири үғил, бири қиз бўлса, *а:дам хьваа*; иккисн ҳам қиз бўлса, *әшишә-патма*; биринчиси қиз, иккин-чиси үғил бўлса, *зәрә тайьр.*

әкнәмәк олиб келмоқ; бьр чәләк су: әккә дәвәдәм, манглайъ қара, не:ра геттә бу бала? (*Бғт, 1*).

әксьлмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. үксинмоқ; керьмбайнъ анасъ өльб, йамам боладъ, әксьльб йағльйьдә, ба-ла пахыр (*Х-асп, 6*); 2. қийналмоқ, азоб чекмоқ; 3. хафа бўлмоқ, қай-гурмоқ; *әксьлтмәк* үксинтирмоқ; хафа қилмоқ: мән гәйәнчә дәрман-жаннъ *әксьлтъп* қоймацла, дохтър қойса, беш-алтъ гүндә гәләмән (*Ург, 1*).

әл *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* күл; ~ баг—күлбоғ.

әләм+I. ғам, қайғу;

әләм+II. байроқча. аламчы I. ғам чекувчи: әләмазда; 2. бакенчи (дарё короуули). мәнъ дайым шаллавықта поладь, лу *әләмчы* ахыр (*Х-асп, 12*).

әләмак *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. әләмоқ; 2. гийбат қилмоқ: нәсән маньк изьымнән әльйвәрәсәң! (*Х-асп, 6*).

әләпә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* графа: әләпә, әләпә, әнәшиъ сат йеддә кәләпә (*Хив, 1*).

әләсә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* бўл-маса, ундай бўлса: әләсә, сәи маңа шәгьт болавьльмәйсән, дәптә уста (*Хив, 1*).

әләшмә айб, ёзиқ, гуноҳ. ~ *әтмәң* (*Ург, 3*), — айб қилманг.

әләштърмәк айбга күшмоқ, айбла-моқ, гуноҳкор қилмоқ: йашуллаъ сәл-ләйәндә, *әләштърмәйьдәдә* (*Қ-кпр, 6*); *әләштърмәйьсәс* (*Ург, 1*) — айбга күшмайсиә.

әлбәт: *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* *әлбәт-рәк* — яхшироқ, тузуқроқ.

әлвәндә I. ифлос, искирт (одам);

2. ейишга яроқсиз бўлиб қолган (ме-ва, сабзавот); қовун *әлвәндә* волъптъ. (*Ург, 15*).

әлд *Ург, Хив, Хнқ.* олд: ешыккынкы *әлдъ* пахсадъ, ладъ, пахсага суйан-тб дькьльп қаддъ (*Ург, 1*); *әлдьм-*дә отър (*Хнқ, 1*). *әлдә*—олдин, ав-вал: қорққан әлдә йьмьркъ күгөрәдъ (*Хив, 1*). *әлдьндә*—олдинда, олдла. *әлд тахта* араваңниг олд қисмига қўйиладиган тахта (аравакаш ўтира-диган тахта).

әлдькчә *Ург, Хнқ.* олөпкич, кўк-ракча.

әллә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* эл-лик: элькынкы урмасан, *әллә* йьл ду-радъ (*Ург, 1*).

әлпәтәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* *әлпәтәк-йәлпәтәк* — мөҳмондўст; ~ *болмақ* — парвона бўлмоқ.

әмгәк *Ург, Хив, Хнқ.* мөҳнат, ма-шаққат; ~ чәкмәк — машаққат чекмоқ. әмдаллъ яхши, соз: оқыша гьрьп, *әмсаллъ* әтпәсән (*Ург, 3*).

әмдам *Гурл, 3.* вилдирак қосқоги-га биркитилган ёғоч.

әмжәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* әмчак. йағлмаган балага *әмжәк* йоқ (*Хив, 1*); ~ *дуймәс* — әмчак учи.

әнайъ ақли паст, ахмоқ: мән саңа әнайъмәдмъ? (*Х-асп, 6*).

әнә *Ург, Хив, Х-асп, Хнқ.* она: әнәнкы истәсән, халаңнъ гөр. атаннъ истәсән, дайыпнъ гөр (*Хнқ, 1*).

әнәкә доя: әнәкәсә гәльп, баласънкы бешькә салъб геттә (*Ург, 1*); ~ *дохтър* — акушерка

әнәльк *Ург, Хив, Х-асп.* I. үгай она, бу қыйапъ әнәлькә ейәйлькәтәп, қыйиъ йүзьнә қара сүртәдә (*Х-асп, 6*). ~ тутмақ — үз онаси булмаган хотинни она тутмоқ.

әндам *Ург, Хив, Хнқ.* пардоз, оро: ~ *бәрмәк* — оро бермоқ, пардоз бер-моқ.

әндьк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. ғаш, қитиқ: қыдықлама, әндькым гәләдә (*Х-асп, 6*); *әндькьмә* деймә (*Ург, 1*) ғашыпга тегма. 2. халақит: аррақ дурсана, нә: мана әндьк вәрә-сән? *Хнқ, 11*).

әндьрәтмә *Хнқ, 6.* зинапоя. әндьрәтмәк шошярмоқ: әндьрәтәп а:дамнъ жьльл әтәсән да: (*Хнқ, 6*).

энзүрүт *Ург. Хив. Х—асп. Гулл.* подир, кидирганда топилавермайди-ган; анқолинг уруғи: энзүрүтала (*Хив. 7*).

эннап: *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* ~ видә—чилон жийда.

эннык *Хнқ. 11.* стилмаган тухум (= огырт).

эншырәк *Хнқ. 11*—кәншырәк.

әнәк *Ург. Хив. Хнқ. 1.* вяк. 2. ўжар, қансар; *әңәкльк* ўжарлик; әңәкльк әтмә (*Хив. 1*);

әнәл *Ург. Хнқ.* тегирмон тоши үстига қўйилладиған оғир парса (олат-да катта тош).

рейһе бувам әнәлдей, топиларь шә-мәлдей (*Хнқ. 4*).

әнәл елка; әгин: қапын әгәнә ба-лап, әһһә гетәрәқайтавәрлә (*Х—асп. 3*).

әнәлмәк *Ург. Хив. Х—асп. Хнқ.* әгилмоқ; әһһәәнә әһһә башшың йерә дейһиңә (*Хив. 1*).

әнмәк әгмоқ; бойһн әһһәйидь (*Хнқ. 11*).

әнсә *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* орка томондан бошпинг буйинга тутатган ери; әнсәһнә ур. йүһһә үзәһһә гессһн! (*Ург. 1*).

ән эп; *әнчә*—әпчил, чаққон; *әнчә* қыйзһ—сәһһә қыйзһ (*Х—асп. 6*). адамһн ыттә әһһәрақ вогана:м йахшав (*Ург. 1*).

әпәшләмәк *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* 1. оро бермоқ, безамоқ. роза мудам үзәһһә әпәшләб йүрһйидь (*Хив. 1*); 2. аһһәламоқ, әһһәһһәлик билан иш күр-моқ.

әһһә *Ург. Хив. Х—асп.* шабада, еһһил шамол.

әһһәмә *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* қўл учида иш қилувчи; аһһә-тақал:

әһһәмәнһ иһһһһ урһп сьндьр дитһһһ (*Ург. 11*).

әрәвәк *Гулла. Х—асп.*—әвәрәк. әргәнәк *Х—асп. 15.* панжара, гон.

әрәк 1. *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* ўрик, ейванында әрәк волтб гүл-һһмән шаһһәһһә бьабьл волтп сөйһһмән (*Ург. 1*).

әрәк 11. арк, хон саройи, әрһһжәк *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп. Шөт.* әринчоқ; әрһһжәк иһһ буйһр-сав, әһһсәһ қатадә (*Шөт. 9*).

әрийан *Х—асп. 1.*—арйан.

әрһһ-берһһ *Гулла. 3.* нари-бери.

әрһһп *Гулла. Я—бзр.*—әннап.

әсәк әс=әс; әһһәләк—әс-әс бил-моқ; әкәмһ гетгәһһә әсәк бьләмән (*К—кпр. 6*).

ас: *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.*—әһ-мәк—әһһһһр өһһәк; дикқат қилмоқ; ху алама мән көп әс өһһә отьрмадһм (*Ург. 1*); мунча сөһһһһһ, кетпк мән сәһһ сөһһә әсәтсәһ (*Хив. 1*).

әсвәк *Х—асп. 6*—әспәк.

әсһрмәк *Ург. Хив. Хнқ. 1.* маст бұлмоқ; қачан қарасан әсһрһ йүрһһ (*Хив. 1*).

2. гердаймоқ; көп әсһрәвәр-мә (*Ург. 1*).

әспәк *Гулла. Я—бзр.* маһһ, катагон; сувдә әспәк еһһп қойһһпһлар (*Гулла. 2*).

әһһәдәраз *Ург. Хив. Хнқ. 1.* кү-ғирчоқ ўйини; 2. ҳаддан ташқари новча.

ән 1. *Ург. Хив. Хнқ.* оҳак.

әк 11. *Ург. Хив. Хнқ.* гилдирак қасқонини ташқил қилған ёғоч пар-чалари; арһһһ әжә чүһһпһ (*Ург. 1*).

арһә әк ачһпһ (*ёғоч* аҗраб кет-тибди).

Б

бабаң *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* йирик; ~а:дам—йирик гавдали одам.

~хораз—йирик хўроз (*Ург. 1*).

бабър *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* 1. бир тур ҳайвон; 2. йирик, семиз (одам, ҳайвон); бабърдһйиң сәһһрһпһ (*Хнқ. 11*); ~ит—катта ит (*Х—асп. 15*).

бавър *Гулла. Минг. Я—бзр.* жигар, бағир.

бавърсак *Гулла. Минг. Я—бзр.*—бу:рсак.

бағала *Шөт. 2.*—бағалар.

бағалар *Гулла. Минг. Я—бзр.* бо-лалар.

бағана 1. *Гулла. Минг. Я—бзр.* боя, ҳали: Әмәт бағана қалаға кетһби:дә (*Минг. 5*);

бағана 11. қора қўл терининг бир тури; ~папақ (*К—кпр. 2*)—шу тери-дан тикилған телпақ.

бағдан *Ург. Хив. Хнқ. Шөт.* чор-дона; ~қурмақ, (*Шөт. 5*)—чордона қурмоқ.

бағынмақ *Гулла. Минг. Я—бзр.*—бақынмақ.

бад 1. бод касали, ревматизм;

бад 11. ~вълон *Ург. Хив. Хнқ.*—тез, тўхтовси: чархым қургый, ай-ланадә бад вълон, йарһм қургый, ашна вольд йат вълон (*Ург. 1*).

бадлә тез, чаққон: бадлә йүйһр, кә-пәрәтән бьр түтә нах әпкә (*Ург. 10*).

бадамча *Ург. Хив.* мис идишлар (масалан, мис қумғон) қорнида бұр-тиб турган жой.

бадйа+сәпол товоқ, катта шокоса: бьр бадйа бәрәк, орғасыда чәрәк (*Хнқ. 11*) топишмоқ—осмон, ой юл-дузлар; худа урган бадйаға йеддә палпһһһ әһһ гьрһпһ (*Хив. 4*).

бадланмақ *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* кучаймоқ; шамал бадланғаб дурһпһ, бьр һәсә—қарала йағмаса, йахшә әд (*Ург. 1*).

бадран бодринг: сөһһ бадранларһн гүлләһһмә; бадранһд төрт бьр ма-һһт бонч (*Минг. 6*).

бадри:п *Хнқ. 11.*—бадран.

баһһман *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* 1. тўқай қоронули; 2. бозор беги.

бақраймақ *Ург. Хив. Хнқ. Я—бзр.* бақраймоқ, бақрайиб қарамоқ; баж-райһп қаған гөззһп ва: гет балаланһ *«орқывасан!»* (*Я—ар. 2*).

байз *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* бо-ис, сабаб: бьр йаманһн байзһһһһн мәжж урган дерйа қурһпһ (*Х—асп. 15*).

байвалъ *Ург. Хив. Хнқ.* бойўғди: ҳула йолда барайатьрғанда иккә бай-звльһн гөрәдәлә (*Хнқ. 3*).

байяқ *Ург. Хив. Х—асп.* боя, ҳа-ли: бьрйәдәһ лекһн байяқрақ гөр-вәдһ (*Х—асп. 15*); еһһкыһһһ өтһм байяқ, сәһ үчүи йедһм таһяқ (*Хив. 1*); *байяқтан* 1. боя: байяқтан сана ай-таман дәп йа:дһһһһн чьқыпһ (*Ург. 1*).

2. боядан бери: байяқтан вунга қа-рап отьрһһһн (*Хив. 4*).

байжа *Гулла. 1.*—ба:жа.

байқамақ *Гулла. 5.* пайқамоқ.

байламақ *Ург. Гулла. Я—бзр.* *Х—асп.* боғламоқ; ешәкың байла (*Х—асп. 15*); гүжүһн тейһидә ать байланған (*Ург. 2*).

байрақ 1. байроқ. 2. мукофог: баш байрақһ чьқайтәлә аһһпһ (*Хив. 1*).

бақай *Ург. Хив. Хнқ. К—кпр.* по-ча, ҳайвон почаси. *баш-бақай* (*К—кпр. 2*)—калла-поча.

бақалақ тегирмон тошининг мар-казидаги бугдой тушадиған тешик: хараза қараб дүр, бақалақы ачһпһ қалмасһн (*Ург. 1*).

бақан *Гулла. Минг. Я—бзр.* 1. ус-тун; 2. тиргак, тирговуч: шапталаы бақан қойһби:дәк, бақанһ мьһһн сьһп кеттә (*Я—бзр. 3*).

бақачанақ *Ург. Хив. Хнқ. К—кпр.* чығаноқ; гөззһһн бақача-нақынһ чьқарма (*К—кпр. 1*).

бақынмақ *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* боқил бұлмоқ, қарам бұлмоқ; бнров-нинг қўлига қарамоқ; бьрәвә бақы-ма (*Х—асп. 15*).

бал *Ург. Хив. Хнқ.* бол, асал; ~ чьһрәк—оқ жүхорининг бир тури (поясини болалар шһһради).

бала; ~ тапар (*Хив. 1*)—бача-дон; балажық—болагина: балажы-қым—банажықым (*Ург. 3*).

балар тўсини жа:йа беш-әлт балар йетмьйи дурһпһ, кәлхас пул-сул вәрсә, балар алжак әдһм (*Хив. 5*).

балдақ 1. сәп: әрйәрдән аған тўн-чә, балдақы қызлә гунча... (*Хив. 1*).

2. бәнд: қовунһ балдақы; алманһ балдақы.

балдз әрнинг қиз укаси: әһһһһһ-нә балдзәт ташкәнә оқылпа гетәмһ (*Ург. 2*).

балқы *Ург. Хив. Хнқ.* балиқ (тут): әһһнһ узаттһм балқы тутлара, гет-мә дәп йеғладһм аһһс йуртлара (*Ург. 1*).

балчһн гўзал, чиройли: улләһ тәлльһһ, кьччһһ балчһн, елләдә ба:мәкән муһһһдәй лачһн, улләһ әһһһһ гөһһмән даядә, кьччһһдәй пәри: йохтә дуйа:да (*Хнқ. 1*).

баръшман *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. борди-келди қилмоқ; 2. ярашмоқ, ошти қилмоқ.

барламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. йўқламоқ, хабар олмақ; хабардор бўлмақ: бар, ўқат барлабга (*Х—асп, 15*); нәссә—қаралағ барлап қой (*Хнқ, 11*). 2 қидирмоқ: дайып сәнъ барлаб йүрвәдъ (*Ург, 2*).

барлъ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* иқтисодий жиҳатдан бақувват одам; ~ йарлъ (*Х—асп, 15*).—кути бор, бой.

бармақ 1. бормоқ; 2. бармоқ, баш бармақ, бадам бармақ орта бармақ чүлдәр-чүмәк кычыкы бөвәк (*Я—бэр, 3*). баш бармақ, шадат бармақ, орта бармақ, ады йоқ бармақ, кычәлә бармақ (*Хив, 1*). баш бармақ, бадам бармақ, орта бармақ, хантм мүжъ, кычәль мүжъ (*Я—ар, 1*). баш бармақ, бара бармақ, орта терәк хәжъ мерәк кычыкы бөвәк (*Наланган*).

бас *Мнғ, 1*—бәс.

бастырмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бостирмоқ: балам, рәпакы эпка. хамиритъ устынә бастырмакыс (*Хив, 7*); жай дейәнә салғаннан соң қуръмайынча бастыртъ болмайды (*Ург, 1*).

бастырыг *Хнқ, 1*—бастырыг.

бастырыг *Ург, Хив.* от спуги, кигиздан қилынган ўртик (нәсик, сопуқдан, пашшадан сақлаш учун от устига ёпилади).

бастырмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. бостирмоқ; 2. бирор ишни орқага сурмоқ, пайсалга солмоқ: бастыртъ әшәкынъ, иол устындә дурасаммъ? (*Хив, 1*).

бат-бат *Гурл, 4.* калтакесаканыг катта тури.

батлъ *Гурл, Х—асп.* ишлатилмай ётган арик, зовур; яроқсиз қолга келиб қолган сугорниш системаси, қурол, асбоб: йап батлъ воп патълтъ (*Гурл, 3*).

батлъ *Х—асп, 15*—бад.

батман *Хив, Х—асп, Гурл, 48* қадок; ертәнә бай ом батман пахтамыздъ алъп кеттъ, (*Гурл, 1*); *Ург, Хнқ, 96* қадок.

бахмал баркут; ~ гул—гултожи-хүроз.

бахчахапа *Я—бэр, 3.* болалар боғчаси.

башармақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. бошқармоқ, раҳбарлик қилмоқ: рейсъмс кәлхәс ишынъ дәм йахшъ башарадъ (*Ург, 1*). 11. бажармоқ; сән норманъ башардынмъ?—хав, башармъйн боламъ шу йўллә! (*Хнқ, 1*).

башқалашмақ *Ург, Хив, Хнқ,* бошқа-бошқа бўлмоқ, ажралишмоқ: энәбыйъ әрә вълән башқалаштълтъ (*Ург, 3*). иккә ағавинъ башқалаштълтъла (*Хив, 4*).

баш бош: башу:жъ бош томон; йыйт башу:жъсында онланжъ чъранъ, айкау: жъсында йеддъләнжъ чъранъ йақып қойадъ (*Ург, 3*).

ба: *Ург, Хив, Хнқ.* бор, мавжуд: базарда ишым ба; сәпъ нә ишынъ вазәдъ? (*Ург, 1*).

ба:ва *Хнқ, 11.* чол, қария. (*Х—асп, 15*). 1.—бад. 2. бир тур яра.

ба:жа *Ург, Хив.* божа: ахшам ба:жам хатънъ вълән меймам болъб гәйнәдъ (*Ург, 9*).

ба:зар *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар.* бо:ор; ба:зарлик—ҳар бозор куни пишириладиган овқат (одатла палов); ба:зарлыкъ пышрәжәкмән ҳазър (*Я—ар, 3*).

ба:лар *Хнқ, 11*—балар.

бам *Ург, Хив, Хнқ.* бу ҳам: бам, бам қалмасын, дъйдъ әпәндъ (*Ург, 3*).

ба:на 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шәт.* ба:новә: йағ йанар, пьльк ба:на (*Ург, 8*); қаймақ әль ба:нам, йаритъ гөрмәкә гәлдәм (*Шәт, 12*).

ба:на 11. бу ёнга, бу ёққа: ба:на бәрн, қапъ, жүмәгүлнп аяқына боламтъ (*Ург, 1*); ба:на отър (*Хнқ, 4*).

ба:ша *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* устунниг тепәсига ўрнатиладиган ёғоч, гўла (униг устига хари ўрнатилади).

ба:ғәнмәк *Шәт, Т—ҳовуз.* севинмоқ, хурсанд бўлмоқ: шеръпай гәльп, бегәнп қалдылызмъ? (*Т—ҳовуз, 1*).

ба:рән *Гурл, 3*—бадрап.

ба:рой *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* хушук; балбуруш.

ба:жък *Ург, Хив, Х—асп.* қўзичок (болалар тилида); атам мапа ба:жък апарәмән дәдъ (*Х—асп, 15*).

бәк *Ург, Хив, Хнқ.* маҳкам, мустаҳкам: малына бәк вол, қоншын аманда (*Ург, 9*). бәкль ёпиқ: бър

ешък бәкль нося, мыл ешък ачық (*Хив, 3*).

бәнъшмәк *Ург, Хив,* ёпишмоқ, қоппишмоқ; чатишмоқ.

бәкләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ёрмоқ, беркитмоқ: қапънъ бәклә (*Ург, 1*).

бәллъ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. белгили, маълум: қарындашныкъ қарацпыда бәллъ (*Ург, 13*). болажак бала буруннан бәллъ (*Х—асп, 15*). 2. аниқ: бәллъсынъ бьлмәсәп, уллъ шәрәдән нышәтп тапасан вунъ (*Ург, 10*).

бәндърйа *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар.* ажралиш жони, айрилиш: бу йер дөрт йолиъ бәндърйасъ әдъ (*Я—ар, 2*).

бәрәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* варақи сомса шаклида бўлиб, ичнә тухум (йъмърта бәрәк), гүлт (ет бәрәк), қовоқ (кәд бәрәк) солиб сувда пиширилади: бьзынъ йар бәрәк бькәр кычъ бармақы вълән (*Ург, 3*).

бәргъсыз *Ург, Хив.* бермас: қыдъртъ гәсән, бьзынъ бағлара, сонәга бәргъсыз өрдәкымъ ва: (*Хив, 4*).

бәтәл баттар: мәнәнәм бәтәллә баракәпей! (*Хнқ, 12*).

бәтән: *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бәтәнә гетърмәк: безор қилмоқ, жондан туйдирмоқ: бу беръ дейәнн гүндә гәлиб бър гечтпн әлгәтб мәнъ бәтәнә гетърдъ (*Х—асп, 7*). башшъмнъ бәтәнә гетърдпн (*Хнқ, 11*); ҳазърдән адамлапъ бәтәнә гәтърәсән (*Ург, 10*).

бәхәнә *Гурл, 2*—ба:на.

ба:жын *Хнқ, 11*—ба:жък.

ба:нәгә мабодо, борди-ю: бәпәгә сән кесән, мапа, қарап тур, тез келман (*Гурл, 3*).

ба:с *Ург, Хив, Хнқ.* ба:с, мунозара.

бевәрй *Ург, Хив, Хнқ.* мабодо, борди-ю: бевәрй, моп гәмәсәм, епәкы далага апар (*Ург, 8*).

бедәв аргумоқ: бедәв атла чапълғай, дәрәвнпда йар-йар (*Хив, 4*).

бедәлләт 1. камбағал, фақир, бечори: бедәвләтн дьйәнъ устындә ит дашыгъ (*Ург, 12*). 2. бефаҳм, фароғатсиз, 3. эравада аравакаш ўтирадиган жой.

бемаркысыз *Ург, Хив.* лапашанг,

рўдапо: сәнйгдйн бәжәркысыз боламъ? (*Ург, 1*).

бейн *Ург, Хив, Хнқ.* әски йил ҳисоби билан „маймуи“.

бёз *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бёз: қырағынъ гәр, бёзынъ ал, әнәсынъ гәр, қыйзынъ ал (*Ург, 1*).

бейдә буерда: бейдә нышәтб отъртпсап, ба:на йүр, сапа бьй гәп ба: (*Хнқ, 11*).

бейъ бехи: алма ақыб голодъ, бейъ қалқыб гәләдъ (*Хив, 1*).

бейкъ баланд: муяча:м бейкъ атъз воламъ, су: чтқарынча бьй ҳәл волдъм (*Хнқ, 4*). ейпанынъ ейпангъманан бойкъдъ, ортасында ойлаб дўргән кейкъдъ; қыз баланъ сәгәнәна бәрмәсә, та: ольнчә йүрәкында гөйкъдъ (*Ург, 3*).

белбув *Гурл, 2*—бъйлап.

бет *Гурл, Мнғ.* томон, тараф: үй бетка барватърсама? (*Мнғ, 6*). апап тын:гүнъ дайыцлар беткә қъдъртп келдъ (*Мнғ, 7*).

бетақсър *Ург, Хив.* гина-кудратсиз, беминап: жувап үчүн гейән эзи:з меймәлла, бегьлә, бетақсър, хош гәлдънәлә (*Хив, 1*).

бачән *Хнқ, 11.* пичан.

беш беш: ~ бармақ—бир ўсимлик; ~ гуллъ—рўмол: йар йүрптъ атъзынъ чельндә, бьзә дейән беш гүлльсь белындә (*Хнқ, 1*).

бьжәнә *Гурл, Мнғ, Я—бэр, 1.* ланак: ерыктын бьжәнәсъ мьнән йевәрмә, тамарыгъгъ тешәдъ (*Гурл, 1*); 2. дапак мағизи.

бьжърдәмә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* сергап.

бьжърдәмәк 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. шивирламоқ; 2. бижир-бижир қилмқ (ёш болага хос).

бьжърдәмәк 11. жимирламоқ: гөзъмъп өлпъ бьжърдәб геттъ (*Хив, 1*) бьй+ 1. хоплар замопыда 32 амалдорниг бири;

бьй 11. *Хив, Хнқ,* бир: тьлакъ иккә баласъ вълән бьй аз йол йүрп, бай ба:га барадъла (*Хнқ, 4*); пашшанъ уллъ бьй палванъ ба:ғән (*Хив, 7*). ~ пара—ба:зи бир, қай бир: бьй пара адамлара доғр гәпнъ айтсап, өңсәсъ қатадъ (*Хив, 1*).

быйәлләмәк *Хив*, 7, тарбия қил-моқ, үстирмоқ.

быйь *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. 1. буви: бър быйьм ба: дохсана гьрийп, сәнү мән-нән әллә (*Ург*, 2). 2. опогойи (ёши жатта хотинларга мурожаат қилганда қўлланади).

быйлау *Гурл*, 1. белбоғ.

быйт *Гурл*, *Миғ*, *Я—ар*. блт: бый-тына өпкәләп, постыныцъ йақма (*Миғ*, 1).

быйкә *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. кеккайған, ғурур (хотинларга писбатан киноя билап қўлланади) танноз, хоним; бый-кам быйкәмнә мәйсәмийдә, мән быйкәм-нә дәнсәмиймән (*Ург*, 3).

быймән *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. буюмоқ, тугмоқ: быйнә йа:р бәрәк быйкәр кыччы бар-мақы вьлән (*Хив*, 1).

быйль билым, илм: өрмә быйль волмаса, дықма быйльнә пейдасть йоқ (*Ург*, 1).

быйль *Ург*, *Хив*, *Хиң*. булбул.

быйльй *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. 1. хабар, мәълумот: бу кышынъ ҳеч бый-льй йоқ (*Ург*, 1). 2. пәланкәсып шу тәптән быйльйй бар (*Хиң*, 15). 2. билган: өз быйльйишнән қама (*Хив*, 1).

быйжырәмәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. ил-вирамоқ: йарасъ дым быйжыраб гет-вәдә, йо: да:ръ пейда еттә (*Ург*, 3). быйлүв *Хиң*, 11=быйль.

быйрә *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. бург-га: быйрәйә қар әтп, көрпәнә ота вәрмә (*Ург*, 8).

быйрән-сыйрән *Гурл*, 3=быйрән-сый-рән.

быйрдың *Ург*, *Хив*. бирдай, ҳамма вақт. кәмпәр быйрдың „хәр кым әтсә өзәнә“ дәп айтавәрәдәкәп (*Ург*, 1).

быйрәмә *Гурл*, *Миғ*. ягана.

быйрәмәк яганаламоқ, ягана қил-моқ. пахта көгәрп чыққаннан кейин воничъ быйрәп чығуу көрәк (*Миғ*, 1). быйгәс *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп.

быйглиқи, быйги кўп.

быйтә *Хиң*, 5=пытә.

быйвәрй *Хиң*, 15=бевәрй. быйдәвләт *Гурл*, 2=бевәвләт.

быйкәш *Ург*, *Хив*, 1. қайин сил-гил; 2. қизлар бир-бирларига муро-жаат қилганда хазиломиз шу сўзни эшләтадилар.

быйғаз *Ург*, *Хив*. буйғаз, хомиләдор.

быйғым *Ург*, *Хив*, буйғи, бармоқ буйғи.

быйғырмақ *Хиң*, 1. типирчила-моқ, талвасага тушмоқ.

быйдър *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тезгап.

быйдър-быйдър *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. гадир-будир (предмет) 2. хуснбузар.

быйжақ *Хив*, *Хиң*—асп. буюмоқ: бый-жақтә сувар (*Хиң*—асп. 4). быйжақнъ байладымнъ, ахшамъ вьлән энәсынъ әмб иурьмәсын (*Хив*, 5).

быйжырмоқ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. ачимоқ, ачыб-бижиб кетмоқ: хамир быйжырб геттә (*Ург*, 1); қатық су: ачтб быйжырб геттәпте (*Хив*, 3).

быйжър *Хиң*—асп. 15. қовуннинг бир тури.

быйявлъ *Хиң*—асп. 15=байявлъ.

быйяна буён, бери: уч гүннән быйяна дохтәра қатнйман (*Хив*, 4).

быйяра *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. палак; кәдъ быйярасъ: қуннъ быйя-расъ солъптә (*Ург*, 10).

быйқылдавық *Ург*, *Хив*. билқ-билқ (бўш ер, семиз қайзон ҳақида)

быйқым *Хиң*, 11. семиз.

быйраң-сыйраң *Хив*, *Хиң*. онда-сон-да, ора-сира.

быйчан *Хив*, 7.=бечән.

быйчы *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. қул арра.

быйчмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. пшмоқ. қастыныннъ кым быйчптә да:р әтп... (*Хив*, 1).

быйчча *Ург*, *Хив*. буйчча. тугунчақ: быйччалъ буйччаси бор. быйччалъ гәлин тозмас (*Хив*, 1).

быйғырдақ *Шот*, 1, 12. бош, бошоқ, (бугдой, оқ жўхори каби ўсимлик-ларнинг бошоғи).

быйғырдақламақ бош чықармоқ. бошоқламоқ; жүгәрй быйғырдақлаптә (*Шот*, 1).

быйдай *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*. бугдой: ендә шу пьләннә пулъ кьрсә, вон-наи сон быйдайлардъ берәдә (*Миғ*, 1). боз *Ург*, *Хив*, *Хиң*. 1. бўз ер. 2. бўз (от).

быйдъ-быймадъ *Ург*, *Хив*. бекор-чи, фойдасыз: быйдъ-быймадъ көп гөпльйсәп (*Хив*, 1). 2. быйлар-быймас (пайт): дамақнъ йеб быйдъ-быймадъ

йола чўштық (*Хив*, 1), 3. анчайин: быйдъ-быймадъ йазъб дур (*Ург*, 1).

быйдықлъ *Ург*, *Хив*, *Хиң*. быйлади-ган, бажариб мумкин бўлган: бу ншып быйдықлъ әмәс (*Хиң*, 11).

быйдықсыз *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Я—ар*. быймайдиған, бажариб быймайдиған.

быйдирмақ тугатмоқ, тамом қил-моқ. ишпъ тез быйдърмақ гәрәк (*Хив*, 1).

быйр *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. ~ ач-мақ—мўрламоқ: йер бор ачъптә (*Хиң*, 11) еринг шўри чықибди.

быйржақ *Хиң*—асп. *Шот*.=буржақ.

быйра *Ург*, *Хив*. буйра.

быйсағана остона, быйсоға: ер-хатын-ның уртыгына быйсағана кўлыптә (*Гурл*, 1).

быйтала *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Шот*. лой-қа: йапнъ сувъ быйталагына әкән, ал-мыйн гейатърман (*Ург*, 1).

быйш *Ург*, *Хив*, *Я—ар*. бўш; ~ бо-заң—юшмоқ, мулойим, ювош (одам).

быйшлагъ бўш: маллар быйшлагъ йў-рыптә (*Хиң*—асп. 15).

быйшлай *Ург*, *Хив*, *Хиң*. бекор, те-кин: бу кытапнъ саңа быйшлай бәрә-мән (*Ург*, 1).

быйвәк *Миғ*, *Гурл*, *Я—бэр*.=бөвәк бөвәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. кич-кинтой, чақалоқ: бөвәк қурғыйав, қырка гьрп нърха гьрмьйсән сән (*Ург*, 1). йаш бөвәк вола! (*Хиң*—асп. 15).

быйвәк *Шот*, 6=бөвәк.

бөвәт *Ург*, *Хив*, *Хиң*.=бөгәт.

бөгәт *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*, *Хиң*—асп.

бөгәт; тўсиқ, тўғон.

бөгәрәк *Хиң*—асп. 6.=бөвәк.

бөгәрәймәк *Хив*, 10.=бажраймақ, бөкәлән *Ург*, *Хив*, *Хиң*—асп, буйғи.

бөкчәмәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. сакрамоқ; бөкчәтмәк сакратмоқ: отыңнъ бөкчәтб йўрәмә (*Хив*, 1).

бөләшмәк буйлишмоқ: тапқан дулай-ларнъ бөләшп, өзәнә йеткәннъ бый дөгә көгәртәрәдә (*Гурл*, 1).

бөльн *Гурл*, *Я—бэр*, *Хиң*—асп. буй-лак, қисм; группа: бөльннъ ал (*Гурл*, 2).

бөрәк *Гурл*, *Я—бэр*. *Берун*.—бә-рәк. йағъ гөшл бөрәктәй, чышләб йемәкә йахшъ (*Берун*, 1).

бөрп *Миғ*, 2. бөгү кийими, телпак. бөтән бошқа, ўзгә; айрым. бөтән-

дән бәр (*Хив*, 1); бөтәнә гетърмәк *Хиң*—асп. 1.=бөтән.

бөр *Ург*, *Хив*. күмгөн ёки шиша-нинг тўмпайиб чыққан ери (қорни).

бөрән *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. *Шот* буйрак: йолда талақ бөрәкә, мән сәнъ йыймән дәптә (*Шот*, 1).

буй *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*. буй.

бува чол боба: қадим замаллада бый бува вьлән бый мама вәрәкән (*Я—ар*, 2).

буваз *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*. быйғаз. буймақ *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*. буй-моқ; қаптың авзынъ буйвп байла (*Гурл*, 3).

будай *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*—асп. бу-тоқ.

будай *Гурл*, 2=бодай.

бузав *Миғ*, 2, *Қиң*, 2. буюмоқ.

булавъч 1. *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. чархнинг қулоғи: булавъчым қызъл гүлнъ бәнтышнән, бый йа:р туттъм ичан қала мөртгәннән (*Хив*, 1).

булавъч 2. *Хиң*—асп. 7. жува (ха-мир ёядиган кичик ўқлоқ).

буламақ 1. беламоқ; қоритирмоқ буламоқ.

буламақ 2. буламик, атала.

булаңламақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, 1. бил-лонгламоқ (илон ҳақида); товланмоқ; 2. типирчиламоқ.

булашық+кыр ифлос.

булашмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Хиң*. *Хиң*—асп. белашмоқ, белапмоқ. лайа булашп гәлтәпте бу буважан дейәннә (*Ург*, 1).

булғавъч *Гурл*. *Я—бэр*. 1. була-въч 1.

булғашъқ *Гурл*, *Миғ*, *Я—бэр*.=булашық.

бурам *Гурл*, 2=бурум.

буржақ *Ург*, *Хив*. дўл.

бурж *Ург*, *Хив*, *Хиң*. бурч, бурчақ. бый буржъ ҳә:ә вәса, бый буржъ бейдә (*Хив*, 1).

бурна:съ *Ург*, *Хив*, *Хиң*. ~ гүп—бурноғи кун, ўтгап кундан илгариги кун.

бурум *Ург*, *Хив*, *Хиң*. ўрим (соч).

бурунса+молларнинг (тул, хўкиз) бурнидан ўтказиб кўпдиған ип.

бурут+мўйлов: йеғлама, қыйә, йеғлама, той сәнък, йа:р-йар, бурут-ларъ бурмаъ йа:р сәнък, йа:р-йар. (*Ург*, 3).

буртлас+шоп мүйлов, мүйлови
уауи.
бурч қалампыр: буручыи көп боса,
буламтқа сал (Ург. 7). карасо—мурч.
бурчақ I. Гурл, Я—бэр.=буржақ.
бурчақ II. Ург, Хив, Гурл. нұхот.
бұдай Ург, Хив, бұғдой.
бурсақ Ург, Хив, бұғирсоқ.
бу:т Ург, Хив, Хив, Х—асп. оёқ:
рәнгыиы гөрәп бу:тәм қалтырадъ
(Хив, 1).
бүвәк Х—асп. 15—бәвәк.
бүвәт Ург, Шот. түгон, түсиқ, дам-
ба, сачларъ бар сәвәттыи, йапа
басқан бүвәттыи (Шот, 4).
бүдрәмақ Ург, Хив. эскирмоқ,
яроксиз қолға келиб қолмоқ.
бүкәләк Х—асп. Я—ар.=бөкәләк.
бүкләм Ург, Хив, Хив, Х—асп.
жайдарн мота, сурп: гәләвәрдъ ақ
атънъ белындә, өзәм тыккән бүкләм

гөйнак ейнындә (Ург, 8).
бүркәлмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
I. бурканмоқ, буркалмоқ: 2 айнимоқ
(хаво хақида). ха:на бүркәлб дуръп-
тъ, йағыш йағажакмъ йа? (Хив, 1).
бүрүнч+гуруч: Бәрдьвайнъ тойъ-
на иккә көрпә қаплатъм, индъ бър
әллә кила бүрүнч алсақ, боғапъ
(Ург, 1).
бүрүч Қипч, 2.=бүрүнч.
бүрчүк Ург, Хив, Хив, Хив, Х—асп.
нисрғага қуйыладиган күз).
бүтәв Ург, Хив, Хив, Х—асп. бүдинма-
ган, бир бутун (нарса): 2. әрга тег-
май, қызлигича умр ұтказған әдл
киши.
бүтән Қ—кпр, 3=бөтән.
бүргүн Ург, Хив, Хив, Хив, Х—асп.
әрталан кейин, индияга: әртән вома-
са, бүргүида: (Хив, 1); бүргүн базар,
өкыччәнь аппарьп сатчақман (Ург, 1.)

В

ваг вапг: ишымъ ваг волдъ (Хив,
1).
вагламақ вангилламоқ: ваглаб гет-
тъ (Ург, 1) юришиб кетди.
вагырдъ Ург, Хив, Хив, Х—асп.
кий-чув, шовқил: бый вагырдъ йоқ-
рақ жай тапа пьамыйсамми? (Хив, 4).
ибъей. вагырдъль қойынла, аррақа
гетъб ойнала (Ург, 1).
ваглама Хив, 11. пиёва, гүштсиз
шұрва, 2. сергап.
вадвасъл Хив, Ург. суяқ касали
(йиринг оқиб, қиллапади).
ваззық I. Ург, Хив, 1. тутантриқ.
ваззық II. Хив, 1. чарви устидә-
ги юқа парда;
ваззық III. шишган, хұппайган:
бу пахтац ваззық, муца ьшамма
(Х—асп, 15).
вазламақ Уг, Хив, Хив, Х—асп. 1. ло-
вуллаб ёнмоқ: бирдан ёниб кетмоқ;
2. бирдан қизиб кетмоқ, қони қай-
наб кетмоқ.
вах I. вой, ах: абдълла герсәндә,
вах, бър талқын айтавәрдълә, қойа-
вәр (Ург, 2).
вах II. вақт: бърәв вьлән солләш-

кәныиы гөрсәм шу вах сәниән ай-
рълмасам, өлгәймән (Хив, 4).
вах-вах+ ох-ох, бай-бай (завқла-
ниш ҳиссини ифодалаш учун қўлла-
нади).
ваке:—бай-бай; воей.
вахым вақф (эски): бу йеллә қали:
мда вахым әдъ (Хив, 9).
ва: Ург, Хив, Хив, Х—асп. бор:
бойъ ва: дәрәкдъи, ақлъ ва: көрәк-
дъиш (Хив, 1).
ва:м Ург, Хив, Хив, Х—асп. у хам:
вах, донъмиъ ичъндәй алтъиъм геттъ,
дәп в:ам өльп қаладъ (Ург, 1).
ва:н-беллә у ён-бу ёплар, у ер-
бу ерлар: йахтъ гәздә ва:н-белләнь
қара, өжәк бый йелләрә гетмәсьн
(Хив, 3).
ва:пуръш Хив, 1. йирик савдогар,
йирик савдо билан шуғуланувчи.
важ+ нарса:бър вәж сораб гәлдъм,
тавьббәрсәнь айтман, дьидъ қийз
(Х—асп, 10): мәнәт әтыб йейән
вәжъл мазаалъ воладъ (Хив, 1); 2. ас-
боб; кий-м: йиыт вәжләрнь қазьқа
асадъ (Ург, 9), муллала бағыт қы-
дъръб гәсәлә, вәжләрь йоқ (Хив, 1).

вәләд Ург, Хив, Хив, Х—асп. қонуисиз
туғилган, зинодан бўлган.
вәләт Ург, 1. махаллий (ақоли),
ерли, асли шу ерда туғилган.
вәрмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
бермоқ: көньлянь бьрә вәр, өзыиы

йерә вәр (Хив, 1).
вет Гурл, Минг. томон: үй веткә
кеттъ (Минг, 5) үй томонга кетди.
вөдә Ург, Хив, Хив, Х—асп. у
ерда.
ву у (кишилик оломоши)=ху.

Г

гайпара Гурл, 2=гапара.
гапара Ург, Хив, Хив, Х—асп. баъзи бир,
қайбир: гапара адамла палпъс (ис-
кирт) воладъ (Хив, 1).
гәвәләк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
капалак.
гәвгүм гира-ширт, қоронни туши-
ши олдидиги пәйт: гәвгүм түшкә сон
скъмьс қалаға баръи келамьс, йах-
шъмъ? (Гурл, 3).
гәвдәшә Ург, 9. катта нокоса; кат-
та хурма.
гәвдъш Х—асп. 2. чөйдиш.
гәвдүш Х—асп. 7.=гәвдәшә.
гәдьк Ург, Хив, Хив, Х—асп. 1.
үзүн кетган чуқурлик, ўнгир жой;
2. дара: узъиин-узъиин шөрчәләшъ гәдь-
кь, саллаңганда жарқылдъдъ әлькь
(Х—асп, 8).
гәдър-гүдүр Ург, Хив, Хив, Х—асп. га-
дир-будур, нотекис: хыйванъ йәръ
йоль гәдър-гүдүр (Ург, 1).
гәж Гурл, Я—бэр.=кәж.
гәзък Гурл, 9=гәзък.
гәзък Ург, Хив, Хив, Х—асп. гал,
навбат.
гәзмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
кезмоқ; дайдимоқ: гүндүз гәзәдъ, ах-
шамлыкга ухләйдъ (Хив, 1) (топиш-
моқ: ковш).
у:н ашънъ узъиин-узъиин кәсәдъ, ах-
шам билән мейманхана гәзәдъ (Ург, 1).
гәләк Хив, 1. оз пахта солинган
юққа чопон
гәлжыкьләмәк Гурл, Я—бэр. әрка-
латмоқ; талтайтирмоқ: баланъ гәл-
жыкьльпурма, йамаи үйрәнъп қаладъ
(Гурл, 3).
гәлиш Ург, Хив, Хив, Х—асп.
Шот. келиш: йахшъ гәлишъ дьльнъ
йамаи қийтъ ачар (Шот, 9); қийзла
гәль гәлиш гөрмәкә, гәлиш геттъ
тәзәк термәкә (Хив, 1); бър гәлиш
алдъм отърдъи, иккә гәлиш алдъм
дык дурдъм (Хив, 1).

гәлмәк|| гәмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
Х—асп. Я—ар. келмоқ: йәръм гәлдъ,
қапъланъ ачылла, башларъннан тәп-
пә-тълла сачылла (Хив, 1). йоръи-
жага ат йүвәрдым йесън дәп, мән
а:ғамә хат йүвәрдым гәсьн дәп
(Ург, 1). хәммәдә сонън ойиш, бър
метър гәльсън боиыи палаиыгъмъз дол-
ған сон, гүздә әтәмьс тойиш
(Х—асп, 1).
гәмә Ург, Хив, Хив, Х—асп.
Я—ар. кема: ай жорала, гәмәйә
гьрийәннъ жанъ бър дьидьлә (Ург, 10).
дөйианъ бойълда гәмәләр хатар,
сайъннан хейдәмәп, ақ лайа батар
(Хив, 4); иккә гәмәнь башшънъ тут-
қан дөйяға фарқ волъптъ (Я—ар, 1).
гәмьк Хив, Ург, Қ—кпр. кемик
(суякнинг кемирадиган юмоқ ери):
гөшнъ сөкәкь шуишъй гәмьк өкән
(Қ—кпр, 3).
гәмьрмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.
кемирмоқ: хәп гәмьрмәк үчүн балага
бър сүпәк вәрәдъ (Хив, 4).
гәмшък Ург, Хив, Хив, Х—асп.
кемиш (тиши тушган).
гәнжә Ург, Хив, Хив, Х—асп.
кенжа: паққы мама гәнжә оғләнъ
той әтәмьш (Ург, 13).
гәрдан Гурл, 1. майда қамипдан
тиғиз қилиб тўқиладиган сават (одат-
да йирик доп солинади).
гәрдъ Гурл, 1. олифат; таппоз.
гәрмәк кермоқ; гәрьлмәк—1. ке-
рилмоқ, 2. мақтанмоқ. кеп гәрьлә-
вәрмә, атан хыйванъ ха:нъ вәса:м
(Ург, 1).
гәтмән кетмон: атъздан гейатър
әльндә гәтмән, сәллә бала, мән
йәръмә нә дәпмән? (Хив, 1).
гәчч Гурл, Минг, Я—бэр. 1=
гечч. 2. Ург, Хив. қаллаварам: нә
вәлә, гәччымьсән? Хив, 1).

гәшәр савзи: өйдә меймам ба; ба-
зардан гәшәр, бүрнч алыб гәлай-
тәрман (Ург. 1).

гечкыйәв *Х—асп. 7.* = гүчкәв.
геччә *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
эчки: геччыйә ж н қайғысты, қассапа
йағ қайғысты (*Х—асп. 8*). геччынъ
тайяқ йейәсы гәсо чо:пана сү:кәпәр
(*Хив, 5*).

гештә кечаси: бүйүн гештә бярәв-
нъ өйбнә оғыллықа барыдым, үчәкь
йамаи экән, йықылтып, тас өлпәдым,
дәнтә огрә (*Ург. 12*).

гъжык *Ург. Хив, Х—асп.* кичик
саватча (ичига нон, гүшт солиб, осиб
кўядиллар).

гәжә тун, кечаси: иккәсы гәжәнъ
гәжә дәмьйи, гүннънъ гүннъз дәмь-
йи ишләп, йахшъ өй салыбалдыла
(*Ург. 3*).

гъжымәк *Ург. Хив, Х—асп.* қичи-
моқ: дамақым гъжыды (*Х—асп. 14*).

гыйәв *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
куёв: гыйәв паччам, сорасаныз, агаъ
қыйшық, йа:р-йар (*Ург. 1*); күлдән
дан, гыйәвдән оғыл волмас (*Хив, 1*). ~
гөрәр— чарлар.

гыйәвәпт *Гурл, Я—бэр.* нашавад,
кўкнори.

гьлә *Ург. Хив, Хнқ.* гина:тез жү-
вап бәрдыләп әгмәцә гьлә, қадамла
мұбарәк, хош гәлдьнәлә (*Хив, 1*).

гизләмәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
яширмоқ: кәсәлиъ гизләсән, әльм
ашкар (*Хив, 1*); көрпәйә гизләнәмьз
дәптә әпәндә (*Ург. 3*).

гизләмәжәк *Ург. Хив.* болалар
уинни (бекипмамоқ).

гизлә *Х—асп. 7, 15* = гьлә.

гөгәйиә *Х—асп. 7.* = гүгәйиә.

гөзәнәк *Ург. Хив, Хнқ.* элак, гал-
вир каби тешик-тешик нарса.

гөзләк тегирмонга кўшилган ст
әки эшак кўзига бәрләнадиган латта.

гөйк *Ург. Хив, Хнқ, Шәт. 1.*
куюк; 2. дог: қыйа баланъ сөгәннә
бәрмәсә, та:әльнчә йүрәкнәдә гөйк-
ды (*Шәт, 9*). 3. ичи қора (одам).

гөйым *Ург. Хив.* чала коронги,
гира-шира.

гөйиңдык *Ург. Хив, Хнқ.* куйган,
куинди.

гөймәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
куймоқ.

гөк кўк; ~ қаваржық—склероз ка-
сали. (оёқ шишиб, томирлари қава-
риб чиқад).
гөммә+сомса, вараки сомса: гөм-
мә йемәсә:м шорва йейәндыйм болды
(*Хив. 1*). ~ хон (*Гурл, 1*)—това (сково-
родка).

гөна *Гурл, Я—бэр.* = көнә.
гөнәнмәк *Ург. Хив, Хнқ.* илчимоқ:
дәмьрчә белә, безчә иштана гөнән-
мәс (*Ург. 1*).

гөнәрмәк *Гурл, Я—бэр.* аскимоқ.
гөрәш *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
гөрәш башландъ, гөрәштә белъмь-
зәм йықылдык (*Хив, 5*); йықылған
гөрәшә доймаз (*Ург. 1*).

гөрдәк *Ург. Хив, Х—асп.* мол-
дунә: гөрдәк гөрмәйән гөрдәк гөрсә,
гүндүз гүнъ чъра йақар (*Ург. 1*)
гөрдәксыз—кўрмаган, бошига мол-
дунә битмаган: гөрдәксызә гүн догса,
гүндүз гүнъ чъра йақар.

гөръм *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
кўргилик, қисмәт: хә ила:йа гөръмь-
нъ гөрьб өлгыйсән! (*Ург. 1*)
горлақ *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.*
гүристон, мозор; 2. жаханпам: йеддъ
гөрлақа от йақып, сәккьзынжыйә
кү:рт қыдырьб йүрпты (*Ург. 1*). (те-
гирмон новига тушиб, тирик чиққан
маъносида)

гөжә I. *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
гүжа (овқат).

гөжә II. кўксултоя (мепа)нинг бир
тури;

гөжә III. *Х—асп. 14.* тутнинг бир
тури.

гөшәмәк *Хив, Х—асп.* кәвшәмәк.
гүбәләк *Гурл, Я—бэр.* = гәзәләк.
гүбь *Мнғ, Гурл, Я—бэр.* кун

гүгәйиә *Ург. Хив.* итпашша, сўна.
гүдүрдь *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
гулдур-гүлдур, гулдираш: дешана
чыкып қаранна, арванъ гүдүрдьсы
гейатър (*Ург. 1*).

гүдүр-гүдүр гулдур-гулдур: гү-
дүр-гүдүр сәс гәлдъ, чыкып қаран
кым гәлдъ? (*Х—асп. 7*).

гүдүрләмәк *Ург. Хив, Хнқ, Хнқ,*
Х—асп. гулдиромоқ; гүлдәрма:ма
гүдърләб гәйатър, йағыш йағадъ дь-
вәр (*Ург. 1*).

гүжүм+сада қайрагоч: гүжүмнъйи
са:йа, үзүмнъйи ми:вә бәргыйсән
(*Ург. 1*). гүжүмнъ тейиңдә уллъ ша-
сыпа. шастпада отърған кым, жан
апа (*Хнқ, 2*).

гүзәра *Ург. Хив.* қадри; ортиқ:
сәтә ата-әнәнән гүзә:ра гөрәмән
(*Хив, 1*).

гүзә *Гурл, 3.* кўзача, хурма.
гүзәр+дарәдан ўтадиган жой ке-
чув: иеддъ дерйа, иккь гүзәрән
йамаи, бьрсыңнән өтар-өтмәсы гү-
ман (*Хнқ, 4*).

гүзәрман *Х—асп. 3.* қайиқчи,
дарәдан ўтказувчи.

гүләнәт *Гурл, Х—асп.* хотин-қиз-
ларнинг бүйнига тақадиган безәк.

гүлдәрма:ма: *Ург. Хив, Хнқ,*
Х—асп. 1. момақалдирик: асманнъ
булт чолап, гүлдәрма:ма гүдърләдъ
(*Хив, 1*). 2. *Гурл, Мнғ,* бир тур ўт.
гүлльйән *Хив, 7.* кувутка (кўлга
чиқадиган яра).

гүлтараш *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*
яңи урилган пахса+деворга безәк
туширадиган асбоб.

гүльшмән *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.*

кулишмоқ; 2. кула бошламоқ: бала
гүльштә бола кула бошлади.

гүннърдәмәк сўзламоқ, гапириш-
моқ: нәгә гүннърдәмьйсән? (*Х—асп. 7*).
гүнрәмәс *Ург, Хив.* индамас.

гүпъ *Х—асп. 14.* = күпъ.

гүппь *Гурл, Мнғ.* қисқа пахталик
камәил.

гүррән *Х—асп. 7* = гүррән.

гүррән I. гап, сүз: ила:йа, варсақь
гүррән кургай (*Шәт, 9*). 2. „гап“,
зиёфат.

гүррәнләшмә *Ург. Хив, Хнқ,*
Х—асп. 1. сухбат; 2. маслахат: бүй-
йүн геч гүррәнләшмә воладъ, йашул-
ляланъ айтыб гөләвәр, дәдъ
(*Хив, 1*).

гүррәнләшмәк *Ург. Хив, Хнқ,*
Х—асп. сўзлашмоқ; сухбатлашмоқ.
гүчкәв *Гурл, Я—бэр, Хив,* ич
куёв: әлльнә гүчкәв гьрйьзып, тоц
этып, тама:ша этып, мурад-махата
йетәдыла (*Хив, 7*)

гүт-гүт *Хив, 1.* пичир-пичир, ши-
вир-шивир:

гүтгүтләшмәк *Хив, 1.* пичирлаш-
моқ, шивирлашмоқ.

гү:чкыйәв *Х—асп. 14.* = гүчкәв.

Г

габръшмақ *Гурл, Хнқ, Я—бэр.*
яңгилишмоқ, хато қилмоқ: дү:штә
габръшсанам, ишта габръшма
(*Хнқ, 11*)

гавача *Гурл, Я—бэр. 1.* узун то-
лалы пахта; 2. = гө:вача

гадағарва *Гурл, 3.* = адақ.

галәкә *Хив, 7.* тамба (икки учи
икки томондаги деворга тиқиб қуйи-
ладиган узун ёғоч).

гәлль+гилә:гәлъ сассан, коншы-
на сәт, бьр қырасында үзпн отъра-
сақ (*Хив, 1*).

галль-гашъ ташыиш, бош оғриқ:
өйпъ галль-гашьсы вьлән йүрпмән
(*Хив, 1*).

галтын чуқурлик, ўқирик: арва гал-
тынъ түшпъ кетъ (*Гурл, 3*).

галча пакана, митти: байақрак бьр

галча адам сызынъ сораб йүрвәдъ
(*Хив, 1*).

ганжар ханжар: қыйанъ өлдәрмә-
кә ганжарыпъ чықарады йыйыт
(*Хив, 1*).

гангырав *Хнқ, 11* = қонгырав.

гаравахана харобалик: хула куда
волжақ экән, бьрсыз қыйызынъ қал-
лынына ом мьп гаравахана антъпты
(*Хнқ, 3*).

гаррәм *Бәт, 3.* = қаррәм.

гыжъм *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.*
жужун, жужунча: нуллавайдан гәлль-
шыңнән айнанъйи, гыжъм қастън
гөйьшыңнән айнанъйи (*Хив, 1*). 2.
сықим: гүнъ вьлән маллара бьр гы-
жъм от самъйсан. (*Ург, 10*); 3. гы-
жим: епн кыннъ әлдъ қара ту:т вол-
гай, йүрәкләрән қара гыжъм от вол-
гай (*Хнқ, 1*).

Ғыйва кўрпа, тунга солиш учун тайёр қилиб қўйилган пахта тутами: амам көрпәйә беш ғыйва пахта салды (*К-кпр, 5*).

Ғылжаймақ *Хив, 1*. тутилиб тапирмоқ (масларга хос).

Ғыр~волмақ (*Я-бзр, 6*) гиргит-топ бўлмоқ; ғыр-ғырын кетъйн (*Швт, 11*) садаганг кетай.

Ғырав *Х-асп, Бгт*. ип; 2. қамил-шинг бир тури.

Ғырч~парч этмәк—босиб тикмоқ: пахташ қанара ғырч-парч этък (*Ург, 14*).

Ғышша *Ург, Хив*. қамиш (ичи тўк қамиш).

Ғовача+ғўза, пахта: говача, ағзыц гүлсын, алтына магзыц долсын, пала-нымъз йуз олсын, ачъл-ачъл, ақ алтън (*Хив, 1*) екъанъ мьндъм, қойнъ жүтәрдым, говачага гизләндъм (*Хив, 1*) — (топишмоқ: этик, теллак, кўйлак)

Ғовуш+жўхорининг кўки, моллар учун экилган жўхори: бастърмаға бастърганъм говуштъ, аяқында әмьрканъ көвүштъ (*Хив, 1*).

Ғоз+ёнгоқ.

Ғолагър *Хив, Хнқ, Х-асп*. том устига гувала қилиб бостириладиган лой.

Ғолангър *Ург, 1=Ғолагър*.

Ғолача *Гурл, 1*. ғўлача; 2. кичик кўза: сыйтрьнъ ғолачага сардым (*К-кпр, 3*); 3. *К-кпр, Хив*. бўйи пакана семиз олам.

Ғомча *Гурл, 3, 4.=омча*.

Ғопа *Гурл, Я-бзр*. қамийшнинг ўсиб тургани, кўки.

Ғора 1. пишмаган. хом; 2. *Гурл, Мнғ*. шингил, бош: бър ғора йүзүм (*Мнғ, 7*).

Ғораламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. ғўра бўлмоқ; мела солмоқ: үзүм ғоралапъ (*Ург, 10*).

Ғоч *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. ~ йыйбт—азамат йнгит: ғоч пыйбтлә наласъна-йей, бәләнт дагла дада гәлдъйей (*Хнқ, 1*).

Ғувуш *Ург, 1=говуш*.

Ғудалақ *Ург, Хив*. пакана, семиз (одам, хайвоп).

Ғулатум қулатум: бър гулатум йутъ-ви:дым, кәвиьмдъ айпътп барватър (*Гурл, 1*).

Ғулуц *Бгт, 3*. ўрик.

Д

даббъ *Гурл, 3.=доббъ*.
дабрънмақ *Гурл, Я-бзр.=даврънмақ*.

дав *Мнғ, 1.=дава*.

дава 1. *давво*, низо.

дава 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*.

давайъ *салам*—луойи сьлом. қанъ мана йат елләдә мейрьван, мейрьван пкәмә давайъ салам (*Ург, 1*).

давача *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*.

Швт. тумор: ейваньинъ дөвәрәкь говача, мәтърннъ дөвәрәкь давача (*Швт, 9*).

давръқмақ *Гурл, Я-бзр*. асовләнмоқ, хезланмоқ: арбага йангә қошқан аттай, не сен давръғавьрсән? (*Гурл, 3*).

даврънмақ *Хнқ, К-кпр*. 1. хўм-раймоқ, хўмрайиб қарамоқ. 2. дўқ урмоқ, хезланмоқ: даврънма сән мана, мөп сәнъ атацнъ әлдърдымьйа? (*Хнқ, 11*).

давшан *Хив, 1=тавшан*.

дағылмақ *Ург, Хив, Хнқ*. тарқалмоқ, сочилмақ: қойла дағылб гетъ (*Хив, 1*).

дағымақ *Хнқ, 1*. дацымақ 2.

дағын *Ург, Хив, Хнқ, К-кпр*.

...да (боғловчи-юклама): хәр қассъ бый әтәк даш теръб гәләдәлә дағын, бөрнъ қашъна салъп тькәдәлә (*Хнқ, 11*).

дадав *Ург, Хив, Хнқ*. тик:~дурмақ—тик турмоқ, рост турмоқ.

дадъмақ *Ург, Хив, Хнқ*. татимок: арзанъ шорвасъ лалъмас (*Ург, 8*).

дайна *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. кема таёги (кемани суу ўртасига йўналтиришда қўлланылган узун таёқ—шест). 2. ишчан; чайир (одам).

дайамақ *Ург, Хив, Хнқ*. суямоқ: таямоқ: о:дъльщнъ айәма, наньинъ дайама (*Хив, 1*).

дайъ *Гурл, Мнғ, Я-бзр.=дайъ*.

дайънмоқ *Ург, Хив*. сийпанмоқ, сирганмоқ: бу:зи дайъшмақа гетъ балала (*Ург, 3*).

даққъ *Гурл, 3.=дақма 2*.

дақма 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. ёлгончи, лофчи.

дақма 2. дангаса, ялқов: атпъ дақма отъпсэн (*Хив, 4*).

дол 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. тол (ходаси);

дол 2. тут барги: носқан йенә оп гүү дал йыйдъ (*Хнқ, 11*).

далан+йўлак хона: узун-узун даланлада данъштък, йен уз:жъннан кәмшт-нават альштък (*Хнқ, 4*).

узъйн даланлада қурыц мейльснъ жақырлатъп сәлләтплә рейсьнъ (*Ург, 3*).

далъбрамақ *Ург, Хив, Швт*. бехузур бўлмоқ: йүрәкым далъбраб гетъ (*Швт, 5*).

далаъбрамақ *Хив, 5.=далъбрамақ*.

дамавча *К-кпр, 1=тамақча*.

дамақлашмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. оьқат қилишмоқ, бирга оьқатланмоқ: отърыц индъ бьзә вьлән дамақлашъп кетън (*Ург, 11*).

дамақсав *Ург, Хив, Швт, Х-асп, Хнқ*. хўра, оьқатни күп еоувчи: дамақсав я:дам нәпъ қойсац йыйвәрәдъ (*Швт, 9*).

дамар *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. томир; готаръб урган чәләкдйин, дамарларъ биләкдйип қайыи әнәсьнә бър салам (*Ург, 1*).

2. илдиэ: агац дамар алдармақа гетъ (*Хив, 4*).

дамъзлыц *Хнқ, 1=ақлыц*.

дамлыц 1. *Ург, Хив, Хнқ*, хароба-лик, хароба уйлар.

дамлыц 2. *Х-асп, 5.=ақлыц*.

дангъм *Гурл, 4*. тос; тогора.

даньмақ 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. тангимоқ.

дангьмақ 2. *Гурл, Мнғ, Я-бзр*. тутамок.

даньштърмақ *Хнқ, 1=донгьштърмақ*.

дар 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. тор. ешьк қар, өй дар, ешмуратвай-нькындә той вар (*Хнқ, 1*).

дарга+капйтан.

даръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*.

даръ тарик.

дарълмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. йўламоқ, ивлякмоқ. дарътмақ йўлатмоқ: муныгъин а:дамнъ өйна дарътма! (*Ург, 1*).

даръмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. кўмақлашмоқ; далда бермоқ: шүнчәл-ль қысынганда бърсь маца даръма-дъ (*Ург, 10*).

дарйан *Ург, 13.=дәрйан*.

дархан озод аркин:~болмақ (*Мнғ, 5*) озод бўлмоқ, бўшамок.

дасқар *Ург, Хив, Хнқ, Швт*. чумчуқнинг бир тури (одатда бола-лар сақлаб, қўлга ўргатадилар). ман дүзый тайхана астар волайтън, эльщә гәздърсәп, дасқар волайън (*Швт, 1*).

дасламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*.

1. қирмоқ, сидирмоқ, шилмоқ. (тери гүштдан ажратилгандан кейин қолган ёғни пичоқ билән тозаламоқ).

2. рацдаламоқ.

дасмал+*Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. қозон ювгич, қозон чочиқ.

дә: *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. ва, ҳам гәлд-дй: гетъ (*Ург, 1*).

2. лекин, аммо: эматвай генәнәкәи-дә; мәнъ гөрмей гетън қалъитъ (*Хнқ, 1*).

дә:йъ *Ург, Хив, Х-асп, Я-ар*. 1. тоға: үрйәнпмән сәнъ да: йъм дәмәкә, индъ уйаламан йа:ръм дәмәкә (*Х-асп, 12*).

дәд эльмин гетъ ромал, альб барьн, жанъм дә:йъ (*Я-ар, 3*).

2. *Хнқ, 1*. почча.

дә:р 1. дор (уйин); 2. *Ург, Хив, Х-асп*. кийим осадиган дор: дә:р ағача асълдъ сарънжәкым, өйә гьрб йеглйдъ гәли:нжәкым (*Хив, 1*).

дә:ръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*.

дә:р дори.

дәблә *Гурл, Я-бзр.=дөвлә*.

дөв 1. *Гурл, Мнғ, Я-бзр.=дөв*.

дөв 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Швт*. ~дәрпәщсьс—түхтовсиз, сурункасига: шу йъл дөв—дәрпәщсьс

вольп йагыш, қар йагдъ (*Ург, 1*).

дөвлә *Хнқ, 1* || дөвлә.

дөвмәк *Швт, 6.=дөвмәк*.

дөвръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. телпакнинг бир тури (тепа ва куйи қисми бър хяда бўлади).

дәгәләй *Гурл, Мнғ*. қалпоқ; шляпа.

дәгдъ *Гурл, Мнғ*, этик ичидан княдиган юнг пайпоқ, юнг мақси.

дэгъш *Гурл, Я—бэр, Берун.* эмириш; киргоқнинг ўпирилиши: „Правда“ кэлхазънынъ бър аз йерлэрнынъ дэгъш адлъ (Берун, 1).

дэгъшма *Гурл, Я—бэр,* ҳазил: сеньн дэгъшман мана йақмалъ, жора (*Гурл, 9*).

дэйвал *Бгл. 7, =ди:вал.*

дэйл *Хнқ, 1=дүгүл.*

дэймэк *Ург, Хив, Х—асп, Хнқ,* темок. йа:ръм босан гел йанъма, йа:р вомасан, дэйма мана, (*Хив, 1*). дэйянэ дэйп, дэймайэна кесак ама (*Ург, 8*). дарағанда йерэ дэйэр сачъмнъ бър дараб өрмөдъм, ағам гетэль (*Ург, 3*).

дэк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Шат.* тек, тинч: уйалган док дурмас (*Я—ар, 2*); дэк дурмаган док дурар (*Ург, 8*).

дөкөнэ *Гурл, Я—бэр=төкөнэ.*

дөквэрэ *Ург, Хив, К—кпр, Хнқ.* тезда, осонлик билан: палнъ дөквэрэ оннатъб болмъйлъ (*Ург, 10*). бу иштъ дөквэрэ бежэръб бълмъйсән (*К—кпр, 9*).

дөлвэ *Ург, Хив, Х—асп,* телба, тентак: йа:р, йа:р этън мөнъ, дөлвэ хыйал этън мөнъ (*Ург, 8*).

дөллөмэк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп,* терламок: кэтмөн урп, чыққа-чыққа дөллөдъм (*Ург, 3*); дилъмнъ те-йиннән дөллөдъм (хордим)—(*Хив, 1*).

дөлль *Хнқ, 1.* кўшмачи, даллол. дөлльк *Х—асп, 1.* кигизнинг бир тури; 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп,* терлик (тўқим осидан қўйиладиган кигиз парчаси): қомча вълән дөлльк аалъ чық, атъ айәллэ, қалага варъб галасән (*Х—асп, 5*).

дөлтөк *Хнқ, 1.* ўсимликнинг бир тури (туя товои).

дөлтър *Х—асп, 1.* ўсимликнинг бир тури.

дөмър *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, К—кпр.* темир: даштан қатъ айақы, дөмър мыйхлъ туйақы (*Хнқ, 11*) (топишмоқ: от). ~чъ темирчи: энэ, энэ, мән дөмърчъ устага шөгът воламан, дөпъ органъч оғлъ (*Хив, 4*); дөмърчъ тақага йалъчмас (*К—кпр, 8*).

дөмкөтэ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. ҳарсиллоқ, тез-тез нафас оладиган (одам); 2. йўталиб юрадиган (киши).

дөмрьлмэк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп* *К—кпр.* термилмоқ: үчөкэ чықвөдъм кир:рнъ сөрийн дөп, дөрт йа:на дөмрьлдъм, йа:рнъ гөрийп дөп (*Хив, 4*). ҳамме вах қазана от йаққаниан кәльп, дөмрьлб отърадъ бу бала (*К—кпр, 3*).

дөнгөнэ *Гурл, 9.* „гап“, эиёфат: халпана.

дөндьрэмэк *Ург, Хив, Я—бэр,* дайдимок, санқимок: мундөтп, дөндьрөб йүрмэ, бала, къшьгэ сөс тьдьрөсән (*Я—бэр, 6*).

дөн *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* тенг, баробар; атам мәнъ өз дөнъмэ бөрмөдъ (*Шат, 9*). иккь куда дөн дуръп, той бөрөдъ йа:р-йа:р (*Ург, 1*).

дөнлөмөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шат.* тенгламок, тенглаштирмак, ўлчамок: қапъ архастънда андъб дурман, бойынъ бойъма дөнлөб төрөмөн (*Ург, 1*).

дөнөнэ *Ург, 12=дөнгөнэ.*

дөнсъмөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* тенгламок, тенг кўрмок; мөпсимок: бькөм мәнъ дөнсъмъйлъ, мөн бькөмнъ дөнсъмъймөн (*Хив, 1*).

дөпэ *Ург, Хив, Хнқ 1.* тепа; тепалик; 2. бошнинг тепа қисми.

дөпалөш *Ург, Хив, Хнқ, Шат, К—кпр.* тепалаш, ур-йикит.

дөпән *Хив, 1.* баланд буйли, йприк жуссали (одам).

дөпмөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шат.* тепмок: эшшөк эшшөк сөмьрсэ, ейсөсьч дөпэр (*Хив, 1*); дөптъм сандық ачълдъ, дүймөлэръ сачълдъ (*Ург, 1*).

дөпкъ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. тепки; ат дөпкъсь; 2. тепки: мълтық дөпкъсь; 3. пих: хораз дөпкъсь (*Хив, 1*).

дөпмэ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. шолн туйадиган катта ўгир (унга от, туя қўшиллади): шалънг дөпмэдэ дөвългәммъ? (*Х—асп, 1*); 2. ~дукан—дўконхона.

дөрәз *Хив, 1.* новча (одам).

дөрөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, К—кпр.* терак: бойъ ва: дөрөкдъйн, ақдъ ва: керөкдъйн (*Ург, 1*).

дөрәчэ *Гурл, Я—бэр.* уй деворининг юқори қисмида шамол кириб

туриши учун қўйилган махсус тешкча.

дөрөс *Гурл, 3.=дөрс.*

дөрйв *Ург, Хив.* довра.

дөрйвн *Лив, 1.* хонаки ўчоқ олдида ўгирини жойи.

дөрйв *Гурл, 3.=дейра.*

дөрпәнмөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, К—кпр.* қимирламок, ҳаракат қилмок, снлжимок: шамал вомаса дөрөкнъ ужъ дөрпәнәмъ? (*Ург, 10*): дөрпөтмөк 1. қимирлатмок; тебратмок: ачнъ селләтмэ, доқнъ дөрпөтмэ (*Хив, 1*); 2. терватмок: ийәннъ дөрпөтб дур, мөн киръмнъ йу:п алъйн (*Ург, 3*).

дөррүв *Гурл, Я—бэр.* дарров, тез: кегәнлөп дөррүв таза йарғанга барсьн (*Гурл, 1*).

дөрс+гүнг, маҳаллий ўғит.

дөсвәрэ *Ург, 5.* ўқловнинг кичик тури.

дөскэ асбөб-ускуна; дов-доска.

дөсмал *Гурл, 1=дасмал.*

дөлль *Ург, Хив, Гурл.* жини, тентак; шўх. бойшъма асқанъм қаламитър ләлл, агамитъ гөрмәсәм, боламан дөлль (*Хив, 1*).

дөньн укүв ҳәр кьмнъ дөньнъ, тәзөк термөк, ирөсьнъ ағдаръп, ку:рөститъ алмақ (*Хнқ, 1*). (ҳәр қим-шинъ ҳам қўлдан келәвермайди).

дөйд-дөймөдъ *Хив, 1.* ўта ёлғончи. мннг гашидан бир гапи рост (одам).

дөйъмсөз *Ург, Хив, Хнқ.* тегдирмас, тегиб бўлмайдиған, жиззаки. дөйъмсөзэ дөймъ дейсэ бър салар, йүрөкъ жан тапмъйн қозғалап тапар (*Ург, 1*).

дөйшмэ *Ург, 1.=дөгъшмэ*

дөймөн *Ург, 8.=дөймөк.*

дөйра *Ург, Хив, Хнқ.* дарё: йүр-йөн дөйра, отърган бөрйв (*Ург, 1*). дөлчө *Я—бэр, 1=дөрчө.*

дөш *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп:* ташқарп, сиртки томон: дөшь бүтүн, ичъ түтүн (*Хив, 1*); адам аласъ ичъндэ, мал аласъ дөшндэ (*Хнқ, 1*); ичъ ундъйн, дөшь қандъйн, отършьч айләллахандъйн (*Хив, 1*). Топишмоқ: илдэ—жийла).

дөгълдәмөк *Ург, Хив.* кучли қал тирамок, дағ-дағ титрамок.

дөгъдьрэмөк *Гурл, 3.=дөгълдә-мөк.*

дөгър *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* чигирикнинг қасноғига биркитиладиған хурма шаклидаги идиш.

дөгържөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* филдирок: пайъз галэр гүлдьрөп, дөгържөк йәлдьрөп, ичъндэ бър пасан қыйа дьл бълмъйлъ жүлдьрөп (*Ург, 1*); дөгърмөн *Я—бэр, 7.=дөйьрмөн.*

дөгърчөк *Гурл, 1.=дөгържөк.*

дөйэ *Ург, Хив, Хнқ.* туя: дөйәнъ уалъсь көпърнъ үстьндэ тайақ йәйлъ (*Хив, 1*).

дөйьрмөн *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ёргучоқ, қўл тегирмон: дөйьрмөн тартмақа дөрманъмъз йөк, харазнъ қошмақа энжамъмъз йөк (*Хив, 1*).

дөйм дим: дова буйүн дөйм болъб дурьптъ (*Хнқ, 1*).

дөйү: *Ург, Хив.* тергов: қыйз кь-шнйө қырқ өйдән дөйү: (*Ург, 7*).

дөк *Ург, Хив, Хнқ.* тикъ: ~ йарғы—тахта тиладиган катта арра; ~ пешън пешин — туш пайти.

дөклянмөк 1. тиклянмок;

дөклянмөк 2. *Ург, Хив.* тикилмок: кәпәрәтпә мал гәльптъ йүкләпъл, әпәбъй, көп қарама дөклянъл... (*Хив, 1*).

дөн *Шат, 11.* чек, чегара; 2. минорача (қўйчивонлар сахрода қўйларни кузатпш учун ясайдилар).

дөнкьлдәмөк липилламок; милт-милт қилмок: чъра дөнкьлдөп дурьптъ (*Хнқ, 1*).

дөркэ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* омоннинг қулоғи.

диз *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Бгл.* туп: йап бойшнда бър диз үзүм, шахаларъ дүзүм-дүзүм (*Хив, 1*); арка йанда бър диз далъм босөкән, далъма байлапған малъм босөкән (*Ург, 3*).

дизвал *Ург, Гурл.* девор: үчөкэ чықвөдъм, дөрт йанъм дизвал, энэ дөп йөглъймөн, йүрөкъм әлван (*Ург, 1*).

дизэ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* тизза: бър бьрә дөптъ дизьмэ, алтъ айда гөлдъм өзьмэ (*Хив, 1*). өзь йөрнъ тейьндэ, гүжъ икки дизьндэ, оттъя икки агъйнъ бър-бьрьне изьндэ (*Ург, 1*). (Топишмоқ: чигирик).

дизм *Ург, Хнқ, жим.* овозсиз:

нейз дим отьръпсыла, сөлләлә ахыр (Ург. 1).

динмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тивмәк: өзэдән дингый илайым (Ург. 1).

динч Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Швт. тинч: эдькынь кончъ йок, өйдә отьръб динчъ йок, бьрьэдәйә бьр салам (Швт. 9).

дирәв Ург, Хив. тирәк, тиргович.

дирәмәк Ург, Хив, Қ—кпр, Швт, Хнқ. тирамоқ: ашпъчакың қайрадыла, дамақыма дирәдәлә, жап алажан, нейдә носан, йетшә гөөр (Ург. 1).

дирь Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тирк: айралық дәмәдә, тэным қажшъйдъ, дирь айралықтап өлым нахшъдә (Х—асп, 4).

динт-динт Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тит-пит, тилка-пора.

динш Ург, Хив, Хнқ, Я—ар, Швт. тиш: азгънда бьр динш йок, хеч кым бьлән пшш йок, ульә мамаға бьр салам (Хив, 1).

дъғырық Ург, Хив, Хнқ. тор куча, жин куча.

дъйғ Ург, Хив, Хнқ. чек, чегара, (ахлоқий норма): бу қыйз дъйғдан чыққап (Хив, 1).

дъм + 1. жуда, гоят: дъм истәдъм, қара гөзъм гәлмәдъ (Хив, 1); 2. мутлақ, хеч: ақыл дейән пәссәдән дъм бәрмәптә сапа (Ург. 1). хәл туит пшшъп, дъм йемәдъм (Хнқ, 3).

дъмармақ Гура, Мнғ, Я—бэр. ортик чарчамоқ: пай, қапъланай, нахшърақ бьр машын душ кемәдәв, дъмарьп қапътә (Манғ, 1).

дъмжықмақ Ург, Хив, Хнқ. хидлапмоқ, сасимоқ: ет дъмжықыл қапътә (Хнқ, 1).

дънмақ Ург, 10=дупмақ.

дъннақ 1. Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Швт. 1. тирпоқ: узун-узун бармақинан айнанъйп, парашыгы дъннақыннан айнанъйп (Хнқ, 3); ет дъннақтап айрълмас (Ург, 10); дъннақдъйн—озгина, жиндак: мән ишләйән ишъмән дъннақдъйпәм кәмьс тапа велмъйсән (Хив, 3).

дъннақ II. биннинг фундаменти. пойдеворн (пондевор уринга қуйыла диган якан ёки қампш қатлапн).

дърламақ Хнқ II. 1. дирлламоқ, 2. жирилламоқ, чатоқ қямоқ.

дърнақ Бғт, 5 = дъннақ.

дъшан Хив, 7 = дешан.

доббъ Ург, Хив, Хнқ. қорпи одатдан ташқарп катта (одам, хайвон). довул Ург, Хив, Хнқ, Швт. шамол. насвай чәксән довулда чәкмә, довулда чәксәнәм авулда чәкмә (Швт, 3).

доврънмақ Қ—кпр. 7-даврънмақ. **догма** + 1. чуридан (қулдан) бұлган ұғил (әски), 2. ұғил: сьлай догмась қалтырар, әнәкләр шалтырар (Хив, 1).

догмача + ұғилча: догмачамънъ тойына бақъп қойлпмъз бу қочқарнъ (Швт, 7).

догмақ Ург, Хив, Хнқ, Бғт, Х—асп. тугмоқ: шу отьръшлъ хатънам оғъл догамъ (Ург, 3) тьлкъ богаз волъп, йолда алтъ бала догадъ (Хнқ, 4).

дограма Хив, 1. овқатинг бир турп.

догрънмақ Ург, 1 — даврънмоқ. **додақ** Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. лаб, дудоқ: бәркъ бьй йьлқа додақын сормақа муштақмап (Хив, 1). дуз сорамақа додақ гөрәк, сьркә сорамақа — усул (Ург, 1).

доддъ Ург, Хив, Хнқ. бепарво; аңқов: қара кәмзорыншъ бьчмәкә гәлдъм, памълъ чайыншъ ичмәкә гәлдъм, қара дөсәм, қарамъйсан, қара гөз, сәнълдъйн доддъдан гечмәкә гәлдъм (Хив, 1).

доққыз Ург, Хив, Хнқ. тўққыз; ~ бәркәш—фотиҳа қиланғаннан кейип қизникига олиб борилладиган тўққиза товоқ.

доланмақ Ург, Хив, Хнқ. қайрилмоқ; эгилмоқ: салам бәрдым дал чупықдей доланъп, саламъмът әлмей гетъ айлапъп. (Хнқ, 4).

дом Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тунг; ұжар; ~ бойып—уз сўзлп, қайсар: Керъм дом бойн экән, оқашып ташаб гетъ ахыр (Ург, 1).

дон + 1. муз: суныг үстын дон алъпъ (Хнқ, 1); дағал, күпол. дон II... гача, қадар: шу вахта дон гәлмәдъ (Хив, 1). дон III Швт, 7. = дом.

доныштырмақ эплаштирмоқ: өзъмъз ворлап доныштырб гәйбатърмъз (Ург, 13).

донмақ Ург, Хив, Хнқ, Я—ар, Х—асп. сәпқотмоқ; сьпайъ догмас, қалтырар, әнәкләр шалтырар (Хив, 1). **донпъ** Я—бэр, 4 = топпъ.

достърхан Ург, Хив, Хнқ. дастурхоп.

дохсан Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Швт. 1. тўқсон; 2. қишинг боши (ноябрь охири ва декабринг боши) шалъ дохсанда дөкъләдъ (Швт, 7).

долъ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Швт. тўла, тўлик: достърханъп әлдындә долъ дургай йар-йар (Хив, 1).

дөв Ург, Хив, Хнқ. дөв: баръп бьй өйә гьрып қараса, бьй дөн отьръпътә (Хив, 9).

дөвмәк Ург, Хив, Хнқ. туймоқ: соқипп иккы эльп вьлән дөн, бьр әл вьлән ишполамъ (Ург, 1).

дөвүл Ург, Хнқ, Х—асп. ёр идиши (одагда ёгоч ёки қовоқдан бұладн): дөвүллә өйдә ант ичмә (Х—асп, 7).

дөвлә (Хив, 1. = дөвүл.

дөгмәк Х—асп, 7. — дөвмәк.

дөкъм Ург, Хив, Хнқ, маҳаллпй ұғит: он атъза гоначанъ әктьлә, дөкұмъ йеккә-еккә дөктьлә (Ург, 1).

дөкълп Швт, 9 = дөкұм.

дөл Ург, 1. сипрма.

дөлә Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Қ—кпр. бостирма; тьлкъ бөрпъ бьр дөләйә әлппарадъ тоуқ оғыллаб йемәкә (Я—ар, 3); 2. кулба; уй: бьзын дөләнәм бьр көрпкәстәп (Қ—кпр, 9).

дөнмақ + 1. айпимоқ, қайтмоқ; ўзгармоқ: ләбъдән дөндъ (Хив, 1); ашпықлыкың отъ соммас, мән дөнәмән, көйным дөммәс (Хив, 1). хәр хыйалга дөммә (Гура, 3). 2. товланмоқ: сипъмдә гөйнәкым дөнәвәрәдъ, исьмдә душмалла өләвәрәдъ (Ург, 1). 3. айлапмоқ: сьштсәм, йар өйләнпътә, йәксә дөнгәй сәнъ тойып (Қ—кпр, 1).

дөрәмәк Ург, Хив, Хнқ, Швт. цужудга келмоқ, лайдо бұямоқ: бьр душман дөрәптә мәнъ қастьма, өлмәсәм, аларман анақ астьма (Швт, 6).

дөрәтмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Швт. яратмоқ, урчитмоқ, кўпайтирмоқ: дөрәтсән, ад қаладъ, дөрәтмәсән, бад қаладъ (Хив, 1).

дөръмәк Гура, 3 = дөрәмәк. **дөшән** Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тушак: йахшъ дөшәк үстындә йатқан балам, йар-йар (Ург, 1); йол үстындә дөшәк, шунъ бьлмәйән әшәк (Хнқ, 1). (топишмоқ: күприк)

дөшък Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар. тешик: мән сьшкдән чықсам, сән дөшъкдән гьрәсән (Хнқ, 1). кәл ховузпъ бойына варъб, әлөкнъ дөшъкыпъ лай вьлән дькыпътә-дә, куйашта курътыпътә (Хив, 1).

дөзмән Ург, Хнқ. чидамоқ, тоқат қилмоқ: гөйпъч пьчкъ дөздъ (Ург, 1). **дөчә** Хив, Хнқ. = дуча.

дува Гура, 3 = дава II.

дувақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. коқоқ: дувақсыс қазан қайнамас, әнәсъз бала ойнамас (Ург, 1). алғай, хәл мөп устага варъп, бьй дувақ зөттържәк әдъм (Хив, 5).

дуварза катта дуг.

дувача Гура, 3, 4. = давача.

дувачық Гура, 1. болалар дўппи-сипга тақилладиган безақ.

дувтар Гура, Мнғ, Я—бэр. = ду:тар.

дудақ Бғт, 5. — додақ **дуз** Гура, Х—асп. чўл, сахро. **думан** I. тумоқ; 2. қалип, қуюқ: ейнымдә гөйнәкым гүлләр думан, ат вьлән гөләсән, әтәллә гуман (Хнқ, 9).

думанламақ қалип бұлмоқ, қуюқлашмоқ: такынгъз думанлап кетъпътә (Қ—кпр, 9).

дунъмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. типмоқ, тозаланмоқ: су: дунъдъ (Хив, 1).

дупуқ тоза, мусаффо:

дунътмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. типитмоқ: чыпъ касалада сула дунътқап, шлайя көр иолгай бьзын унытқан (Швт, 3).

дурамақ Ург, Хив, Хнқ. урчимоқ, кўпаймоқ: жаңылдап жаңсыз дурьйлъ, жаңсыздап жаңлъ дурьйлъ (Ург, 1). (Топпшмоқ: тухум, товуқ). әшәкдән әшәк дурьйлъ (Хнқ, 1).

душлашмақ Гура, Мнғ, Я—бэр. = душықмақ.

душыкмак *Ург, Хио, Хиқ.* дуч келмок, тасодипан уурашмок, йулиқмок.

дуз: *Ург, Хио, Хиқ.* *Х — асп.* туз: дыйа дуз деп өтөр, йийт қыйз деп өтөр (*Х — асп, З*); тазм дуз вьлен, адам сөз пьлен (*Ург, 1*); қыйз сақладың дуз сақла-дың (*Шат, 1*).

ду:нық *Ург, Хио, Хиқ.* хира, туманли.

ду:нмақ *Ург, Хио, Хиқ.* хираланмок; гөззым ду:нмақ (*Ург, 1*) айнант гөззы ду:нмақ (*Хио, 1*).

ду:ча дови, урикниг гүраси: ду:чала улайынт (*Ург, 1*).

ду:ш *Ург, Хио, Хиқ, Шат.* 1. дуч, учрашув; күмрь лейзп бър куш олур, а: дам а: дама ду:ш олур (*Ург, 1*). 2. қарни, түрни: бьзалень ду:шымчаа гөлгаңда бър өрдәкн учардан атып чүшүрә гөйд (*Шат, 7*).

дүдәдәп *Я — бэр, 4 = дү: дән.*

дүгьл *Хио, Шат.* тугул: сән дүгьл мәнән әтыб билымән (*Хио, 1*).

дүгьлмәк *Ург, Хио, Хиқ.* тикилмок; су: пчәдәм, дүгьльн қалды (*Хио, 1*).

дүдмәк *Ург, Хио, Хиқ.* чидамок; сана хеч нәсә дүдмийд (*Ург, 1*).

дүзгьт *Ург, Хио, Хиқ.* асбоб, анжом: бешык дүзгьт бешик асбобн: усыл қайынасы бешык дүзгьтләрн әккәлип, баянч бешыкә салдыла (*Ург, 3*).

дүзгьт *Ург, Хио, Хиқ.* тартиб, безакт дүзгән дүзгьтн йахш (*Хио, 1*).

дүзгьт *Ург, Хио, Хиқ.* теварагига безак (мулчок) ослатан дүшин: базара барсаңыз пүзгьт әккәлип, йүзгьт әмәс, тьлла дүзгьт әккәлип (*Ург, 1*). амансағлыгынан кым хавар пәрәсә, сөвүнчә дүзгьт тайха шайбузүк (*Хио, 1*).

дүзүм-дүзүм *Ург, Хио, Шат.* тизим-тизим, қатор-қатор; терилган, таралган: ейванында бър дия үзүм, шаялар дүзүм-дүзүм (*Шат, 5*).

дүзүмәк *Ург, Хио, Хиқ.* созламок; тузүмәк сазиг дүзгьт (*Хиқ, 1*).

дүзүм *Ург, 12 = дүзгьт.*

дүзүлмәк *Ург, Хио, Хиқ.* тизилмок;

бьйдән-бьйдән үзүлдәк, бьй тахтаға дүзүлдәк (*Хиқ, 1*). (Топишмок: тиш).

дүймә *Ург, Хио, Хиқ.* тумма: қара гөз, гөззыг сүзүлгьт йаққан дүймәк үзүлгьт (*Ург, 1*).

дүйүш *Ург, Хио, Хиқ.* тугун дүйүр *Ург, 1 = дүгүл.*

дүқан дүкәп: сьлмағ дүқанна йахш нәсәлә гальпмш (*Хио, 4*).

дүлль-дүлль *Ург, Хио.* турли-туман, ҳар хил:

дүлльмә-дулль *Хиқ, 11 = дүлль-дүлль.*

дүмпәк *Гурл, Минг.* = томмық.

дүнүнгь анопн күниг: дүнүнгь шамалда ағиланч ша:хасам сьпәб гетт (*Хиқ, 4*).

дүн *Хиқ, 4 = түнгьр.*

дүнкь *Х — асп, 1 = түнка.*

дүнүл *Гурл, 3.* тунукадан қиллиган сүт идиш (бидоң).

дүрүштә *Ург, Хиқ, Х — асп.* беда биләи сомонниг қорилган; терит.

дү: дән *Гурл, Минг.* 1. кичик саватча (балықчилар асбобн); 2. поп, гүшт солиб қуядиган сават.

дү:дык *Ург, Хио, Хиқ.* сурнайча қуштак (толениг пүстлогидан әки түнүкадан ясалади): чыхтым қаланч буржына, дүдыкәлә алдым, ойнадым (*Ург, 1*).

дү:нәк *Ург, Хио, Хиқ.* туйлак: базара дү:нәк чүпкәм боса, иидь иаз гәлдә дьйвәр (*Ург, 1*). бър дү:нәк бөрмәдән йарть йемәкә (*Хио, 3*).

дү:нык *Ург, Хио, Хиқ.* туйшук: той өйиш дүнык төр бағланчт йә:р-йәр, йәт волдым дән қыйзага зар йекланчт йә:р-йәр (*Ург, 1*). әпәнд өйиш дүныкына қараб айттыт (*Хио, 8*).

дү:ткәш *Ург, Хио, Хиқ.* 1. мұри, труба; 2. мискарлар асбобн (дам).

дү:ш *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп, Я — ар.* туш: мән ахшам дым йахш дү:шлә герымән (*Хио, 1*); хула бър-бърләрн дү:шлә герып, ашық полчәлт (*Ург, 1*).

Е

эбранмак *Гурл, Я — бэр.* = имрәнмак.

эгәләмәк *Гурл, Я — бэр.* = ейләләмәк.

эгәрмәк эргатмок: хан баламай, пәрә вәрсам исьмәнн эгәрәвәрәсән (*Ург, 2*).

егьльк йахшилик; егьлькә-егьльк (*Я — ар, 4*)

егьрт *Шат, 5 = агьрт.*

ежәшмак + 1. үчакншмок, атап-лаб терә иш қилмок; 2. тегншмок, ҳазиллашмок; тегаклик қилмок: мәм бьлән пәйә ежәшәсән, дәнч волмасам, уйаламьйсамм (*Ург, 1*); ежәшма, дәсә, ройш ежәшәсән (*Ург, 10*). қыйз ежәшәп, сәйгьси йа:нына варады (*Х — асп, 10*).

езув *Гурл, 2, 3.* лабинниг икки чеккаси.

ейәв *Хио, Хиқ, Шат.* эгол.

ейәләмәк *Хио, Хиқ, Шат.* эгол-ламок: қалла кургай, ейәләйән қумандьпн (*Хио, 1*).

ейәламак *Ург, Хио, Хиқ.* бировлиг парасанга әга бұлмок, үзиники қилб олмақ.

ейәлләмәк *Ург, Хио.* = әйәрләмак.

ейәр *1. Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.* агар: ейәр шу Мамьт пәшпа йәпа бър иккә йил пәшпа вәсә, йүз мың гарабахана бәрйиш дәнч (*Хиқ, 3*).

ейәр *2 = эгар.*

ейәрмәк *Ург, Хио, Хиқ.* эргатмок; ейәртмәк — эргаттирмок: қараса бър тоуқ бър тода жүжән әпәртәрб йүрийән әкән (*Хио, 4*).

ейпан *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.*

1. айвон; 2. ҳовли: сьзән ейпан бьзән ейпан әмәсмь, ортасында чинь пәрпан әмәсм (*Хиқ, 1*).

ей *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.* яхши, эгү; *ейльк* — яхшилик, эгиллик: баланыш ейлькыш гөр (*Хиқ, 11*).

еймәк *Ург, Хио, Хиқ.* ийимок: эгьртәрб әмжәк ейб гетт (*Хио, 1*).

ейн *Ург, Хио, Хиқ, К — кпр.* елка; кифт: ейным учьп дүрәпт (*К — кпр, 1*).

ейрмәк *Хио, 1 = әйрмәк.*

ейрт *Хио, 1 = агьрт.*

ейт хайпт: ейт өткәннән сон хыйнанч өкчәлә үр (*Ург, 1*).

ейләмәк *Хио, Шат.* = әйләмәк.

ейләнмак *Хио, Шат.* = әйләнмәк.

еймәш *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.* әгмок: душмана баш еймә (*Ург, 1*).

ейран *Ург, Хио, Хиқ.* айрон: қатықла алдым-да, қаймақла йәдым, ейранч қалганда сьзгьк дәды (*Ург, 10*).

ейрь *Хио, Шат.* = әйрь.

екь *Гурл, Минг, Я — бэр.* икки: бьрдән екь жахш, екьдән уч жахш (*Гурл, 6*).

екмак етакламок: ешәкн екьб гетәйтәрғанда, оғрь геччын алын қалады (*Хиқ, 3*).

ел халк, ал: елдап чикы кетгән адамам адам болама (*Ург, 13*).

елат *1. маҳалла; 2. маҳалла аҳолиси:* бу йердын елатына гүжә дьйәкәлләр (*Берун, 1*).

еләсә *Хиқ, 9 = әләсә.*

еләштәрмәк *Гурл, Я — бэр* — = әләштәрмәк.

елгәзәр *Хио, Хиқ.* әлак. елгәзәрә вәрғанчт әлль агьс сөзә ва: (*Хиқ, 10*).

еләмәк *Гурл, Я — бэр.* зорлапмок; зор-тапалла қилмок; еланмәк — ялипмок: көп еләнәвүрмә (*Гурл, 1*).

енә *Гурл, Минг, Я — бэр.* = әнә.

енәшәмәк гаш талашмок: үчакншмок: сәшн вьлән енәшәшб отьрп әкәкләрн чүшт (*Х — асп, 1*).

епкьн *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.* шабада, енгил шамол: пай, шу вахла дьмықтав, ҳеш йердән келатаған епкьн йога (*Ург, 5*).

ерьк *Гурл, Минг, Я — бэр.* = арьк.

ертән + эртага: бүгүнгь ишт ертән қойма (*Гурл, 1*). ертәнсь эртасита: ертәнсь гүш пәшпанч әлдынә вәррич, "қыйзынч бәрәсән" дәнч әпәнд (*Ург, 3*).

еш *Ург, Хио, Хиқ, Х — асп.* 1. қариндош-уруғ, хеш-акрабә: достәрханьн әлдынә дола болғый йә:р-йәр, қайыш әлдынә чо:рь волғын йә:р-йәр (*Ург, 1*). 2. йүлдош (бола кетидан тушадиган нарча гүшт).

ешәк *Хив, 1.* эшак еми.
ешәпләмәк *Ург, Хив.* касалланмоқ,
баданга майда яра тошмоқ.
ешәрмәк *Ург, Хив, Хнқ.* кавла-
моқ, титмоқ: кышь қолъ вълән от
ешәрмә (*Хив, 1*).
ешәнтмәк *Гурл, Я* — бэр. — ешә-
ләмәк.

Ж

жавзәнъ *1. Гурл, Манг, Я* — бэр. =
жағазәк. *II. Гурл, 3.* болаларга
чпқадиган яра.
жавпәзәк *Гурл, 3.* жувопмәрг
(сүкиш).
жағазәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
чапазак, тез пипар қопшыъ жағаз-
әк әрәкь льпыты (*Хив, 1*).
жағырдъ жаз-жуз, жазпладап (қи-
зиган ёққа гүшт ташлаганда чиқади-
ган овоз): нә, оқатнъ тейыъ алдыр-
дымъ, жағырдъсь өйә гьрдъ? (*Хив, 1*).
жажавламақ *Гурл, 3.* = жажақ-
ламақ.
жажақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
гыйбат қилмоқ, ёмонламақ: жажақла-
масан даным атып, гүпън батъйдъ сәнън (*Х* — асп, 5).
жажақ — жажақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
гыйбат, ёмонлаш.
жазайъл *Шат, 4.* = жазайър.
жазайър *Хнқ, Х* — асп. *1.* милтиқ-
пинг бир турн (әскип); *2.* ұтқир, кес-
кыр; *3.* куйди-пишди, жопу дилп би-
лан иш қиладиган (одам).
жаза-паза чаққоп, әпчил: жаза-
паза иш әтәдъ ну (*Х* — асп, 5).
жай + блио, уи: рейсъ бунам жай
салтыпъ қаладей, ёскалатъ йеб
йаттыпъ бәладей (*Хнқ, 1*).
жақыйқа *Хив, 4* = чақыйқа.
жақыр-жуқур *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
шақыр-шуқур: дуньйкъ шамалда ту-
титъ шәхәсь жақыр-жу-
қур әтып сьидъ-қойдъ (*Хнқ, 1*).
жақрамақ *Ург, Хив, Шат.* қақ-
шамоқ: гетей быйавльдыши жақыр-
дынвәрмә! (*Хив, 4*).
жалатай + шүх, хулиган; бойнъма
асқанъм үч хатар тәшә, йар қарасъ

ешмәк *Ург, Хив, 1.* эшмоқ; *2.* эш-
как урмоқ, эшкак уриб сузмоқ.
ер *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. әрта (ра-
но): гүн горәмән дәсәң ер түр (*Хив, 1*).
ер волмаған геч волмас, геч волма-
ған хеч волмас (*Ург, 1*).

гөръмьидъ, жап йәшә, ҳәр бир
жалатайла иолъм тосадъ, арәсвнда
мәнъ йаръм босадъ (*Ург, 1*): ухы
мазалалъмъ, мән мазалъмъ, жалатай
жорана хат йазалъмъ? (*Хив, 1*).
жаммап *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
шолча, сочбог тукийдиган уста.
жавықмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
жоп куйдырмоқ, куйиб-пишмоқ, ұлиб-
тирилмоқ: нә: жапықавәрәсән, иш
оса бьтәр-да: (*Ург, 1*).
жанъ-тъйыъ *Ург, Хив, Қ* — кпр.
жони-дили: жанъ-тъйыъ вълән иш-
ли-дъ, хожайаз дөвәпын (*Қ* — кпр, 8).
жанъырдатман *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
тақирлатмоқ: дарвазанъ жанъыр-
датъб иләдъ, йаз айна ақ шөлкәдән
гыйәдъ, бър жанъна шунча қыйзыъ
сөвәдъ, айгьсьн, ахыр, кьмнъ йахшъ
гәрәдъ (*Ург, 1*).
жаппа ёппасига, ҳаммаси: адам-
лар жаппа жабырьльп, пахта тервл-
тыр (*Манг, 2*).
жаран *Ург, Хив, 1.* аксисало, овоз-
пинг тескәри қайгыши; *2.* жаранг.
жаргы *Манг, 3* = йаргы.
жарқ + гарч (әтик, туфлидан чиқа-
диган овоз).
жарқ-жарқ *Ург, Хив.* шартта-
шартта (гапырмоқ): бу нә: бу, әпә
дпзъ, ата дпзънъ гөрмәймьсан,
жарқ-жарқ әтып сөлльйвәрәсән
(*Хив, 1*).
жарқылламақ гарчилламоқ: узин-
узин шәрчаләнъ гәдъкь, саялаған-
да жарқылдыдъ әдъкь (*Х* — асп, 1).
жарламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
қаттиқ қичқирмоқ: павәла, мьнча
жарльйсан (*Ург, 1*).
жар-жар жар; ~ әтмәк — жар сол-
моқ (*Хив, 3*).

жартъ ярим: жахшъ пьйәт жартъ
мал (*Гурл, 4*).
жавак *Гурл, 3.* хотин-қизлар бе-
загн (испрғанниг куйн кисми — япро-
ғи).
желлә *Гурл, Я* — бэр. тузоқ, қил ту-
зоқ (үч түрт метр ораллқда икки
қозық қоқиб, 15-20 та қил тузоқни
шу ораллққа ўрлатадиган тузоқлар
системаси).

женәзә *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
кучсиә, ориқ, заиф: бала дьм жәнә-
зә волъб өсть (*Хив, 1*).

жәнт *Гурл, 5.* = жьнт.

жән *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. дар-
дирак (варрак учганда овоз берадиган
якан дирдирак) бьәнъ зәткән жәнә
пъчкьсь? (*Ург, 1*).

жәпсәр йул еки сувиниг туташ-
ган жойи: бър койан тутъб алвәдъм
айақ салмапъ жәпсәрйишәп...рейсьлә
еп кеттъ (*Шат, 3*).

жәхәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп.
1. жияк; *2.* тирюқиниг әт билан
бириккан жойи; *3.* күз теварати.

жәхър *Хив, 1.* аикр; жәхърчъ — зи-
крга тушувчи.

жәхл *Ург, Хив, Хнқ.* қиғирлик;
ўз суалини: мәнъ вьлен жәхл атышмә,
доғръ гәпә дур (*Ург, 1*).

жәк *Ург, 3.* = жәхәк.

жежаг *Хив, 1.* ёш болалар ўйин-
чоғи; *2.* болалар дүпписна тақила-
диган мунчоқ, каҳрабо.

жәкән *Манг, 2.* = йекән.

жәнә *Манг, 4.* енгча, кички
енгча.

жен *Манг, 2.* = йек.

жәпә *Ург, Хив.* терн қирадиган
асбоб (теппакдүзлар асбоби).

жъбьрдәмәк *Гурл, 2.* — жүмьбр-
дәмәк.

жъгъ-жъгъ *Ург, Хив, 1.* хеч, асло;
йок-йок; жъгъ-жъгъ тәбә әттьм, ху-
да-йьм, гүнайымән өт, дәптъ нәпъс
(*Ург, 1*); *2.* хай-хай: жъгъ-жъгъ, бу
сөзйишән қайт (*Ург, 1*).

жъгьлдәк + ёввойи жпйда (дарахти
тлқопли, япроғи майда бұлади).~одүзә-
гъ — хотин-қизлар безаги (олтпн-
симга асл тошлар тақилган маржон)...

жъжьк *Х* — асп, *1.* сурнайча, хуш-
так.

жъйн *Ург, Хив, Хнқ.* *Х* ~ асп.
жпн, ажина.

жъл *Ург, Хив, Хнқ* ~ йаймақ —
хамир ёймоқ (сомса, чучнарага
жоқа қилпб ёйилган хамир): азам
бълән ҳашарчъ хатъла гәльб, ег
чалъшмақа, хамир әтпб, жъл йайма-
қа қарадъла (*Ург, 1*) ~ ашь — хамир
ош.

жължәймәк *Қ* — кпр, *8.* = жьр-
жәймәк.

жълль + жпшип, ақлсиә, шух: са-
лам бәрсәм, гүлбә әлкь оладъ сәнън-
дей жълльә дәрдым барадъ (*Хнқ, 8*).

сән жълль волдымъ, әшәкнәм оқы-
тып боламъ, дәптъ нашна (*Шат, 2*).
жълльсумақ жиннисмоп; (*Хив, 1*).

~ сүмәр — жиннисмоп (*Х* — асп, 7).
жъмсь + эма, серган, эзиб-әлаб
гапырувчи;

жънәвът тўқайда ўсадиган дарахт.
жънәзъ *Гурл, 3.* = жәнәзә.

жъпдәйн жпндай, озғиш.
жъпкә *Х* — асп, *1.* пакана, қалта
(одам).

жъпнәқдей жпндай, озғиш: му-
на-м бәрәкәй әльпдейдәп жъпнәқ-
дейыъ (*Хнқ, 1*).

жънт *Ург, Хив, Хнқ, 1.* жылд-
муқова; *2.* маҳкам, қаттиқ: сьгырнъ-
йьпъы жънт әтбъ бағлансан, сьра
йаздрәвәрмәдъм (*Ург, 1*).

жънтләмәк *Ург, Хив, Хнқ, 1.* жылд
қилмоқ; *2.* чапдиб боғламоқ.

жънньлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ.* маҳ-
мадоналик қилмоқ, ўзини кўрсатиш
учун ха деб гапыравермоқ.

жънньлә + жингалак (соч).
жънньлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ.* жпн-
гирламақ (кўнипроқ).

жържәймәк *Ург, Хив, Хнқ.* тир-
жаймоқ: ха, жържәйып қағыйсан,
(*Ург, 1*). нәйә сән пышкән қалләдей
жържәйәпәрәсән? (*Хнқ, 1*).

жърым *Ург, Хив.* камчилиқ, пуқ-
сон: бечаранын тықкән әдъкьндә
жърым йок экән, бър йьл олдъ, мүлк
әтмьидъ (*Ург, 3*). жърымль камчили-
ги бор: ишън жърымль дәп айтқанпъ
башпъ бәлада (*Хив, 1*).

жъртәк *Бст, 3.* тортиноқ, уят-
чан.

жъббық *Ург, Хив, Хнқ.* шпллиқ,
кўзидан сув оқадиган (одам); кўзини

очиб туролмайдиган: үзъ бър жъб-бык, дагдагасъ дагдан ашадь (Хив, 1). жъга Хив, 1. сыйрак учрайдиган тудар деган кушнинг пати (қадимги вақтда хон ва беклар бош кийимларига тақар эдилар).

жъгавул Ург, Хив. ов кушнинг буйнига тақиладиган ип.

жъгам-бъгам Ург, Хив, Хнқ. дол-фарёд; ~ бұлмоқ — дол-фарёд болмоқ.

жъгам-пъгап Гурл, 3 = жъгам-бъгам.

жъгыржық Ург, Хив. қўйларнинг буйнига ип боғлаганда, буйилмасин учуи қўйиладиган ёғоч.

жығлым Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. шағал, майда тош: бугдайнь жығ-лымънь йелпъп ташадъм Х — асп, 1).

жъграма Гурл, 3 = жоқрама.

жъззық Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. жизза; жъззъқына деймәк — аччиги-ни келтирмоқ: сәнь нә, жъззъқына? дейәдъ, сана бър нәссә дедъммъ йа. (Ург, 1).

жъйърчъқ Гурл, 3 = жъйыр-жық.

жыйқ Ург, Хив, Я — ар. Чигитни пахтадан айирадиган асбоб (эски). ~ чықламақ — пахтадан чигитдан айир-моқ.

жълавдар + от тутар (Илгари хон, беклар махсус жиловдор — от етаклаб юрадиган киши сақлар эдилар).

жъйрълмақ Гурл, Я — бэр. чий-рилмоқ, жирттаки отмоқ: сенинәм толғағыш туттә көрәк, жъйрълмаға қарадыи? (Гурл, 1).

жълаланмақ Ург, Хив. липилла-моқ, яркирамоқ: йьгьрмәләнчъ чъра дъм жълаланъб йанадәкән (Хив, 1).

жъламламақ Ург, Хив, Хнқ, Х — кпр. йиртмоқ; пора-пора қил-моқ.

жълам-жълам Ург, Хив, Қ — кпр. парча-парча, чил-пора: жумйаз бърәв вълән уръцкамъ, нә гөйпәкләр жълам-жълам болъптъ? (Қ — кпр, 3).

жълам-жулам Хнқ, 1 = жълам-жълам

жынқылдъ Ург, Хив, Швт. га-жир-ғужур: пу ешькнь жынқылдъсь құрғай (Швт, 3).

жынырав Ург, Хив. қўнғироқча (қушларнинг буйнига тақиладиган тури).

жынцырдавық Ург, Хив. шикил-доқ (болалар ўйинчоғи).

жыппық Гурл, 3 = жъббық.

жър низо, жанжал: жърсья йүрәль-лә, койсап бу ишькнь (Хнқ, 1).

жърдъ қой, балам (Гурл, 3).

жър-жър Ург, Хнқ, Х — асп. жанжалчи, урушқок: йапара адамла шунитъи жър-жър поладәкән (Хнқ, 1).

жърчъ Хив, 1 = жър-жър.

жовъз Мнғ, 2. ёвуз, аблаха.

жовурламақ Ург, Хив. жовдира-моқ: гөзъз жовурдап дуръптъ (Хив, 1).

жог 1. чўг; 2. = жүжәмбър.

жоққы чўккн; ~ әдык — пошнаси баланд этик: әнәнъ сьзә жоққы әдык әппәрпмъ? (Ург, 1).

жоқрама Ург, Хив. иссиқ, қайна-ган: базара барвәдъм, жоқрамадан тас мейнъм чъкыйн дәдъ (Хив, 1).

жолдърама Ург, Хив. термилиш; жовдираш; емак кәрәк бърдын палав,

жолдърама жапъм палав (Ург, 1);

жолдърамақ Ург, Хив, Хнқ. жов-дирамоқ: сәм баланъ ҳетнәссәцә қыз-мъйман, гөрийәндә жолдърар гөзләрын сәнь (Ург, 3).

жорап + пәйпоқ, носки.

жота Мнғ, 1. фигура, „қора“, гав-да.

жөжжық Я — бэр. 3 = жөжжық.

жожық Ург, Хив, Хнқ, 1. ёш бола-ни эркалаб номлаш; жажжи; жожық бала әкән (Хив, 1) 2. ёш йигит, ўспир-ин: жөжжық бала сәлләшмъйдъ қаръ әтп... (Ург, 8).

жөррьдәмәк Гурл, Я — бэр. ши-рилламоқ; жилдирамоқ.

жувда Ург, Хив. туянинг буйни ва тиззасида ўсадиган юнг (одатда нор туяларда бўлади).

жуқа юпка: ахшам бър танъшнь-кындә йатвиздык жайдъ дум жуқа саппердъ, арқам аврән қаптъ (Манғ, 4).

жумъртқа Мнғ, 2 = йьмыртқа.

жүббә Ург, Хив, Хнқ. болаларнинг пахталик чопони (қўйлақ шахлида бўлади). аралъла кәдийә жүббә

гъйъзъб уръшадәкәллә, (Хив, 1).

жүйән Хнқ, 2 = жүйән.

жүвдә Ург, Хив. болта жүвдәсь — болтанинг сап ўрнатадиган томо-ни, буртиб чиқиб турган жойи.

жүгән Ург, 14. = жүйән.

жүгәрй Гурл, Мнғ, Я — бэр. жү-хори, оқ жүхори.

жүгүр Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ёғоч майласи, зирапча. аяқымъ тутьнъ жүгүрй йардъ (Я — ар, 3).

жүжә Ург, Хив. жүжа.

жүжәк Хнқ, 1. = жүжә.

жүжық Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. толнинг куртак чиқарган новдаси, баргак; 2. ёш тол.

жүйән Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. Қ — кпр. оқ жүхори, қўқон жүхори:

бьзә жүйәлләнъ еййәм отапйәрдык (Я — ар, 4). жүйәннь башында мадәль

пота... (Қ — кпр, 1).

жүйәрй Х — асп, 15. = жүгәрй.

жүйдә Х — асп, 1. = жүвдә.

жүймән Мнғ, 3. йўқ қилмоқ, маҳв

әтмоқ

жүк-жүк Ург, Хив, Қ — кпр. ~

әтмәк — чийилламоқ, чирилламоқ: жү-жәлә жүк-жүк әтб йўйьрынәдъ (Қ — кпр, 1). сьчан жүк-жүк әтб

иньнә гьрбъ геттъ (Хив, 1).

жүкьрдәшмәк Ург, Хив, Хнқ.

1. чириллашмоқ (қушлар ҳақида);

2. сұхбатлашмоқ, ширин сұхбат қур-моқ: балала жүкьрдәшъб ойпаб отъ-

забъин Гурл, 1. ~ чъқармақ — бон-

ламоқ, қойил қилмоқ.

завала Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.

зувала: дүнькыньнәп қараған, зава-

ласън санаған, қайъннасънә бър салам (Ург, 3).

завлът Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.

1. Хомитга боғланадиган ио; 2. гуноҳ-

корлар буйнига уриладиган тахта (эски).

загама Гурл, Мнғ, Я — бэр, Қипч.

кепчик.

заман Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, пайт,

вақт; бир заман, бир наст, бир оз: бър

заман дур, мән мөктәпә гьрп чъқа-

ман (Ург, 1); бьй заман отърсаныз-а

(Хнқ, 1).

рпътъла (Ург, 1). жүжәлә нәвәлә, жүкьрдәшәвәрәдълә, дәнә вәрмә-

дънмъ йа? (Хнқ, 1).

жүкьрдъ Ург, Хив. чуғир-чуғир,

чуруқ-чуруқ.

жүл Х — асп. = жьл.

жүлкъ Ург, Хив. болалар ўйини

(юмалоқ қилиб йўнилган ёғочни таёқ

билан уриб ўйнайдилар).

жүбьрдәмәк Ург, Хив, Хнқ. жи-

мирламоқ: етъм жүбьрдәдъ (Ург, 1):

этъм жимирлади.

жүндък Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.

Я — ар. жүмрак: самаварнь жүндък-

ләрй чойънан, мән айнанъин тә-

вьлчнь бойъннан... (Я — ар, 2). 2. тум-

шук: жүндъкынь узата вәрмә (Хив, 1).

жүп жуфт, қуш; жүпәтык — вас-

са, токи: мүбарәклә вөсьн әткәп

тойыныз, жүпәтыкль кешк-ейван

өйиць... (Хив, 1).

жүптәк Хив, 1. оташкурак шак-

лидаги заргарлар асбоби.

жүррә Ург, Хив, Хнқ, Қ — кпр.

табийи сурадта ўсмай қолган (ҳай-

вон, одам); орнқ, занф: артық бува

ағыр ишьъ тенъндә жүррә воған

(Қ — кпр, 1).

жүк Ург, Хив, Хнқ. жүк мәнъкь

(Хив, 1) — айб менда, буйнимга ола-

ман.

3

замарық Гурл, Мнғ, Я — бэр. қў-

зиқорил.

замат Гурл, Мнғ, Я — бэр, Я — ар.

пайт, замон: шу замат пашшанън вонә

ышкъ кетәдъ (Мнғ, 1); мулла

донън узатқан заматъ бува алып, ин-

дәмъин дуравэрәдъ (Я — ар, 3).

зарт Ург, Хив. ~ әтмәк — жарт

әтмоқ; шув әтмоқ: йүрәкым зарт әттә

(Ург, 1).

зартан тезда, тезлик билан: зар-

тан баръб гә (Х — асп, 1).

зәләл зарар: йахшъ адам әдъ, ху-

дәргән дайъм, йәчкыма зәләл-зә:

мәт йоқ әдъ (Ург, 1).

зәмин Ург, 2. буйинтуруқнинг

икки томонидаги ёғоч (хўкизининг

буйли шу ёгочлар орасига олнади).
зэммэт Ург, Хив, Хнқ. 1. захмат;
2. ~ учмақ — кайф учмоқ, қайратда
қолмоқ; қантдан гьрийнпэн зэммэтым
ушты, төрдэ бър паризат бешькнъ
қушты (Хив, 1).

зэнь + I. 1. нарвоп. шоти: ақ ей-
вана кым қойтыты зэньы, йалганчыда
кым тапыты дэньпы... (Хнқ, 1). зэньы
ди: шына бьй-бьйдэп чьқадъла (Хнқ, 3).
2. аравашиг олд қисмига қуйилади-
ган тахта:

зэнь + II. узанги:
зэрүв Ург, Хив, Хнқ. зарур; мух-
тож: пьла зэрүв вольт дурьпмыс
(Ург, 10).

зэрҳал Гурл, I. дарҳол, теа.
зэрүл зарур: зэрүлэ зэрүл, кнрә-
кшә нә зэрүл (Я — ар, 2).

зэтмәк Ург, Хнқ. тузатмоқ; кур-
моқ, ясамоқ; идарада от хараз зэтп-
тылэ (Хнқ, 1); ҳәр қасьсьь бьрдән
арья зэтптылэ (Ург, 12).

зейкәш Хив, I = зьйкәш.
зер-завьл Ург, Хив. шумтака, зум-
раша: ҳә зер-завьлла, берә гельныэ
(Ург, 10).

зер-зэвьл Гурл, 3 = зер-завьл.
зьбьрм теа, дарҳол: тапшасынъ
зьбьрм сапаб барьм (Хив, 1).

зьгьрьк қуймиц; думгаза.
зьйкәш + зовур.
зьнжьр запжир: бьзнъ өйнъ арқа-
сында бьр ди: в энжьр, йар-йар, гәлийн
бынь соратыты алтын зьнжьр, йар-
йар (Ург, 1); зьнжьрль — запжир, бе-
рк: қула йанда бьр багым ба: эн-
жьрль, қачам барсам, дарвазась зьн-
жьрль (Ург, 3).

зэрәй Ург, Хив. зирақ, исирға:
үчәкә чьқвәдым зэрәйпы асын, бьр
бала гәйгатыр бугдайпы басьп (Хив, 4).

Иби: ийе, ажаб: иби, жай бәрийәнә
жам бәр дейәндын, бьр замаи дәмьм-
нъ алын ахьр (Ург, 1); иби:, ата,
сьс мана тьлла вәрдыньэмь, дөпты
блэст (Хив, 4).

ивьрль-чьвьрль Гурл, Мнғ,
Я — бэр. = ивьрль-чьвьрль.

зъбьрдамақ гизнламоқ, теа юр-
моқ: йүрь, элдымә чүш. зьбьрдап
(Ург, 1).

зьяна увол: дәнә зьяа волмасьн
(Ург, 10).

зьялаламақ зос қилмоқ: дьйьрмә-
нә гора салмақ айалап, йахшынь
йамзана бэрмәп зьяалап... (Хнқ, 3).

зьқ Гурл, 3 = зьн.
зъл жуда, гоят; тим (қора): шора
бувамәсэн, атын зьл қара, шора бол-
сан, хәммәйә бьрдей қара (Швт, 2).

зьлал күк экин; сабзавот: маляйъ
қара, зьлал йа: на су: ачпәдъ, ухлап
қалъб йарьм йектар йернь сува зь-
рпты (Хнқ, 4).

зьрқ Ург, Хив. пирт (яра): гөз-
эньэ зьрқ чьққай (Хив, 1).

зьрт Гурл, I = зьрқ.
зынлавық ари: зыплавьк зьн-зып-
лап хьшнәрсә чүшьнтьрә вьлмәпты
(Бгт, 2).

зын Ург, Хив. ипгичка па узун
буйли (одам, хайвоп).

зынмақ + I. улоқтирмоқ: сәнәм
төрә өт дөп, итинь ичзана зыньб, үзъм
өйә геттым (Хив, 5); 2. отилмоқ, теа
чопмоқ: зыньб бар (Хив, 1); айа-
кынъ эльнә альбзық (Ург, 1). 3. ўз-
моқ: атым сәнькыннән зыньб гетты
(Хив, 1).

зордан + зурга, базур:
зөтмәк Хив, 4. зөтмәк.
зүлптылла Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
хотин-қизлариниң сочпга осадиган
бсазги.

зүрйат + авлод, насл: қапъдан
гьрийнпән зэммэтым ушты, төрдә
бьр паризат бешькнъ қушты, бу
кьмнъ зүрйаты, бу кьмнъ бахты,
әкә, педән алдың бу тәр гуичапъ
(Хив, 1).

ивьрль-чьвьрль Ург, Хив, Хнқ.
уї-жойли, бола-чақали: тойда халыи
гәлим бьлән гьйәвә, ивьрль-чьвьрль
волгьйсьс, дөп патьяа вәрды (Ург, 1).

игьльк Гурл, Мнғ, Я — бэр. =
егьльк.

игьмәк Ург, Хив, Хнқ. 1. иймоқ;
сьгьрпъ эмжәкь игьб гетты (Хив, 1).
2. сахиләк қилмоқ, күтилмаганда
қўли очиклик қилмоқ: па, игьб гет-
ты-ав, сән (Ург, 1).

игьрт Гурл, 3 = эгьрт I, II.
идьрль Ург, Хив. тартибли, туаук-
кпа: гөзә гөрынәрль, идьрль бьр
иш әттымь сән үзүн сьра (Хив, 1).
ижжан Ур, Хив, Хнқ, Х — асп.
қнима (гүшт қиймаси).

ий Ург, Хив, Хнқ. дард, тўлгоқ:
ий тутты (Хив, 1).

ийә I. Гурл, Мнғ, Я — бэр. — эйә.
ийә II. Ург, Хнқ. ука, шн: ийәшъ
бахчага и: вәрдымь (Ург, 1); йахшъ-
йахпъ дүшлә гөргьй, ипәсьнә қуш-
ла гьргьй, агачлада қуш ивәсь, йе-
пәм болгьйи үч ийәсь, әллә-хү-үй,
әллә (Ург, 1).

ийәрләмәк Гурл, Мнғ, Я — бэр. =
= эйәрләмәк.

ийәртмәк Гурл, Мнғ, Я — бэр.
эргаштирмоқ: апа бағаланъ ийәртын,
пахта термәкә кетты (Я — бэр, 3).

ийжан Гурл, Я — бэр. = ижжан.
ийк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп,
Гурл. дуг(пн йигирадиган дуг)ийкьм
долдъ, чархым сейрйи алмадъ, сән
гетәль рәпъ роийтм қалмадъ (Ург, 1).
ийшп Ург, Гурл, Я — бэр. елка:
сьгьрась ийшнә тушьп турьпты
(Гурл, 3).

ийьрмәк Ург, Гурл, Я — бэр.
ийьтирмоқ: синахты ийьрль болдыца?
(Гурл, 4). чарх ийьрә, чарх ийьрә
харамап, чарх ийьрп, әпәм йа: на
бараман... (Ург, 10).

ийкә Гурл, 3 — икә.

иймәк I. тарбияламоқ; 2. тиймоқ,
жилволамоқ: баланъ пьттә иймәсэн
вомъйды (Гурл 3).

иймәнмәк Х — асп. Хнқ. 1. пәли-
моқ, умид боғламоқ; 2. ноумид бўл-
моқ, иштты қайтмоқ.

ийнә Гурл, Я — бэр. = инна.

ийт Мнғ, Гурл, Қип. ит: бьйдәв-
ләтты түйәнък үстьвилә ийт қавьлатъ
(Қнч, 1); ийтчьбьп = итчүгүн.

икә Ург, Хив. өга: ит икәсьнъ,
пышьк бькәсьнъ даньмъйды. (Хив, 1).
икьтап китоб: қанъ оғдым, оқы,
дөп әлдәнә икьтап қойьпты (Швт, 3).

иләрй Ург, Хив. олдннга, илгариг-
га: ишън, иләрй бассьн (Хива, 1).
иләшмәк Гурл, Я — бэр. улашмоқ:
улар қайтып келәттьрпль йолда бай-
лықты иләшәдльр (Гурл, 1).

илгәк Ург, Хив, Х — асп. 1. тўғ-
нагьч; 2. Гурл, 1. тугма.
ильн ёшк; берк: өйшъ еншьк де-
шаннап илькәкәп. (Хнқ, 12).

ильшьг Ург, Хив, Хнқ. алоқа,
муносабат: сәнп ильшькнъ көпәкән
(Хнқ, 11).

ильштьрмәк + дўлана.
илпьлдәмәк Я — бэр, 3. ясаимоқ
ясапб-тусалмоқ.

имәкләмәк Х — асп, 5. эмакла-
моқ.

имрәймәк Гурл, Я — бэр. шумшук;
юасиз (керак бўлмаганда олдннга
келб ўтирадиган).

имс Хив, Ург, Х — асп. икхос,
қунгил: мән бу ишә имс қойдым
(Ург, 1); сән хуна имс қойьб йүрп-
сән хель (Хив, 1).

ин Гурл, Я — бэр. ин, уя (ер ости-
да ясалган уя).

инә Ург, Хив, Х — асп, Хнқ,
Я — бэр. мана, апа: инә, мән көр-
мән, дөпты буя (Я — ар, 2); инә, пан
йеватыр разьйажан (Я — бэр, 1).

инжьк Хив, I. тирсак суяги.
инжьқ-мьнжьк Ург, Хив, Хнқ.
майда-чуйда, икнр-чкнр.

инмәк Ург, Хив, Хнқ, Бгт. чўк-
моқ: дн: вал ишъ (Ург, 1); йапты кы-
рақъ ишъ (Хнқ, 2).

иннә Ург, Хив, Хнқ. игна: ипәм
у: жъ сьндъ дөп, урдып әнәм, йар-
йар, ишъ чьқкыб бараман, дьндык
әнәм, йар-йар (Ург, 13). иннәм
сьндъ - жаньм дьндъ (Хив, 1).

иннь К — кпр. I = иннә.

ирь Мнғ, Гурл, Я — бэр. = ирь.
ирьн Х — асп, I. йпринг.

исан Ург, Хив, Хнқ. хисоб: гәйән-
нән кәмпьр пуланъ исангыъ алжак
воладъ (Хив, 4).

исвәнт Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.
исирпг.

искьрт I. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
бахил, зикпа, хасис: эйәмбәрды
дэм искьрт, бьрәвә: м бәрмъйды,
өзә: м йемъйды (Х — асп, 6); 2. Гурл,
Мнғ, Я — бэр. искьрт, ифлос.

исльм *Ург, Хив, Хнқ.* ~ алмак — зўраймоқ, зўриқиб кетмоқ: аяқымдакы йара *исльм алса* ньшәтәмәи? (*Хнқ, 1*).

истәмәк *Ург, Хив, Х* — *асп.* 1. истамоқ; 2. соғинмоқ; ҳәкәйәтиама йаздым, ештыд йа:р, *истәдым* сызны, кыша бақын, йүрәк йақын, нәйә гүлдәрдышз гезнә... (*Хива, 1*); өйымь *истәдым* (Х—*асп.*, 1); мән *истәдым* қара гөзлә йа:рымнъ, истайәп йа:рымнап хавар гәльпть (*Ург, 3*).

итәләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп, К* — *кпр.* 1. итармоқ, соп әпәндә девалнъ атған тәрәпынән *итәләйдь* (*Ург, 1*); сән мәнә *итәләмә* (Х—*асп*, 1); жорасъ хунъ дерйа:ға итәләб йәрәдъ (*К* — *кпр*, 3);

ит + ит; *итъ* *чиқмоқ* — ортиқ кыйналмоқ: сәнъ қаръй-қаръй итъм чықтъ (*Хнқ, 1*).

итчүгүн *Ург, Хив, Хнқ, Швт,*

Я — *ар.* ит пашша.

ичән *Ург, Хив, Хнқ.* ичкари: ича: на чъра йақ (*Ург, 1*).

ичәйә *Ург, Хив, Хнқ, Я* — *ар.* ичак: ичәйәм үзәлдъ (*Я* — *ар.*, 1) (мақсәд хосил бұлмади, нафсим койиди) ичәйәм күл волдъ (*Хнқ, 11*), (ноумид бұлдим, шәптим қайтди).

ичлъ-ди:шль *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* икки юзли: әнәм ичлъ-ди:шль көрпа тькдъ (Х—*асп.*, 1); ~ болмақ — бир-бирига қарама-қарши бұлмоқ.

ичәк *Швт, 3* = үчәк.

иччан *Ург, 4* = ижжан.

ишәрмәк кавламоқ; титмоқ: отиъ ишәрәп қой (*Млғ, 4*). кшьнъ қолъ вьлон от ишәрмә (*Хив, 1*).

ишу апа шу: мән ишу вахлада йатарәдым (*Ург, 13*).

и:ва I. *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* 1. хұл, нам: ағаз уллъ-әләмәт, и:чъ қызла қыйамәт, и:вә гьрп, ку:ръ чъқар, йа мустапа мәммәт (топишмоқ: таидир, нои) (*Хив, 1*).

и:ва II. *Ург, Хнқ.* уя ии: е: кушлар-е уйиң вейда, куш и:вәсә ағачлада... (*Хнқ, 4*).

и:г *Ург, Хив.* оғриқ: аяқы ағрған замаи шәрдәйъ топракнъ сүртсән, и:ги тарпа дьнадъ (*Ург, 1*).

и:дә *Хив, Ург, Хнқ, Х* — *асп.* жийда азам бьләп чыхтым и:дә хатара, авазымнъ қошъб айттым дутара, (*Ург, 3*). ховуз бойнда и:дә, и:дәнъ гүл мейдә, хәммәнъ йа:ръ өйдә, бьзын дәлвәдәл и:дә? (*Хив, 6*).

и:з *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* и:з: и:зымән гәл (*Ург, 1*). и:з басар: ўрип басар: атасънъ и:з басаръ воладъ (Х—*асп.*, 1); и:зчъ—и:зчи, силчи. и:н кушларнинг уяси: бьзләнъ ейванда кумръ и:н өттъ (*Хива, 4*).

и:ръ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* ийриқ.

и:с *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* ис, хид.

и:ч *Ург, Хив.* ич.

и:ш *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* иш: бър намәртә чүссә ишън, ағзында қалмас бър ди:шън (Х—*асп.*, 1).

Б

ъбрық *Ург, Хив.* кичик сопол кумфон.

ъғъзмақ *Гурл, Я* — *бэр.* оқизмоқ: йақча түшмә, ығъзып кетәдъ (*Гурл, 3*).

ъзғар нам, зах: жора ахыр, таза жай салмаса волмьйдъ, хәммә йернъ ызғар алъб гетълтъ (*Хнқ, 1*).

ъзлавъқ *Берун, 1.* ариинг бир тури.

ъйа I. *Гурл, Я* — *бэр.* уя: гүжүмдөгъ чъмчъқтын *ъйасънъ* көрмәга чъқсам, бърәм баласъ йоғакән (*Гурл, 3*).

ъйа II. *Қип, 1.* иши, ука.

ълай *Манг, Гурл.* лои: үкәң ылай-ға батълтъ (*Гурл, 6*).

ълаққа *Манг, Гурл.* лаққа (балнқ).

ълаш I. ұлакса; гавда; 2. уйим, тўда: ~ етмәк—уйиб қуймоқ; кавуинъ ылаш етъп қойдым (*Манг, 2*).

ълғар *Я* — *бэр* 13. = улғар.

ълықмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* әргашмоқ, даррәвә вунъ гәппәнә ыльқыб геттъ (*Ург, 2*).

ълъм бир зум, секунд: ахшамъ бьлән бър ылым ухлатмьйип қара бағрәмнъ қап өтп чыхтъ (*Ург, 8*).

ъмық *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* дим: хова *ъмық* — хаво дим (*Хив, 1*).

ънанмақ + ишонмоқ: бьра ынанъб, иккьдән қалдым (*Ург, 1*).

ънжътмақ *Ург, Хив.* ранжитмоқ, хафа қилмоқ: бьрапләрә қаш қақасап, *ънжътма,* курваннъ волъйп (*Ург, 8*); ешыктән гьйатър үчъсә бьрдьйп, бьзын йа:р ортада ачълған гүлдьйп. йа:нънда жорасъ хызматқар қулдып, жан жорасъ, бег йа:ръмнъ *ънжътма* (*Ург, 1*).

ънонч + ишонч.

ънрапмақ *Гурл, Я* — *бэр.* = ыгранмақ.

ърамақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* 1. чәйқатмоқ, иргатмоқ; башшъмлъ ырадъм (*Ург, 1*) — бошимни иргатдим.

2. тебратмоқ: бешъкнъ ыраб дур (*Хив, 1*).

ърас *Манг, Гурл;* рост, тўгри.

ърын *Гурл, 3* йирипг.

ърқызмақ *Хнқ, 1.* сирқитмоқ.

ътызга бадфәл; лижиқ (узоқ вақт касалланиш нәтижасида озған, холсизланған киши); касәл волгалалъ дьм ытызга болдъ-қойдъ (*К* — *кпр.*, 6).

ъсқамоқ *Хив, 1.* ҳидламоқ. (и:скәмәк — *Гурл, 2, 3*).

ыгранмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* 1. ниграмоқ; 2. безовталамоқ, талнасага тушмоқ; он гүньнән бър гүньн сағ волғый, хуна:м *ыгранъб* өтприйсән (*Ург, 1*); 3. икқилламоқ: *ыгранъб* гүньнъ өтъръб йүрълтъ (*Хив, 1*).

ыбқ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* 1. сув оқими, сувнинг оқиб турған нәмин:сел ағазъ дейра, *ыбқына* чүшпәл-геттнъ (*Ург, 1*); гәмә дейрапъ *ыбқы* ылан геттъ (Х—*асп.*, 3); 2. ис-сәл, лоқини: бәлз бър баланъ *ыбқы* илгичмәсәңәм болмьйдъ (*Ург, 10*).

ыбқын-дықын *Ург, Хив, Хнқ.* жуда кўп, тўла, зич, тиқилинч: тойа *ыбқын-дықын* а:дам гәльпть (*Ург, 1*).

ыхх қих (ундов: эшәкни пуқши, юришга ундаш).

ыскат *Хив, Ург:* ыскатнъ бәр (ўлғандан кейин қолған кийимларини бәр).

ысқьрт Х — *асп.* 1. = искьрт.

ыссъ + иссиқ: йазда ыссъ гүпләдә ху:зв бойнда отьрсән (*Ург, 8*).

ыссъламақ + 1. иссиқламоқ; 2. исит-маламоқ: ахшамъ ылан бала *ыс-сәлап* чыхтъ (*Ург, 1*).

ыссылык I. иссиқлик; 2. (эски) иссиқ-совуқ (*Хив, 1*); *Гурл, 3.* баданга тошадиган майда яра.

ычан *Хив, 4* — ичан: эмәкьм *гчанда* қулақнъ дьпаида: (тонншмоқ: қаш — хари).

ычқыр *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* иштопбоғ.

ыччан *Ург, 2* = ижжан.

ышърық ёғду; ёруг; узақтан чърашъ ышърғынъ гөрпылтъ, (*Швт, 1*).

ышқымақ *Хив, Швт, К* — *кпр.*

1. ишқаламоқ: вунъ таш мьнән ишқьсап ағарадъ (*К* — *кпр.*, 9).

ышқа *Гурл, Манг.* ичи тўқ қамиш, чий қамиш.

ышхырмақ *Ург, Хив, К* — *кпр.* хуштак чалмоқ: *ышхырма* йамам боладъ (*Ург, 3*);

ышхыртмақ ишхыртпмоқ: рейсә атыпъ *ышхыртп* өтп кеттъ (*К* — *кпр.*, 2).

Ы

(.бәзи бир болапинг раъйига қарамасанг ҳам бұлмайди).

ыйкызмақ *Ург, Хив, Хнқ.* қирғоқдан кўчмоқ, кемани сув ўртасига олип кетмоқ: қайықнъ *ыйқыз* (*Хнқ, 2*).

ыйқчам *Ург, Хив, Хнқ.* ихчам.

ыққын сувнинг тез оқиб турған ери.

ыққын-дыққын *Ург, Хив.* жуда кўп, тўла, зич, тиқилинч: тойа *ыққын-дыққын* а:дам гәльпть (*Ург, 1*).

ыхх қих (ундов: эшәкни пуқши, юришга ундаш).

Й

Йабан *Мнғ.* 1. = йаван.
Йабъ *Шат.* 4. ишчи от; хашаки от.
Йава *Гур.* *Мнғ.* *Я* — *бзр.* = йава.
Йавақ *Бғт.* 3. = йава.
Йаван кишлоқ, дала, чорбоғ (таҳардан ташқарида бўлган ер): шерьяжан, йавана гетжөкмьсьсәсә бьзләден салам айтың (*Ург.* 1).
Йавах *Ург.* *Х* — *асп.* гоҳ вақт, баъзида: мөн *йавах* дағдан отын терьп гәлып сатаман, *йавах* бьрәвлән йүкьн дашьн ҳаммаллык этәмән, дөптү кәлтә адам (*Ург.* 3).
Йавва *Ург.* 13. = йава.
Йавған *К* — *кпр.* 6. = йоған
Йавън *Мнғ.* *Гурл.* *Я* — *бзр.* ёгин, ёмгир: йавъ йавънъ йанындан, қыш йавънъ жанындан (*Гурл.* 6).
Йавлык + чевара.
Йаарън *Гурл.* *Я* — *бзр.* = йағын.
Йағ *Гурл.* *Я* — *бзр.* жағ: әй, иидь не дьйьн, сана айта-айта *йағън* тайды (*Гурл.* 1); *авъ-йағъ* тьммьйдъ бу балаң (*Я* — *бзр.* 3).
Йағын *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* *Я* — *ар.* орқа, яғрин: қара сачьм йағынньмнъ куръшьдъ, йағринъ гөзъ өз гөзъмә охъшьдъ (*Ург.* 1); маңа қара, алтълләнъ хәммәсьнъ доньмнъ и: чьннәл йағынньма дьқып қойа вәрәмән, дөптү ба: ва (*Я* — *ар.* 2).
Йағыш 1. *Гурл.* 4. гузар, дәрәдән ўтадиган жой.
Йағыш 2. *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* *Я* — *ар.* ёмгир, ёгингарчилик: балала дәрөв турышла, ина хәзәр *йағыш* йағжақ вольб дурьптъ (*Ург.* 1). айда-йьлла бьй базар, хунам *йағыш*-қар бузар (*Хнқ.* 1). бьзләнь өйъ үсть йьпқакәп, қышта дәррөв йағыш өтәдъ (*Я* — *ар.* 2, 3).
Йагламақ + 1. ёгламоқ;
Йагламақ 2. *Хнқ.* *Х* — *асп.* йигламоқ: *йагламаған* балаға сүт йоқ (*Х* — *асп.* 1); бьзмәйәнә сәлләйәп хәйьп сөзьм, өйән үчүн *йаглаған* хәйьп гөзъм (*Хнқ.* 1, 2).
Йағнамақ *Хнқ.* *Х* — *асп.* йиғмоқ; *йағналмақ* — йиғилмоқ; нәссә-қараларынъ йағнап қойсаң, долмьйма (*Х* — *асп.* 3).

Йазғыт *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* тақдир, қисмат; *йазғытчы* — тақдирни айтып берувчи: пашша айтъпты: „йазғытчы вөсан, мәнн қызымнъ кьмә йазғыт әттық?“ (*Х* — *асп.* 5); қаладан кума бахтъм, *йазғытәм* — қара бахтъм (*Ург.* 1).
Йазық *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* гуноқ; аға, мәнн нә *йазықым* ба: эдь? (*Ург.* 1).
Йаздырмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* бұшатмоқ, озод қилмоқ: аунъ бьй оғъ вәрәкәп, шу оғъ балықнъ йаздырып үвәрәдъ (*Хив.* 5).
Йазмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* 1. ёзмоқ; 2. ёймоқ: сәп балаға қараб отьр, мән хами:рмнъ *йазыб* алың (*Хив.* 1).
Йайнамақ *Хнқ.* *Х* — *асп.* яйрамоқ: отта қумоп қойдыла, қайнамасын дөдълә, қарр чла бөрдълә, *йайнамакън* дөдълә (*Хнқ.* 2).
Йақ *Гурл.* *Хнқ.* йүқ; бек аға, „мәнн даңдықыамъ?“ — дөп сорады әпәндъ. „*Йақ*“, — дөдъ бек (*Хнқ.* 4) — балаң бьйьл мәктапыннәп көштьмә? — йақ (*Гурл.* 1).
Йақачар *Х* — *асп.* 12. оләпқич; *Фартук*.
Йакьн *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* яқин.
Йақтъ *Гурл.* *Я* — *бзр.* ёруғ: кештә чьра *йақтъсьнда* кьтап охън отьрьбидьм, режөббай чағьрып қалды (*Я* — *бзр.* 7).
Йала *Гурл.* 3. = йола.
Йалаза *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* бұшлиқ; очик майдон: сьгырыч бала сь *йалазада* қалъп су:қышъпты (*Ург.* 1).
Йалама *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* бир тур касаланк (хамма вақт яланиб туради, олатда болаларда учрайди): балам *йалама* вольб, үч гүм болды, азан бәрәдъ (*Ург.* 1).
Йалғамәқ *Ург.* *Хив.* ёлғонни чнн қилиб сўзламоқ: йалғаннъ *йалған* сөлләдъ (*Хив.* 1).
Йалдырмақ *Бғт.* *Я* — *ар.* ялтирмақ: бува кума оды термәкә вәрсә, бьр оды тейьдә бьнпәссә *йалдыраб* йатқан әкән (*Я* — *ар.* 2).

Йалъмсақ *Хив.* *Х* — *асп.* *Хнқ.* лдганбардор; аялнчөқ.
Йалън *Гурл.* *Я* — *бзр.* = йалын.
Йалын *Ург.* *Хив.* *Х* — *асп.* олов; аланга: пьчақ йалындыи болды (*Хив.* 1) (пичөқ жуда ўткир бұлды).
Йаллъқамәқ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* күмақлашмоқ, жонига ора кирмоқ: йат *йаллъқамас*, езынъкъ қарғамас (*Хив.* 1).
Йалпашмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* *К* — *кпр.* ағнамоқ, чўзилиб ётмоқ: хәкәк ағзынан түшкәп қурвақадьн йалпаша вәрмә, түр онныннан (*Х* — *асп.* 15).
Йандақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* янтоқ: йат елләнъ бағы вьлән бахчась, өз олыннъ *йандақыча* гөрьмәс (*Ург.* 1).
Йанташмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* ёндашмоқ, яқинлашмоқ: қазана *йанташсаң*, қарась йуқар, йамана *йанташсаң* йарась йуқар (*Хив.* 1).
Йан *Хнқ.* 9 = йақ.
Йаңа + яғи: йаңа ашылыкнъ рулаж гүлләр мән сәрсан әтб йүр-йәнъ қургыи (*Ург.* 2).
Йаңағы + ҳалығ: савьрйаыш қочқарь қочқардып, йаңағынъ гөрсән, чөмбөрнәх, айықларь кәлтә, қуйруқы вьрә дейьб дурған (*Ург.* 7).
Йаңалдан *Гурл.* *Я* — *бзр.* яңгидан, бошқитған: мейманлар кешь қалды, апын көтәрьб йаңалдан палава қарадым (*Я* — *бзр.* 6); рисләр ьдарань наңалдан қуржақ вольп йүрпгьләр (*Гурл.* 1).
Йапылмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* *К* — *кпр.* *Я* — *ар.* яңглишмоқ, хато қилмоқ: йанун бахмал тайхам айап гьйьмьмән, йаңылыпмап, барар жа: йьм бьлмьмьмән (*Хив.* 4). йаңылып, башқа темап сөлләпмән (*К* — *кпр.* 3).
Йапылышқы яңглиш, хато: йаңылышқыям чьқты (*К* — *кпр.* 4).
Йапыцы *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Я* — *ар.* бояғы, ҳалығ: хораз йаңы кәмпьри йапыцы парьн: „мәнн айкаымнап ләкннъ ал“, — дөптү (*Хив.* 1); бьй гүнь мағынъ йапыцы кьшнъ ешыка ташлап, қаннъ вьлөптү (*Хив.* 6).
Йапысламақ тақанд қилмоқ; 2. мас-

хара қилмоқ: болды, йансълъйвермә, өзнъдъ үзәт (*Гурл.* 1).
Йап + аңқор, қатта ариқ, канал: *йап* бойында отьрпты сөгән йар, сөгән йара саламъмнъ алып бар (*Ург.* 3).
Йапълдан *Ург.* *Хив.* минишга тай-ёр (от): йапълдаң атнъ мьльп, йола чүштък (*Ург.* 1).
Йар *Гурл.* *Я* — *бзр.* жар; ~ *ташмақ* — ўпирилмоқ.
Йарашығъ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* ярашган, келишган: узун-узун бармақыннан айнаньнъ, *йарашығъ* дьннақыннан айнаньнъ (*Хнқ.* 3).
Йарғанат *Гурл.* *Мнғ.* *Я* — *бзр.* = йерқанат.
Йасғы + катта арра.
Йаръмақ *Гурл.* *Я* — *бзр.* ёлчимоқ: ашъққан қъз ергә барса *йарма* (*Гурл.* 2).
Йаръмсақ *Гурл.* *Я* — *бзр.* йалъмсақ
Йарън *Гурл.* *Я* — *бзр.* келгуси йил: жора, бьйьл тойьл өткәзалмады, *йарън* откәзәрмьс (*Гурл.* 1).
Йармақ + 1. ёрмоқ; 2. қазимоқ (арик, канал): таза *йарған* салмадын, пьшьб дурған алмадын, гәлиңжана бьр салам (*Шат.* 9).
Йармъш + 1. ҳар қандай яғи қазилган ариқ, канал; 2. Яңгибозор районндаги катта ариқнинг номи.
Йарнақ *Гурл.* *Я* — *бзр.* = йорпақ.
Йарпъ *Х* — *асп.* 1. = йаръ.
Йас *Хнқ.* 11. саёз (сай).
Йасқа + кечүв (ўтадиган, моллар сув ичадиган саёз жой): савур бала ат суварар *йасқадан*, бьзнь гөрьп, қол булды пахсадан... (*Хив.* 1).
Йатағ *Х* — *асп.* *Хнқ.* 1. ёталок; 2. қизлар мажлиси; 3. қуйлар ётадиган жой: *йатағнъ* оннъна әкьлгән қоуч дьм йахшъ воладъ (*Хнқ.* 4).
Йатърмақ + ётқизмоқ: балаң өйә гьрзьб жайьла йатъ (*Ург.* 1); „әвәзмәт батър, ҳәр урғанда қырк бьр дөвнъ йатъ“ дөб ёзъб берады (*Гурл.* 1).
Йатқы *Хив.* 1. бачадон.
Йатлык + бегона (чеварадан бўлган бола).
Йахыйк совуқ; *йахыйк* сўз — совуқ сўзл: ей *йахыйк* сөзль адамсань,

кышьйә мудам азар вәрәб йүрйәнн сәнә (Хив, 6).

Яхтъ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. Берун. ёруғ: ләмпышкәннъ йахтсъ ейваньны йарттъ (Ург, 1). *йахтылык* — ёруглик: шундәтъл, бьзәр йахтълк күшә чыхткъ (Берун, 1).

Яшуллъ + „катта“, рахбар, юкори мапсабдаги киши, хукумат ишдаги киши: йукаръдан йашулләла гәльп ваз айттәла (Ург, 1).

Язва Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. айри, пашаха.

Язгы Ург, Хив, Хнқ, св, душман: йалгыз *йагыдан* бәтәр (Хив, 1).

Яаръ Ург, Хив, Хнқ, ярим: йахшъ пыйәт — яаръ дөләг (Ург, 1); бър хызләтмъ ба, шунъ атса, яаръ дөләтмън вәрәмән, дәшъ пашша (Ург, 3).

Яас Ург, Хив, аза, мотам: ешътсәм яар өйләпнът, *йааса* дөнгәй, сәнә тойын (Хив, 1).

Яат Ург, Хив, җт, җага, бегопа. Яармәк Ург, Хив, юбормоқ: әнәсә *йермәйдә* қара гөзәмнә, қара гөз дәп ота салдым өзәмнә (Ург, 1).

Яегәнә Я — бәр, 1. якан қамипга ўхшаган ўсимлик.

Яегмәк хайламоқ, минмоқ: бър гүнъ қочқарвай арва *йегъб* йүргән вахта ать ўркып, арванъ авдарадъ (Манғ, 1).

Яегламақ Ург, Хив. йигламоқ: дағда тайчақ кышнъйд, ат волдым дәп йар-йар, өйдә гәлин *йегләйдә*, йат волдым дәп йар-йар (Ург, 1); *йегламан* балаға әмжәк йоқ (Хив, 1).

Йедль Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. етти: *йеддъ* өлчәп, бър кәс (Ург, 1). Ямашпан қаравъл қойсан, йанын *йеддъ* воладъ (Хив, 1).

Йазлә Гура, Я — бәр. = йезнә. Йазнә Ург, Хив, Х — асп. Хнқ. почча.

Йейльмәк Ург, Хив, Хнқ, *ёзилмоқ*, рохат қилмоқ: *йейльб* йазългысан (Ург, 1).

Йеймә Ург, Хив, Хнқ, Шат. ютқа кўрпа, җағи кўрпа: бүйүн гүн дьм җәсә, *йеймән* үстәмьзә салъб йатаварәмьс (Шат, 4).

Йек + ~ көрмәк — ёмон кўрмоқ: сәнн шу мьпазынды йек көрәмән Гура, 4); брәвнн гәппнн брәвә

антқаннъ йек гөрәмән ла: (Ург, 1). Йекән + якан.

Йеләк Ург, Хив. хотин-қизлар кийими, чопон (әски).

Йекләмәк Хнқ, 1. = йек көрмәк. Йеләк Хив, 1. аёллар чопони (=мьй-соқ).

Йельмшәк Ург, Хив. ёппшқоқ; елимсимон.

Йелпәс шамол: йел алыб, *йелпәс* күтәргый сәнә (Хив, 1).

Йелпәлдәмәк Ург, Хив, Хнқ. хил-пилламоқ; тебранмоқ: башшъма асқаншъ хыйва дутаръ, арасында *йелпәлдәйдъ* бый таръ (Хив, 1).

Йемпәч-йемпәч ~ болмақ — чил-парчин бұлмоқ: арна ойна ағдаллыб, йемпәч = йемпәч олдъ (Бғт, 1).

Йенә Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. яна. тағин: иккьсә уршъб дургандә, йенә бър көр мулла гәләдъ (Я — ар, 2).

Йенчмәк + янчмоқ: йаманнъ башшъна санчълъб йенә айақ астыладә йенчълмәйәймәш (Хнқ, 4).

Йенә + 1. келинойн: атыза варъб, йенәшнъ йүвәр, гәльп сапа наспан йапсын (Х — асп, 15). 2. янга: қатқатқына қатлама, қатлапнът йар-йар, қыйзы алыб *йенәсә* атлапнът, йар-йар (Ург, 1).

Йенинамақ Ург, Хив. йиғмоқ: баққан қозьм қойық волгый, *йеннамань* тойын волгый, ақ дәрәждийн бойын волгый, әллә, балам, әллә... (Ург, 1).

Йепкын Гура, Я — бәр. = әпкын. йер ер: ~ *қыра* — мўл-кўл, кўн: пахта быль *йер қыра* волъб бытъ (Ург, 1).

Йесап Гура, 3. — исап. Йесәр 1. Ург, Хив, Я — ар. 1. бөбәк; қайсар: бала гөрдьм, сәниндийн *йесә* баланъ гермәдм (Хнқ, 1). 2. мутақабир, гәйир (одам). 3. онаси ўлган, отаси бор бола.

Йесәр 2. Хив, Шат. чаққон, ишни тез бажарадиган одам.

Йетәшмәк етаклашмоқ: иккьмьс, пашшайым сьзын әлднъзә *йетәшъб* гәлдък, арзъмьзп, тынлап, дәдә дәсқәп (Х — асп, 1).

Йетмәк етакламоқ: шундәтъл, гуцтйәнн йетъб баравәрдъ (Х — асп, 3).

Йеттъ Тшвз 1. = йеттъ.

Йетърмәк Ург, Хив, Хнқ. етказмоқ: оғлмнъ ойнъ омбешнпә йетъргьйсән, худайым (Ург, 8).

Йеш ҳеч: кеп овъз бър васа, бър авъз йеш (Ург, 4).

Йеш ным Хив, Хнқ, Х — асп. ҳеч ким: йанқы кыш қычқырынтъ, йеш кым чықмаптъ (Хив, 4).

Йешык әпик, дарвоза: йешыкә тамма қойъб йат (Ург, 1).

Йышым ҳеч ким: мәсътләр алып сатарлықта йеш кымнән қалыпмьйдъ (Гура, 1).

Йыльк Гура, Х — асп. = йүлүк. Йыльман Манғ, 4. жылмоқ, силжи-моқ:

Йыльтәдәмәк хилшлламоқ: шайъ гөйнәк йыльтәдәйдъ нургүндә, ичкь-нәмнә от аладъ гөрйәндә... (Ург, 3).

Йыпәк + ипак: үч қыйзыца йыпәк гөйнәк тьккәлдә, йақасьнъ дүймәс-мән, әнәжап... (Хнқ, 1).

Йыпүпүч Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. поппшәк: көйнъ қалған жан үкәм, көйһөлдән айлансын апаң, *йыпүпүчнъ* дарақыдыл саыннан айлансын апаң (Ург, 1).

Йыт Шат, 5. кет (итин хайдаб „кет“ демәидр).

Йытърмәк йүк әтмоқ: мәннән *йытърдъ*, алғын йытърмәсн (Хив, 1).

Йыттъ Ург, Хив, Х — асп, Шат. жула, тым: ~ қызыл — қинқизил; *йыттъ қызыл* тез еолар, сусаньтә йахшърақ (Шат, 9).

Йыгырмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. буриштирмоқ; тириштирмоқ: мацлай гөзәнн йыгыравәрдъ (Ург, 1); идарада қантарадъ атып, мацлайыпъ *йыгырадъ* хатыпъ (Хив, 1).

Йығнамақ Ург, 2. = йенмақ. Йығранмақ Ург, 2. = ыгранмақ. Йыйнамақ йиғмоқ: йыйнағанып тойна буйургай (Гура, 3).

Йықмақ йиқитмоқ: өгьздн башнъ кесъп, таидьрдъ йығъб алылар, деб айтъптъ ақълъ (Ург, 5).

Йыламақ Гура, Я — бәр. = йегламақ.

Йыльқма Ург, 10. = йыльма. Йыльмжъ + 1. енгилтак, принцип-сиз (одам), мустикал фикри бұлмаган киши; иккп юзлама: (Хив, 1). *йыльмжылык* — хиралик, безбетлик: ашқа

түшкән чүвьндьн *йыльмжылык* етәвьрмә (Я — бәр, 6).

Йыльма илиқадиган, әргашадиган (одам): гәпә йыльма әкәнн-ку (Ург, 13).

Йылу: Гура, Я — бәр, Берун. дарё, анхорнип музламаган жойи.

Йымырта Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. тухум.

Йымыртқа Гура, Манғ, Я — бәр. = йымырта.

Йымырк + мушт: қорққан бърн *йымырк* гөтәрар (Ург, 8).

Йыцнамақ Х — асп, Я — ар. йиғмоқ, йиғиштирмоқ; ағзыннъ *йыцна*, бн:вәтәннъ йерәннън йайралъб гетъптъ (Х — асп, 7); *йыцналмақ* — йиғилмоқ: йыцналъб дурған қатықла ва: шунъ пайъб бәрйин (Я — ар, 2).

Йола Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. марта: мәрт бър Йола өләдъ, намәрт — йүз йола (Ург, 8).

Йомаса Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. бұлмаса; акс ҳолда: „қәләм мәпъ үстмә йтқылдъ, *йомаса*, айақы сь-нъвәдъ“, дьйдъ Кәммәл (Ург, 2).

Йолмаса бұлмаса; акс ҳолда: йолмаса, қыйатам қыдърб баржақәдъ (Х — асп, 1).

Йогыйн Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. йүгәп: йопсан, *йогыйн* бола (Хнқ, 1) (топишмоқ: ўра). бойнъ *йогыйн* (Ург, 1).

Йонжа Хнқ, 1. = йоръжа. бьзәнн сьғьр йонжадан батқа ота ағзынам урмьйдъ. дьм чьхоран-лә (Хнқ, 1).

Йонгъч дурадгор: әпәндьн достъ *йонгъч* уста әкән (Бғт, 1, 3). *йонгъчылык* дурадгорлик: вула алтъ кыш волъб *йонгъчылык* әсәр әкәллә (Ург, 1).

Йоншътърмақ әплаштирмоқ, бопламоқ: өзн йоншътърәгай, мән ба-зараг баржақман (Гура, 3).

Йонърқа Гура, Манғ, Я — бәр. = йоръжа.

Йонқа Ург, Хив, Хнқ. пайраха, тараша...

Йон Хнқ, 4. = йан. Йорын Тшвз, 1. кўрпа.

Йоръжа Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. йўнғяча, беда: йоръжадан йўри-йўрй йол әттым, бър өткәндә шайъ ромал йоқәттым (Ург, 1).

йоръмақ таърифламоқ, талкин қил-моқ: туштъ түвръ йоръмадън (*Гурл, 3*).

йормақ *Ург, Хив, Хив* = йоръмақ.

йорнақ *Ург, Хив, Хив, Я* — ар-япроқ: шүндэтъп, шестан гәшър йор-нақынъ алғап, өзвәк гәшърнынъ алған (*Ург, 8*); алъс қарындашдан йахшъдър йат, бебаҳа алтыннан йахшъдър йорнақ (*Хив, 1*). әкълса шахаста йок, дөкълса йорнақы йок (*Я — ар, 1*).

йосған *Ург, Хив, Хив, Х* — асп. ёг, қатик соллинмаған суюқ от.

йөлүн *Хив, 11*. ҳаром магиз (= йү-лүн).

йөткърьк Тшва, 1. = йүткърьк. йөн *Ург, Хив*. қудай, үнг: иккь қарға уршты, авчъга йөн чүштъ (*Х — асп, 1*).

йуванмақ юпанмоқ: айманжаннъ эльнә қуржақ вәрьб, зордан йуват-тъм (*Ург, 11*).

йулуқса *Гурл, Я* — бәр. = йу:са. йу:қ ақип, ёвук: ачлъ вълән чүччънъ татқам бъләдъ, ұзақ въләп йу:қнъ йортқам бъләдъ (*Гурл, 3*).

йуқум фонда:.. агырлыкнъ йуқумъ вомъйдъ (*Ург, 1*).

йумақ *Ург, Хив, Хив, Х* — асп. йингиринга тайер қилинған пахта ту-тами: йумақ саймақ пахта саламоқ: йумъртқа Швт, 8 = йъмърта.

йу:сақ *Ург, Хив, Хив, четан, бүйра*, ўлик ювинш учун ясалған замбар.

йүвүрмақ югурмоқ: балаға иш буйър, и:зыннән өзп йүвүр (*Хив, 1*).

йүз + юз (бет); ∞ гөръмлык — су-юнчи; сонга: ҳәли:мәнъ оглъ волъп-тъ, базардан йүз гөръмлыкә быннәссә алжақәдъм (*Хив, 4*).

йүзък + узук: дәрйанъ бойнда қалдъ йүзъкьм, әрмъйгә геттъ гөзъ

сүзъкьм (*Ург, 3*); алтън йүзък барма-қымпъ бурадъ, мәнъ гөрьп йола чъ-қыб туралъ (*Шат, 11*).

йүзмәк + сузмоқ: ичъмнъ отъна тандър қызалдъ, гөзъмнъ йашъна өрдәк йүзәдъ (*Хив, 4*). „сән шу атапа йүзъб өтәсән,“ дөптъ кәмпър (*Х — асп, 1*).

йүзъкьшмәк + 1. учрашмоқ; 2. юз-лашмоқ: әрмъйәдәп гәйән әкампъ жорастъ вълән йүзъкьштъм (*Ург, 1*); ҳу вълән йүзъкьшалъ-лә, қанъ мән нә дейәп әкәммән (*К — кпр, 1*).

йүзъкмәк 1. юз кўрмоқ; 2. кўзик-моқ: мәнъ үкәм йүзъкьптъ (*Хив, 1*).

йүйьрмақ югурмоқ: оғръ дәррөв йүйьрп, пашшанъ элднә варьптъ (*Ург, 3*). балаға иш буйър, арқасън-нан өзп йүйьр (*Хив, 1*).

йүлүн *Ург, Хив, Хив*. илик: йүл-кьн қуръсам илдәм йүрб (*Ург, 1*); сөнәк йүлүксъз воламъ (*Хив, 1*).

йүлүн *Ург, Хив, Гурл, Х* — асп. 1. ҳаром магиз; тап адамнъ илүннә иъчақ урш сөйләйсән (*Гурл, 1*); 2. гүлт орасидан чиқадиган без.

йүлүн *Минг, 1* = йүлүн.

йүнүл *Ург, Хив, Х* — асп. енгил: қолъ йүнүл (*Х — асп, 4*).

йүңләмәк ривожланмоқ, шохламоқ: пена дайъм пахталанъ пьтә йүңләсън, дәп отърптъ (*Хив, 1*).

йүпәк *Хив, 1* = йипәк.

йүръмәк *Ург, Хив, Хив, Х* — асп, *Я — ар*. юрмоқ: йүрб, ма: чхәббән қазъш (*Я — ар, 1*). сән мьнда ухлаб йатъпсап, йүрб, элдәмә чүш, дөптъ бахыйл (*Ург, 1*).

йүрәк *Ург, Хив, Хив*. югурик, чопоғон: режаббойнъ баластъ дъм йүрәккән (*Хив, 1*).

К

кардъ *Гурл, 1*. димоғдор, гурур-ли; ҳеч кимни назар-писанд қилмай-диган.

ка:за *Бғт, 4*. 1. кичик капз (оячл-лар қуш пойлаш учун кўллар буйи-га тикадилар); 2. = қаза.

кал *Хив, К — кпр*. сув ювиб кет-ган чуқурлик, жарлик.

ка:н *Хив, Ург, Х* — асп, *Хив*. кўп: ка:н гәп кьтапта йахшъ (*Х — асп, 1*); адамъини аслъ бурдър, бър-бъринпән пархъ ка:н, бърсь баш агръкы:дъ, бъръ гө:зә тотйа (*Хив, 1*).

ка:р *Ург, Хив, Хив, Х* — асп, *К — кпр*. иш; пазифа; касб: атаннъ

ка:рпнә? — атамъ ка:ръ темърчълък (*К — кпр, 9*).

ка:са *Ург, Гурл, К — кпр*. пиёла: элпидо қа:сасы, дигъздә чайнык, шърәләб узәсса, зордан аламан (*Ург, 3*).

кәбзә *Гурл, Х* — асп. = кә:зә. кәвәк + 1. кавак 2. *К — кпр, 9*. чуқурлик.

кәвьмәк қақрамоқ, кепмоқ: ьроза-чълықта нан йапсап, алъзларып көвп қаладъ (*Шат, 4*).

кәвьп *Гурл, Минг, Я* — бәр. кўп-гил: кәвьп ачъктъ йолъ ачък, балам (*Гурл, 3*).

кәгьрдәк *Гурл, Я* — бәр = кькьр-дәк.

кәдъ + ковоқ; аш ~ — ошқовоқ; нас ~ — посқовоқ.

кәж *Ург, Хив, Хив, Х* — асп. 1. кнп-гир, қийшиқ; 2. ўжар; хира; қайсар: кәж әшәкпъ сува тартқанитън, нә: сән адамън дөгәннъ әтмъйсән (*Х — асп, 6*); әгри юрадиган, ҳаләл иш қилмайдиган: индъ мунъйн кәж дүйбага гөльмъйдъ (*Ург, 1*); ~ мъйх — мискарлар асбоби.

кәйкәпиз хөкәндоз: кәйкәндазда күл аладъла (*Ург, 10*).

кәкәч + хўрол тожи.

кәләнач *Шат, 8*. пипп калана қи-либ урайлиган асбоб.

кәләк тўмтоқ; ~ гәччъ (*К — кпр, 9*); шохснә эчкп.

кәләнтәр *Ург, Хив, Хив, Х* — асп, *К — кпр*. 1. обқаш; 2. аъён, амәл-дор: бър чълъм тамма:кь дән гьрдъм кәләнтәр ба:ғына, бър гүлнъ үзмъйн дурьп, қалдъм қыйамат да:ғына (*Хив, 1*).

кәләп *Хив, Ург, Хив, Х* — асп. калава (ип калаваси) чарх әйрә, чарх әйрә ҳараман, чархнъ қойъб әпәм йанна бараман. әпәм айтар пьччә кәләп әйрдын кәләп қурғый, үзмъ ҳарьб бараман. (*Хив, 4*).

кәләпәтрә *Хив, Гурл*. тартибсиз, остин-устин; кәләпәтрә сөйләйвурмә (*Гурл, 4*).

кәләсән *Ург, Хив, Хив, К* — кпр. аҳмоқ, каллаварам; онгсиз: кәръм пьтә кәләсәң бала (*К — кпр, 3*).

кәлләк 1. каллак (дарахт шохини чопиш); 2. *Ург, Хив, Гурл, К — кпр*.

тўсиқ. халақит: ~ етмәк | вәрмәк — халақит бермоқ (*К — кпр, 9*). кәлләк урдн гәпкә (*Гурл, 9*).

кәлләк *Хив, 1*. попоқнинг бир тури; (давра телпақ, устига аллоп тикилади).

кәлпән *Ург, Хив* ақов (гапга қулоқ солмайдиган, ҳар томонга алап-лайдиган одам).

кәлткәләс *Ург, Хив, К — кпр*. калтакесак: сй өлгъй, рәнъ кәлткә-ләсәдъйн (*Хив, 1*).

кәлчък *Гурл, К — кпр*. соқов, ду-дук.

кәлчккәләнмәк 1. дудуқланмоқ; 2. ўз талига бошқа тилви аралашти-риб сўзламоқ: өз тълндә сөйләйвур, не сән кәлчккәләнсән? (*Гурл, 4*).

кәмьс *Ург, Хив, Хив*: 1. ярмта. сү:жъ жанъмнъ сүйәнчъ, кәмьс гөй-нъмнъ қуванчъ-йей, әллә қозъм, әллә-йей (*Хив, 1*). 2. кам: инәшу сй-ваннъ рас бър әкь кәмьс-да: ҳуинан кейп қаръйсан-дурасан (*Ург, 1*).

3. *К — кпр, 9*. чала турилган бола.

кәмьс-кәдън *Ург, Хив*, кам-кер-тик; камчилиқ.

кәммал *Ург, Хив, Хив*. камбагал: қалъйм заманда кәммал бър кьшъ вәрәкәп, вуль өйъ йькълптъ (*Ург, 1*).

кәнарә + капора (темир илгаклар қоқилган узуп ёғоч, қассоблар гүшт илади): кәләнъ кәнарәга асъп қуй-ймъ? (*К — кпр, 9*).

кәниз *Ург, Хив*. карниз.

кәнт *Х — асп, 6*. элат, эл; қишлоқ аҳолиси.

кәнткәсәк *Гурл, 4*. бисот, уй-рўз-гор ашәси.

кәпшърьк *Хив, Ург, К — кпр*. қапшар: кәпшърькнә уршты йъмрък мьнән (*К — кпр, 9*).

кәп: ичъм кәп болъ калдъ (*Ург, 2*) (оч бўлдим); гөш кәп болдъ (*Гурл, 3*) (гүшт қоқ бўлди).

кәпин кафан: ийәннъ зә:р, кий-йәннъ кәп:м болгъй (*Ург, 1*).

кәпмәк кепмоқ, қурпмоқ: буғдай кәпмъйн дуръб, хараза саладъламъ? (*Ург, 3*).

кәппә вайрона, хароб (уй): кәппәм қуръдъ (*Ург, 14*).

күлта + Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Бгт. бог (беда, пича): өжәкнъ алднә бър күлтә говуш таша (К — кпр, 4). балам, үчәкә чъкып, бър күлтә олдн ташап чүш (Х — асп, 2). күмә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, ертүла.

күмүлдәрк Гурл, 4. = кьмьлдь-рк.

күмсь-йамсь Ург, Хив. пала-партиш; наридан-бери: гейнәкьмнъ күмсь-йамсь этп тькьп койдъм (Хив, 1).

күмсьмәк Хив, 1. күмсамоқ; күнгил тиламоқ.

күнәймәк Гурл, Я — бэр. эскирмоқ: чәртак дъм күнайып қапть йьғьп йааалдан құрмасақ вомьйдъ (Гурл, 1).

күндә+омоч: иккьсь тартар, бьрьсь йьртар (Хив, 4) (топишмоқ:

хүкиз, омоц). күндә мынап йер сүр-сәц, сай воддә — ишыи өлдъ (К — кпр, 9); йера бугдай әкмәк үчүн күндә вьлан зордан иккь гүндә бър танап йер сүрәрәдък (Х — асп, 4).

күнжъ + кунжут: қоққар, сен бьзын күнжьларнъ-сьйьрб ал, йахшьмаъ, денть бай атама (Гурл, 4).

купь Хив, 1. = күвь.

күртә Х — асп, Манг, Гурл. пахта солиб тикиладиган болалар кийими (одагдә күйлак шаклада олди әпик бұладн).

күсьйә Хив, 1. рүмолниң бир тури.

күтәрмәк Хив, Хнқ. күтармоқ: уравльмәйән улль тайақ күтәрәдъ (Хив, 1).

күшәмәк Гурл, 3. = гөшәмәк.

Қ

кабан Гурл, Манг, Я — бэр. = ка-ван.

қаван Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. қобон, ёввойи чүчкә (эркаги) бър қаван дәрәптә мәңн қастьма, ила: йа алғайман айақ астьма (Х — асп, 8).

қабъқ Ург, о. = қоқ.

қабьрга Гурл, Я — бэр. = қо-вурга.

қаваржық Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. сув устидаги күпик; 2. яраниң пуфакчаси: хунъ йарасъ қаваржық вольб гетъптъ (Хив, 1).

қаварьқ Гурл, Я — бэр. = қавар-жық.

қавға челақ: тур орнннан, екъ қав-га сү: әпке (Гурл, 3).

қавъзлав Гурл, 4. = қовуз, 2.

қавьлдар Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Шөт. қарадор: сәрпайына қавьлдармьс, қыстагдә нәссә тьк-мәкә қол деймәдъ (Ург, 1).

қавьшмақ 1. бирлашмоқ, күшпл-моқ; 2. бориб етмоқ: салам хатлар йаадьм, қавьшмадъма? (Х — асп, 1).

қавмақ қувламоқ: пашша вәзи:рл сарайдан қавьп йәрәдъ (Х — асп, 1).

қавьқ К — кпр, 9. = қавьз, 1.

қаз Х — асп, 3. қазн.

қазә + балиқ тутнш асбоби: қаза-га тушкән балиқлардъ сапа әкә құр-жуньна сапкәттъ (Манг, 1); жорала, гешлькә қаза қаралмьйдъ, қарасақ, қазанъ бузамьс (Хив, 6).

қазғанақ чүқурлик, пастлик: қаз-ғанақ йердә егьн пьтмьйдъ (Берун, 1).

қайзақ Ург, Хив, Хнқ. парда (су-юқ жисм устидаги парда).

қайзақмақ Ург, Хив, Хнқ, Шөт. парда олмоқ (суюқ жисмлар юзиниң пардаланиши) хами:р қайзақьптъ (Хив, 1).

қайъз Ург, Хив, Хнқ, Шөт. да-рахт пүстлогн, қобик

қайъзғақ Гурл, Манг, Я — бэр. = қайъз.

қайъм боп, мос: сән асмақа дъм қайъм әкәнсән, дөптъ пашша (Ург, 1); ешькьннъ әлдъ өгмәкә қайъм, сәнъ мәржан кәгьн йатмақа қайъм (Хив, 1).

қайсар Гурл, Я — бэр. лаңдавур; бир ишни ёлчитиб қылмайдиган (одам).

қайтань Хив, 1. бош кийими (тепакниңг бир тури, киядиган то-мони тор, юқори қисми кенг бұ-лади).

қақыра 1. бордонниңг бир тури: қақыра вьлан ешык әлднъ бәкләп койдъла (Хив, 1); 2. Гурл, 3. ёзги уй (қамишдан ясалиб, лой билан сува-лади).

қақьрмақ Гурл, Я — бэр, Берун. К — кпр; қасмоқ: башьндъ қақьрмақ басьптъ (Я — бэр, 3).

қақмач + 1. кептирилгап балиқ; 2. орпк (киши, хайвон).

қала + шақар: қалъа (крепость): ичъ ләла, дөвәрәкә қала (Хив, 1) (го-нишмоқ: бөр). алъс-алъс гөрьнәдъ бър қала, шу мөктапта оқыб йүрйән бър бала (Х — асп). қала дөва:льна чъқ-тъм, қума бахтъм.. (Хив, 1).

қалағая рүмолниңг бир тури: дер-йанъ бойънда топалан шамал, йа:ръм-пъ қолънда қалағая ромал (Хнқ, 1).

қалақ Хнқ, 11.1. жува (хамир ёйди-ган кичик ўқлов); 2. Гурл, Я — бэр. Берун. хамирин, ағалани булайдиган ёғоч: қалоқ. 3. эшкәкдан каттароқ ку-рак (қанқьпн йүлға солиш учун құл-лашылади).

қалама қолгап, боқимонда: қой иплъ, қаламәстль эртәп оқинсан (Ург, 1); салгытнъ қаламәст солқ-шнң боқимондәсн.

қалампьр + қалампир мунчоқ; ромал — беда гули рүмол.

қалә Манг, 2. хола.

қалғақ Гурл, 4. = қалақ, 1.

қалғьндъ қалдъ-қалдъ; ∞ әтмәк — қолдирмоқ: Хә-е, жора, азап ньркәз, геч әткәз, бу мөлъснәм қалғьндъ әгьлә (Хнқ, 1).

қалдъвач Бгт, 7. = қаллавач.

қалын Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. қалин: хөппә сәмьз йа:гы йоқ, дәр-рьс қалың, туйъ йоқ (Хив, 1) (топиш-моқ: хум); еть сәмьз, йа:гы йоқ, дәррьс қалын, туйъ йоқ (Хнқ, 3) (топишмоқ: шолғом).

қаллавач Ург, Хив, Шөт. қал-дирғоч: қаллавач йатъптъ дүпъкнъ саҳлап, бьзнь йа:р йатъптъ гаплатта ухлап.. (Ург, 3). қаллавач қаватъ-дйш қашьннан айлансьн апаң (Хив, 1).

қалмақ Хив, Ург, Гурл. қармоқ: бала дәрйаньң бойына варьп қалмақ құрадъ, қалмағьпа бър балъқ ильн чьғадъ (Гурл, 3).

қалп қалбаки, елгон; сохта: қалп қазанъ қайнамас, қайнаса:м қуйьлмас (Шөт, 10)

қамғақ Шөт, 1. чўлда ўсадиган ўт.

қана Х — асп, Гурл, Я — бэр, Бгт; қани: әмәтвай қана, бьрьә базара вәржакәдък (Х — асп, 5); қана, базарга барьйқ, бър әмәл етәрмьс (Я — бэр, 6). қана, қассь нәрсәнъ гөшь мазалъ әкәп, деп сьраптъ. (Бгт, 7).

қандьм Хив, 5. қумда ўсадиган бир ўсимлик (ўтин бұлади).

қанқу: Ург, Хив. гийбат: дәрт йаманъ санчу; гөп йаманъ қанқу: (Хив, 1).

қанчъқ Гурл, 4. = қанчу:

қанчу Ург, Хив. қанжик: дәрл; йаманъ санчу: ит йаманъ қанчу: (Хив, 1).

қаньлтър Гурл, Шөт, Я — бэр. тунука: қаньлтър кепть, пеш үзәт-мәкка беш-алтаньнъ әпкәлжәк (Я — бэр, 5).

қаньрмақ Хив, К — кпр, Шөт. қайирмоқ: жүғарьнъ башьнъ қаньртъб илдьм (К — кпр, 1); адамънъ башьнъ нә: қаньртъб гәрәсән? (Шөт, 7).

қантармақ Манг, 1. қантармоқ.

қапанәнт Я — бэр, 3. = хапанәнт.

қапақ Ург, Хив, Хнқ, К — кпр: ковок: қара чуйьм болгай әдьм, қа-пақына қолгай әдьм (Хив, 1). қапа-қышан қар нағадъ (Ург, 1). қапақым уштъ (К — кпр, 5).

қапъ + эшик: әл йоқ, апақы йоқ. қапъ ачар (Хив, 1) (топишмоқ: ша-мол). қапъчъ — дарвозабон, швей-цар; қапъчьнъ қаннъ доқ; нә:рә вар-са, йүзъ йоқ (Хив, 4).

қапъшмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп Шөт. епишмоқ, чанишмоқ: малла ачолъб. ичъ ичьлә қапъшъп қалъгъ (Ург, 3).

қапма Ург, Хив, Хнқ. ∞ қара — қоп-қора: шунда тьлкьп балаларъ. айтади: „гет, бьзәнъ әнамьз ақ, сәсь-нәзьк, сән қапма-қарасап“ (Хнқ, 3).

қаптал + ен, ёнбош: өйиң қапталы — үйінің ені; қапталымда отыр (Ург, 1). қапчымақ Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. тутмоқ; иліб олмақ: атлғыйжақым аптавызы салмасты, қапчыжағым шу баламты алмасты (Х — асп).

қара қара; ~ гөйім Ург, Хив, Х — кпр, Хиқ, гира-шира, қоронғи туыншы олдидағи найт; қара гөйім түшынча ишым ада волмады ((К — кпр, 1); ~ гөрдым чүррүк (Хив, 1) — болалар үйіші; ~ элге — седана; ~ вулап (Ург, Хив) — бір тур дәйлон; ~ кулақ Гурл, 1 — 1) кумда ұсадиган ұт; 2. Хиқ, 1. гүшит соладиган идиш; ~ чанақ (Хив, 1) 1. бахил; чанақшық әтмақ — бахиллик қилмоқ; 2. қора тусан, күзи қатта кишига берилган лақаб.

қараварақ Хив, 1. бір тур ұснимлик.

қаравлаң Ург, Хив, Хиқ, Я — ар. якансимон ұснимлик.

қаракық Ург, Хив, Хиқ, куз қорачаң, қорачиңи.

қаралық Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. олхури; достымың бағишда шыккән қаралы, йұры, ала, достымлара баралы... (Хиқ, 2).

қаралмақ Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. қараймоқ; чарным қаралды (Хив, 1).

қарамаң Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. 1. қайрағоч (тик ұсадиган тур); қарамаң, қарамаң, қатты қарамаң, қарамаң тейыңде машың құрамаң. машыңның дөрт айақы чойыппаң, мән айнаптың шу балаң бойыппаң (Хиқ, 1).

қаратқы Ург, Хив, құриқин (шугало).

қарғалық Ург, Хив, Я — ар. 1). ёғоч, шохдан қилынган гөи, девор (боғлар теңаранига түсипади); 2. ёғоч пайжара.

қармъз Гурл, Манг, Я — бэр. -харлъз.

қарръ қари; қарръ гөса аша, мән гөсә ишә (Хив, 1). ~ қыйз — қари қиз (ковуниниң бир тур); қовулланъ қонупъ қарръ қыйзда: (Я — ар, 1).

қарытмақ Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. қарытмоқ; ишпу мән мәнәт қарытмады, қайғы қарытты, балам (Ург, 13).

қаруы Гурл, Манг, қора үй, ұтов. қасық Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Шат. икки сониниң бирлашган жойи; иккы сатаның бърлөшкән жайың қасық дыйдыла (Шат, 7).

қасқақ Хив, Хиқ. қасноқ; ти:р қасқағы кепчикиниң қаспағи (доира-си); чықыр қасқағы (Ург, 10) чигирик елдидрағи.

қасмақлапмақ + 1. юңқа музламақ; су: қасмақланды (Ург, 1); 2. қирмоч олмақ; палавдым тейи қасмақланды (Гурл, 3).

қассы Ург, Хив, Хиқ. қайси; қассы балаң гөрсәң, алыңда кытан (Ург, 1); тьлкы балаларъ хәр қассы бър әтәкләң даш төрәб гәләдыла (Хиқ, 11).

қат 1. бұлама, хона; ешиңйазвай дөрт қат жай салыатър (Хив, 3); 2. бұлим, бұлак, қием; төрдә дурған еалың бър қатъсан йа:р-йар, атаң ылаң эоңиң солгатысан йа:р-йар (Ург, 3).

қатаны қотган, суви қотган; паныңы қатаны экән (Ург, 1).

қатъм Бгт, 3. ип.

қатърмач Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. 1. қатирмоч (тонада шынган пон); 2. = қақырмач.

қатмақ + 1. қотмоқ; 2. Хиқ, Ург. боғляммоқ; таның атыза қатъ кал; өжәгъ арани қат (Ург, 13) (бузоқни молхонага боғла).

қачар Гурл, Манг, Я — бэр, Х — асп. тана, сипириниң икки ыңга кирган боласи; экәм қачаръ бьқага қойжаң молың, савърийаз дайымлар йиши гетты (Х — асп, 3).

қачър хачир. пуръб-йуръб ишын қачъра қалдыма? (Гурл, 1).

қачъръм 1. сир, муаммо; 2. қочирим сұз; хәшә бьлғань ишынла экән, гьзләң қойган қачъръмьш ба: экән (Ург, 1).

қачкы Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Я — ар. қочкиң; ағайыңладан улағысты, бу дүйә қачкы, дөдә (Я — ар, 2).

қашъқ + қошқ; Гурл, 1. қалам қошиқ; қошиқиниң возик тур.

қашықламоқ + қошиқ биләп қовламоқ.

қар Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Я — ар. қахр, жахл, аччиқ; ~ әтмоқ — жахл қилмоқ; қастынышъ кьм бьчыты

дә:р әтп, аға бала сәллешмьидь қар әтп. сәллешмәсә, сәллешмөсьп қар әтп, мән гетәмән қадамъма за:р әтп (Ург, 3). қарти гәлсә, мьшыншъ чьшә (Я — ар, 2).

қаржан сержақ; ху дьм қаржан адам (Хив, 1).

қаш Ург, Хив, Хиқ. харн, уступ теңаспа ұригиләдиган узун па йу:ғон ёғоч; әмәт көр құрғый, құрған өшнь қашъ йоқ (Ург, 2). жай салыңсә, баларъ бар, қашъ йоқ, сәтөшнь лашъ бардан башъ йоқ (К — кпр, 2).

қьбърдамақ Гурл, 3. қириламақ, сәлжимоқ.

қьдърмақ + 1. ахтармоқ, қидирмоқ; 2. сәйр қилмоқ, томота қилмоқ; апамла дашанузи қьдъръб гетвөдъ (Ург, 1).

қьзъ 1. қьзил; 2. қуниниң бир тур; ~ әвәч, (Хив, 1) — қьзилуңга.

қьзълт Я — бэр, 3. чала яңилган бугдөй.

қьзмақ Ург, Хив, Шат. 1. қьзинмоқ; асабийлаңмоқ; 2. қьзинқмоқ; сәп балаң хәшнәссәңә қьзъмьман гөргәндә жолдърар гөзлөрн сәп... (Ург, 3).

қьйаң пүстин теңарағиға тутиладиган терн. жийк (Хив, 1).

қьйар Шат, 8. бодришнниң бир тур.

қьйз Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Я — ар. қьз; савърлч қьйз пәтәр муралда, савуръс қьйз қалар уйа:та. (Ург, 10).

қьйық Хив, 1. 1. рұмолча; 2. по-анк таблатлн киши.

қьйлаңмақ К — кпр, 9. қьйпалмоқ. қьйма Хив, Ург, Хиқ. майда тұғралган гүш.

қьймълдамақ + қаракат қилмоқ, қириламақ; қьймълдаган қыр ашар Хив, 4. ағаштың башъ шамал вәсә қьймълдыды (Я — бэр, 5).

қьймърмақ Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. күзиниң қири биләп қарамоқ; куано боқмоқ; аслың сорасан, бьй қалалыда, қьймъръб баққанларъ йалдыма чүшъ (Хиқ, 1); қьймъръб қашың қақасан, нәвәла; ичъм йақасан? (Ург, 1).

қьйиң Ург, Хив, Хиқ; қиң. қьйтар еилай; мәншъ қьйтар, қойлаңъ қьйтар (Шат, 9).

қьйла 1. Ург, 1. иңчөқниң қирон; қьйла 11. Хив, 1. қьйвоп тилига чиқадиган яра.

қьйлдър + қамши яроғи; қьйлдърдъ бөп туссан, қолыңдъ кесәдъ (Гурл, 1).

қьмземақ Ург, Хив. сал қирилатмоқ, сәлжитмоқ; қьмзепмақ сәлжипмоқ, сал қириламақ; оңиципаң қьмзәссәна (Хив, 1).

қьммақ Гурл, 3. = қьпмақ.

қьмтмақ Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Я — ар. мақкам тутмоқ, тежамоқ, асрамоқ; нәссә — қаранъ қьмтъбгыла тут (Хив, 1).

қьнық 1. шилпик; ~ гөз (Ург, 1) — шилпик күз; 2. Х — асп, 1. күшда күзи ёшлавандиган (одам).

қьпмақ Ург, Хиқ, Х — асп. қьпа тутмоқ — қьсмоқ; гөзәшъ қьпъб йәрды (Ург, 1); қоншың көр вәсә, гөзәшъ қьпа тут (Хиқ, 1); гөзәшъ қьпа тут (Хив, 1).

қьпсамақ Хив, 1. сақламоқ, сир сақламоқ, яширмоқ.

қьрағ Ург, Хив, Хиқ. 1. қьрғоқ, соқил; 2. чет, чека; қадим замаллада амудерпаң қьрағиңда султаң сәнжәр мәзъй дейән пашша пашаганәкән (Хиқ, 11). галъ сәссәп қоншыла сит, бър қьрағиңда өзәң отърасан (Ург, 1).

қьргич Ург, Хив, Хиқ, Х — асп. қьрмоқ;

қьрмса Ург, Хив, Хиқ, Шат. қьрмсоқ, хәсис.

қьрьстанда Ург, Хив, Хиқ, Я — ар. хеч ерда; хәзър гөшър қьрьстанда:м йоқ (Я — ар, 3).

қьрма Хив, 1. қьрриқ, муттаҳам (одам).

қьрмача Гурл, 3. дарешниң сәз жойи.

қьрпық қьрра, чекка; йағың тәлнәкың қьрпқыла қойды (теднәгиниң қьррасиға қьстириб қуйди) (Х — асп, 3).

қьсыпмақ + қьстанмақ;

қьртъмақ Гурл, Я — бэр. тилмоқ; айағьмды ағач қьртън кетгъ (Гурл, 3).

қәсса *Гурл, 3.* сақламоқ, сир сақламоқ.

қыстағ шошилиңч. қыстағда ләббай таптамас (*Хиқ, 4*).

қыстанмақ 1. шошилмоқ; 2. қисилмоқ, хафа бұлмоқ; ейгымдә гөйнәкым, гүлләр пәнжә, қыстанаман ағамнан хат гәльнчә... (*Шат, 9*). дьлән вьлән қыстамма, ильн вьлән қыстан (*Шат, 7*); қыстанпап кьйз әрә варьб йалымас (*Ург, 1*); оелап қыстанар, тут вяхтында пьшәр (*Хиқ, 1*).

қытър ұжар; махмадона: қыркышь бьр йәлә, қытър кьшь бьр йәсна (*Хив, 1*).

қычърмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, К—кпр.* 1. қичқирмоқ; хораз қычърьп турганда әкәм қалаға иол алдә (*К—кпр, 9*); 2. чақирмоқ; осын атасть дьләнн изьшәп қычьрадъ (*Хиқ, 6*).

қобъз *Гурл, 3.*—қовуз.

қовуз 1. *Хив, Хиқ.* 1. қипик; иналән қовузъ (*Хив, 1*); 2. *Х—асп, 1.* болалар тұшағи.

қовуз II. музыка асбоби. қубуз. мән на дьймәң, қовузъм на дьйдә (*Хив, 1*).

қовузға қонизлақ: мәшърьпнн қовузғаст йьртъльлт, башь бешьк тахтастьна тьйьлтәкән (*К—кпр, 5*).

қовук *Хив, Хиқ.* қовук.

қовурға *Хив, Хиқ.*—қурға.

қовушмақ *Хив, Хиқ.*—қавъшмақ. қогър турпашмон бьр куш: оисон қогър авлазмаға кеткәндә шарал воньң баласьнть йенть (*Х—асп, 2*).

қозақ + бұз түйкйдиган дүйкөн: асманнан асьлған, йердан қазьлған (*Хив, 1*) (топишмоқ: қозақ—дүйкөн).

қойь *Гурл, Я—бэр.* қуюк; иаз васа, во сайанпн қойьсьнть иткә бермьйдь (*Я—бэр, 6*).

қойан *Ург, Хив, Хиқ.* қуен: көпдан қойан қачьп қутьлмас (*Хив, 1*). дехан хоржьпннан бьр қойанпн чьқарадъ (*Хиқ, 12*).

қоқ I. *Гурл, 4.*—қовуз.

қоқ II. *Хив, 1.* хид, сассиқ хид.

қоқыр *Ург, Хив, Хиқ.* гердайған, мағрур; мәктәпн. әлдьн топър дьйдьлә, мән бьр наръм ба: қоқыр дьйдьлә, қоқыр востьн, соқыр востьн, өзьнә, мән ашықман шупъ қара гөзьнә (*Хив, 1*).

қоқы *Х—асп, 6.*—қоқыр. қол құл; ~ аржа—саидиқча; чамадон; бала базардан бьр қоларжа аладъ, сатучь айтәдъ: „Йолда ачьп гермә“ (*К—кпр, 5*). ~ бав (*Гурл, 1*)—құл боғи (боланиң қўлини боғлайдиган ип); ~ бьчқы (*Я—бэр, 7*)—құл арра.

қолламақ *Ург, Хив, Хиқ, Швт.* қўлламоқ, ёрдам бермоқ; өвльям қопшьсьпг қолдар (*Ург, 1*).

қоллық + құлқоп.

қолчтрамақ *Ург, Хиқ.*—қорчъламақ.

қомча *Хив, Ург, Х—асп.* жазлық: түйким: дәлльк, қомчань әпкә, арпань қопшьп, чөртәкә аппарамьс (*Ург, 10*).

қоңғырав *Ург, Хив, Гурл.* қўнғироқ.

қонч қўнж: мәссьсьнть қончть иоқ, өйндә хеш дьнжә йоқ, мамажан бьйьгә бьр салам (*Гурл, 3*).

қоншь *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* қўшпи.

қоунмақ қўнмоқ: хулань учьрьб дурған қушь жәнәдльн башпшьна қоунадь (*Ург, 3*).

қоуншь қўшпи: қоуншь қоуншьдан ер дурмақп өрйәпәр (*Х—асп, 7*).

қопа *Ург, Хив.* қамишиниң үсиб тургани, күки.

қопмақ силжимоқ, күчмоқ: қопқан кәрвч опнамас (*Ург, 1*).

қорқызмақ қўрқитмоқ: алабьйьсс құрмағайсс, мәнъ қорқыздтьнть (*Я—бэр, 6*).

қорчаламақ *Гурл, 3.*—қорчъламақ

қорчақ *Гурл, Я—бэр.* қуржақ

қорчъламақ *Хив, Х—асп.* 1. аямоқ: қорчълған гөзә чөп чүшер (*Хив, 1*); 2. құримоқ: сән жүйәпнн қорчълабмадь? (*Х—асп, 11*).

котьр *Ург, Хив, Х—асп, Я—ар.* чечак: йашлқында сапа пьнльлә, вольп котьр чьққан әль (*Хив, 1*).

2. чўтир.

қошант *Ург, Хив, Хиқ, К—кпр.* ёрдам: мән вунь тойьна қошант востьн дән, бьр қой вәрдьм (*К—кпр, 1*).

қопышламақ *Гурл, Я—бэр.* ховучламоқ: қошылап жьйнағандь чөләкләп төгәсән (*Гурл, 4*).

қубъз *Гурл, 3.* чань.

қубур *Хив, Ург, К—кпр.* 1. тошдан қилинған омбир. 2. мақбара, сағана: залықбуванъ кубурьнда дәм аллык (*К—кпр, 3*).

қувуқ *Гурл, Манг, Я—бэр.*—қовуқ.

қудьрмақ *Хив, Ург, Хиқ.* қутурмоқ: ит қударса, айасьнть қапар (*Хив, 1*). пашша иттьйп қударьп, мән сәннән пә алаөдьм, дән қар әтәдь (*Ург, 3*).

кудуқ *Шат, 4.* машинаниң кузови. қуйь қудуқ. иплъ чөләкнть алъп чьк, қуйьдан су: чәкәмтьс (*Ург, 1*); кьмлә қазар қуйьнть, кьмлә ичәр сувьнть (*Хив, 4*).

қуйрық + 1. дум, қуйрук: йатқан иланпъ қуйрықнть босьп нәтәсән? (*Хиқ, 1*); 2. думба: қойпъ қуйрықннан пьччәлә йағ чьхть? (*Ург, 10*).

қуйьп ~ гөтпть—шу кетганича кетди, бадар кетди (*Ург, 1*).

қуйьшқын қуьшқон: қуьшқыннан бейьк сөлләмә (*Хив, 1*).

қуйуғ *Ург, Хив, Хиқ.* қуюқ.

қуйу: *Х—асп, 1*—қуйуғ.

қулақ + 1. қулоқ (сув қулоғи); 2. ~ чапақ (*Гурл, 4*)—кастрюль.

қум + сахро, чўл, қора қум: бува қума парьп, одьп әткәлп сатарәкан. осын вунъ пульпа базардан йьйловун, ичәдовун әпкәләдәкәп (*Я—ар, 2*).

қуман + обдаста, қумгон.

қумьрсқа *Манг, Гурл, Я—бэр.* чумоли, қумурсқа.

қумьр *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* мусича: қумрьдтьйп йаваш куш оламъ қойьб йәр, хунт, кьччъ. балаға:м тутгьрамъ вомаса (*Я—ар, 2*).

қумьлмоқ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. яширинмоқ: тьлкьль икьк баласъ тәкчәйә чькьп қумьлп қальпть (*Хиқ, 1*). 2. болаларниң үйин истилохи—бекинмоқ; қумьлдъ қашть—бекинмачөк.

қур *Гурл, Я—бэр.* айлана, лавра: күпчилик: тойдн куръ *Гурл, 3.* туйлағи лавра.

қурвашьн + қўргошин: кьм йаман ханар әпкәсә, ағзьна қурвашьн қу-йамап, дөпть пашша (*Ург, 10*).

қуржақ *Хив, Ург, Хиқ.* қўғирчөк. қурьқ *Ург, Хив.* қўриқ (от тутадиган арқон—лассо).

қуррайт *Хив, Ург.* қурай-қурай (қуйи сув ичишға ундаш).

қурсақ *Манг, Гурл.* қорин.

қурч *Хив, Ург, К—кпр.* омихта: икки модданиң қўшпилиши. байрамда қассъ өйә парсақ, қурч-сут вьлән йаға йуғрьльб йапьлған нан (*К—кпр, 1*).

қутармақ *Хив, Ург, Х—асп, Хиқ, Швт.* 1. қутқазмоқ, озод қилмоқ шундәтп, атам зордан қырк тыла: теләп, мәнъ қутарьб алаөдь (*Хив, 1*) 2. тугатмоқ, тамом қилмоқ: аллайар оглыньз хәләм мәктәпнь қутармадьма? (*Х—асп, 15*). 3. тамом бұлмоқ, тугамоқ: таз дәрәптьнча, базар қутарьб (*Шат, 6*).

қушамәқ *Гурл, Манг.* ұшмамоқ: әнәкәй, машьп келди, оразьмбәттн машьнть қушьндь, дьм жажшь волдь бу (*Манг, 2*).

қушмақ *Ург, 1.*—қавъшмақ

қуьжақ *Хив, Ург, Хиқ.* қучоқ: ата бьй қуьжақ йонжа орьп сал (*Хиқ, 1*).

қуьжақлашмақ *Ург, Хив, Хиқ.* қучоқлашмоқ: гүндүз тайақлашар, ге:же қуьжақлашар (*Хив, 2*) (топишмоқ: кнприк).

қузға *Ург, 1*—қовуз 1.

қурға қовурға: улль йаптап атлаған, қурғаст чатлаған, алаам буваға бьр салам... (*Ург, 1*).

қурь *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* 1. қурук; 2. фақат; 3. өлнз: ахшам метьлсә хәммә гәлдъ, қурь сән гәлмәдъп (*Х—асп, 15*).

қушмақ *Ург, 1.*—қавъшмақ.

Л

лабър I. 1. чапгак (якорь); 2. *Гурл, 6.* оғпр, тепса тебранмас (киши).
лабър II. *Ург, Хив.* биди-биди, тез сўзлайдиган (киши).

лабърламақ *Ург, Хив, К—кпр.* тез-тез гапирмоқ, бидирламоқ.
лаваш *Ург, Хив.* чурак нон.

лавър-лавър *Ург, Хив.* тушунтириб гапира олмайдиган киши

лағ қалақ; киюя: ~ этмаукт — қалақ қилмоқ; сән нәйә мөйб лағ этәсэн; лағ этып сөлләмә (*Хива, I*).

лағва *Ург, Хив.* 1. сергап, лақма, бемаъни гапларни ҳа деб гапирәверадиган (киши); 2. снглтак (одам). лағъм *Я—ар.* 1.—лағ.

ладан *Ург, Хив, Хнқ, Я—ар.* нодон: хәммәйә йа: р учраса. бьзә ладан учрадъ (*Ург, I, 3*): әвваллә йашәдк, ладан әдк, иидь гәсә нүрв дьйдәм үстәнә (*Я—ар, 2*).

лазъм *Ург, Хив, Гурл.* фотлха. лавъма *Ург, Хив, Я—ар.* хотинқизлар иптони.

лайлама *Ург, Хив.* 1. ярим қазув (сугориш термини).

лайламақ *Ург, Хив.* чағитмоқ; сөзнъ лайлама (*Хив, I*).

лақалақ *Ург, Хив, Қ—кпр.* беўшов (кийим); қаддан ташқари келг: бу әдк сана лақалақкән (*Қ—кпр, 3*).

лақам *Ург, Хив.* лақаб.

лақамча *Ург, Хив, Хнқ.* мол дамлаиб қорни шншганда оғзини йириб боғлайдиган ёғоч; тишлаб олмасни учун итнинг оғзига солиб қўйиладиган ёғоч; ~салмақ — раъйига қарши чикмоқ, эрк бермаслик.

лақатақ сўлоқ; ~чықмақ — сўлоқ ўйнамоқ; лақатақым чықыб дурьптъ (*Хнқ, II*) — (ортиқ чарчадим).

лақыр-лақыр *Ург, Хив.* юракнинг беҳол бўлиб қолиши: йүрәкым лақыр-лақыр волъб дурьптъ (*Хив, I*).

лақырдавық *Ург, Хив.* бўлар-бўламасага гапирәверадиган одамга қўйилган лақаб.

лаққаса *Хив, I.* бир ўйиннинг йули.

лаққы *Ург, Хив.* сергап; бемаъни сўзаларни сўзловчи (одам).

лал + соқов: ортада дурганин бахтъ ачъләғай, шуна .сэн" дөгәннъ дьлв лал олғай (*Х—асп, 3*).

лалазар *Ург, Хив, Қ—кпр.* гўзал, чиройли; очик ҳаво: буйўп гүн лалазар волжақ (*Қ—кпр, 4*).

лапарманъй *Урл, 5.* = напарманъй.

лаң *Ург, Хив.* 1. ўлат, эпидемия; 2. қаттиқ шамоллаган (киши).

лаңламақ буйн ўсиб кетмоқ, говлаб кетмоқ; пахтада лаңлаб гетълтъ

(*Хив, 4*). 2. ҳовлиқиб югуриб юрмоқ; сән мунча лаңлаб йүрүпсэн? (*Хнқ, I*).

лаңыр *Ург, Хив, Хнқ.* ортиқ семиз: қойын лаңыр волъптъ (*Ург, I*).

лапа *Гурл, 5.* ла: па.

лапақ + юзи япалоқ (киши).

лаплама *Ург, Хив, Гурл.* 1. турли бӯёқларнинг аралашмаси: арвачъи, әлд тахтасъ лаплама қыйанъ қойъб жуваллара қатнама (*Ург, 3*); 2. ранг-баранг: рейнъ балам кәләватта йатадъ, әл ромолъ лапламаға батадъ... (*Хнқ, I*).

лаппа шартта: ланна өзән қълавай (*Гурл, 3*).

лаппьлдамақ 1. ловулламоқ; 2. қизармоқ (одам ҳақида): нә бу йүзи лаппьлдаб гетълтъ? (*Хнқ, I*).

лар *Швт, Гурл.* 1. милтиқнинг бир тури, 2. сув ўйиб кетган ер (ложбина): раш лар татадъ (*Швт, 3*).

ларс *Ург, Хив.* етишган, тобига келган (мол).

ла: па *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* конверт: са: чым узъйм боса иккьдән өрсәм, ла: па улъь васа, и: чьнә гьрсәм... (*Ург, I*).

ла: с *Ург, Хив, Х—асп.* сочно-пук: қальймлада қыйзла ла: с, хьнжъ, шө: кәлә асадәдья (*Ург, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мурда; ўлакса: баш, баш волмаса, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*).

лөк-лөк *Ург, Хив.* пора-пора: гайноқы лөк-лөк волъптъ (*Ург, I*).

ләнж *Хив, Ург, Қ—кпр, Хнқ, Х—асп.* 1. ләнж, лоқас; 2. эзилган (мева ҳақида) әләс-әләс гөръләдъ гүжүмь, ки: сәсьнәдә ләнж волъптъ үзүмь (*Ург, I*).

ләнч *Хнқ, II.* = ләнж.

лән *Ург, Хив, Гурл, Х—асп.* оз-моз оқсаб юрадиган (одам), чўлоқ: айкаым лән волдъ (*Ург, I*).

ләнгәр 1. хорознинг (тегирмон-нинг) устига қўйиладиган тош. 2. дар-возлар таёғи (лапғари).

ләннь *Ург, Хив, Х—асп.* болалар оёғи билан тешиб ўйнайдиган бир парча пўстақ.

ләнпән *Гурл, 5.* лапашанг; нўноқ.

ләнпәр *Ург, Хив, Х—асп.* хотинқизлар безағи (бош кийимига осила-диган якка таңга, сўм).

ләнпәс *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ләндавур; ўта ялқоя.

ләнпльк *Ург, Хив, Гурл, Хнқ.* бўш (ёғи доғ бўлмаган ош ҳақида): палав ләнпльк волъптъ (*Гурл, I*) (ёғ бар-моқларга шип-шип ёйишади).

ләнпшә *Хив, Ург, Хнқ.* 1. бўғиз-нинг тўрига чиқадиган майда яра; 2. овқатнинг номи.

ләнчәк ләнчәк (хотин-қизларнинг бошига ўрайдиган ўрама, одатда 20—25 метр доқадан қилинади); ләнчәкль ләнчәк ўраган: йазган хатъм саңа баръб йеттъмә, ләнчәкль жувап-га кәвнъц кеттъмә? (*Я—бзр, 3*).

ләнчәкль жувандан маз алдънъзма? (*Гурл, I.* ләнчәкльк — ләнчәккә кета-диган доқа: қалаға барсан, мана ләнчәк-льк тәкәнә әбгәл, балам (*Х—асп, 15*).

ла: ль *Ург, Хив.* 1. тунука товоқ (нақшли бўладн); 2. хушрўй, чиройли.

лейлөк лайлак (варракнинг тури).

лечәк *Ург, 10* = ләнчәк.

льккь бир қарорда туролмайди-ган, енгилтак.

льньлдәвкь *Ург, Хив, Қ—кпр.* 1. беқарор; бир ерда турмайди-ган килинга қўйилган лақаб. 2. боланинг бошига тақиладиган безак.

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

льль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьдль бър льль қошъльн, тойша: м вейран әттъ (*Ург, I*).

лоққъ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. меванинг каттаси, лүппи; 2. бўш; ичи тушган: коун лоққы волъптъ (*Хив, I*).

лоль *Ург, Хив, Хнқ.* 1. бузук. фохиша; ярамас, бузғунчи; 2. (*Гурл, 5*) йиғлоқи.

лондъ *Хив, Ург.* кийим кинса ке-лишмайдиган (одам); рўдапо.

лонгыр *Ург, Хив, Хнқ.* 1. вазмин, оғир; 2. ларзон; ларсиллаган: қўйр-қы лонгыр әкән (*Хнқ, I*).

лоппъ *Ург, Хив, Гурл.* 1. семиз; 2. юмалоқ юзлп.

лорс *Х—асп, I.* = ларс.

лөнк-лөнк лўк-лўк: йанқы дьйәдъйн лөнк-лөнк әтб йүрйидъ (*Хив, 4*).

лөтәрә *Ург, Гурл.* 1. тўртга: бу йағнь лөтәрәсә кепәкән (*Ург, I*); 2. сувнинг тағига чўккан лой.

лөппөк бӯғдой пчидағи қора до-на. лөппөкдъйн чьйшәвәрмә (*Хив, I*).

лө: в *Хив, Хнқ, Х—асп.* лаб азам бьлән турамъс, иккь лө: вьн-нән тутъб, ортасъна урамъс (*Хив, I*) (гопишмоқ: этик).

лө: з *Хив, Ург, Қ—кпр.* лафз, сўз: я: дамнъ лө: зьннән, хейваннъ ша-хьшнән бөлль (*Ург, 3*).

лө: зи: нә *Хив, Ург.* ширинлик-нинг бир тури.

лух *Ург, Хив, Швт, Хнқ.* 1. лух (қовун осадиган лух); 2. оқ жўхори-нинг бошоқсиз қисми, танаси.

лүк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ту-хум иаләғдаси: тоуқа лүк итмърта басъртъптъ, бьром жүжә чьқармадъ,

ма: ланъ қара (*Хив, 5*).

лүкчә *Хив, Ург, Қ—кпр.* 1. ях-лит, бир бутун: ҳәр бър кәлхаччъ и: шлайәл ҳаққынъ йль охырннда лүкчә аладъ... (*Қ—кпр, I*); 2. жи-гардек: қатық лүкчә волъптъ (*Ург, 3*).

лүнь *Ург, Хив, Хнқ.* улнк ювув-чилар қиладиган махсус қўлқоп; ~ иштон (*Х—асп, 4*) — трустик (поча-си калта иштон).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (Идишга суоқликнинг тўлипи).

М

мағалдақ *Ург, Хив, Х* — асп. ұм-
болоқ; ~ *ошмоқ* — ұмболоқ ошмоқ.

мағзава 1. мағзава. 2. эзма, сергап:
мағзава еқәнсанов. бър айтқанғыдъ
езьботьрасал, езьботьрасан (*Қип, 2*).
мағыз *Ург, Хив, Хик, 1*. тугуқ;
2. құрпанинг мағизи. Шерпа халам
мағыз түтбйән шайъ көрпә тькьптъ
(*Ург, 1*).

мағлай *Ург, Хик, Х* — асп. пешо-
на, маяглай: йамаң гөргөным *ма-
лайьма* бьтэкойдъ (*Ург, 8*). кәтмәң
урган бьләкләрьм кахшйьдъ, гейатър-
ған бьзнь йа: ра ұхшйьдъ, қара
папакынь *мағлаида* койтп йазған
хатъ салам хата ұхшйьдъ (*Ург, 3*).

маз маза; маззат: ке дьйсәм
кемьйсьс бьзнь елдәргә, ләчәклъ
жуванип *маз* алдызма? (*Гурл, 1*).
май *Гурл, Манғ, Я* — бэр. ёғ;
куйрук мойп; лампа мой.

майа *Хив, Ург, Шат, Хик, Х* — асп. маяк. тоука майа койдъ-
мъ, йомаса чьырькып и: чьнә вьрьб
доадъ (*Шат, 6*).

маймпә маймпә: пәсьйәйә май-
мьл ойпамәс (*Шат, 11*).

мала-мажър *Х* — асп, *Хик, 1*.
тугуриқис, сүзининг танини йўқ;
2. потайип, мужмал; ~ *волмақ* — ара-
лашиб кетмоқ, айдаш-уйқаш бұлмоқ.
малғам *Ург, Хив* балғам.

манат — сұм (пул).
мандьмақ 1. ёлчимоқ; ұзидан
тинчимоқ: хеч *мандьмадың* сән,
тапқаный не: ро гетәдъ, нуқмьйдъ
стра (*Хив, 1*).

мандьмақ II. сүзилшинг бир тури;
бьзәр палванип *мандьб* өгтък
(*Х* — асп, 15).

ман уч ашар күй (күчкор): бьзәнъ
қочқар йахитъ урьшадъ, хәлъ өзъ
ман (*К* — кпр, 1).

маңал + I. тишсиз ўрок; 2. тос
(кир ювадиган тос).

маңлай *Гурл, 1* = мағлай.

маңлайча *Ург, Хив*, дурра (бош-
га ўрайдиган кпчик рўмол).

мардан *Гурл, 1*. галла солиш учун
құлланадиган катта идиш.

мардаш *Гурл, Манғ, Я* — бэр. чор-
дона; ~ *курмақ* — чордона *курмоқ*.

мат *Гурл, 4*. жим, тинч; ~ *вол-
мақ* — жим бұлмоқ.

махмал *Гурл, 9*. бахмал, баркут.
махсат *Ург, Хив, Хик*. мақсад: усын
тълкь балаларынь алтсьсна: м тапъб,
мурат-*махсатьна* йетәдьлә (*Хик, 1*).

машақ *Ург, Хив*. бошоқ: бугдойнь
башақы (*Ург, 11*).

машакламақ *Ург, Хив, Хик, Х* — асп. пишиб қолган бугдой бо-
шоғини узмоқ.

машъ *Хив, Ург*. мушук; мушук
болас.

ма: ллям *Ург, Хив, Хик*. муал-
лим, ўқитувчи.

ма: ш *Ург, Хив*. мош (дон): байнъ,
ашьннан би: ча: ранъ *ма: шъ* йахитъ
(*Ург, 1*).

мәжрүп *Ург, Хик* мәжрүх: шалә-
айақын мәжрүпмъ, пә вәлә? (*Ург, 1*).

мәз *Гурл, Я* — бэр. — мә:з.

мәзәң *Ург, Хив, Хик*. ахлоқи бу-
зук әёл.

мәзъ бекор, фойдасиз: қалаға *мәзъ*
баръп кепсәй (*Я* — бэр, 3).

мәйәк *Гурл, Манғ, Я* — бэр — майа.
мәккә: ~ *жуган К* — кпр, 4. мак-
кәжүхори.

мәлләк *Ург, Хив, Хик*. хусусий
мулк, бойлик.

мәләң *Ург, Хив*. гиж-гиж, киш-
киш: қизитиш: ~ *вармақ* — гиж-гиж-
ламоқ, уршитирмоқ: хунъ мәләпнь
варьптьлә (*Хив, 1*); мәп урьшмажак
әдъм, қыйзлар мәләң варъб уруш-
търдъ (*Ург, 1*); ~ *олмоқ*: (ўзига) оро
бермоқ, пардоз қилмоқ.

мәльн *Ург, Хив, Хик*. манғ (хур-
мат билан „ма“ демәкдир).

мәмлә *Ург, Хив, Хик*. муомала:
сәньидьйи йүз мьп иккьсьнә *дәд-
мәмлә* әтәмән (*Ург, 10*).

мәнәт әлләр безағи (дүппага қа-
гор қилиб тақиладиган таңга). Ешь-
кыднь әлдъ бәзәнт бастьрма, әркьн
йессә мапа мәнәт астьрма... (*Хик, 1*).

мәнәрмақ *Гурл, 3*. бошкармоқ.
матаськьлдъ мәнәралмьйдъ (*Гурл, 3*).

мәнжьк *Гурл, 1*. томорка.

мәңзәмәк ўхшамоқ: қызъла гүл-
ләр ойъм-ойъм, қызъла гүлә *мәңзәр*
боймъ (*К* — кпр).

мәньз *Ург, Хив, Хик, Х* — асп.
ўхшаш: бугдой мәньз — бугдойсимон;
бугдой ранг.

мәнсьмақ *Ург, Хив, Хик*. менси-
моқ, назарга илмоқ: бькәм бькәмнь
дәнсьмьйдъ, мән бькәмнь *мәнсьмьй-
мән* (*Хив, 1*).

мәрвәр *Ург, Хив, Хик, Х* — асп.
марварид, асл тош: дейьрмән тейьп-
нән *мәрвәр* кечәдъ, қадьмьт дьк-
ләсәм. бьлъм санчадъ (*Хик, 1*).

мәрзән *Ург, Хив*. ларзон; караман
ағачъ *мәрзән* вәрәдъ, хожала қый-
знь арзам бәрәдъ (*Хив, 1*).

мәрйән *Ург, Хив, Хик, Х* — асп.
мерган: кәмпьрын бьр *мәрйән* қоп-
шсьз вәрәкән (*Х* — асп, 11).

мәрж *Хив, 1*. уя юзди эгов.

мәржъ итинг бир тури.

мәсьс мәксә: кара мәсьс гьйьздьлә
айақа, алтнь йүзүк сал дөдьлә бар-
мақ... (*Хик, 1*).

мәтьлмәк *Гурл, Я* — бэр 1. қайиш-
моқ: қабьрма мәтьлдъ (*Гурл, 3*); 2.
узилмоқ: йўрәғым мәтьлдъ (*Я* — бэр, 2).

мәтър ипак материя; шу материя-
дан қилинган пәлүк рўмол: сәръ
мәтърьмнь сәлкъ тилъйман, сәк-
кьзьнжъ бирйәдәлә йаштьман...
(*Ург, 3*).

мәчън *Гурл, 2* = бежън.

мә:з *Ург, Хив, Хик, Х* — асп.
без: мойнъма *мә:з* гәлдъ (*Хив, 1*);
ила: йа сәпъ *мә:з* қысқый (*Ург, 1*).

мә:кь *Хив, 1*. моки.

мә:л *Ург, Хив, Хик*. маҳал, пайт.

мәжәнә 1. мағиз: әркьнъ мөжә-
нәсь а: жъ әкән (*Ург, 1*).

мөйәз майиэ: ту: глайъ тейь *мөйәз*
вольб йатълтъ (*Хив, 4*).

мөйьн *Хив, Ург, Хик, Шат*. мия:
ахшам бьлан баланиг сәсь *мөйьм-
нь* йәдъ (*Хив, 1*: *мөйьм* сарсьльб
дурунтъ (*Ург, 1*) (миям лўқиллаб ту-
рибли); йазда *мөйьнъ* қайнамағыпта,
қышта қазанын қайнамас (*Ург, 10*).

мөчкәй саноч: еб-пчпб түймайдиган
киши. Қадър әкә *мөчкәймә*, той-
мьйдъ? (*Ург, 3*).

мөшьк *Хив, Хик, Х* — асп. саноч:
йағынньсьз аш гахтадъйп — ешькдъйн,

әмжәкләръ сув долдърған *мөшькьтын*
сә: дәт халаға бьр салам (*Хик, 1*).
„сәп нә вәрсәк гетәсән?“ дәптъ дөв-
лә; „иккь *мөшьк* алтын бәрсапъз
гетәмән“, — дәптъ қорқақ (*Хив, 1*).

мөшьрьк *Ург, Хив, Хик, 1*. дукқа
ўралған бир ўрам ип.

ме: нәт *Ург, Хив, Хик*. меҳнаг:
ме: нәт әтб йейән вәжън ши: рьндъ
(*Хик, 3*). ме: нәт, ме: нәтнь тейьдә
раҳәт (*Ург, 1*).

ме: рьван *Ург, Хив, Хик*. меҳрибон:
барғьйсапа — барғьйсан, гәлгьймьсэн,
йа: р-йар. бурьпвьдъйн *ме: рьван*,
болгьймьсан, йа: р-йар (*Ург, 1*).

мьйсәк *Хив, Ург, Шат*. әйәллар
кийими, мурсак. кәмпьр мьйсәкнь
гьйьл тойа гетъ (*Шат, 9*).

мьлә *Х* — асп, *Бгт.* = мө:лә.

мьлкьлдәмәк имилламоқ, ивирси-
моқ; секин харақат қалмоқ: қыймьл-
даған қыр ашар, *мьлкьлдәгән* иер
дөшәр (*Хив, 1*).

мьллат *Ург, Хив, Хик*. миннат: өз
на: ыпшь йе, кьшьнь *мьллатньнъ*
чәкмә (*Хив, 1*).

мьнә айб, гуноҳ: кьшьгә *мьнә* тап-
пә (*Гурл, 4*); мьнәсь йьгьт *Гурл, 2*.
айбсиз йлгит; бежирим йлгит.

мьне: рдә *Манғ, Қип, Гурл*. ма-
па бу ерда: мьне: рдә отьрсана, бу
не йавтньн қалағойдып? (*Гурл, 1*).

мьрәт мурувват, тақаллуф: йьйворъ,
мьрәт истәмә (*Шат, 9*).

мьссәк *Гурл 9, Манғ*. = мьйсәк.

мьт *Гурл, 9*. = му: т.

мьттьк *Ург, Хив*. = мүртук.

мьчә *Гурл, Х* — асп. аьзо.

мьжжъм *Гурл, 4*. — мьззык:

мьжжълдамақ *Ург, Хив*. мьжжи-
моқ, жула секин сўзламоқ; имиллаб
иш қилмоқ, секин оуқат емоқ.

мьжъмақ *Хив, Ург, 1*. эзмоқ; ха-
фа қилмоқ. озор бермоқ: би: чарапъ
мунча *мөжәйвармә*, пә гүна: сь ва:
вүпъ? (*Ург, 1*).

мьзгымақ гингшимоқ, йлгламоқ:
не мьзгьйвәрәсэн? (*Гурл, 5*).

мьззык *Ург, Хив, Хик*. сал нар-
сага йлглайдиган, йлғлоқ: мьззык —
қә: зәпә жьззык (*Хив, 1*). Йапара
балалә дьм *мьззык* воладъ (*Хик, 1*).

мьлцьмақ *Гурл, 1*. ботмоқ: сувға
мьлцьбәл; мьлцьтмақ — ботирмоқ.

мънжық *Ург, Хив, Х* — асп. мунчок: мәнъ бър а : гам ба : бәндәдәм-бәндә, *мәнжық* тайха әппәрмьйд *шәр-мәндә* (*Ург, З*); мән сана базардан тахйа, *мәнжық* әбгәләмән (*Х — асп, 1*).

мъннас *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. чақа; майда нарса: қычкынағынә *мәннас*, аламнъ гәзъб дъммас (*Ург, 13*) (топишмоқ: танга).

мъсқырмақ *Хив, Ург, Хнқ* тир-жаймоқ; пржаймоқ: гүндә йейән гүндә өләр, айда йейән *мъсқырәб* гүләр (*Хив, 1*).

мъта *Гурл 5*. кўр, сўқир.

мъхлъм *Гурл, Я* — бэр. жууда, го-ят; хаддан ташқара: *мъхлъм* азап бердн мана сен (*Я — бэр, 3*).

мъчав *Гурл, 9*. шатак, буксир.

мювут *Ург, 1*. = му : т.

мой тук : бый *мойнъ* бәрәб йәрәдъ вуна (*Хнқ, 3*).

молла мулла, домла: пашша у : лъпъ моллага оқътмаға берьптъ (*Шат, 3*).

монча хаммом.

мо : са дўст, қалин ўртоқ : керьмбай вьлән бьз дъм *мо : самъс* (*Х — асп, 6*).

мөгәдәк *Гурл, 4*. гажава, маофа.

мөлдәк *Гурл, 6*. = мәлләк.

мөрә *Манг, 2*. дазвол, утюг.

мөж *Хив, Х — асп.* мавж: бьр йамапнъ дастыннән *мөж* урб дурган дейра курьптъ (*Хив, 1*).

мө : ла *Гурл, Манг, Х — асп.* 1. сохта ўрдак; 2. бўш, лапашанг (одам).

мөм зарурнят : қистос иш, хожат: мө : мьн бьтмәсә, қыпн экән кьшпнъ (*Ург, 1*).

нав *Манг, 1*. бурун тешиги.

нава *Х — асп, Гурл.* на : ва.

навах *Ург, Хив, Шат.* қачон; навахача — қачонгача: хәл мөхтәннъ кутармалыпызламъ, *навахача* йурь-сьлә? (*Ург, 1*).

навъ *Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.* нима: *навъ* дьйсән? (*Ург, 1*); мән қапъ-да дураман, кьм *навъ* йоқаткам боса, айтснъ, мен ешькә чьқараман (*Я — ар, 1*). бь *навъ*, чьтмь? чьломъйн нә, сьс *навъ* дәвәдльнъ? (*Ург, 10*).

мө : т *Ург, Хив.* боқинди, қарам: бьрәвә мө : т волма (*Хив, 1*).

муғль *Ург, Хив, Хнқ.* мунгли, ёл-ғиз: хәй-хәй өләк, жап өлән, хәй қардашъм на : р-йар, сән гетгәлъ азапта муғль ба : шъм на : р-йар (*Ург, 1*).

мун *Хив, Хнқ.* бурун: *ағъз муннә* нә үчүм бәргән саңа? (*Хнқ, 11*). улъ-вьвьлән баласаң дағын, муннынъ ақызъб йурьйсән (*Хив, 5*).

мурът *Хив, Ург.* мүйлов.

му : т *Хив, Хнқ, Х — асп.* бекорга:

му : т ишләда; а : ч и : шләмә (*Хнқ, 1*).

му : ш *Ург, Хив, Хнқ.* бурчак: кәмпьр вьлән буванъ йерьнъ дөрт *му : шьнда* алтъм ба : (*Ург, 1*), харъб гәзъб, *му : шта* дурадъ (*Хив, 1*) (топишмоқ: хәсса).

мүдрәмәк *Хив, Хнқ.* 1. титрамоқ:

2. янглишмоқ, хато қилмоқ: эльм *мүдрәб* геттъ (*Хнқ, 1*). 3. *Х — асп, 1.* әскирмоқ.

мүррьк буришган-тиришган (мева, қовун) атам базардан мүррьк қоун әпгәлптъ (*Хив, 1*).

мүртьк *Гурл, Берун, Я — бэр.* куртак, ёш повда: таллар *мүртьк* чьғарғанда, бағалар дудьк чьртәдълар (*Я — бэр, 3*).

мүсәлләм қойил: сана мүсәлләм-мән (*Ург, 1*).

мүсәлләт *Ург, 1.* ландавур; ўтир-са туролмайдиган (одам).

мүттәка *Ург, Хив, Хнқ.* ўчоқ, печка олдида ўтириш учун мосланган жой.

мүттьк *Х — асп, 1.* = мүртьк.

навқан *Манг, 1.* = но : қан.

навхан *Гурл, Я — бэр.* = но : қан.

навхъна *Гурл, 5.* шабқўр, товуқ кўз.

навча *Гурл, Х — асп.* хом, гўра: сән *навчағына* қоунъ үзьпсән, бьр-иккь гүпәлъ пьшәрәдъ (*Х — асп, 7*).

навчун нима учун: жораларъ: *навчун* бундъин әттьльз? — дөп сора-нгъла әвәндьдән (*Ург, 3*).

нағъм *Гурл, 3.* = лағым.

назәльн *Ург, Хив, Хнқ.* нозанин

бъ тутқан нарынъз кьмләдән қалган, бьзлә : м тутамъз назәльн йардан (*Ург, 1*).

назвай *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* гулравхон: гулләнъ ичьидә *назвай* гүл дъм йахпъ гүлда: (*Гурл, 1*).

бьр бала гәлйатър бугдәйнъ басъп, чәп-йән чәккәсьна *назваи* гүл асьп... (*Хив, 7*).

~ ромал — нозик материалдан қилинган румол: *назвай* ромалъ-пъ сәрдым гүлләр, ташан гетмә дәдым үзоқ елләрә... (*Ург, 15*).

нақыш *Хив, Ург.* нақш; *нақышлә* чиройил; ~ қалам — мискарларичиш нақш туширадиган асбоби.

налънмақ *Ург, Хив, Хнқ.* полимоқ, зорлаңмоқ; оғлъм йаман, дөп илъянсан, йамам боса, үзьннән гөр (*Хив, 1*).

нама *Гурл, 3.* наво, куй.

намбай новвой: осып бөръ бьй *намбай* варьр, хәй *намбай*, мәнъ у : на була, дөптъ (*Хнқ, 4*).

напарманъй *Хив, Ург.* рангнинг тури: ху *напарманъй* рәндә гөйнәк алыптъ (*Хив, 1*).

нах *Ург, Хив, Х — асп, Шат.* ип: тәкчәдәйъ түтәнъ *нахы* қанъ йа : р-йар. чьқәдоғун қыйсчанъ сәпъ қанъ. йа : р-йар (*Ург, 3*).

нахал *Гурл, 9.* тақа.

нашпоть *нашпати*, нок: ешьгьмнъ алдъ хатар *нашпота*, куш-қушнан зорайар ичьмнън отъ... (*Ург, 5*).

на : ва *Ург, Хив, Хнқ, К — кпр.* ноп (ёғочдан ясапль, хайвонлар сув ичини учун қудуқлар олдиға қуйилады).

на : ръ *Х — асп, 7.* наҳор, овқатлапиш.

навәла *Ург, Хив, Хнқ.* қандай: *навәла* адамсан? (*Хив, 1*); йоқәткән нәсә-қараларынъз тапълакойса, *навәла* йахшъ (*Ург, 1*).

навәлан *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, К — кпр.* нима бало? навәлан, мах-танасан, жанъм чьқан, гөзъ гөк, саққалъ ақ әрнъ, чьқан (*Хив, 1*).

пәзәр назар; пәзәрә алмақ.

Хнқ, 4. ишонга олмоқ.

най *Хив, Ург, Хнқ.* 1. най (музика асбоби); 2. мискарлар ерга қоқиб, устида нарса иплайдиган асбоб.

найчә *Хив, Хнқ, Х — асп.* ип ўраи-диган ичи қавак қампш (1,5 қарнч):

машънъмнъ нәйчәсь сьнъп қалдъ (*Хив, 1*); ~ қампш — ичи қавак қампш (ушдан бьйра тўқийдилар).

найә *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* нега, нима учун? мән сапа гәрәк восам, мәнъ *найә* дөптъ, *найә* бьр шалпәт урдынъ? дөптъ бахтъ (*Ург, 8*)

калта адам мәнъ *найә* дара асасъ-ла? — дьйдъ (*Хив, 1*).

нәмәнә нима: нәмәнәнъ әйтъйнъ сьзгә? (*Х — асп, 2*).

нарван *Хив, Гурл.* 1. сада (қайра-гоч): сьзнь ейван бьзнь сьйван эмәсь, ортасьнда чи : нь *нарван* эмәсь... (*Хив, 1*). сәнъ энәбьйнъ, *нарваннъ* тейьнәә ухлаб йатъптъ (*Хив, 4*); 2. қайрагоч (аравага ишлатиладиган тури, тик ўсади, гоят мустақкам, чидамли бўлади). ейваньнда уляъ *нарван* өсәдъ, дөддъ бала мәнъ йо-лъм тосадъ, үч гүм болдъ раман-байнъ гөрмәдым, қалъм сораб буйүн ахшам гәсә : дъ (*Шат, 9*).

нәрт *Ург, Хив, Хнқ.* повда, чивикъ: бьр дал қастым сечә ту : тнъ нәртъннән, бьр йа : р туттъм исапчнъ мәртъннән (*Хив, 4*).

нәсәқара *Ург, Хив, Хнқ.* нарса; буюм, ашә: пәсьлқәйә нәсәқараланъ қачан апарамъс? (*Хнқ, 1*). нәсәқараланъ қуйапламаға сәр, гечәдо: қурьсьн (*Ург, 1*).

нә : л *1. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп;* кўчат, ниҳол: ертән сьлә кәлхазнь бағынъ варынла, шә : дә отар отъй-сьла, нә : л экәсьлә (*Хив, 3*).

нә : л *2. Ург, Хив, Шат, Хнқ, Х — асп.* наҳал айақымда қызъл әдык нә : лъ йоқ, хәмәнъ йа : ръ ва : мапъ йа : рьм йоқ... (*Шат, 6*).

нә : лләмәк кўчат ўтқазмоқ, ниҳол экмоқ: нәхыль гьйанъ нә : лләсьнәм пә-маз солъб аладъ (*Ург, 8*).

нә : лчә *Ург, Хив, Хнқ.* кўчат: ниҳолча: экьб геткән нә : лчәләръң ту : т волдъ, тутъб геткән жорала-рын йат волдъ... (*Хив, 4*).

нә : лчәләмәк кўчатламоқ; ниҳол экмоқ: ейванъма гүл экъбман нә : лчә-лап, нә : лчәсьнә сув бәрәмән гүнчә-лап (*Хив, 1*).

нейчә *Х — асп, 1.* найча.

пешәтмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* нима қилмоқ: пашша ва-

зи: рна қараб: буларъ *нешәтмәк* гәрәк? — дәдъ (*Х — асп. 1*); қолъмда йүзүкәм күмүш әтәмән, әкәм әрмә-йәдә мән *нешәтмәк*, доғар айнь ом-бешьндә гәлмәсә, әртәйзала ташаб, өзәм гетәмән (*Ург. 1*).

не:дә *Ург. Хив. Хнқ.* қәердә: ейньмдә гәйнәкәм гүлләрә мейдә, жөжък бала, сәнә өйларьк *не:дә?*... (*Хив. 1*).

не:чә *Ург. 1.* = нәйчә.

нәйл *Хив. Ург.* қора буәк.

нәччә *Ург. Хив. неча, неча* мар-та; қанча: үчәкә чықма, дәп *нәччә* айтаман, айкаыннь чат йарар дәп қорқаман... (*Хив. 1*). *нәччәнә* дьйәр-мантәй тартасыз бәр гүндә? (*Ург. 13*).

нәччалль қанча: өжәк *нәччалль* вәрсән йәйдә-дә: йатавәрәдә (*Ург. 1*); қанчалли: бәзләнь бәр танәп йер-мәз ва: *нәччалль* мезнәт әтсәңәм, хәч әкһи бьтмьйдә (*Хив. 1*), *нәчък* *Ург. Хив. Хнқ. Х — асп.*

нечун, нима учун: башта гәрйәинь *нәчкә* артык? (*Ург. 3*).

ни:з *Ург. Хив. Х — асп.* қилик, одат: хунт. *ни:зъ* йапан (*Хив. 1*).

номай *Ург. Хив. Шәт. Х — асп.* күп, сероб: бу йәл әрқлә *номай* волжақов (*Шәт. 9*).

нохта *Гурл. Х — асп. 1.* нүхта. 2. лух (қовун осадиган нүхта).

нөзәл *Гурл. 1.* нишон; ~ алмақ — нишон олмоқ.

но:кан *Хив. Ург. Хнқ. Шәт. 1.* пилла; ипак куртн: *но:қалланъ* бәр ухысъ қалдъ, осын пи:лә во-ладъ (*Ург. 10*): *но:қана* йорпақ са-лп, бәр жа: йә гетжәкмән (*Шәт. 1*).

нә:ш *Ург. Хив. Хнқ.* күкәрған дарахт. бәр йамантәй қастылиқ нә:ш урған дәрәк қу: рьлтъ (*Хнқ. 1*).

нуқул *Хив. Ург. Гурл. 1.* ағло, жуда яхши (иан): *нуқул* йигьтләр-мьз урьшка кеттә; *нуқул әрбк* *Гурл. 1.* яхши пав урик. 2. ширинлик-нинг бир турн.

О

оба *Я — бэр. 3.* = ова.

она *Хив. Ург. Х — асп.* қишлоқ: үчәк үчәкә бақар, айнантә шамал қақар, шу *овада* бәр қыйз ва: бәй-бәй н:чымпә йақар (*Ург. 3*).

овгардан *Ург. Хив.* мис човал: овгәрдән бьлән бүрүпч сүзәдәлә (*Ург. 1*).

овнарык *Гурл. 9.* үк арик.

овмақ *Ург. Хив. Хнқ.* майдала-моқ; уқаламоқ; *әңсәһнә* *овмақ*: шаш-тиня қайғармоқ; овулмақ 1. майда-ланмоқ; 2. *Хнқ. 1.* еш болаларнинг өзига яра чиқмоқ.

овнык *Х — асп. 1.* = у:нык.

✓ *овуз* *Хив. Хнқ. 1.* өзиз (сигир-янги туққанда келадиган сүт).

овулдърық *Ург. Гурл. Хив. Хнқ.* балик тухуми, шкра: сазан балықынъ *овулдърықы* мазалъ воладъ (*Ург. 3*).

овундъ *Х — асп. 1.* ушоқ: навын опундъсә.

овунмақ қыйналмоқ: қолъ пыштә, жанъ овунағайдъ бала (*Х — асп. 2*). овултәрмақ — қыйнатмоқ: жапълынъ овултәрмасана (*Х — асп. 13*).

овурт *Хив. 1.* = у:рт.

овуч *Хив. Хнқ.* = авчә.

овушмақ *Хив. 2.* = у:шмақ.

овшмак арзқмоқ, ҳовлиқмоқ: сүзүк гөзләрнә мана дьккәпдә йү-ракъм овштыдә, жанъм қахштыдә (*Хив. 4*).

оғырмақ *Қ — кпр. 4.* = овунмақ.

оғлан 1. йигит; 2. бачча (әски). оғрән *Ург. Хив. Х — асп. Шәт.* үерилиқча, яширин: оғрән-оғрән хат алштыб йүрәрдык, зәкьстән өткәй сон индъ бьрләштык (*Хив. 1*).

ожақ *Ург. Хив. Хнқ. Х — асп.* үчоқ: балам, маңа бьй ожақ салыб бәрб гет (*Хнқ. 4*); йапан хатъи мағ-лай са: чь чоҳ волар, йахшъ гәп-дән йапан гәпъ көп болар, әдәнән ашақы бутын чөп болар, күл алма-ған *ожақыннан* бәлләдър (*Х — асп. 5*).

озал *Я — пр. 1.* илгарн, лвал; қадим вақтда.

озмақ 1. үзмоқ, үзиб кетмоқ; 2. үтмоқ; кечмоқ: ит баласъ төргә *озар*, сьққан баласъ иш қазар (*Я — бэр. 5*).

ой 1. үй, фикр; 2. паст. чукур: пәхталардә *ойга* еҳсан йарашар, напрақларъ бьр-бьрпә қарашар (*Я — бэр. 4*). *ой* ағьза аккәлләрәм говача... (*Ург. 1*).

ойав *Гурл. Я — бэр.* = уйағ ойанмақ *Гурл. Я — бэр.* уйғонмоқ, уйғотмоқ: дәвләр астан вонъ оята-дълар (*Гурл. 5*).

ойдык *Хив. Ург. Хнқ.* чукурлик, пастлик: *ойдықа* айкақым гетп, тас сьнвәдъ (*Ург. 1*).

ойық *Х — асп. 1.* = ойдык.

ойынжық *Хив. Ург. Хнқ.* уинпчоқ. оймақ 1. уймоқ; 2. ангшвона:

кат-кат қанмоқ и:чьндә, бьйьжан *оймақ* и:чьндә (*Ург. 1*) (топишмоқ: лапак мағизи). *оймақынна* гьзләдәм мән гүжүм тейндә, мән бьлмәсәм, пә иаракан иа: рнъ мейнндә... (*Хив. 1*) ойпанмақ *Шәт. 4.* иверсиб иш-ламоқ.

оқалав үқлов: мән на вьльйи, оқала-вьнә не: рдә? ашанна сура (*Ург. 1*).

окрық *Ург. Хив.* хороз (тегир-мон)га қушладиган эшакнынг ийги-га тангьб боғланадиган таёк.

оқыштырмақ *Ург. Хив. Х — асп.* нәри-бери уқимоқ, юзаки үқимоқ.

оқра: *Ург. Хив. Хнқ. Бәт.* ~ кәл — тақир кәл, шша кәл.

олақ 1. улоқ; 2. лапашанг, уқув-сия: *олақсанов*, шу п: шпәм баша-рашлмәдән (*Қ — кпр. 1*).

омма: *Ург. Хив. Қ — кпр. Я — пр.* ~ ашмақ *Хив. 1.* — үмбалоқ от-моқ. ~ қоймақ — әгри қуймоқ: гөз-зынән айнантәйн, тавьлчә бала, па-нақыннә *омма* қойъб бәр қара (*Я — пр. 1*).

оммалақазан *Қ — кпр. 9.* = омма. омча *Х — асп. Хнқ.* үтин: (қум-дан келтириладиган созоқ, үснлик томирларн). бәр арва *омча* алдъм, гәрәкмьйдә-да: рейсә ал дәдә (*Хнқ. 11*).

онсарь үн икки ярим қалоқ: күн-жынь сьйәрғанәкән онсарьдай күнжъ чьғыпть (*Гурл. 4*).

оңайламақ 1. текисламоқ (ерни экишга тайёрлаб қуймоқ): бьлмьй-мән, нәиә бе: ләнә оңайлаб қойъп-ть? (*Хнқ. 3*). 2. *Ург. Хив. Х — асп.*

пойламоқ: пә: пь оңайлаб дурьпан-узын? (*Хив. 1*).

✓ оңыш *Ург. Хив. Хнқ.* эплаш; бия илож қилип: қоңшыла қарағынча, оңышына қара (*Хнқ. 1*).

оңышмак эплашмоқ: шу вьлән онышъб гетакөй қазыр (*Х — асп. 15*)

орам *Хив. Ург. Хнқ. Шәт.* ма-қалла; күча: ешик әлди сечә ту: ттә, орамьннан бир йа: р өттә... (*Ург. 1*); байлар орамьннан йа: р сәсә гәлдә (*Хив. 1*).

орамал *Манг. Гурл. Я — бэр.* рўмол.

оржа ўлжа; асир: оғлиц *оржа*, қызын йесыр жьнәвт (*Хив. 1*).

осын *Ург. Хив. Хнқ. Я — ар.* сүнгрә, кейин: осыл, сөнъ гөзәли сәғ, дәп пунъ тутадъла (*Я — ар. 2*); осын хоразнъ айкақина бәр тьккә гьрьпть (*Хив. 4*).

осмақ *Манг. 1. 1.* түсмоқ (болани түсмоқ).

✓ отламақ *Ург. Хив. Хнқ. Х — асп. Қ — кпр. 1.* үт бқмоқ; үт қуймоқ; сама: рнъ отлаб вәрсанә, ньттә бәр чай ичәлә (*Ург. 1*): чьльмын *отлаб иғр* (*Хнқ. 3*). 2. Хайвонларнинг яра-ларини даволаш учун темир қизди-рио *босмоқ* (*Хив. 1*).

отля 1. поезд: бьзәрлә чәржөн-дә *отляға* мылдърп теңьз бойында-ғьт бәр шә: ргә апаръп таишадъ (*Берун. 3*). 2. қайгузи, аламзада; 3. серғайрат.

одън *Хив. Ург. Хнқ. Х — асп. Бәт.* үтин: одьн айтырған балга де-шанда қаладъ (*Ург. 1*).

о:ж *Ург. Хив. Хнқ. Я — ар.* уч, интқом.

о:нык *Хив. 1.* = у:нык.

о:мач *Ург. Хив.* хамир ошп: алам мана о:мач пышърьб бәрлә (*Ург. 7*).

о:рт *Х — асп. 1.* = у:рт.

✓ өвж *Ург. Хив. Х — асп.* авж, кү-чайиш, күтарилиш.

өврьндъ *Ург. Хив. Хнқ. Х — асп.* бпрор нарсапинг саралангани, сай-лангани: кү: н өврьндъ волъпть (*Ург. 1*); бүрүнчә өврьндьсьннан ал (*Х — асп. 15*). өвурмак *Хнқ. Х — асп.* ажратмоқ; сараламоқ: бүрүнчнә өвурьб бәр (*Хнқ. 11*).

өгьз *Гурл. Манг. Я — бэр.* = өкьз,

өгъмәк *Ург. 1.* = өйъмәк.
 өжәк бузоқ; йахшъ *өжәк* иккә
 әнәш әмәдъ, (*Хив. 1*); *өжәк* илпъ
 үзлп, әпәсән әмьп қойылтъ (*Ург. 1*).
 өжәкәнә от бәр, и:чъ ач огандъ
 (*Ург. 3*).

өжәшмак *Хив. Ҳ — асп.* = өжәш-
 мәк.

өләмәк *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ — асп.*
 ұтамоқ, ұрнини босмоқ; сыйърнъ ба-
 ласъ уллайса, сьзән пульнъ өдийдъ
 (*Ург. 11*).

өзәланмак *Хив. Ург.* тузалмоқ,
 согайиб кетмоқ. (ориқ ён касал ки-
 шининг ұнғайиб, согайиб кетмоғи).

өзгәләмәк *Ург. Хив.* янгиламоқ,
 ўзгәртирмоқ; баланъ доппьсәнъ *өз-
 гәлә*, ки:р вольтпъ. (*Ург. 1*).

өзгәльк *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*
 ётлик, бегоналик.

өй *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ — асп.* уи.
 айымаз гөйнакым гүлләр мө:дә,
 ньчык тақат әтб өтърнън *өидә?*..
 (*Ург. 9*). өй өйәсәнә вәгон йоқ
 (*Хив. 1*).

өйъмәк *Хив. Хнқ. Ҳ — асп.* ўхчи-
 моқ.

өкьз *Хив. Ург. Хнқ.* хўкиз: йер
 қаттъ вәса, өкьз өкьздән гәрәдъ
 (*Хив. 1*); *өкьчә* — әркак бузоқ; буқа-
 ча: сьғырмьз *өкьчә* доғдъ (*Ург. 12*).

өкьсърьк *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*
 йўтал: өкьсърьк азаб бәрйәтәр маиа
 (*Ург. 1*).

өкьсърмәк *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ — асп.*
 йўталмоқ; вә:дә бәргән ахшамында
 гәлмәсән, *өкьсърьб* өт овазышпап
 данъйман (*Ург. 12*).

өкча 1. пошна; 2. товон; 3. ариқ-
 нинг остки қисми (қаузувчилар исти-
 лоғи); ~ *гәтәрмәк* туриб кетмоқ;
 орт ~ — орқада, кейинца: атызыныз
 арт өкчә әкән, сьв бармадъ гәрәк?
 (*Ург. 3*).

өлән 1. ұлан, қўшиқ (тўйларда
 әбллар айтадиган қўшиқ).

өлән 11. *Берун. 1.* бир хил ұт (сүв
 оқмай қўйған ерда ұслаган ұт).

өлдьстърмәк *Хив. Ург. Хнқ.* ўл-
 дирғизмоқ, мәнь гүнайымъ гечърп,
 сьзән мән *өлдьстърмәдәм*, дөптъ
 (*Ург. 1*).

өльйүгучъ мурдашъ: ейндәкәнъ
 өльйүгучъ алғый (*Ург. 1*).

өльскә ўлакса; мурда.

өмгән *Ург. Хнқ. кўкрак*, кўкс,
 бағир (гайданинг белдан юқори қис-
 ми): балам, жоранам кәсал, бър
 айдан ба:на *өмгәннъ* гәтәрмьйи
 йатълтъ (*Ург. 1*). *өмгәннънъ* күтәр
 (*Хив. 1*) (қаддингни күтар).

өмйән *Ҳ — асп. 1* = өмгән.

өмьр *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ — асп.*
 умр: мәннән башқа йа:р туссап,
 йа:рнц өткәй *өмьрәсә* (*Хив. 4*). *өм-
 рьңдә* бьрәм йалған сәлләмьйи әхан
 атбақар (*Ҳ — асп. 10*).

өнжәймәк *Ург. Хив. Ҳ — асп* ўнғай-
 моқ, соғлом булмоқ, кучли бўлмоқ;
 өжәкым сьра *өнжәймьйидъ* (*Хив. 1*).
 сү: бәрмәсән, өсьмьлк *өнжәймьйидъ*
 (*Ҳ — асп. 1*).

өпльк *Шат. 7.* = *әлдькчә*.

өпкәчъ *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ — асп.*
 гипачи, гина сақловчи.

өр *Гурл. Манг. Я — бэр. 1.* ўрмоқ
 фьбьлидан буйруқ; сачьндъ өр; 2. қар-
 ши оқим: сүлдьп *өрнә* жүзүб бола-
 ма, кәмәнә авдарадъ (*Манг. 2*).
 3. ўжар, қайсар (= ө:р).

өрә *Ург. Шат. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*

1. уступ 2. тиргақ; идзралъ *өрәсә*,
 иккә қалхазнъ тәрәсә, искәлатчъра
 бьр салам (*Шат. 9*). сьваньлнцъ *өрәсә-
 ман* әнәжан, үч қыйзыннъ сәрәсьмән
 әнәжан... (*Хнқ. 1*). и:маннъ *өрәсә*
 дайдъ (*Ург. 1*) (оч бўлди).

өрьпәк *Гурл. Манг.* рўмол (юнг-
 дап тўқилған): Ташкәннән алдърғап
өрьпәгьмә күйә түшьлтъ (*Гурл. 1*).
 өрмәк 1. ўрмоқ; сачьннъ өр;
 (*Ург. 1*). 2. тахламоқ, ўрмоқ; кәрвьч-
 нъ өр (*Хнқ. 1*).

өртьй *Ург. Хив. Хнқ.* гахвора печ
 (бешик ёпуги).

өртмәк *Ург. Хив. Хнқ.* яширмоқ,
 бекитмоқ; бирор парсалнинг устини
 ёймоқ; гөрдькынъ *өрт*, гәрмадькынъ
 сәлләмә (*Хив. 1*).

өсмәк тозаламоқ; балъқтъ өсьб
 йүвәр (*Гурл. 5*).

өта:йъ *Ург. Хив.* потанинг, ёт:өта:
 йъ кьшъ галып, сьзән сурадъ (*Хив. 1*).

өтърмәк *Ург. Хив. Хнқ. Я — ар.*
 ўтказмоқ; аламан дөп алтъ айнъ
 өтърдьк, намәртәкән әнәғарнъ баласъ
 (*Хнқ. 4*). бьзларъ тамарқа әввәллә

вопдадъ, үч йъл олдъ бьйа:на *өтър-
 дькав* (*Я — ар. 1*).

өтләшмак *Хив. Ург. Хнқ.* кучай-
 моқ, зўраймоқ; қаддан ошмоқ; гөз
 аръқа:м дохтъра вармаса, *өтләшъб*
 гетәдъ (*Хив. 4*). *өтләштърмәк* қад-
 дан оширмоқ; өсса:м дьм *өтләш-
 тәрдь* (*Ург. 1*).

ө:лад *Ург. Хив. Хнқ.* авлод.
 ө:льйа *Ург. Хив. Хнқ.* мөзор,
 қабристон: бьр ө:льйа:ға наръп, дар-

па оқ... э....., хақ....., ёпирай...
 бай - бай: па, бугүпәм жүммь вьлән
 иккьмьз бағнъ қыдърдьқан (*Хив. 1*);
 па, манлайъ қара, бьрабьн и:шнъ
 патрат әтб йүргәннъ сәнъ... (*Шат. 1*);
 па, шу баланъ өкәкъ қаттъдә, сьра
 гәп кә:р әтмьидъ (*Ург. 3*).

паза *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*
 омовинг тиши: йер тейнәдә ай
 йүрьидъ (*Хив. 11*) топишмоқ; паза —
 омов тиши). бахыл қош қошъб йүрй-
 әндә, күндәннъ пазасъ бьр қаттъ нәс-
 сәйә урълъитъ (*Ҳ — асп. 1*). хунъ ай-
 ақы пазадьйи, қаннъ күздьйи (*К —
 кпр. 7*).

пазза *Гурл. Манг.* = паза.

пай 1. хақ..., әхсә..., бе... е.....
 пай 11. пасиба, хақ; улуш: нашша

сьзән *пайыңьнъ* бөрьб йәрдь, инә
 пайыңьз, дөп палавнъ кәмпьрә бәрдь-
 лә (*Ург. 10*); арромалнъ ортасьнъ
 а:итъ ва: қызъл жувин ораб чыхса
 жа:йъ ва: мә:рәкәйә барса, шунъ
па:йъ ва: пульм бөса амасмәдъм
 арромал (*Хив. 1*).

пайкапъл *Ург. Хив. Я — ар.* пил-
 лапоқ, якка чўп: иккә *пайкапълъ* бьр
 дөп өгәмән, айкақым дайънса, йа:па
 гетәмән... (*Я — ар. 7*).

пайгьр *Шат. 3.* — пайгьр.

пайжамә *К — кпр. 4.* лозим, хотин-
 цнзлар иштони

пайламақ *Ург. Хив. Ҳ — асп.* бўл-
 моқ, тақсим әтмоқ. мән *пайлаъ* вай-
 лаб алдъм (*Ҳ — асп. 1*).

пайгьр *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*
 хамиртуруш: пая әтжәкәдъм, пайгьр
 бузълънтъ (*Хив. 1*). пайгьрм а:жъ
 йатвәдъ (*Ург. 13*).

пазасьннан ича:на зьйарата гьрәдьлә
 (*Ург. 3*): ө:льйа:м қошпъсәнъ қол-
 дар (*Я — ар. 2*).

ө:р *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ — асп.*

1. ўжар; көр дейән ө:р воладъ
 (*Ург. 10*); 2. қарши оқим.

ә:рьк оқшоқ, бугдой ёки гуруч
 майдаси: бу:дайтъ ө:рькьннән айгьр-
 дыпма? (*Ҳ — асп. 5*).

па:кь *Ург. Хив. Хнқ.* устара.
 паққъ *Гурл. 3.* — панны.
 пақлавық *Хив. Ург. Хнқ. 1.* пуфак;
 2 шиш (яранинг пуфакдек бўлиб ши-
 шиб кетиши): әльм пышьп, пақлавақ
 әтн дьхтъ (*Хив. 1*).

палайтъ *Хив. 1.* қапгирсимон те-
 мир човли.

палац 1. *Хив. Ург. Гурл.* план;
 палац 11. эпақ тўқими: пьйада
 қалдым алаңда, қьрқ тәнгәмбар *па-
 лаңда* (*Гурл. 3*).

палац 111. *Гурл. 4.* палағда (тухум).

палас *Хив. 1.* = полас.

палмьйн *Ург. Хив.* фолбин.
 палпас *Гурл. 4.* — палпъс.
 палпъс *Ург. Хив. Хнқ.* икьрт,
 ифлос.

пан 1. *Гурл. Я — бэр.* аңков; ~ йе-
 мәк; — панд емоқ.

пан 11. *Ург. Хив. Хнқ. 1.* лабдаба,
 қуруқ савлат: бай той вәрса — панм
 вьлән, кәмма:л той вәрса — көркь
 вьлән (*Хив. 1*).

панны *Ург. Хив. Шат.* аңков: ха
 деганда гапга тушунавормайдиган
 (одам).

панъзмақ *Гурл. 3.* мақтанмоқ, ке-
 рпмоқ.

панақ теллақ, қалпоқ: уалъ йол-
 дан гәльшыннән айнанъйи, вәләсәпът
 мьвьшыннән айнанъйи, шера:зъ *па-
 нақнә* чәккәдә қойъп, бьзә қараб
 гүльшыннән айнанъйи (*Хнқ. 1*).

папъш *Ург. Хив. Шат. 1.* тья
 оёғининг ерга бөсадиган қисми; пай-
 поғи;

папъшәк *Ург. Хив.* попоп маши-
 нас; оёқ машинаси.

пара *Ург, Хив, Х* — асп. 1. парча, қисм; бър ~ — баъзи бир, қай бир; бър *пара* адамнъ кәлләсә бәләнт воладь, айтқан гәһиь ильб аладь (*Хив, 1*).

паравъз *Хив, Ург, Х* — асп. 1. пилта; 2. жияк: көрпәннъ паравъзънъ хәльмә тьктъ (*Х — а. п, 1*); авъздъ паравъзъ йоқ (*Гурл, 4*).

паръмақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. чидамок; инсап, сана гөйнәк *паръмайдәй* (*Хнқ, 1*); 2. таъсир қилмоқ: сана гәп *паръмайдәй* (*Ург, 1*).

пармал *Гурл, Манг.* окучка: пақташъ пармал мынәи қарық паръп сувгарнатър (*Манг, 1*).

паррьлдамақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. ловулламоқ (*Ут* ҳақида): ота лампамай қуйсап, *паррьлдаб* гетәди. (*Ург, 1*); 2. қизшмоқ: көп *паррьлдайвәрмә* (*Хнқ, 1*).

партав 1. партов (ер); 2. *Гурл, 3.* қалин.

партал *Швт, 3.* = партав.

пасманда паст, қадр-қимматсиз, ҳеч нарсага арзинас: үзъм *пасманда*, көйпәм асманда (*Хив, 1*).

пат куч. қувват: патън йессә, ал (*Манг, 1*).

патас *Гурл, Я — бэр, Х* — асп. тупроқ аралашган сомон; похол: онсаръдай күнжъ чъһыптъ, улам патасъ мынән (*Гурл, 9*).

патьяа *Ург, Хив, Хнқ.* фотиха: ахшам кудала гәһып, патьяа тойъ этъб гетъптъә (*Хив, 1*).

патырдамақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. патираммоқ; нә: патырдын-вәрәдъ ву, пчана қатъ койзгой (*Ург, 13*); патырдамъйп *отърсаңа*, кә:санъ сьндърсәи (*Ург, 3*).

патлавъқ *Гурл, 1.* = пацлавык.

патланмақ *Гурл, 3.* = бадланмақ.

пат-пат *Ург, Хив, Хнқ.* анҳордан майдопга сув чиқарадиган машина, водокачка, насос: атажан әкән-ләнькь пат-патнъ тейгынәсьндә (*Хнқ, 3*).

патрат *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. чатоқ, чакаш, пойма-пой: сәп бърдын *патрат* и:ш атъб йүрьсәи (*Ург, 13*); үзъ *патратнъ* и:шә:м патрат (*Хнқ, 1*).

паттъ-саттъ *Ург, Хив.* майда-чуйда, икир-чикир.

пахыр *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* фақир, бечора: ана йолдаша:м гей-агър, бала *пахыр* (*Ург, 11*).

пахтак кумри: пахтак дейән бър куш олур, сьйналаръ күмүш олур... (*Хив, 1*).

пәдык *Ург, Хив, Хнқ.* шолча, бӯз тӯқийдиган асбоб — дукон, дастгоҳ. ахшамъ вьлән чәрх сьйрәп, гүндьз-нә пәдык доқьдәкәи (*Хив, 7*).

пәззә *Ург, Х* — асп. тутантирик.

пәләнч *Хнқ, 1.* гүзапон.

пән *Ург, Хив,* тиргак, таянч: сь вәрмәк — мадад бермоқ; қўллаб-қўлтиқламоқ.

пәпәк попук: нейзәнъ у:жында үч дүллъ *пәпәк* (*Хив, 1*).

пәрийәр *Ург, Хив.* циркулга ўхшаган асбоб (аравасозлик истилоҳи).

пәрди:вал *Ург, Хив, Х* — асп. уйнинг энг юқори қисминга қўйиладиган пахса: пәрди:вал - а = пәрди:вал, пәрди:валнъ гәрдь ва: йахшъ гөрийән йа:ръннъ йўракьидә дәрдь ва: (*Ург, 1*).

пәръш *Гурл, Хив, Х* — асп. юпқа парда; чала иплә (қуртиннъ пиллага киршидан олдин юқа парда олини): бьзын бькәнънә кургъ ьръ болъп қалъптъ, шундада пәръшъ йоқ (*Гурл, 5*).

пәрт *партньнъ чәкмәк Гурл, 9.* бошлаб урмоқ.

пәрч зич: пахтапъ қанара *пәрч* атъб дық (*Ург, 14*).

пәрчләмәк зичламоқ, тигиз қилиб сәлмоқ (тиқмоқ).

пәспил *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. камтар.

пәт пахмоқ: сачън пәт волъптъ (*Ург, 1*).

пәтък шип (поглок): өй дьм вейрон, нәтъкиеръ чүшъп қалъптъ (*Ург, 3*).

пәтирәк *Гурл, 1.* кичик патир. 2. *Хив, Ург, Х* — асп: зогора (нон): жүйәипән боған на:па бьзлә *пәтрак* дьймьс (*Хив, 3*).

пәтрәмәк *Хив, Ург, 1.* титмоқ; 2. эрмак қилмоқ, бекорга ўйнаб ўтирмоқ: и:чән қьсьлса, чўп *пәтрә* (*Хив, 1*).

пәчәндәнә печак уруғи (үсимлик): испәндийар ханъмьс, *пәчәндә-*

нә нанъмьс, пәчәндәнә волмасә, тас чькьвьдъ жанъмьс (*Гурл, 3*).

пәчи:з уйивиннъ бир тури, лотереяга ўхш ган бир ўйип.

пейда *Хив, Ург, Хнқ* фоида: өрмә бьльн вомасә, дықма бьльннъ *пейдасъ* йоқ (*Ург, 1*).

пәтә *Гурл, Я — бэр, Х* — асп. боғ, бойлам (янтоқ боғи).

пәттәләмәи *Гурл, Я — бэр, Х* — асп. янтоқни боғламоқ; боғлаб уймоқ: йандакы *пәттәләи* қойдым (*Х — асп, 6*).

пәръш *Ург, 1.* = пәръш.

пеш 1. печка; 2. мехмонхона: пешта дурған гәһып бър гульсәи-йа:р = йар, атаң вьлән энәннъ бьл-бьльсән. йа:р - йар (*Хив, 1*).

пешағана *Х* — асп, *Гурл.* - пе:ша:па.

пе:ша:на *Ург, Хив, Швт, Хнқ.* пашшахона; *пе:ша:налык* пашшахоналик, пашшахонага етадиган дока (*Хив, 4*).

пешкьл *Ург, Хив, К* — кпр, *Хнқ.* фартук.

пешкьр *Х* — асп, 1. 1. пешкьл; 2. чўқмор, суйп.

пешмак *Хив, Ург, Хнқ.* пашмак (ҳолла). ба:зара вәръб бир кила пешмак әлка (*Ург, 1*).

пешшә чивн: пешшә отьстърмьй-жақку, чоқын йатъптъ (*Ург, 13*).

пе:ш *Хив, Ург, Хнқ.* чопон. шустин пешн, әтаги: осып йьйпг лә:шннъ бьльнә қьстъръп, пола чүштъ (*Хив, 1*).

пе:шә юмуш, тирикчилик; олат: мәнъ гүндәгъ *пе:шәм* шу (*Ург, 1*).

пьянь *Ург, Хив;* мушук боласи.

пьямак *Гурл, 1.* = үфләмәк.

пьяль *Хив, Ург, Х* — асп. могор, пўпанак: нән пьльс басьптъ (*Х* — асп). нон могорлабди.

пьяльләмәк 1. *Ург, Хив, Хнқ.* могорламоқ: йаз гүлләр, наинъ йапқаннан соу йайъп қойсап, қатын қаладь, дастәләп қойсап *пьяльләб* гетәдь (*Ург, 8*).

пьяльләмәк II. 1. иппи уламоқ (этикдүзлар истилоҳи) 2. *Ург, Хив, Х* — асп. пашмоқ; алаңламоқ: пьльс-ләньб йүрьмә (*Ург, 1*).

пьян *Гурл, Манг.* бутун: екь йаръм бър пьтън (*Манг, 5*).

пьтмьр хиллагар, аньр: китмир: көп пьтмьрсәнәв, жуваппәмак (*Хив, 1*).

пьттә пича, озина, жиндак: мән тойла баравәрмьймән, *пьттә* зәльи п:шъм бя: (*Ург, 1*); адамман пьттә-әплърәк волғанъ йахшав (*Хнқ, 12*) гүжүм тейнәзә отьрәлъ *пьттә*, ьссәда менъм қайпадь (*Хив, 4*).

пьшәк *Ург, 13.* пишкак.

пьшьк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. мушук: ит әйәсьнъ данъмьдәдь, пьшьк бькәсьнъ (*Ург, 2*).

пьшкә *Ург, Хив, Хнқ.* 1. ип ўраш учуп ясалган чўп, қамши. 2. шилта, дўппиға тикиладиган пахта, қо:о:о: 3. йлгүришга тайёрашган пахта тутами: дәррән бър пьшкәнъ агьрьб болдым (*Ург, 1*).

пьшмак *Хив, Ург, Хнқ.* 1. яшмоқ (ош ҳақида); 2. ёнмоқ: ёлқма — *пьшәрсән*, қазма — чүшәрсән (*Хив, 1*); 2. куймоқ. сәнь әльи *пьшәров*, кой қазаннъ, озым гьрьзәмән пича:па (*Ург, 1*).

пьштә пушта, жуяк: шу йьл бьр-иккь *пьштә* боллара дү:пәк әкьтәрә-мән' (*Я — ар, 3*).

пичә пичла: йаиракть тез-тез сасән, тез пичә йетәдь (*Я — бэр, 6*). амансав пичә:нъ тапшърсақ, атлас асап, қыйзчә бър гөйпәк тькьб барәрдьм (*Швт, 1*).

пьқырдамақ *Хив, Ург, Хнқ.* 1. биқирламоқ: қазан *пьқырдаб* (*Ург, 1*). 2. биқирламоқ: *пьқырдаб* гүлдъ (*Хив, 1*).

пьлпълдамақ лимпламоқ, лим-лим бўлмоқ: баланъ йап бойна пь-эрәгөрмәдә, сувъ *пьлпълдаб* дуръптъ (*Ург, 3*).

пьрьсәлдәвьқ *Хив, Ург, Хнқ.* 1. мунчок (иншидан ясалган мунчок). 2. балқиннъ пуфаги.

пьсәст ~ куръмак (*Хив, Ург.*) — умидсизламоқ, орауен ўлмоқ: дүка:на барләдъм гьрьмдьшнъ ша:йъ алмақ. мән барънчә тьмам болъп қалъптъ, *пьсәст* куръб гәләвәрдым (*Хив, 1*).

пьслық *Хив, Ург.* бемаъни, тутуруғи нуқ (олам).

пьсьмъл *Манг, 1.* ичи қора (олам): ҳәр парсанн хам ўзига оладиган киши; 2. бир тур касаллик.

път *Гурл, Манг.* бут, оёк
пътақ *Гурл, Манг.* Я — бэр. =
булақ.

пътърақ *Ург, Хив, Хнқ.* тикон:
қоллара йәптылып, харап әтыты бу
пәтирақ (Хнқ, 3).

пъчқъ *Гурл, Манг.* Я — бэр. =
бъчқы.

пъшьк *Гурл, Манг.* Я — бэр. му-
шук: *пъшьк* құрғый, гөш йийман деп
тавақтъ съндъръптъ (*Гурл, 1*);
пъшьгъ қатықтың қаймағынъ йеп
қойъптъ (*Манг. 1*).

пъшьн: ~ бермәк (*Гурл, 5*) —
гиж-гижламақ.

пъшламақ *Ург, Хив.* пишиламақ
нәиз сән съырдынъ пьшльйвәрәсэн?
(*Хив, 1*).

подър 1. пудра; 2. түзон: пай ана-
гар, йолла: м шу гүллә чаң волдав,
му: т *подър* (*Хив, 4*).

нойа қоғоз каби юпка қалайи
(зарғарлар узук тошларининг тагига
құлдилар): йүзүкинъ *нойасъ* ерьб
гетьпты (*Хив, 1*).

полас *Ург, Хнқ, Х — асп.* шолча
(юнглан түқилган).

понкъ қаллаварам: гәи-сөзге түшън-
мыйтанғын понкъ экәнсән-го (*Қил, 2*).

порқан *Манг, 1* = порхан

поррық *Ург, Хив, Хнқ.* 1. қамиш
томпри; 2. тұлқин чиқариб ташла-
ган ұтип, қашак: әмет дайым бър
әшәк поррық теръп кельпты (*Ург, 4*).

порсаң *Хив, Ург, Хнқ.* чаңг, тү-
зон: йолла бър порсаңкән, мишьн
өтәқойса, үст-вашънпты у: на батъ-
радъ (*Ург, 1*).

порсық *Гурл, 1.* бүрсик, (хайвон).
порсымақ *Ург, Хив, Хнқ.* чаңги-
моқ, түзони чиқмоқ: құшкөпърнъ
йолъ порсыб йатъты (*Ург, 13*);
2. *Гурл, 3.* пурамоқ, чиримоқ (пахса
девол ҳақида).

порт *Ург, Хив, Хнқ.* мұрт, бұш:
бу ағачың *порт*, балара йарамъйдъ
(*Хнқ, 3*); дал порт воладъ (*Ург, 1*).

порхан *Ург, Хив, Хнқ.* парихон,
азайимхон; фолбпн.
поссық *Хив, Ург, Хнқ.* пончик
(хамир сомса) зыйраттан гәйән пос-
сықтан йен (*Ург, 1*). балам, ахшам
мән поссық пышьрвәдъм, йййсәммъ?
(*Хнқ, 1*).

постърма пүстдумба.

пота *Хив, Ург, 1.* белбоғ, қийнқ:
созма пота орағалла баймәкән, барпн
қараң, көрпә-дешак шаймәкән
(*Хив, 1*). 2. *Манг, Гурл.* шарф,
бүйинига ұрайдиган рүмол.

пөккә *Ург, Хив, Хнқ.* 1. пүк;
рьдьскә пөккәкәп; ку: п *пөккә* чықтъ.
2. бұш, заиф: карым пөккәкән әми: м-
байдан йъқыладъ (*Ург, 1*).

пөккә *Гурл, 1* = пөккә.

пөңъ *Швт, 1* = пөккә.

пурчық *Хив, 1.* мунчок катталиги-
даги қимматбәхә тош (одатда узук,
булоқининг күзига қуйнлар әди).

пурхымақ *Ург, Хив, Х — асп.*
бурқимоқ; анқимоқ: гульн ись пур-
хыб дуръпты (*Ург, 1*).

пүнкә урмоқ (*Ург, Хив*) — ҳид-
ланмоқ, кучли хид тарқатмоқ.

Р

равақ *Хив, Ург, Қ — кпр, Хнқ.*
1. равоқ; 2. икки уступининг орали-
ги; кўприк усти; 3. болохона девори-
га шабада кириш учун қуйылган
тешик.

равараг *Ург, Хив, Гурл.* лаңг
(әшик, дарвоза ҳақида) хөрдрәйъ
қапъ *равараг* ачық йатъты (*Ург, 1*).

рай истақ: *райна* тьймә (*Гурл, 2*)
истақига қарши чиқма).

рапърдавық *Ург, Хив.* сергап;
лақма.

раталла *Хив, Ург, Хнқ.* рақсиниш
бир тури.

рас *Хив, Ург,* рост, түғри; ~ ми:
йх — мискарлар асбоби (ерга қоқиб,
устида нәрса ишландилар):

р:аш рош (арық чети, тупроқ
уюлган қиргоқ): азам былән чыхтъм
йаниш ра: шына, баръин дәдъм сә: гән
на: рнъ қа: шына... ашықлықнъ дәрді
йаман, чъқалла, бър бәланъ сыйън
алдъм башъма (*Швт, 5*). йаптън

рашъна хатаръ мынән пахта егыпты
(Я — бэр. 6).

рәжжә *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.*
режа, план (уй солинмоқчи
бўлса, анвал режасини оладилар —
айлаштириб бпр пахса уриб чиқа-
дилар) 2. усталарнинг режаси (ниш).
рәп Х — асп, 15. сўри (нилла құр-
ти сўриси).

рәпи: дә *Ург, Хив, Хнқ.* енгчанинп
хатта тури: тандър йанпан рәпи: дәнъ
алъпкә, ит ьсқамасън (*Хив, 4*).

рәпчә *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
Бғт. 1. уй ичила икки деворга ти-
қиб қуйилган ёғоч; 2. тепа токча:
өләнәндә инә шуннан астылб өлән-
сән, дәп, ейни му: шында бър рәпчә
үзәтб бәрәдъ (*Бғт. 1*). 3. девордан
ўйилган уч бурчак шаклидаги те-
шик — "дараза".

рәбап *Гурл, Хив, Я — бэр.* рубоб.
рәбап *Қ — кпр, 1* = рәбап.

рәсва *Ург, Хив, Хнқ.* расво; бу-
зилган.

рәссық ризқ: рәссық алма, рә: шән
ал (*Хнқ, 1*).

сабақ *Манг, 1* = савах.
савах *Гурл, Я — бэр, Бғт.* ип:
көйнәгъмъ тьктърмәго бър түтә са-
вах алдъм (Я — бэр. 6).

сағысланмақ *Гурл, Я — бэр.* =
сағысланмақ.

сағат Х — асп, *Гурл.* = со: гат
савмақ 1. *Гурл, Я — бэр, Х —*
асп. = совмоқ.

савмақ 11. *Гурл, Манг, Я — бэр.* =
сапмоқ.

сағалдъръқ *Гурл, 3.* балиқнинг
қуйи жағи.

сағалмақ *Ург, Хив, Хнқ.* согай-
моқ: уаз *сағалсән*, бър и: ш өтәрмъс
(*Хив, 1*); сағалый, бек ағама өмур
дльймән (*Ург, 1*).

сағат 1. соат: үчкә чыхтъм,
тон әттъм, *сағатмнъ* йоқәттъм...
(*Швт, 3*).

сағат 11. *Ург, Хив, Хнқ, Швт.*
ёмон; разил, паст (одам): *сағатнъ*
йахпъсъ вольнча, йахпънъ *сағатъ*
вол (*Хнқ, 1*); 2. қайсар; көп *сағат*

рөв 1. рух: әввәл башлап худанъ
йад әтәль, йа: р-йар, пейғамбалла
рөвнъ шад әтәль йа: р-йар
(*Ург, 1*). 2. ранг, тус: *рөвнъ* қачъпгъ
қан (*Хив, 1*).

родапай *Хив, Ург.* 1. ландаур;
уқувсиз:

рорай атайләб; рүй рост: бу
көр воғана мәктәптән қалма, дәсәм,
рорай қашитъ-гәлдъ, қашитъ гәлдъ
(*Хив, 4*).

ростайъ *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.*
бефаҳм: ростайънъ пе: дә гердын, өи
әйәснъ төрдә? (*Хив, 1*).

рә:пәк *Ург, Хив, Хнқ.* 1. дастрү-
мол; рүмолача: арамъзда досу душман
бомаса, бақу ромалъмнан бәрәман
рә:пәк (Х — асп, 7). 2. рүмол. ба-
лам, *рә:пәкнъ* әпкә, хами: рнъ үстынә
басърамъза (*Хив, 1*). ахумла йеғы-
лпты. башънда рә: пәк (*Хив, 1*).

рә: шән *Хив, Ург, Қ — кпр.* қумла
ўсадиган ўсимлик.

рүжжә *Хив, Ург, Хнқ, Я — ар.*
күксултонга ўхшагән мөва (кичик-
роқ бұлади).

С

адамсанов, адамнъ дәгәннъ етмъй-
сән (*Швт, 9*).

сағыслаймақ *Хив, Ург, Хнқ.*
роҳатсизланмоқ, безовга бұлмоқ.

сағъсланмақ Х — асп, 15. = сағыс-
ланмақ.

сазақ сазоқ (саксовулининг майда
тури), рас бър машън *сазақ* о: дънын
васа, хәзәтб йақыб йассан (Х —
асп, 15).

сазмақ озмоғ: йүрәкъм саздъ *Хнқ, 11*
(кўнглим озди, жуда оч қолдм).

сай *Ург, Хив, Х — асп.* саё:
дерйапъ бонънда гәмәләр хатар,
сайъннан хейдәмән, ақ ла: йа батар...
(*Ург, 3*).

сайақ-сандърақ *Ург, Хив, Хнқ.*
ахлоқсиз, бузук; дайди.

сайън *Ург, Хив, Хнқ.* сонича,
сони қадар; қыйзланъ и: чьндә йла-
гыз чъқанъм, сачъм *сайън* йаш
бәргъйсән, ила: йъм (*Ург, 1*).

сайъсман Х — асп, *Хнқ.* отбоқар:
сайъсман, йалганчъ чықмъйн дәп,

кыйза чьра тутгырп, аты сойадъ
(*Х — асп, 10*).

саймақ *Гурл, Манг, Я — бэр.*
савамоқ (пахта, юнг): 2. саваламоқ.
атавайды экэсы рас туттп сайтпты
(*Манг, 1*).

сақақ *Ург, Хив, Хнқ.* багбақа:
әнжыр дьл йарашар йтлқа долақа,
қалам қаш йарашар бадам қапақа,
гөйякып батыпты пэзк сақақа, сал-
лапъб, назлапъб гирсан ку: жақа,
гөмьрсөм гүзальн сақақларыннан,
дәлләсөм, чықмасам ку: жақларыннан
(*Хнқ, 1*). балам сөп сақақыңнан,
кышып пьлән қапақыннан... (*Хив, 1*).
сақыңа *Ург, Хив, Хнқ, Гурл.*
сакин: арзып хармадымъ сақыңдан,
қыйзым? (*Ург, 1*).

саққал *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
соқол: үз бьр қарын, саққалы икки
қарын (*Хив, 1*) (топишмоқ: сабзи).

салапча *Ург, 13 = сьлапча.*

салбърамақ *Х — асп, Манг, Гурл, Я бэр.*
шалырамоқ: бий пьчакты алып,
сатаптынъ кескатырган-
да, айыгы авертп қашты, сатаптынъ
гөп салбърап кетәврьды (*Я — бэр, 3*).

салбърамақ *Ург, Хив.* — салбъра-
мақ.

салғыт солиқ, салғытыч — со-
лиқчи (солик дивадиган): бүйүн
малъйадан адам гәлдъ, салғытынъ
төләмьйсы дәп (*Я — ар, 3*).

салдам *Ург, Хив, Хнқ.* ~бьлән —
куч билән, зур бериб: дьйьрмәннъ
салдам билән тартаман, бу гәпләнъ
йацағаньман айттаман... (*Ург, 1*).

салқым *Манг, 3 = сәрхым.*

салланмақ чайқалмоқ, икки бьқа
ташланмоқ (юрганда). саллана-сал-
лана өтәр йанынан, гөзләръ жәллад-
дьйи, өтәр жа: нынан (*Я — ар, 7*).

салма I. ариқ: салма бойында
и: дә, и: дөп гүл мейдә... (*Ург, 10*).
ешкькынъ элдъ салма, салмадан, ара,
су: алма, йа: р қолыңа доқкыз алма,
бьзын йа: рин гөрийән бармь? (*Ург, 1*).

салма II. *Ург, 1.* хамир оқатнынъ
бир тури (туппа).

салт *Ург, Хив, К — кпр.* бұш,
бекорга: куруқ: салт нарадъ, салт
гәләдъ (*Хив, 1*); қаладан ағам салт
гәлдъ (*К — кпр, 1*).

самбърдамақ *Х — асп, Хнқ, Бгт.*
валдирамоқ; алжирамоқ: не: ра вар-
са, ву самбърдаб йурьйваредъ
(*Хнқ, 4*).

самсам сергап, эзма.
самсамлапмоқ взмалик қилмоқ,
гап сотмоқ: сергап бұлмоқ: самсам-
ланьб мейньмъ йодьлап, тур, гес-
сәлә (*Х — асп, 15*).

сандап *Гурл, Ург, Хив, Хнқ:*
1. сандон; 2. этикдизлар асбоби (ер-
га қоқиб күйиб, мих қайтарадиган
асбоб).

сан-сағыш *Гурл, 4 = сан =*
санақ.

сан-санақ *Хив, Ург, Хнқ.* сон,
мансаб: худайым, сана сан-санақ
йетмагьй, хазьрдән адамланъ баш-
тыгы бөтәнә гөтърсән (*Ург, 10*).

сандърақламақ *Х — асп, Хив =*
сандърамақ.

сандърамақ *Ург, Хнқ.* 1. валди-
рамоқ, алжирамоқ: сән көп сандъ-
рьйвармә (*Хнқ, 11*); 2. алақламоқ
(уяқуда): ахшам абдыла ухьсында
сандърап чыхты (*Ург, 1*).

санчыы балиқ тутыш асбоби
(узун ёгон уяига айри пайза ўри-
тилган бўлади): бала балықчы арқа-
сында санчыкынъ олнынъ гөредъ
(*Хив, 1*).

санчу: *Ург, Хив, Хнқ.* санчик (ка-
саллик): дәрә йаманъ санчу: гәп
йаманъ қанку (*Хив, 11*).

саналақ *Ург, 14 = санарақ*
санарақ *Ург, Хив, Хнқ.* данақ
(урик, шафтоли данаги).

сагы *Х — асп, 1 = сәньн.*

саңымақ *Х — асп, 1 = сәньмәк.*

сапан *Ург, Хив, Хнқ.* сойқон

сапыг *Хив, 4 = сапъш.*

сапмақ *Ург, Хив, Хнқ.* уламоқ,
папаанд қилмоқ.

сапъш *Ург, Хив, Хнқ.* пайванд-
лаш, улаш. эрькы сапъш — ўрикчи
пайванд қилыш.

саралмоқ *Ург, Хив, Хнқ.* саргай-
моқ: рәпләрән самандьйи саралыты
(*Хив, 1*).

сарыпжақ *Ург, Хив, Хнқ, Шат.*
хайюнчак, арғимчоқ; беланчак: бу
сарыпжақны пьтә пәс әтпәдъ, бә-
ләпт әтпәсы (*Ург, 2*). балдъйи ши:
рын ба: зарьмей, бэрәвәрмә а: зарь-

мей, сарыпжақдақы гүлза: рьмей,
әллә, жәпьмей, әллә... (*Ург, 1*).

сарь *Гурл, Манг, Я — бэр =*
са: рь.

сарсыг *Ург, Хив, Х — асп.* маъ-
лумот, хабар: бир маманын ховузъ
бойында бир парван бар, дәп сарсыг
гәләдъ (*Х — асп, 4*). палан пашша
гәльмиш, дөгәп сарсыг чүшәдъ
(*Х — асп, 5*).

сарсьлмақ I. дүқилламоқ, оғри-
моқ: мейньм сарсьльб, дурьптъ
(*Ург, 1*); 2. *Гурл, 4.* хомуш ўтирмоқ,
ўйга чүммөк.

сарсьмақ *Ург, Хив.* лат смөк:
әльм сарсьды (*Хив, 1*).

сархым *Ург, Х — асп, Гурл.*

1. суы кўзасынынъ қонқоги; 2. кружка.
сасьмақ I. сасимөк; 2. *Гурл,*
Я — бэр. аңимөк, кучли ҳид тарқат-
моқ: жьйдәларъ гүл сасьпты
(*Я — бэр, 3*).

сассь *Гурл, Манг, Я — бэр = са: сь.*
сатап *Манг, Гурл, Берун.* 1. оёқ-
нынъ тиззадан юқори қисми. сон;
әгәрдә пулындъ базардан сон бермә-
сәм, сатапымдан бьр қадақ гөш
кесьб алағай, депты кәмма: л (*Бе-
рун, 2*). 2. *Ург, Хив, Хнқ.* сон (мол
сон); узьйи сатап — қушнынъ бир
тури; са: н — сатап (*Хнқ, 1*) — то-
вукьнинъ оёғи.

саташмақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. ўра-
лишмоқ; 2. йүлиқмоқ: чьқанжан,
өйндә якьдән сандық, чьқанжан,
отына бьзләрәм йандық, шкьмьзәм
саққалыга саташтық паш йьйът
дәп әрман бьлән өттькьмь? (*Хив, 1*)

3. жанжаллашмоқ: қойсапа шу
вьлән саташа алмь? (*Хив, 1*).

сатыш *Хив, Манг, Гурл.* ошпичоқ.

сатылжан *Хив, 1.* зотилжам (қон
босимининъ күпйининъ).

сатыш *Ург, Хив, Х — асп, 1.* ~ ал-
мақ — сотиб олмақ: мөп йерь сатыш
алвәдым бу адамнан, депты (*Х — асп, 1*),
өз баштына дәрдьсарь сатыш
алған көр экән. (*Хив, 4*). 2. олинади-
ган, сотиб олинадиган: шә: рдә
гөшьр — пьйазачалъ сатыш (*Хив, 1*):

~ сатыр — сотиб олинган сепр.

сатқақ *Хив, Ург, Хнқ.* 1. қадами
тезда унмайдиган (одам) 2. касофат
(сүкиш).

саттын *Ург, Хив, К — кпр.* вос-
пос, савдойи. керьм ата қурьтп, коп
саттық волъб қалыптъ (*К — кпр, 1*).
сатув сотиш: қырк қыйз сатува
гөтпәдъ (*Хнқ, 3*).

сачақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. сочик.
2. попук: көшәйәнәи сачақы. сачъ-
лътъ йа: р-йар, и: чьдә бьр дәс-
тә гүл ачълътъ йа: р-йар...
(*Ург, 1*). парән ромал орьйман, са-
чыкынъ дарьйман. әскәрдәйи агамнъ
нолларьна қарьйман (*Хив, 6*).

сахыл *Гурл, Х — асп, Бгт* қўли
очық, сахий.

сахтъйан маҳән қиладиган бир
тур тери; 2. Гурланда бир кишлоқ
номи.

са: з I. музыка: үчәкә чькәрдьм,
са: з сәсь гәлдъ... (*Ург, 1*); бүйүн
экәмь жораларъ гәләр әмьш, са: з
сө: бәт курмақа (*Хив, 4*).

са: з II. сич, тагсич: жай салъп-
сыс, ньгьрыкь, са: зъ йөк, йа: р
түтпсыс, та: зә йарнъ па: зъ йөк...
(*Ург, 1*).

са: н *Ург, Хив, Хнқ.* 1. санок;
2. сон (оёқнынъ тиззадан юқори қис-
ми).

са: рь *Ург, Хив, Хнқ.* сариг; ~
чөп — бир хил ўт (ундан ранг қила-
дилар).

са: сь *Ург, Хив, Х — асп.* 1. сас-
спк: мьнинъ са: сь дәп кәсьп ташъй-
симь? (*Хнқ, 11*); 2. хиди ўткир:
бахар гүләрә и: дөнъ гүлъ са: сь
воладъ (*Ург, 10*).

сәвльмәк *Хнқ, 4 = сөвүпмәк.*

сәвләмәк сўзламоқ: арқали арқа
сәвльды, арқасьс қорқа сәвльды,
дьйдыла, балам (*Шат, 10*).

сәләп *Гурл, Хив, Ург, Шат.*
тутма: ак гөйнәк гөйнәсән сәләп ил-
дәрмьш... (*Ург, 1*).

сәйи *Х — асп, 1 = сайтън.*

сәләп *Гурл, 2, 4 = сәли: н.*

сәләп күмгөн, самовар сархонасини
беркитадиган тешик-тешик қонқоқ.
сәләпчә чилопчип: дьйьрмән йала-
ған ит ахьр отърьптъ сәләгәйә
(*Ург, 1*).

сәлдьрән *Ург, Хив.* омонат тур-
ган, зурга турган: бу сәлдьрән полъп
қаран өнынъ йықмақ гәрәк, дьйдъ
рейс (*Хив, 3*).

сәли:н *Хив, Ург, Х—асп.* бир тур үсимлик (қилдир қамшыға ұхшаш).

сәлкә серкә: гөчәлдәнь и:рьсьнә сәлкә дәп айтыладь (*Хиң, 1*).

сәлкәймәк *Ург, Хив, Хиң, 1.* бұшамоқ; сәрыжақиң йып сәлкәйб гәтәлт (*Хив, 1*); сьгыр сәлкәйб йүрүлт (*Ург, 1*).

сәлкь бұш; ~ қоймақ — бұш қүймоқ: ромалымғ *әлкь* атыб орыман, көп пах полдъ сәм балаң қарыйман.. (*Я—ар, 3*), сә:рә мәтьрмәнь сәлкь ташыйман, сәккьзыжъ бьрйәдәлә йашыйман.. (*Х—асп, 2*).

сәлкьлдәньк силкитидиган, силкитиб ташлайдиган: бьр сәлкьлдәньк машыға мьшведьк, өпкәмьздъ қолъмьзға сууурьб бердъ-го (*Манғ, 1*).

сәләк *Хив, Гура.* ләкәң, фахм-фаросатенә.

сәлпәлдәмәк *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* 1. шох өтмоқ, ривожланмоқ (үсимлик ҳақиқи); аңамлаң сәпкьндәкъ товачи сәлпәйдән гәтәлт (*Хиң, 11*); 2. *Гура, Я—бәр.* тебранмоқ; сийкишмоқ; йүргән сайың олтың чөгьрмәсь сәлпәлдәйб (*Гура, 3*).

сәсмәсә биләк-биләк: йер сәсмәсә болън турьнтъ (*Гура, 1*).

сәндьрәкләмәк *Х—асп, 1.* сәнди-роқламоқ, зүргә оёқкә босиб турмоқ. сәң муз илрәсәң (бақарда дарё музидиң илрәйләниш өқиниң) дейрангъ бу: аъ көчән сәң гәләдъ, сәнь бойиң бойма дән гәләдъ (*Ург, 1*).

сәньмәк *Ург, Хив,* сәңқимок; дәйдиладанмоқ: гүнь вьләң сәньб йүрйидъ бу бала (*Ург, 1*).

сәңкь *Гура, 1=сәңнь.*

сәңнь *Ург, Хив.* сәёк, дәйди.

сәпәләмак *Ург, Хив, Х—асп, 1.* сәпәләмоқ; (ёмгир ҳақида) гәләдәкәнеску, ашунийн йағмасәңизам сәпәләб дурьт (*Ург, 1*); йағьш сәпәләб дурьнтъ (*Х—асп, 15*) 2. сәпмоқ: икьтан қағазларьнъ арасьна кәпәк сәпәләң қойылтъ (*Шәт, 2*).

сәрәңч *Ург, Хив, Х—асп.* құл тегирмониниң ёғочи (узун таёк): шүкьржәң, бар сәрәңч алыкәл, тут қакы йймьс (*Х—асп, 3*).

сәрәшәв *Ург, Хив, Х—асп.* 1. обдова; 2. наст-баландлик жой: бьр

сәрәшәв йер бар әдъ, шәрдә йатаман, дәдъ (*Я—ар, 2*).

сәргьздән сәргардон: бьрың қойтп, бьрың сәргьздән еткәң, йақма, бала, өз нанангьм аз емәс (*Гура, 1*).

сәрдава *Хив, Ург, 1.* усти гумбаз қилиб ишланган ер ости сув өмбори: сәрдаванъ вейрон атынтълә, карьчьпәм йоқатын (*Хив, 1*); 2. сәвил; ~ болмақ—сәвил қолмоқ: күштәм белышәң, сордъм дьлннәң, сәркьтәм шувларга сәрдава востың (*Гура, 1*).

сәрдава қалғый *Ург, 1.* қуриб кетсәң, бошидан қолсәң.

сәржүш *Ург, Хив, Х—асп.* қайла, овқат устига солинадиган махсус аралашма (қаламшир ва ёшиңг майдаланган).

сәрдоз *Ург, Гура.* қапондан позик қилиб ишланган ш.

сәрьләмәк *Ург, Х—асп.* Ёнлиб-ёнлмоқ; арқаланмоқ, ҳамуза төртинб кершимоқ.

сәркөй *Гура, Манғ.* қалың; сеп. сәрмак *Ург, Хив, Хиң, Я—ар.* Ёнмоқ (қуритмоқ) ромалымғ йүвн, сәрдьм гүлләрә, ромал аңтарьнәсәң әллә кьмләрә... (*Я—ар, 3*); нузулган кырлөш қуйаңна чькарчын сәрдьм (*Ург, 1*); ромалымғ сәрдьм балхыр тутларә... (*Х—кыр, 5*).

сәрмәләмәк *Ург, Хив, Х—асп, 1.* сәпчикләмоқ; пайнасламоқ: үз көр носәм, сәрмәләң таһадъ (*Хив, 7*); тәкчәң сәрмәләң қараса, қатгъ-қутгъ нам бар әкәң, алың қапчың дойдьрәлтъ (*Х—асп, 2*).

2. Зорикмоқ; интизор бұлмоқ: икь гөзәң йол сәрмәләгь (*Ург, 1*).

сәрньләмәк *Ург, Хив, Хиң, Х—асп, 1.* тисарилмоқ, орқага чекишмоқ: балам гәләдъ, дән дарваза аштәм, кьшылә көпкәң, сәрньләң қаштәм... (*Ург, 1*).

2. еңгилмоқ: қочмоқ, үзип чөгә олмоқ: қочқарьм сәрньлә (*Ург, 1*).

сәрпәш *Х—асп, 1.* 1. бош киши, бұрк; 2. илиш устига ёнладиган ҳар қандай ёиқ (сочиң, махсус қилинган дастурхон).

сәрьр *Хив, Х—асп.* жинвисмон киши.

сәрүнә *Хив, Ург, Хиң.* самовар, кумфонниң жумрағиға қуйиланган ҳалқа.

сәс сөз, товун: аһадъ өйдән сәз сәс гәлбъ дурьнтъ *Бәт, 6*; көл қурлақасчнь сәс қурғай (*Хив, 1*); улоқә чькьпәльм дәл сәс гәлдъ, әрәң қрамьшан йәр сәс гәлдъ (*Хиң, 1*).

сәтәң *Хив, Хиң.* олсәң; ипёқмас, дәңгәсә: аһадъ сәтәнь азашан қаныб йүрүнтъ (*Хиң, 1*).

сәтәр *Ург, Хив, Х—асп.* тептак (бир р ишнинг удласлани чькә олмайдиган); тўғри юрмайдиган (киши), сәр *Хив, Ург, Хиң, Я—ар.* сәҳар: сәр мәлъ қаптан шербай чагырдъ (*Я—ар, 3*).

сәтг *Ург, Хив, Хиң.* соат: ушан гейнә бьс ҳәр гүң сәккьс сәтг илрәйдәгьн болдык (*Хиң, 1*).

сәйәл *Хив, Х—асп.* сәйәл сәйләмәк 1. *Ург, Хив.* сәйләмоқ, тапләмоқ;

сәйләмоқ 2. сәйрәмоқ: гүжүмьт әйләңб сәйләйб сәчә, башинида илнәккь гүлләрә немә... (*Хиң, 1*).

сәйрәмәк *Ург, Хив, сәйләмәк 2.* сәчә *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* чумчүк: сәйдәң қорққан дәрә әмәс (*Хив, 1*); азам биләң сәчә қонар түгьларә, гәтмә дәң йағладьм ағыс нуртла а... (*Ург, 3*).

сәмуш үч бурчак: сәмуш атыз дәп үч муш атызнь айтәдәлә (*Ург, 7*).

сәрәк сийрәк: бу сәнар қошчымнъ қәңгәр учгьрәгьнә қаран сәрәк докьшман, дьйдъ йаңагы кьшъ (*Ург, 10*).

сәйрәмәк *Ург, Хив.* тояламоқ (бурун ҳақида).

сәйл *Ург, Манғ, Гура, Я—бәр.* сәйл: сәвәлләр дәрйә сәйляң кәләдъ әл хан (*Я—бәр, 2*).

сәйрә *Ург, Хив, Х—асп.* сира: қур: мән бьр сәйрә ейм-баш атыб бардъм тойыңа (*Ург, 10*).

сәйсәхана *Ург, Хив, Хиң.* отхона, молхона.

сәлә 1. қуң, мадор: сәләңгъ қатьраман (*Гура, 3*); сәпъ қарыйварьн, сәләм қаттъ (*Ург, 1*).

сәлә 2. *Гура, Манғ.* дока (юңа тури).

сәләв *Ург, 1.* — сәләв, сьмкә *Ург, Хив, Х—асп.* күк,

мовий, хаво ранг: сьмкә рән бәрәлгән еиш пәткь зтман гәлдъ, дө:ран сур-масам болмас (*Х—асп, 1*).

сьмьск шумшук.

сьньр *Хив, Ург, Хиң, 1.* томир, пәл: йййт атлаңгъ сьцьрнь кәсәнгъ (*Ург, 1*) 2. с гәл.

сьньрьк *Ург, Хив, Хиң.* миширик (бурун сүп).

сьпърмәк *Хиң, 6.* — сьйрмәк.

сьпърьнч *Гура, Я—бәр.* хороз (тегирмон) ушнн сууурадиган су-пурги.

сьпльк *Ург, Хив, Хиң.* аһлат.

сьпсә сууурги: илнә сьмаған сьчәң қуйрқына сьпсә бәләнтъ (*Ург, 1*).

сьп: *Ург, Хив, Хиң.* ~ сәлмак 2. әтмәк — сьпчикләв қарамок.

сьгыр *Ург, Хив, Хиң.* сьгир: бьзләнь сьгыр йортыжадан бәшқә отиң йемьйдъ, х-рам өгәң, бәжәга гәләнгъ гәрәк. йййдъ-дә: бақыраворәдъ (*Ург, 1*).

сьйлағангъ сьгыр вьләмә, сьйлағангъ—әнәк (*Хив, 1*); қуйрқьк—қумда ўсадиган бир тур үсимлик.

сьдърьм *Ург, Хив, Х—асп.* оқмоқ, жидираб оқмоқ. сур сәлмада сьдърьм ақъб дурьнтъ (*Х—асп, 3*).

сьзләмақ *Ург, Хив, Хиң.* сьзмоқ: сьзю оғримок: зирқирамоқ дьншым сьзләйитәр (*Ург, 1*).

сьзят ~ сув срдан сьзиб, новурга тьслаған сув: сьзят суна долыгъ әйкәш (*Ург, 3*).

сьяр *Гура, Манғ, Я—бәр.* — сьгыр.

сьйламақ нзәт қилмоқ, сьйламоқ: дәпчәң йерда бай сьйлай, дәпчмаған пердә дон сьйлай (*Хиң, 1*).

сьйрмақ сууурмоқ, сьдирмоқ, қийзәм, өйләнь сьйрьн қой (*Ург, 1*).

сьймақ *Гура, Я—бәр, Манғ.* Қил. сьгмоқ.

сьйнамақ сьзмоқ: сьйнамаған аты сьргьшан өтмә (*Хиң, 11*).

сьйпанмақ *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* сьйпанмоқ: су: докьнтъ, сьйпанмақа варамьс (*Ург, 1*).

сьйрақ *Манғ, Гура.* оёқиниң тиззадан қуйн кьсәңболлар).

сьйрық *Ург, Хив* узун ёлоч, таёк: бойъ сьйрықдъйи (*Ург, 1*).

сѣврѣлмақ сирпапмоқ; сѣврѣлѣп туштѣм (Гурл, 1).
сѣлапча Гурл, Манг, Я—ар. чи-лопчин.

сѣлмақ Хив, Хнқ, Ург, Шат. тилмоқ, стѣнь сѣлап, гѣммѣ пѣшѣр (Ург, 1).

сѣлу: Гурл, Манг, Барук. чирой-ли: пашшаны бѣр сѣлу: қъзѣ барѣкѣн (Бир, 2).

сѣмбѣрдамақ Гурл, 1. = сѣммѣр-дамақ.

сѣммѣрдамақ I. Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. жимирламоқ, тери орасида бир нарса юрганлай бѣлмоқ.

сѣммѣрдамақ II. Гурл, 1. мш-гилламоқ.

сѣмсѣм Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. эзма, серган; фикри сѣзѣ (одам).

сѣнық-сартық Ург, Хив. нохуш хабар, хунук хабар.

сѣннайтъ Ург, Хив, Хнқ. сур-пайити: қырқында сѣннайтъ волѣп, ѳлѣйѣндѣ чѣртѣсѣмѣ? (Хив, 1).

сѣндырақ Ург, Хив. оѳқ пайи: қопшъ сынырақыннан асадыла (Хив, 1).

сѣспайт хон амалдори (ѳеки) иланѣ зѣрѣннѣн, сѣспайтѣ қѣртѣн-нан қорқ (Хив, 1) сѣспайт қалтѣрар, ѳнақларъ шалтѣрар (Ург, 1). 2. гер-дайган, кѣскѣйган, магрур. 3. узоқ чѣзилладиган касал (туберкулѳѣз).

сѣпра супра сѣспралъ ѳйдѣ ант ичѣ (Хив, 1).

сѣспѣрмақ тозламоқ, артмоқ; чѣранъ шѣтѣсѣнъ сѣспѣрмасанызлап қапқара вол кетѣптѣ (Гурл, 1); бѣ-тыль сѣспѣр сѣлѣ мѣнѣн (Манг, 1).

сѣсргѣйа Ург, Хив, Х—асп. фой-ласиз кити; бахти қора: сѣсргѣйа кѣшѣпт хѣч кѣм сѣсгѣрѣмѣйлѣ (Хив, 1).

сѣсрѣқ Гурл, Манг. = сѣйрѣқ.
сѣсрѣнмақ Ург, Хив, озѣп кетмоқ: бала дѣм сѣсрѣнѣб геттѣ (Ург, 1).

сѣсрѣызмақ Ург, Хив, Хнқ. сир-қитмоқ: сувѣп сѣсрѣызѣб ал (Ург, 1). сѣсрѣлмақ Ург, Хив. тирсилламоқ; сѣсрѣрѣт ѳмжѣкѣ сѣсрѣлѣб дурѣптѣ (Ург, 1).

сѣтқа Ург, Хнқ. галвирнинг бир тури. будаинѣ сѣтқадан ѳтѣрѣп қой, жараза саламѣс (Хнқ, 4).

сѣтмақ Ург, Хив, 1. сиқмоқ; сит-моқ: кѣрѣк сѣтѣм (Ург, 3).

сѣтра Гурл, Манг. Я—бѣр. 1 фи-гура; 2. башара: хѣ сѣтрапа сѣпльк (башарапга ахлат) (Гурл, 1).

сѣчан Хив, Ург, Хнқ. сичқои: пѣпнѣ сѣтмаган сѣчан куйрѣкына ѳлѣк баглѣйлѣ (Ург, 1).

сѣчрамақ Ург, Хив, Хнқ. сачра-моқ: сува кѣсѣк ташасан, йѣзѣнѣ сѣчрѣйлѣб (Хнқ, 3).

сѣчман Ург, Хив, Х—асп. ун ошинѣг бир тури. қош қошмақ—барѣб гѣлмақ, арва қошмақ—сал-ланѣб йѣрѣмѣк. сѣчман сѣчмақ—жап чѣчмақ (Х—асп, 1); сѣчман ашѣ гакѣртѣрѣр (Ург, 1).

сѣбѣраймақ Манг, Қип. шумшай-моқ; уйаққа барасан, буйаққа баро-сан, сѣбарайѣб йѣргѣнѣ сѣнѣл (Қип, 2).

совмақ Хив, Хнқ. 1. ѳтказмоқ: отѣс хатѣп бѣр той совѣдѣ (Хнқ, 1). 2. тугатмоқ, охирига ѳтказмоқ.

совулмақ Хив, Хнқ. тамом бѣл-моқ: қаррѣ қыйѣ йасанѣча, той совулѣптѣ (Хив, 1).

созмақ Ург, Хив, Хнқ. чѣзмоқ; йѣрѣкѣм созѣлдѣ (оч бѣлдим) (Хив, 1).

соқы Ург, Хив, Хнқ, Шѳт. кели, ѳгир: соқыдан дѣнѣ чѣссѣ, дѣвнѣнѣ чѣшѣдѣ (Хив, 1). агачнѣ йамапѣ соқы. адамнѣ йамапѣ сопѣ (Шѳт, 5).

соқта Манг, Гурл. = сохта.

солқълдамақ Ург, Хив, Хнқ. пи-қилламоқ; хиқилламоқ, хиқ-хиқ ѳт-моқ: азанпан солқылдаб йеглаб ѳтѣ-рѣптѣ (Ург, 1). 2. енгилтақлик қил-моқ (қизларга исбатан).

солқым Ург, Хив, Хнқ. 1. бот, шпигил: йѣнѣмнѣ ужѣндѣ бѣр сол-қым үзѣм пѣрантѣ йолѣнда йанадѣ гѣзѣм, ... (Хнқ, 1); дернага ташадѣм бѣр солқым үзѣм, ѳрмѣйѣнѣ геттѣ гѣзѣ сѣзѣкѣм, қачан гѣсѣ шу вах гѣсѣн сѣзѣкѣм, башѣмнѣн салақа алтѣн йѣзѣкѣм (Ург, 1). 2. хиқ-хиқ; пиқ-пиқ (йигига исбатан).

сонламақ Гурл, Я—бѣр. тугатмоқ, тамом қилмоқ; тамом бѣлмоқ: қа-зувдѣ соқлап, шамѣратгайдѣн йѣп-да йатѣп, дагѣ ертѣсѣ қалага қайт-ѣк (Я—бѣр, 8). соңѣп сонла, онѣп ѳлла. сон сѣйлѣ (Гурл, 1).

сорыкмақ Ург, Хив, Хнқ. сѣриб-олмоқ: йер сорѣкыптѣ (Ург, 3); ер-тобига келибди, атѣзѣнѣ ахшам су-варѣдѣк азанача сорѣкыптѣ (Ург, 2).

сохта қимор йѣини, карта: бѣр гѣнѣ айзада атѣсѣ пашша вѣлѣн сохта ойнѣйлѣ (Ург, 14).

соргѣч 1. босма (промакашка); 2. елим.

соргѣчламақ Я—бѣр, 6. елимла-моқ.

со:гат Ург, Хив, Хнқ. со:га тор-тик: тѣрдѣ дурган галѣнѣ бѣр қатѣсан, йар-йар, атан вѣлѣн ѳнѣннѣ со:гатѣ-сан. йар-йар (Ург, 3).

со:қы Х—асп. 1=соқы.

сѣвмѣк Хив, Хнқ. Х—асп. сѣвмоқ: сѣвѣяннѣ сѣв (Хив, 1).

сѣвѣнмѣк Хив, Х—асп. сѣвѣнмоқ: қар йагдѣ дѣп сѣвѣлмақ, айазларѣ воладѣ, хожа гѣлдѣ дѣп сѣвѣмѣн, нѣйазларѣ воладѣ (Ург, 3) сѣвѣнѣ-рмѣк—сѣвѣнѣрмоқ: узақыппан сѣвѣ-тѣргѣй (доим хурсандчилик бѣлсин) (Ург, 1).

сѣвѣт Ург, Хив, Хнқ. тол (қора тол): инашу қара сѣвѣтнѣ тейнѣ барѣдѣм, пѣзѣмнѣн йѣтѣб гѣлдѣ (Ург, 1). ѳйпѣмдѣ гѣйпѣкѣм гѣлларѣ мейдѣ, ѳйпѣнѣ сурасан үргѣнч райѣ-нда, ѳлдѣндѣ сѣвѣт ва; салма бошѣ-нда (Ург, 2).

сѣйлѣмѣн Манг, Гурл, Я—бѣр. сѣзламоқ: сѣйлагѣлѣрѣ сѣккѣндѣй, йѣлпѣгѣлѣрѣ қаққапѣй (Гурл, 1); аз сѣйлѣ, кѣп оила (Я—бѣр, 6).

сѣл Ург, Хив, Хнқ. сѣл: етѣ сѣлѣ—гѣштнѣг сѣли; ѳкѣмпѣ гѣрѣп, жанѣма сѣл йѣвурдѣ (Хив, 1).

сѣль Гурл, 1.=сѣл.

сѣлѣнѣй Ург, Шѳт. Қ—кпр, Хнқ. 1. сѣлақ; 2. бѣшанг (одам); сѣлѣкѣ, ѳлѣпқич, фаргукча.

сѣлѣмѣк Хив, Ург, Хнқ, Х—асп. сѣзламоқ: кѣп сѣллѣма, аз сѣллѣйѣн йахшѣрақ, кѣп сѣллѣдѣм дейдѣ ба-шѣма тайақ (Хив, 1).

сѣлѣк Хив, 10.=сѣлѣк.

сѣлѣт Ург, Хив, Хнқ, Я—ар. суѣ-бат-чѣ: пана сѣлѣт хѣрам (Я—ар, 1).

сѣл Х—асп. =сѣл.

сувармақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. сѣвѣрмоқ: ѳжѣкнѣ йаптан сувар (Ург, 2).

сулгармақ Гурл, Манг. =сувар-мақ.

сувулмақ=совулмақ: бѣзлѣ бар-сақ, мѣлѣкѣ сувулганѣкѣн (Ург, 1).

суғнѣнѣм Я—бѣр, 1—суғнѣнѣм. суғнѣнѣм Ург, Хив, Х—асп, Хнқ. сиқим: хѣч вомаса бѣр, суқунѣм йѣ (Ург, 10).

суллаймақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. сулаймоқ; бѣшашмоқ, ҳолдан тоймоқ. сур Гурл, 1.=сур

суран сурон. қий-чув: кѣчѣнѣ су-раннѣ асманѣ чѣкѣб дуруптѣ (Хив, 1).

сусақ Ург, Хив, Хнқ. чѣмнѣ: кѣ-мпѣр итѣн сусақ вѣлѣн қарсѣтѣрѣб урѣптѣ (Хив, 5).

сузмақ Ург, 1.=совмақ.

сур Ург, Хив. қора кул терис-пнѣг аѣло навѣ: адылнан айпаяйп, исалпѣ бала сур папақнѣ сѣрѣ койѣб бѣр қара (Хив, 1).

су:сақ Х—асп, 1.=су:сақ.

сѣвѣнмѣк Ург, 1—сѣвѣнмѣк.

сѣзѣк Ург, Хив, Қ—кпр. сузагон: сѣзѣк сѣгѣр ѳкѣн, ѳкѣмлѣ ба:зар гѣнѣ сатжақ волѣб ѳтѣрѣптѣ (Ург, 1).

сѣзмѣ I. Х—асп, 1. друшлак (мис-дап қилнган човли).

сѣзмѣ II. паловнинг бир тури (суз-ма палов).

сѣй сув: кѣмлѣ қазар куйѣнѣ, кѣмлѣ ичѣр сѣйлѣнѣ (Хив, 4).

сѣймѣк Гурл, Манг, Я—бѣр. сѣвмоқ. яхши кѣрмоқ: сѣпѣ қайѣн-нап сѣйѣдѣкѣн, қолындѣ йувуп ке-лагой (Гурл, 1).

сѣйлѣн Гурл, Манг. тустовук, қирговул.

сѣйрѣмақ Гурл, Манг, Я—бар, Шѳт. судрамоқ: нѣртық кѣвшу сѣй-рѣйѣн, агѣзда йѣрѣп куйрѣйѣн қай-пана сѣйна бѣр салам (Шѳт, 9).

сѣлѣкѣй Гурл, 1.=сѣлѣкѣй.

сѣлѣкѣт Хив, Х—асп. қобиллѣт, укув: бу кѣшѣнѣ хѣш нѣссѣйѣ сѣлѣ-кѣтѣ йѣк (Хив, 1).

сѣлгѣ Хив, Ург, Хнқ. сочѣк.

сѣлгѣн Ург, Хнқ. қирговул (=сѣйлѣн).

сѣйлѣн Хив, Х—асп.=сѣлгѣн.

сѣллѣмпай Ург, Хив, Шѳт. лан-давур; судралиб хѣракат қиладиган.

4 тәблә *Х* — *асп.* 7. тизгин; вожжи. тәван *Хиң.* 6. — тәмән.

тәвлә I. *Хиң.* 1. = тәблә тәвлә II. чўлларда кўниб ўтиш учун қурилган якка уй, бостирма: ағыстан бый тәвлә гөрйидь (*Хиң.* 3). тәвльг *Гурл.* *Манғ.* уйнинг тепасидан ёруғ тушиб турниши учун қўйилган тешик.

тәк *Гурл.* *Я* — *бэр.* = тақ. тәкә I. *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х* — *асп.* 1. ёстиқ, ухы ухынъ тәкәсь (*Ург.* 9); башнъ тәкәйә дейсә, худа дйдоғылладан ву (*Хив.* 1). дерйашн бойънда биргәнә ҳәккә, рейсьн атында бахмалдан тәкә... (*Х* — *асп.* 3). 2. Устун тегига кўйиллаган тош ёки ёғоч (катта биноларда тәкә жуда нақшли килиб ишланади).

тәкә II. *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х* — *асп.* така (эчки); ~ таймас — тек турмас, бир ерда тинч ўтирмайдиган.

тәкә III. турман уруғларидан бири; ~ *нәмәт* — гулдор кигиз; ~ *ғалә* — гиламнинг ағло нани.

4 тәкәнә *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х* — *асп.* дока; дока румол: бошъма салғанъм ель тәкәнә йа:ръм дәп йўрйәнъм галат экәнә... (*Ург.* 3); әр-хатъннъ гуръшъ — тәкәнәнъ куръшъ (*Хив.* 7).

тәкберьдә *Гурл.* 3. = дәивәрдә. тәки:з *Ург.* *Хив.* *Хиң.* текис, бир тегда: бъ йъл говачала тәки:з гәкәрьпт (*Ург.* 10). тәки:з йолдан йўрйәләкән бу машън (*Хиң.* 7).

тәкйәмәт *Гурл.* 1. кийгизвиңг кичик турн.

тәкйәнәнәнт *Х* — *асп.* 1. = тәкә нәмәт.

тәл *Хив.* 1. = тел.

4 тәләк болохона; том тепасига қурилган омор: дос генәштә, душман тәләктә бълънәдъ (*Ург.* 1); өзвәк жүйәннъ башнънъ алыб, тәләкәнә дөкьпт (*Ург.* 8).

4 тәлвә кўра: ййьт дейән тәлвәдәйь ат волар, қййзиғ гөрсә, йанъб дурған от волар (*Ург.* 10).

тәмән *Ург.* *Хив.* *Шат.* *Гурл.* жуволдиз; *тәмәнчә* — ниначи (каттаси).

тәммә *Ург.* *Хив.* тамба: әммә-әммә, ешькә *тәмлә* (*Хив.* 1).

тәнәскүр *Ург.* *Хив.* олхўрисимон мева.

тәндьрчә *Ург.* *Хив.* *Хиң.* 1. иснадиган махсус ўчоқча (уй ўртасига қуриб, чўғ солиб қўядилар): 2. ўчоқнинг, печниг олди.

тәннә: в *К* — *кпр.* 9. зовур устига қурилган нов. 2. бурўн тешиги.

тәннәк *Ург.* *Хив.* *Хиң.* тәррак. базара вййам әрък, чьйә тәннәк чьдъптъ (*Ург.* 1).

тәнть *Ург.* *Х* — *асп.* анқов, гўл: тәнть баладан тайақ йер (*Ург.* 1).

тәнтьй *Хив.* 1. = тәнть.

тәнтьрәмәк *Ург.* *Хив.* гандирак-ламоқ; долсиланмоқ; ўзини йўқотмоқ: гейатър салланъп көчә йўзындә, йа:рнъ гөръп, тәптрәдъм, чьқалла (*Хив.* 1).

тәннә *Ург.* *Хив.* *Х* — *асп.* *Хиң.* 1. танга (20 тийит); 2. пул: мән идирага гейәнъмън баизъ пьтә тәннә алжақ әдъм, қасърам гәлмьйн дуръптъ (*Хив.* 5).

тәп *Ург.* 13. допра, чилдирма,

тәппә *Гурл.* 13. = дөпмә.

тәппәк *Гурл.* 2. 3. дөпмәк.

тәнсәймәк *Ург.* *Хив.* қуримоқ; қакрамоқ. агъзм тәпсәйб дуръптъ (*Хив.* 1).

тәпсармәк *Х* — *асп.* *Я* — *ар.* ташна бўламоқ, чўлламоқ; 2. = тәпсәймәк.

4 тәрвәнмәк қимирламоқ, тебранмоқ: шамал вомаца, агачнъ башъ тәрвәнмьйдъ (*К* — *кпр.* 3).

тәрькмәк *Хив.* *Х* — *асп.* *К* — *кпр.* 1. қийналмоқ: 2. хафа бўлмоқ: беча: ранъ гөръл, тәрькьб геттъм (*К* — *кпр.* 3). (бечорани кўриб хафа бўлдим).

4 тәсил *Манғ.* *Гурл.* соғлик, тоб; маза, кайф: тәсьльм йўқ *Гурл.* 1 — тобим йўқ.

тәсьрь *Ург.* *Хив.* *Хиң.* = тәсьл. тәшкәрмән *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х* — *асп.* текширмоқ.

тә: ләнмәк тахланмоқ: шайъ көрпә тә: лангән, төр сәнъкә йа:р-йар... (*Ург.* 3).

тәзәкь *Гурл.* 1. = тәззәкь.

тейдән яширин: ағам бълмәсьн дәп тейдән баръштық, баръшқан йелләръм йадъма чўштъ (*Хиң.* 4).

тейдъ *Ург.* *Х* — *асп.* пийма, кигиз

этик: аяқында қызъл тейдъ—ақ әдък, сьз өткәдә бьс қанъда дурнәдък... (*Хив.* 1).

тейьп *Хив.* *Хиң.* *Х* — *асп.* табиб, доктор: тейьп тейьп әмас, дәрнъ чаккән тейьл (*Ург.* 1).

тел далда: тентакка тел бер, қолна бел бер (*Гурл.* 1).

тетаймак улғаймоқ, вояга етмоқ: тәрбьйә тән өстьрәдъ, дейәндьйп, сьгырнъ баласа: м рас тетайьптъ (*Ург.* 11).

тәззәкь *Гурл.* *Я* — *бэр.* = ди:з.

тәззәкь сержақ; сал парсага аччиги чиқадиган киши: керъм тәззәкь бала (*Хиң.* 11).

тәйдән *Гурл.* 1. = тейдән.

тәйьп *Ург.* 1. = тейьп.

тәймәк *Гурл.* *Манғ.* *Я* — *бэр.* = дөймәк.

тәкәч *Манғ.* *Гурл.* *Я* — *бэр.* = түкәч.

тәнньрләмәк *Ург.* *Хив.* *Хиң.* днп-ғирламоқ. (создан чиққан овоз).

тәп *Гурл.* 3. = ди:в.

ти: р *Ург.* *Хив.* *Хиң.* Шат. келчик.

тәсьнмәк *Я* — *ар.* 1. сесканмоқ, чўчимоқ, кўрқмоқ.

тәйпәк *Хив.* *Гурл.* *Хиң.* бирор предметнинг табиий формасининг ўзгаритпи (кириш, силанқлаш, хирпалаш): тәйпәк ашық — хирна ошиқ.

тәкър *Гурл.* 4. = қытър.

тәкқын *Ург.* *Хив.* пробка.

тәмақ *Манғ.* 2. юнг ёки ишдан қилинган бош кийими (қишки).

гәнъмақ *Гурл.* 3. = дунъмақ.

тәръмсақ *Гурл.* 3. тирнқоқ.

тәрпәк *Гурл.* *Манғ.* *Я* — *бэр.*

дәннақ

тәртьм *Ург.* *Хиң.* жимжит: уннан кьйән тәртьм болдъ (*Ург.* 6).

товшан *Ург.* *Хив.* *Х* — *асп.* товушқон: дағ товшансәз олмас, ел ровшансәз олмас (*Х* — *асп.* 5).

тоғай тўқай: бьрйәдә мана ертәл тоғайа варақан, дөдъ (*Хиң.* 3). тоғайнъ елдьндөдъ бьзләнъ ей (*Ург.* 3).

тоғалақ *Хив.* *Ург.* *К* — *кпр.* *Я* — *ар.* юмалоқ, баръп қараса, рас дөрт тоғалақ йъмъртадьйп олтън йатъпгәкән. (*Я* — *ар.* 7). дерйәнъ бойън-

да бьр гүжүм гөрьнәп, бу гүжүм тоғалақ воған (*К* — *кпр.* 3).

тоғанақ *Хив.* 1. 1. бўялган теринн чўзиш ва текислаш учун қўлланадиган асбоб; 2. ўтинчиларнинг илмоғи. тозмақ 1. эскирмоқ; 2. тарқалмоқ. пароканда бўлмоқ.

тойльық тўёла: тойга нень тойльық етып апардън? (*Гурл.* 5).

тоқыртқа *Гурл.* *Я* — *бэр.* = тоқытка.

4 тоқытқа *Ург.* *Хив.* *Хиң.* қувур, омор: тәлкәнъ тоқытқадан гьрзъьб, үзъ тоқытқанъ дькьб, бағванъ: дәп қышқырадъ (*Хив.* 3). әпәндъ қараса, и: тлә бағнъ тоқытқасънп. кө: ләб дурған экән (*Ург.* 1).

томазан 1. қўнгиз: эшәкынь йўрьшьнъ алғый, томазаниъ йўрьшьдьйн (*Ург.* 3); 2. Шат. 4. пашшанин бир тури.

томалақ *Хив.* 1. юмалоқ.

томъртқа *Х* — *асп.* 5. = тоқытқа.

4 томмық тўнка: гўнь вьлән тоғайда томмық чьқардық (*Ург.* 3). қаранла-қаранла, гәлгәм болмасън, томмықа сүннькьб өлгән болмасън (*Ург.* 11). томмықлык — тўнкалик (тўнка кўп жой). эшәкьд томмықлыктан өтып қачъб барйатър (*Хив.* 3).

томпай *Хив.* *Ург.* *Хиң.* қора молниниғ ошиғи.

томпақ *Х* — *асп.* 1. = томпай.

топ *Гурл.* *Манғ.* муз, ях.

тонғыр *Ург.* *Гурл.* *Хиң.* ёг идиши (тунукадан).

тоңғыртқа *К* — *кпр.* 3. — тоқытқа.

тоцмақ *Гурл.* *Манғ.* *Я* — *бэр.* совқотмоқ.

топпат *Хив.* *Ург.* иссиқ шамол; иссиқ кун: бүйүн ҳова топпат волдъ (*Хив.* 1).

топпъ ёш болаларнинг бош кийми (кулоқ шаклида бўлиб, пахта солинади).

топлъм *Ург.* *Хив.* *Х* — *асп.* тикилинч, бирор предметнинг (мас. одамнинг) бир ерга тўпланиши. базар дъм топлъм (*Хив.* 1).

топълмақ хужум қилмоқ, ташланмоқ. душмана топълдық (*Хив.* 1).

тор *Гурл. Манг. Я — бэр.* 1. ов турк; 2. дераза пәрдаси; 3. түрик (от раңги).

торқа *Ург. 1. = тотра.*

торкылдамақ *Ург. Хив. Шат.* тарақдамақ, тарақ-тарақ қилмоқ: эәк гыйса, торкылдар, хәр гәһьдә хәк-қылдар (*Хив. 1*).

торрық *Ург. Хив.* илһинг потекис жойи, йўгон-пнғичка жойи: ийьргәп пахыһнъ хәммәсә *торрық* әкән (те-кис эмәс әкән) (*Ург. 13*).

торсаймақ *Х — асп. К — кпр.* зўр кайгуга туһмоқ, ортиқ қийвалмоқ: атастың малһнъ бөлжәк адамһнъ муһча торсайапәрмәсән сән (*Х — асп. 14*).

торсық бўрсиқ: бағалар *торсық* уйасына тайақ суғыптылар, *торсық* уйасынап чғыпты (*Я бэр. 6*).

тосалаң *Ург. Хив. Хнқ.* сержаҳл; сиркаси сув кўтармайднған.

тосаланимақ життан итмоқ; қарлапмоқ: пай йамап хатһн дағып, сәл гәһә: м тосаланилаб йўрьидь (*Хнқ. 1*).

тошпаң *Манг. Гурл. Қип.* обрәз. қараса, мәрәмһнъ хайалъ *тошпаңда* су:ға чүмһльп турғапәкәп (*Манг. 3*).

тошшъ *Ург. Хив. Хнқ.* обрәз. төбә *Гурл. 3. 4. = дәнә.*

төбәләш *Гурл. 3, 4. = дәпәләш.*

төгәнәк *К — кпр. 9. = тоғалақ.*

төгһш *Гурл. Я — бэр. = дөкһн.*

төзмәк *Гурл. Я — бэр. = дөзмәк.*

төлә *Гурл. 3. 1. = дөлә.*

төмәп *Гурл. 2. паст, қуйи.*

төһльк *Гурл. 3. = дү:һнқ.*

төшәк *Манг. Гурл. Я — бэр.* тү-шәк.

тө: жьм *Ург. Хив. ~ әтмәк — йиғ-*моқ жамламоқ; тахт қилиб қуймоқ: той харажатларһнъ *тө: жьм* әтһп-мь? (*Хив. 1*).

тув тоб: йер *тува* гәһьб дурһнғы (*Ург. 1*).

туарама *Манг. 1.* овқатһннғ турп. (жўхори майдаланиб, гўшт, савзи, пнз аралаштириб пиширилади).

тулоқ *Ург. Хив. Хнқ.* қопқон, гуйһмақ тһнмоқ: көзһм *түһнғдә* (*Гурл. 1*).

туйнақ *Гурл. 3.* терп қираднған асбоб.

тулп *Гурл. 4.* сохта буюқ, тулуп, турум әшикһн бўсағаға бәнд қи-либ тураднған ёғоч.

турғыш *Ург. Хив. Хнқ. 1.* пор-дон: дө: чә *турғыш* әкән йеб бәлмә-дһм (*Хив. 1*). 2. туһг. дағал; тили смон: бу адам *турғыш* адам, нә: тө-сән вупъ виләш сәлләһп? (*Ург. 1*).

тута: һық *Хнқ. 11. = түтәнәк.*

тутаһтһрық *Хив, Ург. Хнқ.* ту-таһтһриқ.

тутуқ *Ург. Хив, Х — асп.* дераза пәрдаси. 2. хира, ярип қоронғи.

тухум уруғ (дон): хәр гүп мән иккә йектәр йерә *тухум* сәпһм (*Хнқ. 2*).

тушоха *Ург. 14.* айри (икки шоқ-лиси).

ту:ланмоқ ғазабланмоқ, ачынлан-моқ: нә: маңа ту:лантәб қарһйсәп? (*Ург. 1*).

ту:т *Ург. Хив. Хнқ. Х — асп.* тут (дарахт): оглан қыстанар, *ту:т* вах-тһнда пьшәр (*Хив. 1*).

түзүп *Гурл. 1. = дүзһй.*

түй *Ург. Хив.* тук: хопһ сәмьз йа:ғъ йоқ, дәрһсә калып, түйь йоқ (*Хив. 1*) (топһшмоқ: тарвуз).

түймә *Манг. Гурл. = дүймә.*

түймәк *Гурл. Манг. Я — бэр. = дөп-мән.*

түкәнмәк *Хив, Ург.* тамом бўл-моқ: пьһазһнъ шуһча йебдурһпмъз, түкәнһнйль бу сьра (*Ург. 10*).

түкәч *Ург. Хив, Хнқ, Х — асп.* чакһч

түлп *Я — ар. 1.* турп.

түмән *Ург. Хив. Хнқ. 1.* туман, пастлик; 2. күп (санок).

түмпәк *Ург. Хив, Гурл.* кичик тепәлик: хыйпада түмпәк көп (*Ург. 1*).

түмчә чойдһш, сув қайпайднған қумгон (мисдан); *шорва түмча* шўр-ва иһшириладнған қумгон.

гүнәкә *Ург. 13. = түпкә.*

түпкә *Ург. Х — асп. Манг. Гурл.* тунукадап ясалған чирок, жинчирок.

түпһйн *Хив, Бет.* у кунн, анаһн кунн. ри: с түпһйн пәйә п:шә чәк-мәдһн дәп маңа сөктә (*Хив. 4*).

түпмәк *К — кпр. 2. = дүпмәк.*

түн мисдан ясалған сүп иһши, кўза. бьзләһн өйлә су:һн көп яладо-вуп ултә түн па: (*Хив. 1*).

түңкь *Ург. Хив.* түңка.

түңһь *Х — асп. 1. = түңкь.*

түңлүк *Гурл. 6. = дү:пкь.*

түңчә чойдһш, қумгон: ейваһтһма гүл әкәмән көлчәләб гүллөрһмә су: саламан түңчәләб (*Хнқ. 1*).

түрмә *Хив. Ург, Х — асп.* ипақлап түңпаған соқоқсимон рўмоқ; *түрмә* пәти рўмоһнннғ бир туря.

түррә *Ург, Хив.* дарра (үйһнда): ултә ромалпъ еһп, түррә әтәдһлә (*Хив. 1*).

түтүк *Гурл. Манг. = дүдүк*

увва кһшлөк: азад қышлақ сөһ-тһһн шөкь-үч уввасһнъ су: йығыб гөтһпты (*Хнқ. 1*).

увуз *Гурл. Я — бэр. = овуз.*

увпақ *Гурл. Я — бэр. = у: һық.*

увулмақ *Ург. Гурл. Хив.* яралан-моқ (еш болаларһнннғ оғзига яра чик-моқ): шертһбайһнъ авъз *увульһтә* (*Гурл. 1*).

узақ *Гурл. Ург. Хив, Хнқ. 1.* узок 2. сил қасалп.

узақламақ *Ург. Хив, Хнқ, Х — асп.* кечпкмоқ, кочга қолмоқ:

узга: м *Хив. 1.* чўзһш, кечпкп-риш (бир иһшн атайлаб чўзһш):

узғапмақ *Хив, Ург, Хнқ.* чўзмоқ, атайлаб бир иһшн кечпкпирмоқ.

узһй: *Ург. Хив, узуп; узһйнәсақ —*

узунчоқ.

узһнсә *Хив, Ург, Хнқ.* узунасп.

уйағ уһгоқ: ху адам бьр гүһь сьһмақ үчүн *уйағ* йатһлтә (*Хив. 1*).

уйанмақ уйғонмоқ: чәккә йап бо-йһнда ту:ланар илан, сә:рлә бара-ман, ухыһнап уйан (*Ург. 3*).

уйьтмақ уһутмоқ (қатик ҳәқида): сүтһ *уйьтсақ* қатық поладь (*Ург. 1*); кәһпәр гөчһсьһн савьп, қатһк уйь-тадъ (*Манг. 1*).

уймақ *Хив, Ург, Х — асп. 1.* эр-ганмоқ; 2. буйсунмоқ; иқһидә қп-моқ: имам қалып, адамла әһәндһйә *уйадьла* (*Ург. 1*).

уйһнанмақ *Ург, Гурл.* пвирснмоқ, иһиллаб иһ қилмоқ.

ул *Гурл, Манг, Я — бэр.* үғһл:

түршәк *Ург, Хив. Хнқ, Х — асп.* аччик; нордон: чьйә йевәдһм, *тур-шәк* әкән, дн: шьмһн қаманһтәрдь (*Хив. 1*).

түтә ғалтәк, ип ғалтәк: төкчәдөһй *түтәһн* пахы қанъ, йа:р-йәр, чьқа-доғуп бькәһн сәпһ қанъ, йа:р-йәр (*Хнқ. 2*).

түтәнәк *Ург, Х — асп.* тут қоқа-днған чодир: йолдаш, *түтә-һкһн* әп-кә, ту:т йақһш пьһпһтә *Ург, 1*).

түтәһкь *Хив, 1. = түтәнәк.*

түфльк *Ург. Хив, Шат.* тупурик.

У

қадһм вахта бьр бованһн бьр улъ боладъ (*Я — бэр. 6*).

улақма *Ург. Хив.* лақма, хәр кнп-һннғ сўзига кириб кетавераднған (кншн).

улақмақ *Ург, Хив.* шуурсиз, тўғ-ри келған ердә кезиб юрмоқ; тенти-рамоқ.

улғар *Ург, Хив, К — кпр.* парғама (бир қиш кўмилған ток новдаси); ток новдасиһн кўмиб, иккпчн бир ердап чикәриб үстприш.

улқаймақ *Гурл. Я — бэр, Манг. =*

уллаймақ

— улқан *Гурл. Я — бэр, Манг, Қип.*

катта; улғ, азамат.

уллаймақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* улғаймоқ, каттаймоқ.

улль улуг; катта ёшдағи (одам):

улльһн уйаласъ гәсә, кьчьйә дейәдъ (*Хив. 1*).

улль гәмә қассә йа: на йўрһсә, кьчһсә: м шу пә: на йўрьидь (*Х — асп. 1*).

баш *улльсә* — дө: ләт, айкақ *улльсә* — ме: нат (*Ург. 1*).

улльвълап *Ург, Хив, Хнқ.* катта-ғһна: әкәмһн баласә: м *улльвълап* бо-льһнғы (*Ург. 1*).

умма *Ург, Хив.* сув (еш болалар пстплоһн).

уммақ *Ург, Хив.* умид қилмоқ; тама қилмоқ.

упақһн *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*

уножин (хали туғмаған снптр): упа-жһн гөзһһн сүзәһпһчә, бьқа йьпһн үзһмьидь (*Х — асп. 1*).

уна: шъ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. угра, суюқ хамир овқат. рейсьсь хатънъ хаста дьйдьлэ, у: нашъ кэсмэкэ уста дьйдьлэ, у: нашънъ узьйн-узьйн кэсэдъ, ахшамъннан мейманхана гээздъ (*Хив, 1*).

унда *Хив, Ург, Хнқ, 1*. гуруч май-даси; *бурүнч ундасъ* — оқшоқ.

уннъйн *Ург, Хнқ, Х* — асп. ундай: мэн сьра уннъйн ки: на герьённьм йоқэдъ (*Х* — асп, 15).

ура *Гурл, Я* — бэр. = урь.

урва *Ург, Хив, Хнқ*. урпоқ (уннинг супрада қолгани).

уръ *Ург, Хив, Хнқ*. ўра: бьй *уръ*, бьй *урьнъ* дешьндэ миң *уръ* (*Хив, 2*). (топишмоқ: ўймақ — ангишвана)

урпа *Гурл, Я* — бэр. = урва.

урув *Я* — бэр, 3 = у:р.

уста *Ург, Хив*. уста; *уствагича* — устанинг хотини (устанинг хотини шоғирдагэ уствагича бўлади).

усул *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. 1. мақомлар ўлчови; 2. мақом (музыка истилоҳи); 3. йул, усул, уқув; ду:з сорамақа ағыз гарэк, сьрка сорамақа — *усул* (*Хив, 1*). *усуалық* уқув; усталик: көпър йаманкэн. *усуалық* вьлэн арванъ өтърдым (*Хив, 2*).

усын *Хив, 9* = осын.

утақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ютагон (ўйинда ютиб олувчи).

утиқур *Я* — бэр, 3 = утақ.

утмақ ютмоқ: вахтаң, утсан, бахтаң утасан (*Хив, 4*); бьй маман зайтъм оммын мэнат утупмъш (*Хнқ, 1*); утъзмақ — ютқизмоқ (ўйинда):

учақ *Ург, Хив, Хнқ*. учагон.

учам *Ург, Хив, Х* — асп. севинч, шодлик.

учамламоқ *Ург, Хив*. ортиқ севинмоқ, шодланмоқ.

ухъ *Гурл, Манг, Қипч.* = уху; хелъ бьзлэрдьн куртъмъз йана ухъдан турдъ (*Гурл, 3*).

уху *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уйқу: йүрэкьмнэн айна урдъ ач индъ, уху мөнпэн мазалъмъ, геч индъ (*Ург, 8*). уху балдан мазалъ; уху ухунъ такась (*Хив, 1*).

ухуль-уйағлъ чала уйқудаги (киши).

ушақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. *К* — кпр. 1. ушоқ, майда, кичкина: ~ павала, бу *ушақ* нень баласъ? (*К* — кпр, 9). ~ бэрэк — чучвара: сон бьзлэра эвал асма шорва, сон *ушақ бэрэк*, гейннпэн палав қойъл, тойа жуваб бэръб узаттъла (*Ург, 1*); ~ гөз — майда кўзли галвир; майда элак: эннъ, сьлэдэ *ушақ гөз* ва: мъ, у: п и: рьрақ экэн? (*Я* — ар, 2). ~ со: да — чакана савдо.

ушақ-тушак майда-чуйда: гали: ннъ та: кына сепълийэн ши: ра-шөрвэт-ледэн тойа гейэн хотъллара, *ушақ-тушак* баллара белэштъръб бэрдълэ (*Ург, 1*).

ушатмақ *Ург, Хив*. майдаламоқ.

ушук *Ург, Хив, Хнқ*. сонук, ушук. ми: вэлэнь *ушук* урдъ (*Ург, 3*).

у:ғ *Ург, Хив, Хнқ*. ўқ (ўтопнинг керагасиши чангароққа бириктириб турадиган узун ёғоч).

у:з *Гурл, 1* = овуз.

у:п *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уи (бугдой уни).

у:нық ушоқ, нанны *у:ныкы* — пон ушори.

у:р *Ург, Хив*. томон; йўналиш; өйышь *у:рь* пө:рдэ? (*Хип, 1*). 2. жўн: *у:рь* вьлэн гөппър (*Х* — асп, 1).

у:рт лунж: уна: шъ а: ша кэлэнтар *у:ртыңнан* урьб өтэр (*Ург, 1*). *у:ртым* — қултум: бьр у:ртым су: (*Ург, 1*) — бир қултум сув.

у:ч *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уч (бирор предметнинг учи): шамал юмаса, ағачын *у:жъ* дөрпәнмьйдъ (*Х* — асп, 7). иннэм *у:жъ* сьндъ дөп, сөктън энэм, йа: р-йар... (*Ург, 3*); *у:жъ-қыръ йоқ* *Ург, 1*. боши-кети йўк.

у:шмақ қотмоқ; уюшмоқ: қаранъ өйдэ қан *у:шар* (*Ург, 2*) (топишмоқ: қатик). *айақым у:штъ* (*Ург, 1*). — оёғим уюшди.

У

үвэрмак юбормоқ: йорънжаға ат *үвэрдьм* йесьн дөп мен экэмэ хат *үвэрдьм* гэсьн деп (*Хнқ, 4*).

үгүм уюм, уйма; хирмон; гарам. пахта *үгүм* болъп йатъптъ (*Хнқ, 11*).

үз 1. узмақ феълидан буйруқ; 2. ўз (олмош): мэн *үзъм* батър йьйьт, қагазанъ зордан йьртөмен... (*Хив, 1*). *үзъм* болъм, сана пэ ва: ? (*Хив, 6*).

үзатмақ *Ург, Хив*. тузатмоқ; *үзаттърмак* — тузаттирмоқ: зүлпайъм отьрян йернпэн баланъ өйьнэчэллэ йер тейннэн йол *үзаттърды* (*Ург, 1*). үзэләнмәк *Ург, 13* = өзэләнмәк. үйгәләк *Я* — бэр, *Тшв, 3*. жува (кичик ўқлов).

үйрәтмәк *Гурл, Манг, Я* — бэр. ўргатмоқ: бона өз ұлынъ базарчълыққа үйрәтптъ (*Хнқ, 6*).

үйрәндык *Гурл, Я* — бэр. = өврьндъ.

үйнъжык йигирилган ипнинг юмалок қилиб ўраб қуйилгани.

үнь *Гурл, Я* — бэр, *Берун*. муз ййини (сув олиш ёки балиқ тутиш учун ййилган муз — прорубъ).

үлүш ~ чакмак (*Ург, Хив*) — улашмоқ; тўйда хотинларга хисса бермоқ.

үмүр днм: күн дьм *үмүр* болватър (*Гурл, 3*).

үнгьлмәк тикилмоқ: не маца *үнгьль* қаръйсан? (*Гурл, 1*)

үнүс умид, истак, орзу: үнүсидъ өртъб турубмидьн? (*Гурл, 9*).

үпүрль-чүпүрль *Хнқ, 1*. — ивьрль-чвьвьрль.

үрйәнмән *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ўрганмоқ: авәлләр *үрйәндым* да: йъм дәмәкэ индъ уйаламан йа: рьм дәмәкэ (*Х* — асп, 1); қоуншь қоуншьдан е:р турмақиъ үрйәнптъ (*Хнқ, 2*);

машъичълықнъ үрйәнсә воладәкән (*Хив, 1*).

үркмәк хуркмоқ; *үркъзмәк* — хуркитмоқ: кәльн өң йаманъ көпърн тейшлэ йатъп, ат үркъзәдъ (*Х* — асп, 1). мен не, сеньн бөдәпандъ үркъзәммә ахър? (*Ург, 4*).

үрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. хурмоқ; вовилламоқ: вула вьлән не и: шьп ва: үзларъ итъйн *урьн* қаланәрәдълэ (*Хив, 11*); ит *үрәдъ*, карван өтәдъ, дөйәлэ (*Ург, 1*).

үртүң *Гурл, Я* — бэр. = өртый. үстәм *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. голиб, устин; *үстәм чыхтъ* (*Ург, 1*). голиб чикан.

үстәмәк *Ург, Хив, Х* — асп. орттирмоқ, кўпайтирмоқ.

үтмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. толмоқ, тозаламоқ (товуқнинг патини, калланинг юнгини ва бошқалар); кирмоқ, куйдирмоқ: сәнь үткән пәрйи мән ки: сөмдэ (*Х* — асп, 14).

үткн *Гурл, Я* — бэр. = үттък; үткъ чьқмоқ *Ург, Хив, Х* — асп. эскирмоқ.

үттък *Ург, Хив, Хнқ*. дазмол (утиг): чьқан, *үттък* васжақ восан, манатм айт, гөйнәкьмэ бастъб алъйн (*Ург, 1*).

үфләмәк пуфламоқ: ағзъ пышкән қатыкнъ *үфләб* ичәдъ (*Хнқ, 1*).

үчәк том: чьқан, индъ рамазан айтъб гәлсәлэ, *үчәкдә* дуръп, бапларьннан су: куйамъс (*Хив, 4*); *үчәктән* о: дьн алъп чүшәмән дөп, тас өлвәдъм (*Ург, 1*). *үчәкә* чьқвәдъм айнь гөрмәкэ, айпъ ба: насъ йа: рнъ гөрмәкэ (*Хнқ, 1*).

үшүмәк *Ург, Хив, Хнқ*. совқотмоқ: ахшам үчәкә чькыб йатъвәдък, азмаз *үшүдък* (*Хив, 5*).

Х

хаванда қовун осадиган махсус хода.

хавардан *Ург, Хив, Хнқ, Бгт*. хабардор: өйдән хавардан бол, мән атъза геттъм (*Бгт, 1*).

хада 1. таёк: осын бьр узьйн хаданъ шейтана вәрптъ (*Ург, 8*). 2. дарахтнинг тўғри шохи.

хадък *Ург, Хив, Хнқ*. ташвиш; ~ вәрмәк — халақит бермақ: сөлләшьб.

дурғанда *хадьк* бәрды мана (*Ург. 1*).
 хадим *Ург. Хив. Хық.* дастурхончи: *хадимль* иш хайтрьл воладь (*Хив. 1*); сөн елагн *хадимьсан*, мана бьр гәцәш вәр (*Ург. 1*).
 халақа *Гурл. Манг. Я—бэр.* рү-молнишг бир тури (хотинилар лачак устидан ураб, орқага ташлаб кўядилар).

халпа *отин*, аёл бахши.

халта *қоп, халтача, халта* арвань кўлләрн *халтаға* салады: ешәкә йүкпә гетәд (*Ург. 1*); *хамала Гурл. Я—бэр.* хамон, хали ҳам: *хамала* келмәдмә режәб-бай? (*Гурл. 9*).

хамма 1. тегирмонда ун тушадиган жой; хампа; 2 тобига келтирилган лой; 3. қолунниг бир тури.

хандақч *Ург. Хив. Хық.* лойчи: оғлм бьзләйтм бий хандақч *җочақ* йыйт гарәк (*Хық. 3*).

ханназъл *Хив. 1.* касалниг бир тури (оқма касали).

хапавәнт *Хық. Х—асп.* аёллар безаги.

хараватъ 1. *қулноқ*; 2. сахий, қўли очлқ, ҳотамтоб; 3. чапани.

хараз тегирмон (этак қўшилади): аням күм бойъ харазда ун чьғардъ (*Шат. 2*). бечаранъ *харазъ* жуваздыйн одъ (*Хив. 1*).

харасман тегирмончи. мәдри: мбайла *харасманчълық* әтп. ун сатқалла (*Хық. 1*).

харивъ *Ург. Хив. Хық.* тарвуз йолда барйатърган вахта бьрәв бьр *харивъ* алъб гәлйатърәкәп (*Хив. 4*).

хатар *Ург. Хив. Хық. Х—асп.* қатор: хатар-хатар айналадан қаръйман, сөнъ хатын поштачъдан соръйман. (*Ург. 1*).

хатънән *Ург. Хив. Хық.* хезалак, хотинчални.

хаша кал, тақир кал; шига кал: йоқ, энә, мән *хаша кәлә* шәгът воламан" дәнть уллъ оғлъ (*Хив. 1*).

хашрәт *Ург. Гурл. Я—бэр.* хашарот: бу йыл ағъалара дым көп *хашрәт* түшйатър (*Ург. 3*).

хылт ~ *чықармақ* — енгп демәк; дам чықармоқ: мын гәп айтсанам хылтъ чықармъйдъ (*Хив. 1*).

хылтърлык қитмирилиқ; айбәрилиқ;

қувалиқ: мән *хылтърлык* әтп, қалампъ ашақа ташаб йәрдым (*Хив. 4*). хыр хира, ўтмас: орақ диншъ *хыр* волдъ (*Хив. 1*) хырымқәтмә (*Ург. 3*). хырын *Хық. Х—асп.* отиниг баш асбоби (юган, чилвир, тизгни).

хыръық *Ург. Хив. Хық. Х—асп.* уйиш, тўплан: куншъ *хыръық* әттък *Ург. 3.* (қолунни йиғиб, навларга ажратдиқ).

хырт-пърт *Х—асп. Хық.* чала-чулпа, енгил-елли.

хыс-хыс *Хив. Ург.* товуши қисик, тез-тез нафас олувчи.

хытърдамақ қитишламоқ: сьчан-дыйн хытърдама көп (*Хив. 4*).

хожъы 1. хўжазода, бойвачча (эски; 2 олифта; чапани: бу *хожъык* оғлап йәрмынъ хәммәдән қаръ йаман (*Ург. 8*); кәмзорыншъ кым бычипть дәр әтп *хожъык* бала сәлләмьйдъ қар әтп (*Хық. 9*).

хон *Ург. Хив. Хық. 1.* баркап; фотпқа қилиш учуп қизпикига олпб борилладиган дастурхон, "патир": бьр доққыс күлчә, бьр доққыс қатлама әтп, бьр-иккь қаръ кампър вълән *хон* алъб барасъла (*Ург. 1*).

хопача *Ург. Хив.* қийма тахта; қараман ағачынан *хонача* зәтб бәрдъ хурйаз дыйым (*Хив. 1*).

хопърдамақ бобилламоқ, тез гапирмоқ: рейс бувам өзләрь, *хопърдәйдә* сўзлари. пахта палан долмасә, қызарадъ йүзләрь (*Қ—кпр. 5*).

хоразак *Хив. 1.* буйма касали, хоран хўранда; кўп овқат ейдиган: хоран, донған тойънъ махтъйдъ (*Ург. 3*); малнъ *хоранъ* худанъ бәрйәш адамнъ *хоранъ* худанъ урғанъ (*Хив. 4*) *хоран* сьғырынъ асан, она-сан чымхорынъ асан, донгасан (*Шат. 5*).

хоржън *Хив. 1.* хуржун; ~ *барак* — баракниг бир тури.

хоррық *Х—асп. 3.* хуррак; ~ *атмақ* — хуррак отмоқ.

хостар *Ург. Хив. Шат. Қ—кпр.* хайрихо; меҳрибон: хастаға *хостар*, көрпәнә әстәр (*Ург. 3*); айтадылар, йаърым, сәнъ хаста дән, хаста носан, жанъм, *хостар* волайын (*Шат. 10*).

хошрай *Ург. Хив.* чиройли: хуш-рүй: қыйз аласыз хожаладан алын-

ла, атасъ бай, қыйзъ *хошрай* гәләдъ (*Хив. 1*).

худрайъ *Ург. Хив.* бепарво; парвойи палаж; 2) ўн битған қовун.

хуммъз *Ург. Хив. Хық.* хумлон: атам шумлақ әтпть, мәнъ йаман гәрәдәкәп, мапа *хуммъзъ* онънъ бәрйән әкәп, дәнть (*Хық. 4*).

Х

ҳан пийс, ажаб: ҳав. сән пшәттъд, минъ өйммъ гөйдьрасән-қу (*Ург. 1*)

ҳава 1. ҳа, шулдан.

ҳава: 11. ~ соқы — ҳовонча: апам таммакъ алъб тал ь. мән *ҳава соқы-да* дөвб бәрдым (*Х—асп. 1*).

ҳаван ҳа, шулдай: (хурмат юзасидән "ҳа" демәк) ҳаван, муллам, адынмәнъ қашъға йазъб гетъпсә, шүшпан бьлдъм, дән жуваб бәрәд әпәндъ (*Ург. 1*).

ҳайал *Гурл. Манг. Я—бэр.* хотин, аёл: бурънъ өткән заманда ҳәрәтй давът дөгәп пашша болған, вонън тоқсан тоққыс *ҳайаль* болған (*Манг. 3*).

ҳайван *Гурл. Манг.* = ейван.

ҳақъл ақл: ҳақълчй йоқ. ҳақълчй боғанла (*Х—асп. 11*). мәнън ичмдәгъ алъпчъ аларидыи дәнть (*Манг. 1*).

ҳаллкъ амақ *Гурл. Я—бэр.* буйғилмоқ нафас қисилмәк.

ҳапап *Гурл. Я—бэр. 1.* тентақ; лапашан; 2. ит (болалар тилида).

ҳапълдамақ *Уг. Хив. Х—асп.* ноулламоқ: сьхькта күчүк *ҳапълдар*, ейда ньшык майувлар... (*Х—асп. 4*).

ҳапърдамақ *Ург. Хив. Х—асп.* шошмоқ, ҳовлиқмоқ.

ҳар *Гурл. Манг.* писанл: бу савурдъ бьлмәдым, вонға ҳеш гәп *ҳар-рәж-ә*, үкәндъ йълатқа, десәмәм, йилатавүрадъ (*Гурл. 1*).

ҳара *Ург. Хив.* фойда: ҳеч *ҳараң* деймәд сәм баланъ (*Ург. 1*).

ҳарра *Бет. 1.* эрра (арраниг ҳар қапдәй тури).

ҳар 1. *Ург. Хив.* = ҳар.

ҳар 11. *Ург. Хив.* номус, ор-номус: *ҳар-назмъ* сьз йаъри наър барәкан, қалада адылгә наър барәкән (*Ург. 1*).

хуғуш аралаш, омихта, икит мод-даниг аралашуви: чайда паннъ *ху-рушъ*, пом бомаса, инә чайпъ дуръшъ (*Шат. 9*).

хух *Ург. Хив. Хық.* сўта (оқ жў-хоринишг допачи олинғандан кейин қолған сўтаси).

ҳаббан *Ург. Хив. Хық. әсүлқ,* *лушпа* (қовун луштаси). ертән балла *ҳаббан* қақмақ гәләдъ (*Ург. 3*); раш бойъна *ҳаббан* тартажқман (*Хық. 3*).

ҳәжжә *Уг. Хив. Хық.* гапч: еи-ваншъ қашъна *ҳәжжә* қойдық (*Хив. 1*).

ҳәжжәләмәк *Гурл. Я—бэр.* гапч-ламоқ; оқламоқ.

ҳәжжык-хүжжык мапда-чуйд; икир-чикир: ҳәжжык-хүжжыкнәчәллъ гәрдым (*Хив. 7*) (ипилдан-игнасиғача кўрдим).

ҳәз *маза* эжоньб, яхши: ба-лам колхозъ пъләнъ долса, ҳәз оли-дәкән (*Я ар. 4*) ~ *әтләк* — маза қилмоқ, кайф сурмоқ: буй малнъ пшәтәсән, йе, ичларын, йүрь ҳәз әтп (*Ург. 13*). уллъ йол бойнда илдәла хатар, рейсә бавам өйдә *ҳәз* әтп йатар (*Шат. 9*).

ҳәк *Гурл. Я—бэр.* = әк.

ҳәккә *Ург. Хив. Хық. Х—асп.* за-гизгон: дәрйаныч бойнда бәрйиңә ҳәккә, рейсән ағында бахмалдан тәкә (*Х—асп. 1*).

ҳәлык *Ург. Хив. Хық.* алик: ~ *аламақ* алик олмақ, саломға жакоо бәрмоқ. әкасъ йапына варъп, салам бәрәд, әкасъ ҳәлык аладъ (*Хық. 11*): ағъз бойлаб ата мыльб өгтъ йаър, салам бәрәм, *ҳәлык* алмъйн геттъ йаър (*Ург. 3*).

ҳәли:сә *Ург. Хив. Хық.* бугдой палон.

ҳәлкынчәк *Бет. 3.* — ҳанълмақ.

ҳәмәчъкь *Ург. Хив. Хық.* ҳаммисп, барчаси. балалапъ хәмәчъкь пахта чөлпйатър (*Ург. 2*).

ҳәмдәсә шүнингдәк, шу қаторда: бир заман дурса, сьз қаран паш-

шайым, мәндәй дон, ат *хәмдәсә* сөлләләм өзъныкъ әтб аладъ бу наипсап, дәптг әпәндъ (*Ург, 1*).

Хәннә *харна*, нимавки, нима бұлса, хам: урдърми, буважан, гүна мөнәмәс, хәннә гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ (*Х-асп, 9*).

Хән 1. хә (хурмат билан „хә“ демәк); 2. нима бұлди, нима гәп? бәр гүнь бай қысынадъ, баласъ: „хәң, ата?“ дыйдъ (*Хив, 4*).

хәпгъ *Гурл, Я-бәр, шүх*; хулиган. хәнълчәк *Гурл, Манг, Я-бәр*. арғиптоқ: хаюнчак, беланчак: күнь мьпәп *хәнълчәк* чайқатъб отьрганъ бу бала (*Гурл, 3*).

хәпльк *Хив, 1*. 1. жуда пакана одам; 2. сүкнш.

хәлтәк: *хәптәкдән* кет! (*Гурл, Я-бәр*)—жувонмарг бұл (Әшликда ул).

хәрәм махр, қални; сеп: хәрәмә олтъп сә:т бәрмәсәң, „алдъ“ дейән мәләмәтә қамъйман (*Хив, 1*).

хәрәнчәк *Бғт, 5*—хәнълчәк; хәйдәмәк хәйдамоқ: йййт ийәсьнь (укаснни) арқасъна мыдырн чөлъ бъябабана атигъ *хәйдән* гетәпәрәдъ (*Ург, 1*).

хәйт хәйт: иккь жылъ, бәр льльд қошълтб, болдъ қурван *хәйт* (*Хив, 1*).

хәль хәли. әкәң *хәль* хемәдъмә, кепқалар, самавардъ қайнатарүр (*Я-бәр, 8*).

хәнә *Гурл, Манг*. яна: хәнә йадыниан чьгарьп койма, йахшъма? (*Гурл, 4*).

хәттар аттор: мыңгъл ешәктьн пельпә, *хәттар* деб хьчқьр ельнә... (*Гурл, 5*).

хәтәкәч *Гурл, Я-бәр*. хәттоки: хәтәкәч мәнъ хам уржақ волдъ (*Гурл, 3*).

хәштамә хәч нима, хәч парса: ағам маца хәштамә әпкәмәлтъмә? (*Шәт, 3*).

хьккә *Хив, 1*. мишнат: *хьккә* әтмәк—мишнат қилмоқ.

хьпә *Х-асп, 1*. яна: хьнә бьрьсь: „мәпәп орлътм бар, дыйдъ“ (*Х-асп, 11*).

хьнжъ *Ург, Хив, Хнқ*. иижу, мар-

варид: жувән. әкътм кәндьр мьпән аралаш, бьр йа:р тутгътм орта бойлъ қллам қаш, қара-қара, дьйвермәнләр чьқанлар, қара мьнжық мьнәп хьнжъ аралаш (*Ург, 11*).

хьпупуч *Ург, Хив, Хнқ*. (сәссяк) попишак: кәлль қалған жан укам, кәлльшәп айлансьн аман, хьпупуч дарақьдъйн сачышпәп айлансьн аман (*Хив, 1*).

хьвуз *Хив, Х-асп*.—хуз. хьқранмақ *Ург, Хив, 1*. ўкраймоқ; хумранмоқ.

хьнқылдамақ дьнғилламоқ: әбьк-ләръ жарқылдар, хәр гәппндә хьнқылдар... (*Шәт, 5*).

хьп: ~ *болмақ* (*Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*): 1. семирмоқ, шишиб кетмоқ; 2. мансабга мшимоқ; сон кирмоқ; ~ *әтмәк* (*Ург, 1*): сувга тушмоқ, чүмилмоқ: (болалар тилида).

хөвлъ *Гурл, Манг, Я-бәр, Х-асп*. 1. хөвл; 2. молхонп, ойна: ешәкь хөвлъйә байлп (*Х-асп, 15*).

хөжжъ *Ург, Хив, Х-асп*. хьжра, кичик хона.

хөк *ужар*: көп хөк сәнда; хундъйм болма ахыр (*Хив, 1*).

хөкьнмәң 1. Бер, 1. ўкинмоқ; хөкьнмәң 2. *Ург, Хнқ, К-кпр*. дүк урмоқ; дағдаға қилмоқ; әвәл сьлар гөрсәтти, дәп *хөкьндь* корқак (*Я-ар, 2*).

хөккь 1. *К-кпр, 9*.—үкь.

хөккь 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. букри: атась ва: *хөккь* бува, әнәсь ва: йеймә хатън, қыйзъ ва: қызън әрдәк, огль ва: жүвәпнәмәк (*Хив, 1*) (топишмоқ: ток).

хөкмән хәкиқат, тўгри: хөкмән доғры; хөкмән должак бу йль палацимъз (*Шәт, 5*).

хөлкәч урқач: бугра дьйән иккь хөлкәчъ воладъ (*Ург, 3*).

хөньрдәмәк мивғилламоқ; азапдақы нлиңъ маллара вәрдымә, дәп *хөңьрдьй-хөньрдьй* хьнә йартъ пан бәрәдъ (*Х-асп, 8*).

хөпәпш *Гурл, Манг, Я-бәр*.—хьпупуч.

хөркәч *Ург, 7*.—хөлкәч.

хөч үч; ~волмақ—үч бұлмоқ: шунпап сон йълан қурвақаға хөч волъп қаладъ (*Бғт, 7*).

хө:ла ху ана: сәнь сьғырын хө: ана шүмасмъ, *хө:ла?* (*Х-асп, 15*)

хөлатмәк *Х-асп, К-кпр*: ташвинш қилмоқ, хавотир олмоқ: балам, дөррөв гә, йомася апаң *хө:латьб* отьрадъ (*Х-асп, 9*).

хөль *Ург, 1*.—хөвлъ 1, 2. хөрлдәп *Ург, Хнқ*. у ерләп; мәнъ *хөрлдәп* өтьрмьйдьлә (*Ург, 13*). *хөрлдән* ахшам меймәлә гәлдъ (*Хнқ, 10*).

ху *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Я-бәр*. у (олмош). ху үчәктән бу үтәкә бақаман, күмръ куштъйп қанатъмит қақаман... (*Ург, 1*). *хуңа* бьр гәптъ ешгтырьп қачавьр (*Я-бәр, 6*).

хунажън *Ург, 9*.—унажън. хушпанча *Гурл, Манг, Я-бәр*. ундан кұра: оттан көп вәж йөк, хун-

нанча йақмъйдъ дьй-ғой (*Я-бәр, 6*). хуншъйп ундай: *хуншъйн* оса сәнь сәйәсманә бәрәмъз, дьйдъ пашша (*Х-асп, 10*).

хузә хопуз: хө:лльп арқасънда үч хузә варақән (*Ург, 1*).

ху:ла *Я-бәр, 3*.—хө:лә.

ху:ламақ упламоқ: шағалдъйн ху: *льйвәрмә*, бьр ылажъ волар ахыр (*Хив, 4*): өләсь гәйәп шағал өз нильнә қарап ху:лар. (*Хив, 1*).

хүжжә *Ург, 13*.—рүжжә.

хүләк~гәйәнньндә (*Хив, 1*)—у бир келгәнингиздә.

хүкь Т—кўл. 1. укки.

хүлпәлдәмәк *Ург, Хив*. хилпирәмоқ: нәваләп, йәлпәлдъйдъ зарың, чьқап, нәвәлан. *хүлпәлдъйдъ* пәръң, чьқап...

4

чабақ *Я-бәр, 3*.—чабъқ.

чабъқ чаққон: әмәттың баласъ чабъқ боламақ (*Гурл, 9*).

чабъқльқ чаққонлик: ахыр чабъқльқ өтти, доғрыма-доғры волъп, хьпә салам бәрдым (*Х-асп, 3*).

чавак 1. бәлиқиннг маидаси; 2. *К-кпр, 9*.—чабъқ.

чавған *Я-бәр, 3*.—чо:ған. чавзън *Я-бәр, 3*.—шо:зън. чавльқ чевара.

чай калхат: товуктың 3—4 жүжәгьн чай аққачън кәпшъ (*Гурл, 9*). қараманда үйә салған чаймәкән, бәрбъ қараң, үйәсьндә бәрмәкән? (*Х-асп, 6*).

чайқьлмақ *Ург, Хив*. чайқалмоқ. чақыйқа 1. бош өғриги; касаллик; 2. дардисар: бьрәвнь *чақыйқасъ* нә әдъ мәнә, үзъмьнкь башъмпәп ашъб йатқанда (*Хив, 1*).

чаққан чаққон, тез; чайнъ чаққан ичънлә, балаларьм, мәктәпә геч қаласъла (*Ург, 1*): самъварнъ *чаққан* қайнат (*Бғт, 6*).

чаққы пакки. қаламтарош: қызъ күм үстылда қуман қойълған, алтъп *чаққы* ньләп қуон сойълған (*Хив, 1*).

чақча 1. *Я-бәр, 3*. нослой шнша (қовок).

чақча 2. әкин майдониннг чети (хәйдағанда уң бурчак бұлиб қоладиган ер).

чақчақ *Ург, Хив*. листа; ~ қундъз—бир ұт.

чалав палониннг бир тури: рамаллашькьнә бәрвәдък ахшам, әнәсь бьй чалав әтб бәрдъ, иеб хәз әттык (*Хнқ, 2*); бьрәвнь өйндәйб чалавдан өз өйндәнь пъяғә йахшъ (*Хнқ, 11*).

чалақан ~ *чүшмақ* (*Ург, Хив*)—чәлқалча тушмоқ: атыңыз чи:шкән, дөрт апақы қагып, *чалақана* чүньб йагыпъ, дәптг әпәндъ пашшаға (*Хив, 1*).

чалаң сул остида ўсадиган ұт. чаларқан *Х-асп, 1*.—чалақан.

чалбър *Манг, Гурл*.—чалвър.

чалвър *Ург, Хив, Хнқ*. шим: гөзъннъ тейъннәп қарама маца, қастън *чалвәр* алъп қойъбман сана... (*Хив, 1*). чалықмақ *Ург, Хив, Хнқ*. күз тегмоқ, касалланмоқ: балам чалъқынтъ (*Хив, 1*).

чанақ *Гурл, Манг, Я-бәр, 1*. ёғочдан ясалған қоса (әски): ёғоч товоқ, чанок; норин товоқ шәклинда-

ги идит. 2. уруг өкадиган уя: чанақ чавъп келдэм, қавън екажақман (Я-бэр, 3).

чанчкъ Гурл, I.—санчы.

чаналақ I. пұчоқ (данақ, ёнгоқ пұчоги): 2. чаноқ (пахта чаноги) шайн гөйпөк чаңалақа иладь. тавълчысь нөлэсаньт мыладь (Хиқ, 4).

чанғарақ I. Гурл, Манғ. чанғароқ (ўты теласыга ўрнагиладиган допра-нанжара).

чанғарақ II. Гурл, Я-бэр.—саңа-роқ.

чар куйқа: куйқум, ифлос: бу: дайып чар-чөпсәз әкәп йахшъ (Гурл, I).

чаран Шот, 10.—чалан.

чарвайъ Ург, Хив, Хив. шаллақи, урушқоқ.

чаркат Ург, Хив, Хиқ, I. рўмол-нинг бир тури: болса эдь-ку энәп йүрмәсмәд, йа:р-йар чархын сатъп

чарқатла алмасмәд, йа:р-йар (Ург, I). 2. шони белбоғ: чәккә кәлдәп жь ыз арва айлаңгыи, севар йа:ра зәр чарқатла баилангыи (Ург, I).

чархораз бодварак; лайлакнинг бир тури: асмана учърдым чархораз-зынә. и: зьнәпн үвәрдым қумарва-зъмнъ, ағам болъб гөтармыйсез на-зъмнъ, айтын, мәш иә гүна:йъм ба-рәдъ? (Хиқ, 10)

чарчонүш Ург, Хив, Я-ар. нис-карлар болғаси:

чат шох (ўтин): тәндәрә чат апкә (Ург, I); үчәкә чықма дәп нәччә ай-таман, алақынъ чат йарар дәп қорқаман (Шот, 6).

чатлашмақ Гурл, Манғ, Я-бэр.—саташмақ.

чатламақ Ург, Хив, Хиқ, Қ-кпр. I. чатшмоқ; 2. алданмоқ: бар мах-танса, тапълар. иоқ махтапса, чатъ-лар (Қ-кпр, 5).

чатлавақ Гурл, Я-бэр. амбир (кичиги): тиш амбири: тып аярувдън емъ чатлавақ (Я-бэр, 3).

чатлақ Хив, I. дәрә.

чатламақ Ург, Хив, Хиқ, I. дәрз кетмоқ, сипмоқ; 2. қайишмоқ: уялъ йаптан итлаған, қуурғасъ чатлаған аллаварған бувави бър салам (Ург, 2). ейным чатладъ (Хиқ, I); белъм чат-ладъ (Хив, I).

чатма Ург, Хив, Хиқ, Қ-асп. капа, чайла: йүрй-йүрй қамъштам боған бый чатмаға баръп чүштък (Хив, 4).

чатмақ + I. боғламақ: 2. алда-моқ, пәнд бермоқ: бълътър сәм мәш чатваднъ индъ быйъ чатавармьй-вәп. дәптъ шөйтан (Ург, I). баланъ пултнъ бәрмьйн чатәб йәрәдъ (Хив, I).

чатнамақ Я-бэр, 3.—чатламап. чачав Гурл, Я-бэр. сөч боғ: ча-чавьмнәкъ ичын қармалаб ештъм, сьздъ дебәм атам қошқаннан кештъм (Гурл, I).

чачрамоқ Гурл, Манғ, Я-бэр.—сачрамақ

чаш Ург, Хив, Хиқ тўла, лим: дөстөрханьн чаш олгыи, тавалхарын, аш олгыи, душман гөзәз маш олгыи: қана долгыи йа:р-йар (Ург, I).

чашърламақ Ург, Хив. сочиломоқ, пароканда бўлмоқ: ий сәп шикър баламәссәндә; кытаиларын чашърлаб йатънъ (Ург, I).

чашмақ I тарқалмоқ ейлмоқ; пароканда бўлмоқ: салйажан гйагър қумладан ашъп, эльндә тайхасъ пәр-ларъ чашъп, ардага мьн дәсәм, мьм-мьнман дәдъ йа:ръмнъ гөрмәсәм дьмьмьмәп дәдъ (Хив, I). 2. озмоқ, ақладан тоймоқ: қарръ чашъптъ (Я-бэр, 3).

чаш-паш очлқ-чочик: балалъ ейнъ нәсьнъ айтасъс, хәммә нәсә чаш-паш (Ург, I).

чагъ Хив, 6. бола, ёш бола.

чалъ Гурл, Я-бэр. рон, шохдан қилангыи түспк: қавуи гөвәрәгьлә чалъ туттък (Гурл, 3).

чачман Ург, Хив, Хиқ. ландачур, телса тебрлимас. даңгаси: чачман өрдәп е:р учар, геч қопар (Хиқ, I). чачнақ Ург, Хив, Хиқ. чаноқ: ди:з чачнақъ тиза чаноги.

чәгә Я-бэр, I.—чәйә.

чәйә Ург, Шот, Қ-кпр. қум; қум-лоқ: бу онапъ йелларьнъ тейб гөк чәйә, гөк чәйәпъ пахта сәз әввәл өсьп, сәп йенә тохтап қаладъ (Шот, 9).

чәнән Ург, Хив, Қ-асп. кўл ўр-тасида ўсадиган икансимон ўсимлик. чәкәләмәк Ург, Хив, Хиқ. торт-моқ; тортқиламоқ: йаз йәмәсәң га-

мыннъ, ит чәкәләсьи хамьинъ (Хив, I). чәкәлль-чәкәлль эдькьнъ эзәб бълән зордан чештълә (Ург, I).

чәкәр Ург, Хив, Хиқ, Бғт. қу-дукдан суә ладиган илмоқли узуп ёғоч: арқа йаида даш куйъ чәкәръ ла:ла, ақ мәктәптә хат йазадъ бър бала, қашларъ қайтълған, гөзларъ ала, шуна йеткәймән дәп чәкәмән на:ла (Бғт, I).

чәкәчәндър Ург, Хив. тиришқоқ чайир (одам).

чәки:дә сузма; ~ халта — сузма халта: сәнъ манлайына чәки:дә хал-танъ ағдаръб урсам ақармьйдъ (Ург, I).

чәкмәк Ург, Хив, Хиқ, Қ-асп. тортмоқ; чәкьб. урмақ—кўтариб ур-моқ: кәл дешана чәкьб, бър чәкьб урған әкән. бала өльп қалъптъ (Хив, I). эльннъ чәк (Ург, 3)—қў-лингнй торг. чәкьлмәк—тортилмоқ: хәммәләрнә дамақ чәкьлсьи. бә хадим әл йудърмақа қарадъ (Ург, I).

чәк-чәк Манғ I. қора чигиртка. чән Ург, Хив, Хиқ, Қ-асп. тах-мип; чәннән—тахминан: сана йолнъ чәннән айтсам, адашарсан (Шот, 9). чәнъблдәмақ жирилламоқ; жирга-ки отмоқ: чәнъкьлдәмә, бу не: бу, сьркән су: кәтәрмьйдъ сәнгъ? (Гурл, I).

чәрмәвөқ Гурл, I шимармоқ (иш-тон, шим почасини шимармоқ).

чәртәк чайла, капа: өннә бър чәртәк чәкьптъ, чәртәкнъ ичъндә кәтәк парәкәп, кәтәкнъ пчъндә йумърта варкән (Хив, I). 2. дала шийпони.

чәрчъ Ург, Хив, Хиқ, Қ-асп. аттор. резаворчи; чәрчъльк; аттор-лик, резаворчилик: бала шәр кәчә-ләрбидә чәрчъльк әтб йүргән (Хив, I). базарда тапълмьйдъ, чәрчъ-дә сатълмьйдъ (Шот, 7). (Топишмоқ: уйку).

чәрхавьн Ург, Хив, Хиқ, Қ-асп. перемичка (эшик, дераза кссакиси устидан куйиладиган қалын тахта, ёғоч).

чәзмәк ечмоқ: қыйз қырап батърнъ саққалътагы кьлтнъ чәзъб аялптъ (Шот, 7).

чейъл Ург, Хив, Қ-кпр. ажирик:

чейъл чепләмәйә бармадылыз ахшам? (Ург, 13).

чел марза, бугат: илпун бахмил тахйам чәлдә қойаман, гүндә черәк йерә кәтмәп уруаман, чапъкымнъ әйәр доғрә йазмаса, тәвълчънъ хәк-мән сота вәрәмән (Қ-асп, 6): орта чәлдә отървадъм от аяпъ, гәләвәрдъ қасгуньна чолавлъ.. (Хиқ, 4). пал-тонънъ салъб өттъ эйнәнә, чәлдан өгъб бър қарадъ кейннә... (Хип, I). ченәмәк Гурл, Я-бэр. I. ўлтамоқ; 2. мўлжалламоқ, мўлжалта олмоқ.

черим чарм.

чертак Гурл, Я-бэр = чәртәк. черчъ Гурл, Я-бэр, Манғ.—черчъ: базардагы боз мончақ, черчъдәгъ көз мончақ (Гурл, 6).

чечә Хив, Хиқ, Гурл. Я-бэр.

1. келин ойи: чечә, ахшамқы гәпнъ ешттънъамъ? бечәра әнәбьй қысь-нъб отъргандъ? (Хив, 3) барсам, әкәм йогәкән, бър кәчә сағыдай йап-рақтъ чечә инән әпкелдъм (Гурл, 5); 2. Қ-асп, I. момо, буви.

чешмақ Гурл, Я-бэр, Манғ.—чез-мақ.

чъбьн Гурл, Манғ, Я-бэр.—чъльн.

чыв Ург, 13.—чүй

чъльн Ург, Хив, Хиқ. пашша.

чъгьн Бғт, I.—чъйьн

чъйә Ург, Хив, Хиқ. олча: индъ йаз волғанъ, чъйәләм чъкьптъ (Хив, I). чъйәдъ олчазор: ешькьнъ элдъ чъйәдъ бағлар. йүрәкьмә сал-дын чъкькьсә дағлар. йаръннап айрълса, хәр кьмәм йеғлар, аға балл, пә гүна:йъм бар эдь? (Ург, 8). 2 чигал.

чъйьлмәк Ург, Хив, Хиқ. чигал бўлмоқ: йа:рын әпә гөрәйьн, алтън сачын өрәйьн, алтън сачын чъйьлсә, хана жүнаб бәрәйьн (Ург, I).

чъйьн Ург, Хив, Хиқ, Я-бэр. курмақ: әсвәндыйар хан болдъ. бағ-ръмьс қара қам болдъ, йеғәньмьз чъйьн нам болдъ, өләр волдык бу халларнъ дәстьннән (Хив, I); шалъ-кәлнъ сүпасьнда бър чъйьнәсә сәп шалъ, сәп шалъ (Я-бэр, 8). шалънъ арқасьннап чъйьн су: ичълтъ (Хив, 3).

чъйьрдәк Ург, Қ-асп. I. кекир-дақ; 2. маҳмадона.

чыйткә *Ург, Хив. чигиртка.* чыйткә чыкты дәрәкә, атызда волдә мәрәкә, чыйткәпә кайтарында, хәй-хәй, абдыраман экә (*Ург, 1*).

чымтләмәк *Ург, Хив, Хнк, К—кпр.* чимчиламоқ: чымтләб йерлатқансан вунъ, йомаса пәйә йағлыды бала? (*Хнк, 3*).

чынрык *Ург, Хив, Хнк, Шат.* жўхори поя: өзәк жўйәлнә чьцьрькынь үчакына васыпты (*Ург, 8*): бал~—ширин пол (болалар шимадиган тури).

чърәнмәк тирамоқ, таянмоқ: арқана чьрәмә, не атаны дөвләт ашыб бәрватарма? (*Ург, 15*).

чърәнч *Гурл, Я—бэр.—сәрәнч.* чьтмәк *Ург, Хив, Хнк.* тузоқнип бир тури: чьтмәкә чүшкән сечәдйәм бәлпәсан (*Хив, 1*).

чьшәмәк *Ург, Хив, Хнк.* тишламоқ: бир ит чьшәвәдә, хәр гүнә дохтыра қатнап, аяра волдә йүрпән (*Ург, 2*): ишләйәйәш чьшәйдә (*Ург, 13*).

чи:с *Ург, Хив.* тоза, озода: өймиә ичнә чис әтпә қойпман (*Ург, 1*).

чиш ~ кәяп—жизза кабоп: атап әсә, сәнә чили кәяп әтәдә (*Хив, 1*).

чишмәк шишмоқ: өлдә—әзәз волдә, чишты—сәмәз волдә (*Ург, 1*); чаққап йернә отгын пышрәр, қизартырп шу йернә чишрәр, ахырнда ич гөйнәкнә чешрәр, бьрәнә эльнән аманә гәлдәм (*Я—ар, 3*).

2. гердаймоқ, мағрурлап кетмоқ: көп чи:шәвәрмә, қанның йарьладә (*Ург, 3*).

чьбан *Гурл, 5.*—чүван.

чьгыр *Манғ, Гурл, Я—бэр.—* чьқыр.

чьзғамәк шимармоқ: гөйнәк йешнә чьзғаб әл (*Ург, 1*).

чьзъм кандирдан, югдан әшнлган ингичка арқон, чилляр.

чьйән: *Ург, Хив, Хнк.* 1. чпән; 2. чувалчанг.

чьйқам чьйқам (бир күр пишилган сариг ег) бьр чьйқам йар чандан йүз ғырам гәләдә (*Ург, 1*).

чьйсамақ *Ург, Хив, Х—асп.* майдаламоқ (қор, смғир қақила).

чьк *Гурл, Я—бэр.—* чьк.

чькәч *Гурл, 1.*—чөкш.

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөккәч *Гурл, 1.*—чөкш.

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чьқан дугона: әшәк мьлб гәман, ат мьлб гәлын, чьқалларым гөрсә намтә әтәман (*Хив, 1*). йарь йок дәп әйб әтмәнлә. чьқалла, хәл әрмьйәдән гәйләләр йок (*Ург, 8*).

чьқарма *Хнк, 1.* халпана, гап (складчина).

чьмдъған *Ург, Хив.* куш паридан бұлган тўшак.

чьндьмақ *Ург, Хив, Хнк.* чандимоқ, мақдам боғламоқ.

чьра чирок; нурқара гөзъмнә қарась, қараяғы өймнә чьрасә... хапа көйнәмнә арась әллә, балам, әллә... (*Ург, 1*); ейвана чькәвәдәм, әльмдә чьра, ейнаннан чькәсәм гәлмьйды сьра... (*Ург, 3*). чьрапайа чирок поя, шамдон.

чьртмақ *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чертмоқ, чалмоқ: сазнә чьртпә, гәлиннә ойнатьб отьравәрпты (*Ург, 3*): қыркәндә сьнайчә волп, өлгәндә чьртасама? (*Х—асп, 1*).

чьтълмақ *Ург, Хив.* бурушмоқ, тиришмоқ: өмрнә өтынә маплайын чьтълмағый (*Ург, 1*).

чьтлық *Х—асп, 7.* 1. читмақ; 2. күрқоқ: занф.

чьтнамақ, *Ург, Хив, Х—асп, Хнк.* чертмоқ: манлайына бьр чьтньйды (*Ург, 1*);

чьтрамақ *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* әрилмоқ: бьр лакавай әдкә әлб гәлпты, хәммә йерь чьтраб йатить (*Ург, 1*).

чьчқан *Гурл, Манғ.*—сьчан.

чьчоран *Ург, Хнк.* чимхўр; кам овқат ейлган (одам, хайвон): бьзәп сьғыр йонжадап башқа ота лгзәнәм урмьйды, дьм чьчоран (*Хнк, 11*); қыйзъм, илпәмьз волмадә, бу қойам чьчоран чькәгә-лә (*Ург, 12*).

чьг *Ург, Хив, Хнк, Х—асп, Шат.* хўл; нам; шудринг: дан әттйә, дан аттә. ромалым чьгә баттә (*Шат, 9*): қара қастуныцнә гьйсән волмьймь, чьгә дейсә әтәкләрә солмьймь... (*Хнк, 4*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чыққа: ~ дәлләмәк (*Ург, Хив.*)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чькә-ка-чыққа дәлльмән, иш үстнәдә қара гөзнә ойлйман; ньчкә жунаб бармьйды, дәп гүзәл йар, хьйәл сүрп, салмалань бойлйман (*Ург, 12*).

чынынә чьңыәнә қыр: 1) *Х—асп.* район маркази биләп Питиак ўртасида бир теналип; 2) жуда узок, олис: хулань өй чышызың қырнда (*Хнк, 4*).

човут *Ург, Хив, 1.* увада; пахтапинг әскиси; латта-путта: гүппың човут чькып қалпты, қастуныцнә гьйб алсада (*Хив, 4*). 2. эма (одам).

чозгытмақ *Ург, Хив.* тўагитмоқ: пенналган пәссәләп чозгытмақла (*Ург, 1*).

чозын чўзиптоқ: алысдан гәлар хәл-хәл, бойь узип айкаы чозын, гөзә гөк (*Ург, 3*) (топишмоқ: лайлак).

чойын *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чўян: атынызың айкаларь чойын босып (*Хив, 1*); машьныцнә айкаларь бойыннан (*Ург, 8*).

чоқай чўқай (ботинка шаклида тикилган оёк кийим).

чоқымақ *Ург, Хив, Хнк, Х—асп, Шат.* чақмоқ, тишламоқ: пешшә отьстәрмьйжақ-ку, чоқыб йатпты, ельм бәрғый (*Хнк, 5*); илан, вундым боса, ақлыс сәнән әйәт волмьйды, дән яупь чоқыб өлдьрпты (*Ург, 1*).

чолантай *Ург, Хив, Хнк.* онг-сиз, фаҳм-фаросатсиз; уқувсиз: гөрә-гөрә хуз полар, хәч гермәйәп чолантай (*Ург, 1*).

чомър *Ург, Хив, Х—асп.* 1. каллакланган (шоқлари кесилган) дарахт; 2. куч-қувватдан қолган (чол киши).

чоммық *Ург, Хив.* чўлоқ: бармақсыз ағдама чоммық дьйдылә (*Хив, 4*).

чонқыр чукур: бьзләнә қуйь чонқыр (*Ург, 1*).

чонтық 1. майиб, жисмонн камчиликка әга бұлган, тўмтоқ; әпәндә әшәкнә қуйруқынә үзәб әлпты, әшәк чонтық волп қалпты (*Х—асп, 3*): қапдыя гәйән гәпә чонтық (*Ург, 10*).

чоң катта; хайбатли; чоң дьйә—ләмань чьшәй доғын чоң дьйә волды (*Хнк, 1*).

чорчмоқ чўчимок: сулаймань өлдьрип мулла чорчөл чүшәд (*Хив, 1*).

чот *Ург, Хив, Гурл.* теша, кет-б

монсимол катта теша (тикан, юлгин чопадиган тури).

чоған *Хив, К—кпр, Х—асп, Я—ар.* 1. сапча, сўра: ту:тла чоған болыты (*К—кпр, 1*). 2. бемаза пишган овқат.

чозлағ *Ург, 13.* йўрғак, чўлғовиқ.

чозламақ *Ург, Хив, Х—асп.* ўрамоқ, букмоқ: қарамап тейлнан қараб дураман, қалампьр ромалым чозлаб дураман... (*Хив, 4*). чозланмақ: ўралмоқ: инә ағачым, доғрьльқынап өзьләм зәрә чозландың, мәнәм зәрә чозладың, дьйды мама (*Х—асп, 9*).

чозлашмақ *Ург, Хив, Х—асп.* чувалашмоқ, ўралашиб қолмоқ: ншлә вьлән чозлашап қалдым (*Хив, 1*): айкаымнә тейндә чозлашаб йўрмә (*Ург, 1*).

чөвүрмәк *Хив, Хнк.* айлантирмоқ; ўгирмоқ; ағдармоқ: қазань чөвүрб йәр (*Ург, 1*); арқань чөвүрмә (*Х—асп, 1*).

чөгәз *Ург, Шат, К—кпр.* тирғак, суянчик.

чөгүрмә=чөрмә: базардан атам өзпә чөгүрмә әлпты (*Ург, 13*).

чөкәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чўктирмоқ: дьйәп чөкәр (*Ург, 12*); арвань чөкәр (*Хив, 4*). (араванинг шотисини осмонга қилиб хўй).

чөкьндә *Ург, Хив, Хнк.* лойқа (сув остига чўккан лойқа).

чөкьр *Гурл, Я—бэр.* тиш ўзәги.

чөкьткә чигиртка: чөкьткәлә әкьн йср... (*Хнк, 11*).

чөкш *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* болга; чўкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөккәч *Гурл, 1.*—чөкш.

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич: уста чөкш вьлән балань кәлләсәнә бьр урпты (*Хив, 1*).

чөмәрмәк *Ург, Хив, Хнк, Х—асп.* чөмәр; чүкич

чөпләмәк термоқ, йиғмоқ: оҗдын дейиш *чөптәр, чөплыйгәрсәң* көптәр (*Ург, 1*); иккә халта пахта *чөпләдәм* ахыр (*Хив, 2*).

чөрәк уй нәли (одатда сут, ер солиб пиширилади): қой етһинәм боса бәрәк, башқа дамақ пәйә гәрәк, дамақ башъ сүтлә *чөрәк*, йемәк гәрәк бәрдһийн палав, жөлдәрәмә жанһәм палав (*Ург, 1*); һанһә үстһида чөрәк, қалхаччһанһ гәрәкһ реһһс бувама бәр салам (*Шат, 9*).

чөтә ишдан қолған: йер *чөтә* қалдә (*Хиң, 6*).

чөрмә *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* полок, телһак: асманһа қарасам, гөзһәм қамашар, аһһак йүзһәм куйаһ пһлән далашар, қара *чөрмәһнә* лайһк гөрһиймән, ага, сһзә шераз панақ йарһһар (*Хив, 1*); қара *чөрмәһнә* гүһһн сәһһийман, вәдә бәргәһн ахшамһһһ қарһһиймән... (*Х-асп, 1*).

чөрмәк *Ург, 1*. = чөнүрмәк.
чувагламақ тушовламоқ, молга тушов үрмоқ: *чуваглаб* қойсан, йүрәврәдә әмдәләл (*Шит, 4*).

чувһл *Шат, 5*. катга қон, қанор.
чувһн *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* чһһкөн.

чувада *Гурл, Манг, Я-бәр, Х-асп.* = жувада.

чувһк *Ург, Гурл, Манг, Я-бәр, Ченара:* мән сөвһийп қәр гүһ маһләйһһһһһн сһһһийман, өлмәһһй, дәһ *чувһкһма* узақ өмүр дһһһиймән (*Ург, 1*).

чувһкмақ шақирламоқ: қазһһһһһ қанқаһһһһһ аһһһкөһ, қатһ қайһһһһ кетмәһһһ, *чувһкһһ* қайһһһһ, мазһһһ болмһһһ (*Гурл, 1*).

чуғыл *Ург, Хив, Шат.* гһһһһһһ; гап ташуһһһ, чәқимчһ: чуғыл адам сурһһһһһһһ, адамһһһһ урһһһһһһ (*Шат, 5*).

чуғылламақ *Я-бәр, 3*. = чункылдамақ.

чугма *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* ұлат, вабо. *чугмадан* геткһһһһ (*Ург, 1*).

чуқалақ *Ург, Хив, Х-асп.* чуқурча: дәһһһһһ тейһһһ гөрсәк, бәр *чуқалақ* бәр әкән, *чуқалақта* бәр хум алһһһ бәрәкән (*Х-асп, 13*); кһһ

бәрәвә *чуқалақ* қазса, өзә чүшәр шу *чуқалақа* (*Хив, 1*).

чуқанақ *Гурл, Манг.* = чуқалақ. сән чһһһһ тут, мән бәр *чуқанақ* қазаман, дегһһ у адам (*Гурл, 1*); хәр кһһ өзә қазған *чуқанағына* өзә иһһһһһ (*Гурл, 5*).

чуқкылдамақ *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* шһкөһт қилмоқ; гһһһһт қилмоқ, бирөвһһ һһһһһһһһ.

чулашмақ *Бгт, 1*. = чолашмақ.
чушап *Я-бәр.* = чушах.

чушар *Х-асп, 9*. = чушах

чушах *Ург, Хив, К-кпр.* тушов: әшакһһһһ *чушахһһ* аһһһһһ, йорһһһһ аһһһһ қатһ гетһ (*Хив, 4*); бәһһһһ аһһһ кетәдәм, айһһһһ *чушах* волдә (*К-кпр, 1*).

чушахламақ *Ург, Хив, К-кпр.* тушовламоқ.

чуған *Ург, 1* = чоған.

чүк чһһһ; *чүк* дейһһһһ чһһһһһһһһһһһһһ, нә ву? (*Х-асп, 14*).

чүжәк *Гурл, Я-бәр, Х-асп.* жука: *чүжәкһһ* гузәкәтә сәһһһһһһһһ (*Х-асп, 15*).

чүй 1. *Бгт, 3, Я-бәр.* михһһһһ мандасһ.

чүй 2. *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* чһһ: кәһһһһ өһһһһ үчәкһһһ һаһһһ бәр чүй вһһһ бәһһһһһ (*Ург, 1*); әгәчһһһһ әгәһһ-үгәһһ әһһ, чүй тутқһһһ қһһһһһһһһ? (*Хив, 1*).

чүйдә *Гурл, 3*. = жувада.

чүйк-чүйк *Гурл, 3*. = жүк-жүк.

чүйшә шһһһ: көһһ өзә бәр *чүйшә*, сһһһ әһһ дүрәләмәс, дөһһһһһ өһһр чһһ болса, хүһ һһһһһ бунһһһһ (*Бгт, 1*).

чүһһ *Ург, Хив, сумак.*

чүһһк *Хив, 1*. 1. болалар үйһһ; 2. сул ұтһһһһһ үчүһ өһһһһһ суқһһһһһһһ һһһһ (*Бгт, 1*).

чүһһк *Гурл, Я-бәр, Манг.* чүһһһһһ; *чүһһһһһ* чүһһһһһ; чүһһһһһһһһ.

чүһһһһ-қәһһһ *Ург, Хив, Хиң.* болалар үһһһ: һаһһһ бәләлә *чүһһһһһ-қәһһһ* өһһһһһһһһ (*Хив, 1*).

чүһһһ *Ург, Хив, Я-бәр, Бгт.*

1. жүһһһ: тапқалардһк чүһһһһһһ чөйһһһһ, мән айһһһһһ сәвәр һәрдһһһ бөйһһһһ (*Я-бәр, 1*). 2. тумшүк: чүһһһһһһһ сөзһә (*Хив, 1*).

чүһһк *Х-асп, 2*. = гүһһк.
чүһһкәк *Ург, Хив, Хиң.* чһһһһ: дөһһ сувһ күрһдә балықларһ *чүһдә* (*Ург, 1*).

чүһрә *Гурл, Я-бәр.* = жүһрә.

чүһрә кһһһһһ, митһһ; ~ *қулақ* (*Я-бәр, 1*) — митһ қулоқ.

чүтә *Ург, 1*. = чөтә.

чүчмүләк *Хив, 1.* чук (өш болһһһһ чүкһ).

чүччә *Гурл, Я-бәр.* = сүжә.

чүһк *Ург, Хив, Хиң, 1.* чала

(қулағ тушған һһ); 2. вақтһ етһәй тушған бола.

чүшмәк *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* тушмоқ: гөзһһм *чүшһ* қазықтағы дү: тара, алдаб гетһ мәнһ маһләйһ қара (*Ург, 1*); асманһһн пәм *чүшмәһһһһ*, һәрдән гһһ гөкөрмәс (*Хив, 1*).

чүһрәк *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* чурук.

чүһрәкәк = чүһрәкәк: дөһһ сувһ күрһдә, балықларһ чүһрәдә (*Х-асп, 3*).

Ш

шабәр *Я-бәр, 3*. = шаһһр.

шағлама *Хив, 1*. = шаһһһ.

шаһһк *Гурл, Я-бәр.* дүл: жала: әһһһ һаһһһк йәһдә (*Гурл, 3*).

шағламақ *Ург, Хив, Хиң.* һөһһһһ, гүһһһһһ (һәһһһ һөһһ); Шағлаһһһ: (*Ург, Хив, Хиң*) — кһһ-чүһһһһһ, һөһһһһ күтәрмоқ.

шай 1. тахт, тәйһр: йол күрәһһ һһһ һөһһһ, һөһ чһһкһб һәтә-сәһ? (*Ург, 1*). 2. бойһһ; һһһ: пахта әһһһ, бай волдһһ, толһһ чһһкәһ һй волдһһ, һәһһһһһһ дөһһһдә қолһһ тола *шай* волдһһ (*Бгт, 1*).

шайһһкәк тәйһрәһһ: ат һәрағыһ һәй һәһ, һәһһ һәһһһ һәһһһ өт (*Ург, 13*).

шайһһ тәйһр, ҳәһһр: тәйһһһ *шайһ* (*Гурл, 6*).

шай-шайһһ *Ург, Хив, Хиң.* йүл жабдүһ, йүлға чһһһһһ күрһһһһ һәһһһһ.

шақакы *Ург, Хив, Хиң.* серһһ, әһһ. 2. оһһ, өзһһ; дәрһһһһһ.

шақһрәдә *Ург, Хив.* жаһһр-жуһһр; жараһ (һәһһһһһ һәһһһһһ һөһ).

шақ-шағай шақһр-шуқур: идараһһ һәһһһһ һәқ-шағай, идарада отһр-галла һәһһһ (*Я-бәр, 1*).

шақ-шул: ~ волмақ (*Ург, Хив*) — ҳәһһһһһһ, дәрһһһ күрһһк; һәһһһ һәқ-шул волдә (*Ург, 3*) һөһһһ, дәрһһһһ һөһһһ.

шал-шул *Я-бәр, 3*. = шәлә-шәлә.

шалақ-шалақ *Ург, Хив, Хиң.* шаһһ-һәһһ: гүһ, вһһһ һүһ һ: шә

һәһһ-шалақ, һәй һәһһдә аһһр (*Ург, 1*).

шалам-һәһһ ~ етһәк — сәһһһ һөһһ: муһһһһ һәһһ-һәһһ етһ һөһһһһ һһ һәтәмә, уһһ, дәйһһ чәһһрһ кетһ, бәр, жәйһһ қарһһ (*Я-бәр, 8*).

шалатә *Ург, Хив,* аһһһ бузүк (һөһһ); һәһһһ.

шалһһрәдәкәк *Ург, Хив.* һәһһһһһһһ (бәһһһһ, һөһһ һәһһһһ һөһһ).

шәһһһрәдә *Ург, 1.* оһһһһһһһ һһр тури.

шалтәһһһ һөһһ-һөһһ етһк; (суқ) һәһһһ һәһһһһ һөһһ һәһһһ).

шәһһ һәһһ; ~ һһр *Ург, Хив.* һөһһ һһр мөһ һәһһһһ һәһһһһ һәһһһһ.

шәһһһһһ *Ург, Хив, Хиң.* һәһһһһһһ, бөһһр-бөһһһһ бәқһр-һәқһрмоқ.

шәһһһ *Ург, Х-асп.* һөһ-һөһ (һөһһһ һөһ һә турһ һөһһһһһһ һөһһһ һөһһһ).

шәһр *Ург, Хив.* һәһр (қушлар учғанда һәһһһһ һөһһ).

шәһрәдәкәк *Ург, Хив, Хиң.* һәһһ һәһһһһ (оһкәт еһһһ һәһ һәһһ һһр-һһһһ урһ һөһ һәһһһ).

шәһрәдә *Хив, Ург.* һәһһһ һөһһ һөһһһ һөһһ һөһһ һөһһһ.

шәһһ һәһһһ (шәһһ).

шәһһ һәһһһ. аһһһ уһһһ һһр *шәһһ* урһ һөһрәдә (*Гурл, 1*).

бахть, турғаннан бәр шаппат уруб-йәрдь (Ург, 1).

шаппатламақ шаппатиламоқ: шапалоқламақ.

шаппьлатмақ кўл билан бирор сувоқ жисм устига уриб, овоз чиқармоқ.

шар-шар воронка.

шарапламақ Ург, Хив, Хнқ. шалапламоқ, шалап этиб йиқилмоқ; шараплатмақ—шалаплатмоқ: матчап саяллахнь чүрр палван шараплатьп ташады (Хив, 1).

шарқиллавық Ург, Хив, Хнқ. қамншисмон бир асбоб (силтаб юборилса, шарқ² деб овоз чықали, чумчуқларни хайдаш учун қўлланади).

шарлама Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. 1. шаршарак, шалола. 2. тез сўзлайдиган (одам).

шарпьлдамақ Ург, Хив. 1. ҳилпирамоқ (байроқ, алван); 2. шали этмоқ, бирдан йиқилмоқ).

шартьлатмақ Хив, Гура, Я—бэр. қасирлатмоқ; қасирлатиб синдирмоқ (ёғочни); 2. қасирлатмоқ (бармоқни).

шатьрдь шатир-шутир.

шахмал Хив, 1. ўтмишда айри ёғочга ўрнатилган катта милтиқ. (ўқи сочма, пилта билан ўт берилар ади).

шахна Ург, Хив. 1. пичоқнинг тиғи билан дастаси ўртасига ўрнатилдиган жез, темир ҳалқа; 2. биринчи сувоқ, хом сувоқ.

ша: ~ бурут (Ург, Хив, Хнқ.)—мўйловнинг икки томонга узалиб турган қисми; ~ какьд—аёллар безаги (кокил қоря ласдан бўлиб, улга таяга, сўлқовойлар тақиллади ва орқага осилади); ~ ньгьрьк—уйларда тўрт бурчга қўйиладиган бош синя; ~ тут—шотут.

шаваз Ург, Хив, шўх; ўйинқароқ: сөн дьм шаваз акэисон-қу (Хив, 1); 2. сергайрат: ша:ваз балам (Хив, 1).

шавьр Ург, Хив, Хнқ. 1. чимлик, серсув ўтлоқ; дала: маллань шавьра йьрдьк (Хнқ, 2); 2. режа (усталар ишлатадиган асбоб—учига тош боғланган ип).

шад Ург, Хив. қўй юнғидан тўқилган шолча (қои тикилади, отга ёлуғ қилинади); ~ чакман—туя юн-

гидан тўқилиб, тикилган чакман (қиммат баҳо ва чидамли бўлади).

шамль Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. шоли; ~ қовуз—шолн қипиги. ~ пайа—поход, шолн сомони; ~ тир—катта келчик.

шам Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. қизил гуруч; қипиқдан тозаланмаган гуруч; ~ йемак—ойнинг 15 кундан кейин кечикиб чиқиши: айам шам йепть (Ург, 1). шамль бурунч—қизил гуручнинг бошқа бирор нав гуруч билан аралашгани.

шангардан Хив, 1. ўта хулиган, «каллакесар».

шатьр Хив, 1. ўтмишда хопларнинг оти сида пнеда юрадиган одам, махрам.

ша:ха Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. шох (дарахт шохи) алма дейән ша:халар шох волар, шохльқыннан бэр ша:хась йох волар, йигьт дейән ойнаб дурган ат волар, қыйань гьрса, йаньб дургон от волар (Ург, 1).

шэгьрдәк Гура, Я—бэр. кекирдак: Шэгьрдэгьндь созма (Я—бэр, 3).

шэгьт шогирд: устара бэр достьр-хан чьрәк апарьп, шэгьт вольтьп (Хив, 1).

шәкәрпа:ра қовунинг бир турп (ёзги нав): ку:ннь сәрәсь—шәкәрпә:ра, йьгьтнь сәрәсь—гөзләрь қаря (Ург, 1).

шәкәрчә Манғ, Гура, Я—бэр. хурмача.

шәкәшә Ург, Хив. кўза (қатиқ увитадиган, сут соғадиган қулоқсиз хурма).

шәллать Х—асп. бузуқи, фитначи.

шәлә-шәлә Ург, Хив, Хнқ. ҳил-ҳил: ~ болмоқ—ҳил-ҳил пишмоқ, шәли:ль Ург, Хив, Хнқ. шафтолиннинг бир турп.

шәмдәра:з ғоят узун, новча:ак-лын аз, бойып шәмдәра:з (Хив, 1). шәммә Ург, Хив, Хнқ. шама (чай шамаси).

шәммәрат тикилипч:көчә шәммә-рәт, а:лам сьғьмьйль (Хив, 1).

шәңәл Ург, Хнқ. = шәңьл:рейьс бувам әпәлдей, топьларь шәңәлдей (Хнқ, 1).

шәңьл Гура, Манғ, Қинч. 1. хумдан сув оладиган қовоқча, кружка: анав сув ичатавгын шәңьлдь әпкеб бер (Қин, 2). 2. ~ урмақ (Ург, 1)—хушомад қилмоқ.

шәңрәймәк Гура, Манғ, Я—бэр. гердаймәк, мағрурланмоқ.

шәп Хив, 1. калаванинг саккиздан бири (ип, ипак).

шәпәләк ~ тонпъ—дўппининг бир тури:үкәм шәпәләк топьсьнь сува ташапть (Х—асп, 1); алған шәпәләкьң ақльмь алдь: хам йолдан чьқардь, хам йола салдь (Х—асп, 6).

шәпьй Ург, Я—бэр. шилпик, шаб-кўр.

шәпьк Ург, Гура, Я—бэр. 1. ифлос, шалтоқ: балап шәпьк вольтьп (Ург, 1); 2. дарахт елими: и: шә шәп-лькдьйи йальшады (Ург, 1).

шәр: ~ бағламақ (Хив, 1.)—шарқ қилмоқ, изоҳламоқ.

шәрәрать Ург, Хив. фитначи, бузуқи.

шәрәвә намакоб: шәрәвәнь дөкмә, шамала сөкмә (Ург, 1).

шәттә Ург, Хив. жанжалкаш, сержанжал (киши); ~ атмақ—шаталоқ отмоқ.

шәттәләмәк нуқимоқ, тепмоқ (от, этак миғандя икки оёқ билан хөй-воньянг икки биқинига тепмоқ).

шә:ват Хив, 1. супурги.

шәбьт Шот, 9.—шъвьт.

шәйдә бу ердә:аш вәса—шәйдә, и:ш вәса—нейдә? (Хнқ, 4).

шәйьн Ург, Хив, Хнқ. тарозининг шайини.

шәйтан шайтон: ~ таразь—катта тарози.

шә:разь 1. кўкиш тусдаги қо-рақўл терп. 2. шу теридан тикилган попоқ.

шъвьт Ург, Хив, Хнқ. хушбўй ўснм-лик (айронга ва махсус шивит ошига солинади); ~ а:шъ—шивит оши (шивит қозонда қайнатилиб, сувига хамир қилинади ва угра кесилади).

шъйшәк шиванинг синиги.

шъкәстә рех ремонт (кўпроқ девор, уй ремонтн).

шъньрдәк Хив, Хнқ, Қ—кпр. 1.= ьшгьрдәк; 2. ўпкага қадалган трубка. тлөьм Урә. Хив, Хнқ, елим, (да-

рахтлардан қайнаб чиқадиган ёпиш-коқ, сақич каби молда).

шълльн Хив, 1. лой парчаси: ~ урмақ—суздан чиққан кишининг баданига лой чапламоқ (балалар ўйини). ~ пайча 1. болдири яланғоч; 2. чақ-қон, уддабурон (киши).

шъмгьрьн Гура, 4. миширик, буруп суви.

шъм-шъм Ург, Хив. миш-миш; апиқ бўлмаган хабар.

шъцьлә Ург, Хив. шингил (узум): айналъйн ақча, аьызларь қаймақча, бағда үзүм шъцьләсь, тәләкдәйь зам-ча (Ург, 1).

шъньрьп Хив, 1. оч-қизил ранг (бўёқчилар истилоҳи).

шъптьр Хив, 1. ахлоқи бузук одам (аёлларга нисбатан айтлади).

шърьп Ург, Хив. паст пая чиг: шърьп гойнәк бадалады йурьәндә, и:чкьпәмнь от аладь гөрьәндә... (Хив, 1).

шъттә Ург, Хив, Шот. жиққа хўл, шалаббо; эскремент аралашган хўл-лик.

ши:рәпәз Ург, Хив. ширилиқлар пиширувачи, ширапаз.

шъвьрламақ Ург, Хив, Хнқ. шивирламоқ, пичирламоқ.

шъғанәк Ург, Хив. арава устига қурилган махсус чеган (ғалла, жўхорн ортиш учун кигиз, полос хам со-ладилар)

шъғыр арава гилдиракларининг изи: (темир йул изи сингари бир-бирига мувозә бўлган икки йўл).

шъқьрлама Ург, Хив. шалдироқ (қоғоздан чиқадиган овоз).

шъқьрламақ Ург, Хив. шиқирламоқ: шалдирамоқ (пул ва қоғоздан чиқадиган овозга нисбат).

шълқым Ург, Хив, Хнқ. ортиқча тер, ортиқ сепилган сув; бирор нар-санинг ортиқ хўл бўлиши.

шълха-шълха шалха-шалха:ет ишлха-шълха вольтп пьшьпть (Х—асп, 6).

шънасьндә Хив, Х—асп. ақли, зийрак (киши).

шъндьйн Хив, 2.=шүндьйн.

шъңламақ Гура, Я—бэр. 1) жин-гилламақ, шангилламоқ (қулоқ); 2) шовулламоқ, гувулламоқ (шамол).

шыныкырдъ *Ург, Хив*. безак ва пулдан чиккан овоз.

шъпърма *Ург, Хив*. чүгирма попоқнииг бир тури. 2. ұғри, мутта-жам.

шъппъқ *Ург, Хив, Хнқ*. шилпик: (күзи доим қызариб турадиган).

шърға: ~ кал (*Ург, Хив, Хнқ*). тақир кал; боши йилтирок кал. 2 отларнинг туёқлари юқорисидан чиққан яра.

шърмайъ *Ург, Хив*. 1. поннинг бир тури; 2) пичоққа соп бұладиган бир хил суяк.

шърпъ: ~ турма *Хив, I*. қизил-сарғич бүйек берилган ипак материя.

шъррық *Хив, I*. ақмоқ; шлақим.

шъталақ *Хнқ, II*. лойқа.

шътърдъ *Ург, Хив, Хнқ*. шитир-шитир: бэивэсселә шътърдъйвәрәдъ, бв шътърдънь мейман ешьтәдъ (*Ург, I*).

шопурдъ *Хив, I*. шивир-шивир, пичир-пичир (секин гапириш)

шоқурдамақ *Ург, Хив, Хнқ*. гу-дурламоқ, гулдур-гулдур қилмоқ).

шоқурдъ *Ург, Хив*. гулдур-гулдур, говур-говур.

шолқыт: *шолқытъ чиқмақ Ург, Хив, Хнқ*. сафдан чиқмоқ, шарти кетиб, парти қолмоқ (одам, кийим).

шолтық *Хив, I*. бузилган (одам, қовун).

шомбърдамақ шалабба бұлмоқ, жиққа хұл бұлмоқ: әмәтвайнъ қара, сува чүшкән тоуқдъйн *шомбърдаб*

гейатър (*Бғт, I*).

шор *Ург, Хив, Хнқ, X — асп*. нордон: мърабба дъм шор волъптъ

(*Ург, I5*). ~ *тумшық (Ург, Хив, Хнқ)* — ачық сүз әйтипга одагла-ниб қолган (киши), тили ёмон; дило-зор.

шоҳум *Ург, Хив, Хнқ*. шовқин, шов-шув (овоз).

шо: зън *Ург, Хив, Хнқ, X — асп*.

1. тасма, бүйинчани арава шотисига бириктирадиган қайиш; 2, лапашанг, имиллаб ишловчи, чүзиб сүзловчи; 3. новча.

шә: нәлә *Ург, Хив, Швт, Хнқ*. зебигардонга ўхшаган безак.

шә: ра *Ург, Хив, Хнқ*. шу ерга: бүйүн рейъс шә: ра тәса гәрәк (*Хнқ, I*).

шуннъйн *Ург, Хив, Хнқ*. шундай: *шуннъйн* дъйпәръп, кәмнър бызлап мейнъмъанъ йедъ, дәп пашпага ар-зәттәлә қоңшъла (*Ург, I*).

шунчақдъ *Ург, Хив, Хнқ*. шунча, шу қадар: индъ мән сәм бълән бар-мъйман дәптъ бахтъ, *шунчақдъ* зә: р әтъптъ, болмаптъ (*Ург, 3*).

шүнчәллъ шунчалик: бър өйдәп *шүнчәллъ* а: дам гәләмъ, дәп қоңуб йәрәдъ (*Ург, I0*).

шүдрън *Ург, Хив, Хнқ*. қишда ёгадиган майда ёмғир.

шүллък *Ург, Хив, Хнқ, X — асп*. зулук.

шүндәтп *Ург, Хив, Хнқ, X — асп*, *Я — ар*. шундай этиб, шундай қи-либ: осып ну мулла, пнә гәр, осып сәнәм *шүндәтп* тьк, дъйдъ (*Я — ар, 2*).

шүнтъп шундан қилиб: *шүнтъп* улъ йолънда кетәврәдъ (*Бғт, 8*).

шүттък *Ург, Хив, Хнқ, K — кпр*. жинчирик.

ТУЯЛАР

айръ икки ўрқачли туя (икки ўр-қачи ҳам бир томонга қараган).

ақ дъйә икки ўрқачли туя, юнги оқиш бұлади.

әрва: на туянинг урғочиси.

бър чәккән нәр нор туянинг бир хили.

бота туянинг сут әмадиган бола-си.

бә: хард икки ўрқачли, ранги қо-рамтир, ўртача туя.

бугра икки ўрқачли туя (ўрқач-лари икки томонга қараган бұлади).

гәзнәр айри ўрқачли туя.

гәньрт узун, илпоқ ўрқачли туя.

дъйә туя.

жөн бпр ўрқачли туя (ранги қиз-гини, ўрқачи узун, тишлонғич).

кәшәк туянинг бир яшар боласи.

қазақ атан оёги йўғоп, калта туя.

қызъл оёги узун, ранги қизғиш катта туя (югурик ва чндамли бұ-лади).

қошмақ *жән* вә *айрә* туяларнинг қўшилишидан бұлган

қошмақ бугра икки ўрқачли туя (ўрқачлари бир-бирига туташган).

қошмақ нәр икки ўрқачли туя (нор туянинг бошқа тур билан қў-шилган).

лөк бир ўрқачли туя (ўрқачи тик бұлади).

нәр дъйә бир ўрқачли катта туя.

тайлақ туянинг икки яшар боласи.

түркманъ бир ўрқачли туя (узун, нозик тури).

үләк әрва: на ранги қизғиш, урғо-чи туя (юнги жингалак бұлади).

ОТЛАР

ахал тәкә туркманн от (одатда чопқир бұлади)

байталча ёш урғочи от (қали туе-маган).

бъйә байтал, бия.

бу: дан йўғон, катта от (аравакаш от).

гунон уч яшар от.

дөнән тўрт яшар от.

қазақы йўғон, калта от.

қаралпақы ўртача, йўғон от.

тай бир яшар той.

тайча кулун.

то: ръ хилча бел, чопқир от (ран-ги қизғиш).

тухумлъ ат зәддор от (гавдаси узун бұлади).

ханазат зотли от (буйни ва оёқ-лари узун, қорни тортилган бұлади).

СИГИРЛАР

би: дәв сьғыр кичик жайдари си-гир.

бъжак = өжәк.

бъца буқа.

қаралпақы чамбаршоқ ўртача си-гир.

қарнъ асық қорни катта сигир.

назък қарън би: дәв.

өжәк бузоқ (сут әмадиган).

өкьз хўкиз.

өкьчә сигирнинг эркак боласи.

сөзванъ съғыр ұртача сигир | ханазатъ бүйи узун, ихчам сигир
(шохи бұш бұлади). | (кўлда боқилади).
тана сигирнинг урғочи боласи.
тухумлықъ съғыр катта серсут си-
гир. | чамбаршах қорақалпоқи сигир.

ҚҰЙЛАР, ЭЧКИЛАР

әрабъ (қуируғи узун), бәрра, геччъ | қар, қошмақы, олақ, савлық, сәркә
(әчки), гунон, далақы (қамчи қуйруқ) | тәкә, түримәнъ, харракъ, шышәк.
дөнән, қазақы, кара көл, қозъ, қоч-

Баъзи бир киши отлари ва уларнинг қисқарған формалари

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарған формаси	дабий тилдаги формаси
абдъйаз	абдъйаз	Абдулла ибз
абдълла	абъл	Абдулла
агабей	агғы	Огабек
азат	ажжъ	Озол
айларпашша	айъш айлар	Ойларпошша
айпа	ейшә айыш	Ойша
айлашша	айнаш айъш	Ойпошша
аллашүкър	аллаш	Оллошукур
алъмбай	аллъ	Олимбой
алларган	аллам	Оллоберган
атабей	аттъ	Отабек
атанай	атақ аташ	Отабой
атажан	аттъ аташ	Отажон
атамърат	атам	Отамурод
атаназар	атам аттъ	Отаназар
атахан	атақ	Огахон
әбдърн : м	әбдъ	Абдурахим
әбдъсалам	әбъш	Абдусалом
әбдъшеръп	әбъш	Абдушариф
әбдъшүкър	әбъш	Абдушукур
әда : ләт	әдүш әдәл	Адолат
әльмбай	әл : ь	Алимбой
әнар	әннъ	Анор
әнәбыйъ	әнәш әншък	Онабиби
әнәжан	әнәш әннъ	Онажон
багабек	ба : ғы	Бобобек
базарвай	бажжъ	Бозорбой
бәквәргән	бәкъ бәкъш	Бекберган
бәкдә : ләт	бәкъ	Бекдават
бәкмурат	бегъм	Бекмурод
бәкпапша	бәккъ бәк.	Бекпошша
бәкчан	бәкъш бәкъ	Бекжон
бегмәт	бегъш	Бекмухаммад
бийъжан	бийъ	Бибижон

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарған формаси	Адабий тилдаги формаси
гүлжан	гүлль гүльш	Гулжон
гүлпашша	гүлпәш	Гулипошша
гүлчә : рә	гүлль	Гулчехра
дълбәр	дълъм	Дилбар
досчан	дос	Дүсжон
досмәт	досъм	Дүсмухаммад
дә : ләт	дә : ль	Давлат
дурдъмурат	дуръм	Турдимурод
дурдъпашша	дурпәш	Турдипошша
дурман	дурбъ	Дурман
дүшәмбай	душәм	Душамбой
егәмбәргән	егәм еммъ	Эгамберган
егәмбай	еггъ	Эгамбой
ешмурат	ешъм	Эшмурод
жанъбей	жанъ	Жонибек
жәббарбәргән	жаббъ	Жабборберган
жүмәбай	жүмақ	Жумабой
жүмәгүл	жүмәш	Жумагул
жүмйаз	жүммъ	Жуманибә
жүмәнәзәр	жүмақ	Жуманазар
жүмәт	жүммъ	Жумамурод
перъп	зәлль	Зариф
зүмрәт	зүммъ	Зумрад
ивадълла	иват	Ибодулла
иврайъм ирвайъм	иббъ ибық	Иброхим
искәндәр	искән	Искандар
исмайъл	исмаық исам	Исмоил
йахшъмурат	йахшъм	Яхшимурод
йолдаш	йоллъ	Йулдош
камължан	каммъ	Комилжон
кәри : мә	кәрмәш	Карима
кәръмбәргән	кәрръ	Каримберган
кәръм	кәрръ	Карим
қаландар	қалан	Қаландар
қочқар	қочъм қоччъ	Қучқор
қошиазар	қошакъ қоччъ	Қушназар
қурамбай	қуран қъран	Қурбонбой
қутлъмурат	қутық қутум	Қутлимурод
қурйаз	қурйаз	Қурбоннибә
мамажан	ма : ма мамаш	Мамажон
марқис	маққы	Маркс
мәвланбәргән	майлам мойлам	Мавлонберган
мәдәмнъ	мәдән	Мухаммаданин
мәдри : м	мәддъ мәдь	Мухаммадрахим
мәмәжан	мәммъ мәмъш.	Мухаммаджон
мәрийәм	мәлль	Марям
мәтйақып	мәтәк	Мухаммадяқуб
мәткәръм	мәт : ь мәккъ	Мухаммадкарим
мәтқурван	мәт : ш макън	Мухаммадқурбон
метмурат	маммъ	Мухаммадмурод
мәтизәр	мәттъ	Мухаммадназар

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
мәтһыйаз	мәтһь мәтһыш	Муҳаммадһийаз
мәтһрасул	мәтһь	Муҳаммадрасул
мәтһчан	мәмһыш	Муҳаммадһожон
мәшһьрһп	мәшһыш мәшһь	Муҳаммадһшариф
мьһявәр	мьһняш	Мунаввар
мүбарәк	мүбһь	Муборак
мүкәррәм	мүкһь	Мукаррам
муқаддас	муққы	Муқаддас
муҳәббәт	муҳаб	Муҳаббат
мухтәрәм	муққы	Муҳтарам
нәргүл	нәрһыш	Норгүл
нарһашһа	нарһәш	Норһоһһа
нәзи : рә	пәзһь нәжһь	Назира
пәри : ман	пәрһь	Нарһмон
наҳалһан	нә : л	Нихолһожон
пһьйазһан	нәжһь	Нийәзһожон
пһьйазмәт	нежһьм	Нийәзмуҳаммад
пурәдди : н	пурһь	Нуриддин
нурьһла	нуроқ нурьм	Нурилла
нүрмәмәт	нурьм	Нурмуҳаммад
нурпашһа	нурпәш	Нурһоһһа
оғылһан	оққы ожжь	Уғилһожон
оразгүл	ошгүл ораз	Урозгүл
оразмәт	ожжь ужьм	Урозмуҳаммад
осман	осьм	Усмон
әктәбһьр	өккь өктәм	Октябрь
палһйаз	паллһь	Полһонһисз
патһа	пәтһь пәтһыш	Фотима
нашһажан	паш	Пошһажон
рабһьһа	рәбһь	Робһия
разһьһа	роза розь	Розһия
режәп	режь режьм	Ражаб
ри : мә	ри : м	Раһима
рейһьмбәргән	ри : м	Раһимбәргән
розькә	роскә	Рүзибека
розьгүл	розь	Рүзигүл
розмәт	розьм өжьм	Рүзимуҳаммад
сәбһьрһан	сәбьк савьр	Сәбирһожон
са : дат	сорь	Саодат
са : дьһла	садьл сәддь	Сәддулла
сәһьһь сәһай	саллһь	Сәлоһ (иддин)
сәһарвай	сәһпһь сәһақ	Сафарһой
сәһаргүл	сәһпһь	Сафаргүл
са : гә	сәһпһь сәһақ	Сәһа
сәтһәддә	сәтгь	Сәтиболди
сәмәндәр	самап	Сәмапдәр
сәһабәр	сәһа	Сәһобәр
сәһәмһан	сәһа	Сәһамһан
сәттар	сәтһьм	Сәттор
сейитһәмәт	сәтһьм	Сәидмуҳаммад
сейитһурат	сәйтһьм	Сәидмурод

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
султампашһа	сүлпәш	Султамһоһһа
тәжәдди : и	тжь	Тәжиддин
танһьрһаргән	тәһнь тәһрь тьмьмь	Танһрибәргән
тохтаһан	тоқыш тоқан тоттһь	Тўхтаһан
умар	умьмь	Умар
уллһьбһь	уллһь	Уллиби
халлһьгүл	халлһь	Холлигул
халмурат	халлһь	Холмурод
хампашһа	хампәш	Хонһоһһа
хәти : чә	хәтһьш	Хәдичә
хожамурат	хожам	Хўжамурод
худайар	худьк	Худөбәр
худаймурат	худап	Худоймурод
худайшукьр	худап	Худойшукьр
хүдәргән	хүдәк	Худойбәргән
хәжһьбһь	хәжь	Хөжиби
хәйтһвай	хәйтәқ хәйт	Хәйтһой
хәли : мә	хәлькә	Хәлима
чһньпашһа	чһмпәш	Чһниһоһһа
шадһан	шадь	Шодмон
шамурат	шамьмь	Шомурод
шәмсәдди : н	шәмһь	Шәмсиддин
шәрпәһан	шәппь	Шәрифәһан
шәрһпһай	шәллһь шһнь	Шәрифһой
шөвкәт	шөккь	Шәвкәт
шүкүрһан	шүккь	Шүкүрһан

УЙ-РҮЗҒОР АСБОБЛАРИ

айбалта — кичик болта, айһа — ойна (кўзги), ақлав — ўқлов, алқиндь — совуннинг қолдиги (олқинди), апақ савьн — ироқи совун, атир совун, анал — ўроқнинг каттаси, аржа — сандиқ, арқан — чилвир, йип, а : тәшкүр — оташкүрак (қисқич), атъл — атр, одекалон, әдйал — әдәл, аләк, алдькчә — оләпқич (передник), бақ — бак (катта сув идиш), балга — болта, бадйа — сопол толоқ (чуқури), белчә — куракча, бел — белкурак, бешьк — бешик, би : а — бигиз, бьчқь — кўл арра, борйа — бўйра, гәрман — гармон, гәтмән — кетмон, гәтдик — кўтлик, гәлвьр — галвир, гәлһь — гилам, гәлтәк — замбил гәлтәк, гәлача — кичик сопол коса, дарақ — тароқ, дасмал — қозон

ювғич, дәвәт — сиёҳдон, дәллькчә — бир киши ўтирадиган кийизча ёки кўрпача, дәм-дәм — ўт пуфлайдиган темир асбоб, дәмкәч — қозон қопқоғини ўраб, палов дамлайдиган дастурхон, дейра — доира, достьрхан — дастурхон, дө : лә — ёғ идиши (ёғон ёки қовоқдан бўлади), дөшәк — тўпак, дувоқ — қопқоқ (қозон қопқоғини), ду : тар — дутор, дүвәк — тувәк, ечһанар — ошпичоқ, зәмбәр — замбил, зәнгь — нарвон, шоти, и : к — дуг, иһнә — игна, искәвәратһа — тава (сковородка), истькәһ — стәкан, ьшкәп — шкаф, йарһндық — бола тўшакчаси, кўрпача, йалған — сғәритадиган идиш, йарғы — арра (каттаси), йелән, — гәҳрорәпеш (пахтасизи), йеймә — қоқа кўрпа, йелпәвьч —

елпугич, йеңлык — енгча (нонни кў-парадигани), йьп — арқон, йоғыч — жўва (кичик ўқлов), каса — пиёла, калентэр — обкаш, кәпкыр — кап-кир, кәпчә — куракча, кәрсән — (чора) ёғоч тоғора — хамир қилинади), кәт — ёғоч каравот, кәшкәрт — кичик пичоқсимон ўроқ, кьйьз — кигиз, кьльт — калит, кьрәсьнка — керо-синка, кир савън — кир совун, көрпә — кўрпа, көрпәчә — кўрпача, күзә — күза, күзгү — күзгү (ойна), күйьрт — гугурт, күп — кув (қатиқ чайдиган күв), күрәк — ёғоч курак (қор кураш, галла шопиришда қўл-ланади), күрсь — стул, қазан — қозон, қайрақ — қайроқ, қайч — қайчи, қақра — чийдан тўқилган бўйра, қалақ — қалоқча (ун, туз олишда қўлланиладиган куракча), қалам қашық — гулдор қошиқ (заранг қошиқ), қандъл — қандил, қашық — қошиқ, қыргы — ўроқнинг бир тури (қишда қўлларда қамиш ўрилади), қырғыч — қирғичнинг кичик тури, қозға — қовуалоқ, қол аржа — кичик сандиқ, қути, қолвағ — қўлбоғ, қошқулақ — икки қулоқли катта кўза, қулъп — қулф, қуллап — қуллап, қулақ чанақ — катта хурмача, қуман — қумгон, қутъ — қутича, лавалъ каса — коса, лампа — лампа, лампънкә — лампочка (электр лампочка), ләйән — патнис, ләкәтәк — тунука товоқ, ләкь — сопол товоқнинг кичиги (одатда пақшли бўлади), ләль — лаган, лькү: — талынка, ликопча, машън — тикув машинаси, мәржан кәт — катта ёғоч каравот (одатда нақшли бўлади), мешърьк — ўраб қўйилган тайёр ип, мьлтық — милтиқ, нах — ип, ней — ий, о:ғәрдан — мис човли (друшлак), оймақ — анғышвана, орақ — ўрақ, өртъй — гаҳворпеш (пахтали-лик), па:кь — устара, палайъш — кап-кирсимон човли, палас — юнган тўқилган шолча, па:нъс — тўрт бурчли фанор, пәрдә — дераза, эшик пардәси, пеша:на — пашшахона, пьләмыс — примус, пьльк — пилик, пьшкә — йигиришга тайерлаб қўйилган пахта, пьшкәк — пишкәк — пьш-кағач — ип ўрайдиган қамиш, пьн-дық — шийшасиз тунука чирю, пьрам-

ньк — приёмник, пьчақ — пичоқ, подър — пудра, рәпи:дә — енгчанинг каттаси, рәдьй — радио, сайаван || шамсия (зонтик), самъвар — самовар, санач — ҳайвон терисидан қилинган қоп, сарънжақ — белапчак, ҳаюнчак, сархым — кружка, сочоқ — дастурхон (овқат еганда солинадиган дастурхон), сәват — сават, сәрәк — шәр-шәр, сәрдәз — ингичка хандир каноп, сә:т — соат, сьйхәк — қирғич, сьлапча — чилоччи, сьннай — сурнай, сьпра — супра, со:қы — ўғир, созан — катта игна, су:сақ — чўмич (ёғоч чўмич), сүлгь — сочоқ, сүмәләк кәпкыр — дастаси узун катта капкир, сүпрүнч — ун сидирадиган латта, сүтка, сүпсә — супурги, таван — тава, таван хон — сомса пиширадиган тава, тавах — сопол товоқ, тағарьк — тоғора (хамир қиладиган ёғоч тоғора), тамбър — тамбур, таңа — чўян чойдиш, таразъ — тарози, таразъ да:шъ — тарози тоши, дарақ — тароқ, тасма — тасма, тәк — кичик каравот, күшетка, тәкә — ёстиқ, тәкә дешъ — ёстиқ жилти (на-нолочки), тәкә нәмәт — тулли кигиз, тәкәнәт — тәкә нәмәт, тәмән — жу-воллиз, те:шә — теша, тькәч — че-кич, ти:р — кепчик, ти:тан — титан (катта темир самовар), тоңыр — ёғндиши (тунука идиш), торва — тўрва (чўмич, қошиқ соладиган тўрва), түн — мис кўза, түнчә — тунука чойдиш, ушақ гөз — майда кўзли галвир, үстәр — стол, ұтык — дазмон, хакәндаз — хокандоз, халта — қоп, халтача — халта, хона — ош тахта, хонача — оштахтанинг кичиги, хоржън хуржин, хум — хум (катта сув идиши), ҳавә соқы — ҳовонча, чәй-ньк — чойнак, чаққы — пакки, қаламтарош, чанақ — кичик товоқ (ёғоч), чар сьпса — катта супурги, чарх — чарх, часъсьпса — чарсьпса, чәкәр — илмоқли узун таёк (қулукдан сув оладиган челақ илинган таёк), чәки:дә халта — сузма халта, чәләк — челақ, чьльм — чилим, чьм-дъған — лартўшак, чьнтапах — чип-ни товоқ, чьптә — яқандан тўқилган бўйра, чипта, чолпә — човли, че-кьш — болга, чөмьш — темир чўмич

(дастаси узун), чүкльк — сумак, шал — ипдан тўқилган шолча, шәкә-шә — катта хурма (сигир соғадиган хурма), шар-шәр — воронка, ши:

шә — бутилка, шорва түнчә — шўр-ва пиширадиган чойдишсимон идиш, шүттьк — жинчирик.

ОВҚАТЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағзъ ачық = әнжър гөммә. ала пота бәрәк ялпиз солиб пиширилган барак (чучвара). асма шорва қайнатма шўрва. асма шорва бәрәк барак шўрва. әнжър гөммә сомсанинг бир тури (беляши).

балық кәвап балиқ кабоб. балық ку:рдақ ёққа пиширилган балиқ.

балық шорва балиқ шўрва (уха). бавартъ бәрәк суюқ қийма солиб пиширилган барак.

бәрәк сомсанинг чучвара (юқа хамир ичига гүшт ёки тухум солиб, сувда пиширилади).

бо:рсақ бўғирсоқ. буламақ куюқ атала (одатда қўл билан ейилади), буламиқ.

бурма күрдык ун ошининг бир тури (шўрвага хамирни майдалаб, лўбия катталигида узиб-узиб таш-лайдилар).

гөжә гўжа. гөммә сомсанинг бир тури (юқа хамирнинг ичига қийма, қовоқ, тухум ёки кўк солиниб, ёгда пиширилади).

гөквәрәк кўк чучвара (юқа хамирнинг ичига йўнгичқанинг кўки қиймалаб солинади ва сувда пиширилади).

гөк гөммә кўк сомса (юқа хамир-нинг ичига кўк солиниб, ёққа пиширилади).

гүлқап гүлқанд. ет бәрәк гүшт барак. жаббаз хамир овқатнинг бир тури (күлчатой).

жүгәрь күртык = жўйән күрдык. жўйән күрдык жўхори унидан пиширилган ун оли.

замарығ замариқ (кўзиқорипнинг овқатга ярайдиган тури).

замарығ гөммә замариқ сомса (замариқ пиёз билан қўпнб қийма-

ланиб, ёққа қовурилади, сўнг юқа хамирга тугилиб, ёққа пиширилади). зағара зоғора (жўхори унидан қилинган нон).

ижжан кәвап қийма кабоб (қийма жуда кичик доира шаклида қилиниб, унга босилади ва ёққа қовурилади).

илдърмә кўк ўт қиймаланиб, ун билан қориштирилади ва қозонда пиширилиб, нон билан ейилади).

ишләмә сомсанинг бир тури (катта бўлади).

йарма ёрма гўжа.

йағ пәтър ёғ солинган патир.

йумъртавәрәк чучваранинг бир тури (юқа хамир ичига тухум билан ун қорилиб пишириладиган тури).

йумърта ку:рдақ қуймоқ (тухумнинг ўзи ёққа пиширилади).

кәвап кабоб.

кәдь бәрәк қовоқ барак (чучвара).

кәдь гөммә қовоқ сомса.

кәдь шорва қовоқ шўрва.

кәл пәтър ўгсиз патир.

кәллә шорва калла шўрва.

кәндър бәрәк чучваранинг бир тури (кендир уруғи түйилиб, юқа хамирга ўралади).

кәрәм шорва карам шўрва.

кәртъшкә гөммә картошка солиб қилинган сомса.

кәртъшкә бәрәк картошка солиб қилинган чучвара.

кәртъшкә ку:рдақ қовурдоқ — гүшт билан картошка қовурмаси.

көк бәрәк кўк сомса.

кьчьль кичирининг бир тури (мош сувда пишгач, янчилиб, устига қийма солиб ейилади, гуруч солинмайди).

кьчьрь мош кичири.

көмөч қозонда пиширилган нон.

күлчә хамирға ёғ солиниб, чекяч урилган катта-катта патирсимон нон.

күрдък хамир овқатнинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни узиб-узиб қозонга солиб пишираднлар).

қазан кəвал қозон кабоб (гўшт катта-катта қилиб тўғралади ва ёққа пиширилади).

қайъш хамир овқатнинг бир тури (сувга пиширилган хамирни сузма ёки қатнқ билан аралаштириб ейилади).

қамъш кавап қийма кабоб (қийма қамишга тизилиб, чўққа пиширилади).

қайъш күрдън кулчатойсимон хамир овқат.

қара шорва = қу:рма шорва.

қарма палав шавласимон палов (бвш бўлади, гўшт ва гуруч бир миқдорда солинади).

қатлама қатлама.

қатлама пəтър юқа ёйилиб, тандирда пишириладиган патир қатъқ қайъш ун ошининг бир тури (кулчатой устига қатиқ қуйиб ейиладиган овқат).

қатъ буламақ = буламақ. қызықль пəтър ёғ билан пиез солиб пиширилган патир.

қийма гəммə варақи сомса.

қо:рдақ қовурдоқ

қо:рма шорва қовурма шўрва.

қуш тьль қуш тили.

қурмъш сомсанинг бир тури.

қуймавəрəк чучваранинг бир тури (хамир ичига тухум билан ковоқ солинади).

лə:зи:пə ҳолва (шакар ва ун қоримасидан ясалган ҳолва).

мазль мəстəвə маставанинг бир тури (гуруч ва қиймадан ташқари озроқ ун ҳам солинади).

машава мошхўрда.

мəстəвə мастапа.

мърабба мураббо; савзи солиб қилинган мураббо, чьйа мърабба — олча мураббо.

нават поввот.

нан уй пони (юқа, ҳажми катта бўлади).

нешалла пиштолда.

нуқул ҳолванинг бир тури (ичига мағиз солинади).

омач ўмот.

пақлама 1. ноннинг бир тури (хамир устига сариёғ сурқалиб, мағизнинг майдалангани билан шакарни аралаштириб, хамирга қат-қат қилиб сеппиладн, кейин товага солиниб, чўққа пиширилади). 2. ун, шакар ва мағиздан қилинган ҳолва.

палав палов.

памадър ижжан помидор билан пиез аралашмаси.

памадър қо:рдақ помидор билан пиез қовурмаси.

пəтърəн жўхори унидан қилинган кичик нон (пиез солинган зəғора).

печəк парварда (ҳолва).

пешмак пашмак (ҳолва).

пьстəль ҳалва писта солинган ҳолва.

поссық пончик (гўштсиз сомса).

сəржəш қайла.

сықман ошнинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни сиқадилар, бармоқлар орасидан чиққан хамир қозонга тушадн).

сомса сомса.

сəк сўк.

суйу: сўтбўрўнч ширгуручнинг суюқ тури.

сумəлак сумалак.

сүзмə паловнинг бир тури (катта палов қилганда, гуруч аввал сувда пишириб олинади, кейин савзи устидан босилади).

сүмəсьн суюқ атала.

сўтбўрўнч ширгуруч.

тəвə қуймоқнинг бир тури (тухум билан ун аралаштириб пиширилади).

ту:қ шорва товук шўрва.

таръ ашъ сук ошин.

ту:қ ку:рдақ товук гўшtidан қилинган қовурдоқ.

уна:шъ угра оши.

ушақ бəрəк чучвара.

ўзмə күрдък ун ошининг бир тури (хамир қозонга узиб-узиб солинади).

ўзмə тайлақ хамир ошнинг бир тури (хамир қозонга қўл билан чўзиб-чўзиб ташланади).

халвайтəр ҳолвайтар.

хаста а:шъ = уна:шъ

ҳалва ҳолва; күнжъ ~ — күнжит ҳолва.

ҳей-ҳей ширинликнинг бир тури (шакар, сариёғ ва қаймоқ аралаштирилиб пиширилган ҳолва).

чалав паловнинг бир тури (гўшт билан ёғ бир миқдорда солинади).

чалпəк чалпəк.

чи:ш кəвал овқатнинг бир тури (молнинг қорнига гўшт, жигар, гуруч солинади ва қайнатма шўрвага солиб пиширилади).

чə:рəк сут солиб пиширилган кичик нон.

шəкəр шакар.

шънъ шъни (тутдан қилинган).

шə:ла шавла.

шорва бəрəк шўрвали чучвара.

шўвьт а:шъ суюқ овқатининг бир тури.

ҚОВУНЛАР

азғын ёғи қовун, энг яхши нав ҳисобланган бешак қовуннинг озган тури, ранги сарғиш, бирда-ярим тўри бор.

ақбалық ёзги қовун, кичкина, туси оппоқ бўлади, мағзи юққа.

аққаш ёзги-кузги қовун, январгача сақланади. Ранги кўкиш, майда тўри бор, жуда ширин қовунлардан бири.

ақнават ёзги қовун, сарғиш, узунчоқ бўлади, деярли тўри йўқ, мағзи қалин эмас, жуда ширин, пичоқ тегса, „тарс“ ёрилиб кетади.

алəккə ёзги қовун, туси кўкимтир, мағзи оқ, эти серсүз, юмшоқ бўлади.

алапўкка ёзги қовун, одатда катта бўлади, сариқ, кўкиш йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади.

алахамма кузги қовун, қишда турадиган нави. Катта, туси сариқ, қора йўли бор, юмалоқ-чўзинчоқ, эти қалин бўлади.

əркəк қу:н ёзги нави, туси кўк-қора, чўзинчоқ, мағзи қизил, тўри бор.

бавашихы ёзги қовун, юмалоқ, ранги кўкиш, тўр қоплаган, ичи қизил бўлади.

балъқы ёзги қовун, ранги кўкиш-оқ бўлади.

бегəдъ ёзги қовун, ранги оқ, кўйини йўли бор, мағзи қизил.

бешак кузги қовун, сентябрь — октябрда пишди, ранги кўк-қора, устини тур босган, қишда турадиган нави. Хоразм қовунлари ичидə энг илтириги ҳисобланади.

наҳарманъ ёзги-кузги қовун. гəкчə ёзги қовун, кичик, чў-

зинчоқроқ бўлади, ичи қизил, кам-гўшт, устини тўр босган.

гўла:въ кузги-қишқи қовун, баҳоргача сақланади. Ранги сарғиш-кўк, қовунлар ичидə энг каттаси, мағзи қалин, унинг бир қанча турлари бор: ала ~; алма ~:ақ ~; қара қатъ ~: шоббозъ ~ (сўнггиси энг аъло пал ҳисобланади).

гүрвəк ёзги қовун. Бу нави Тошкентда „куврак“ ёки „бўрнкалла“ деб атайдилар. Юмалоқ, этн қалин, серсүз бўлади. Июль — августда пишди. Унинг бир неча тури бор: ақ ~; қара ~; гəк ~; ала; қызъ ~: ду:нəк хомəк, туйнак, сапча.

заммуш кичик ҳапдалəк. Ранги қизғиш-сариқ бўлади.

за:мъ — ма:зъ.

замча ҳапдалəк.

и:дə гўль ёзги қовун, ранги кўк, майли тўри бор, ҳаммағиз, ширин.

и:дə йорпақ = и:дə гўль.

ит дү:нəп пт қовун.

қара қатъ кузги қовун, ранги қора-кўкиш, усти гадур-будур, қишда сақланади.

қара қаш кузги қовун, қора тусли, бўртиб чиққан йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади, кам этли.

қарпъə тарвүз.

қарръ қыйз ёзги қовун, ранги сап-сариқ, усти гадур-будур, мағзи қалин, жуда ширин қовун.

қатъ қовун кузги нав, усти бўртиб-бўртиб чиққан, ранги кўкиш-қора, қишда сақланади.

ма:зъ кичкина ҳапдалəк, ранги қизғиш-сариқ бўлади, ҳапдаш учун экилади.

маръ қу:н ёзги нав, ранги кўк, тўрсиз, юмалоқ бўлади. Гурвакка ўхшаган шириш ва серсув бўлади (баъзан бу нави „оръс қу:н“ деб ҳам юргиздилар).

молла-сапа = алахамма.
мўррык кичик қовун (табий ҳолатини ўзгартиб, қийшқ бўлиб ўсган қовун).

нанъ гўш ёзги нав, оз-моз тури бор, мағзи қалин, ранги кўк.
навръза:йъ кузги қовун, ранги кўкиш, қора тўри бор, териси қалин бўлади.

УЗУМ НАВЛАРИ

винный ёзги узум, ранги қорамтир, майда юмалоқ бўлади.
қара қатъ ёзги-кузги нави, ранги қорамтир, йирик узум.

мәскә маска (ёзги узум, сарғиш юмалоқ бўлади).
са:йәкь ёзги нави, ранги сарғиш-оқ.

султанъ ёзги нави (чўзиқроқ, қизғиш, йирик узум).
хали:ль ёзги узум, ранги қизғиш-қорамтир.

тәннәк таррак.
тарлавыкъ ёзги қовун, ранги кўк-қора, тўр босган бўлади.

хыта:йъ ёзги қовун, ранги кўкиш, мағзи қизил, чўзинчоқроқ бўлади.

шаббазъ = гўла:въ.

шәкәрна:ра ёзги қовун, чўзинчоқ, сарғиш ранги бор, йули бўртиб чиққан.

ши:рин печәк ёзги қовун, ранги кўкиш, тўр босган, ичи қизил бўлади.

хырманъ ёзги узум (ранги қизғиш, чўзинчоқроқ).
ҳасәнъ ёзги узум (ранги қорамтир, юмалоқ).

ҳәси:нъ ҳусайни.
тайпъ кузги нав, ранги кўкиш-қизил, узинчоқроқ, узоқ турали.
шәкәләк = шәкәрәк.

шәкәрәк ёзги узум, ранги кўкиш-оқ, чарсиллайди.

шъбърганъ шивирғони (ёзги-нав, ранги қора, кичик юмалоқ бўлади).

БАЪЗИ БИР ҚУШЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағайяқ кичкина қуш, қўлда яшайди, ранги сарғиш, оғирлиги 300 гр.
аққу оққуш, энг йирик қушлардан, каттаси 20—25 килограмм келади, ранги оқ, бўйин ва тумшуги жуда узун бўлади.

аққут қалхатга ўхшаган, лекин кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 1 кг.

аққутан гозсимон қуш, қўлда яшайди, ранги оқпоқ, оғирлиги 5—6 кг.

актўш қаравай кўл қуши, оғирлиги 3—4 кг, гўшти сассиқ бўлади.
ала гөзәл ўрдақнинг бир тури.

алағаз гознинг бир тури.
алақанат ўрдақнинг бир тури.
ала саръ қалхатсимон қуш, қўлда яшайди, ранги ола-сарик, оғирлиги 2—3 кг.

аләккә зарғизон.
ала қарға ола қарға.
ала ләкнъ ўрдақсимон, кўл қуши, усти қора, ости оқ, оғирлиги 2 кг.
алатўғанақ олатўғаноқ.
алмаваш ўрдақнинг бир тури, сарғиш-ола, боши қизил, оғирлиги 2 кг.
анкурт ўрдақнинг бир тури.
бағзаған зарғизонга ўхшаган оир қуш.

бағъртлақ каптарсимон қуш, ранги кул ранг, қумда яшайди, оғирлиги 500 гр.

базғалдақ бизғалдоқ, тоғ этакларида яшайди, ранги ола, оғирлиги 1 кг.

байавль бойўғли.

былбыл булбул.

бырғазан катта қуш, узун тум-

шук, балиқ билан тирикчилик қилади, 10—12 кг оғирликда бўлади.

боз қуш тўрғайнинг бир тури (сарғишроқ), эл ичида, тўқайда яшайди.

боз торғай жўр.

бөдәнә бедана.

бөктәръ қарчиғайсимон йиртқиқ қуш, кичик қушларин овлайди, тоғлик жойларда ва тўқайларда яшайди.

булдъртъқ сәхро қуши, катталиги қалкичка келади, гўшти ширия бўлади.

бурғыт бургут.

гәвәржън каптарсимон қуш, уни „йавайъ кәптәр“ ҳам дейдилар.

гөкқарға кўкқарға.

гәжән ўрдақнинг бир тури (ранги ола бўлади).

гөкқутан = көкқутан.

газ гоз.

говън қуш гозсимон қуш, қўлда яшайди, оғирлиги 800—1000 гр.

дасқар чумчуқнинг бир тури (эр-гип) одатда болалар қўлга ўргатадилар.

дәлъ чай қалхатсимон қуш, тоғлик жойларда, ўрмонларда бўлади, куён оғирлиги, қалхатдан катта бўлади.

досқар - дасқар.

ел чъмчъқ қишда келадиган чумчуқнинг бир тури.

еръкбан ўрдақнинг бир тури.

жапалақ = йапалақ.

жарғанат - йерқанат.

жъланчъ = йъланчъ.

жълқъчъ = йълқъчъ.

зақча = захча.

зонқарға қарғанинг бир тури (энг катта тури), ранги қора.

зүйън кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 50 гр.

итәлгъ итаалги (бургутга ўхшаш катта қуш).

йапалақ япалоққуш.

йишълаваш ўрдақнинг бир тури.

йерқанат кўршапалақ (ерқанот).

йъланчъ илон бургут.

йълқъчъ кўл қуши, кечаси овлайди, ҳашаротлар билан озиқланди, оғирлиги 1 кг.

кәлилк кәклик.

кәлибуғай сунбурун.

кәптәр каптар.

көгәрчън = гәвәржън.

көкқарға кўкқарға.

көкқутан оққушга ўхшаш катта қуш, балиқ овлаб тирикчилик қилади, ранги кўк бўлади.

көк чъмчъқ чумчуқнинг бир тури. кәлибуға қизилсөққа ўхшаш қуш, тумшуги узун, қўлда яшайди, оғирлиги 500—600 гр.

күйгәнәк тоғлик жойларда яшайди, ранги тўқ сарик, оғирлиги 2 кг.
күчъгән бургутсимон катта қуш, оғирлиги 20 кг, балиқни бемалол кўтариб кетади.

қара қуш бургутнинг бир тури, тоғлик жойда яшайди, оғирлиги 5—6 кг.

қаллавач қалдирғоч.

қаллағач = қаллавач.

қаравай сассъқ кўл қуши, ранги қора, оғирлиги 4—5 кг.

қара қарға қорақарға.

қара торғай қоратўрғай.

қара чаман ўрдақсимон қуш, ранги қон-қора, оғирлиги 500 гр.

қарға қарға.

қарчъга қарчиғай.

қатън чағала балиқчининг бир тури.

қашқалдақ қашқалдоқ.

қашъқ бурун ўрдақсимон қуш, ранги кўкиш, тумшуги қошиққа ўхшайди, оғирлиги 2—3 кг.

қъзълайяқ кўл қуши, „узунайяқ“ деб ҳам атайдилар, оғирлиги 500 гр.

қъзълаваш ўрдақнинг бир тури.

қъзъльорға кичик қуш, бўйни оқ-кўкимтир, даре ўртасидаги оролчаларда яшайди, оғирлиги 50 гр.

қъллув кўл қуши, ранги кўкиш, оғирлиги 500 гр.

қъл қуйръқ ўрдақнинг бир тури, қуйруғи айри бўлади, оғирлиги 500 гр.

кърғай қирғи.

қуя катта гозсимон қуш (12—20 кг оғирликда бўлади), ранги оқ қўладън қалхатсимон кўк қуш, чўлда, ўрмонда яшайди, сиққон овлайди, оғирлиги 800 гр.

қумри мусича.

қурръқ кўл қуши, ранги оқ бўлади, оғирлиги 500—800 гр.

хаттаси 500 граммгача боради (русчаси аниқланмади).

сөгән = сүвән.

сүвән катта балиқлардан, йириги 20 килограммгача боради (усаç).

сүлә = си:лә.

сүмүк кичик балиқлар туридан, каттаси 200 грамм келади (шамайка).

табан чавақ балиқлар туридан, каттаси 250 граммдан ошмайди (салака).

таран майда балиқлар туридан, каттаси 2 килограммдан ошмайди (леш).

таш бәкрә — таш балық майда балиқлар туридан, каттаси 1 кило-

граммдан ошмайди (скаференгусь, осетра).

тыльш балиқ катта балиқлар турига киради, йириги 15 килограммгача боради (судак).

тоқь майда балиқлар туридан, каттаси 500 грамм келади (русчаси аниқланмади).

торта чавақ балиқлар туридан, каттаси 500 граммдан ошмайди (сорга).

чавақ ҳәр қандай майда балиқ.

чортан катта балиқлар туридан, йириги 30 килограммгача боради (щука).

БАЛИҚ ОВИГА АЛОҚАДОР БУЛГАН БАЪЗИ ТЕРМИНЛАР

азна қайиқнинг икки томонини бирлаштириб турадиган тахта.

арт ешкак қайиқнинг орқа томондаги бир жуфт эшкак.

гәж йың тўрнинг җоҳори қисми (халқа ўтказилади, балиқ тушса, биллинади).

дәгдъ балиқ тутадиган тўр (икки киши икки томонидан ушлаб, сув ичида сузиб юради).

дүдән балиқ тутадиган сават (морда).

жълъм = йълъм

ийрәм дарёда сув айланиб оққан ер — айлампә.

йълъм ингичка пишиқ илдан тўқиладиган тўр; бунинг бир неча тури бор: чавақ йълъм, табан йълъм, сүвән йълъм, марқа йълъм, сазан йълъм ва бошқалар.

йълув дарё ёки кўлда балиқ тутиш учун ўйилган муз тешиги (прорубь), музламай қолг н жой.

кәдъ ковок (балиқовига керак бўладиган нарсалар солинади).

кәдъбав балиқ тутадиган тўрга боғланган ковок (тўрнинг қайси томонга кетганини билдириб туради).

кәрсн кендир қапондан тўқилган зўр (мордага ўхшаган чўзинчок бўлади, балиқ кириб, чиқолмайди).

кәңә тўрнинг арқонга боғланадиган жойи.

кәтәрмә катта оалиқ тутадиган тўр (одатда бундай тўр икки томондан икки қайиққа бириктирилган бўлади).

кәт тахта қайиқда одам ўтирадиган тахта.

қабадан тез оқиб турган сувга қурйилган тўр (одатда тўрнинг тағи ва икки томонига қозық боғлаб қўядилар).

қазә юлгун ёки қаминдан тўқилган балиқ туташ асбоби (четан шаклида бўлиб, кўлларга девор шаклида айлантириб қурилади).

қалмъ тўр ёки қармоқ солганда чўкиб кетмаслик учун илға боғланадиган пўк ёғоч (пробка).

қалта балиқ соладиган идиш (халта ёки яқандан тўқилган кичик қоп).

кара йълъм балиқ тутадиган тўрнинг каттаси (одатда 8—10 метр узунликда бўлади).

қармақ қармоқ.

қьсайчъқ тўр сават (морда).

қол аркан тўрни ушлаб туралдиган арқон.

қорғашъя = чүмәк таш.

қордан яқандан тўқилган халта — қол

қурмақ кичик кўлларга қўйиладиган тўр.

нәрәтә кичик ариқларга қурилган тўр (икки томонига қозық қоқиб қўядилар).

орта ешкәк қайиқнинг ўрта ерига ўрнатилган эшкак.

өрльк балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғоч.

пәр ешкәк қайиқнинг олд томонига ўрнатилган жуфт эшкак.

сона дарё бўйида сув оқимини сепкилаштириш учун ташланган гоо, шох (одатда бутун бир катта дароҳтин кесиб ташлайдилар).

сүзмә чолпъ човлисмон саватча (кўлда ушлаган ҳолда юриб тутадилар).

табан йип тўрнинг остига боғланадиган арқон, ип.

тайав қайиқни сув ўртасига қараб йўналтирадиган узун таёқ.

танап қалон, тўр тўқиладиган ёки қармоқ учун ишлатиладиган ип (пишиқ кендир ип).

тьтък = кәтәрмә.

тор балиқ тутадиган ҳәр қандай тўр.

төккьч қайиққа кирган сувни олиб ташлайдиган идиш — кружка.

төшәк тахта қайиқ остига тўшаладиган тахта.

тубълдъръқ балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғочни суқиб қўядиган тўрт бурчакли тешик.

тува дарёнинг оқмай қолган ери, оқмай турган сув.

тутма чолпъ човлисмон кичик саватча (суп тағига ўрнатиб қўядилар).

чанчъь саичқи (4 метргача узунликда бўлган ёғоч, учига илмоқли найза ўрнатилади).

чапъқ тўрга тушган балиқни санчиб оладиган илмоқли темир.

чолпъ човлисмон саватча.

чүмәк тош қармоқ ёки тўрнинг сув остига чўкиши учун боғланадиган огир жисм — қўрғошин.

АРАВА ВА АРАВАСОЗЛИККА ОИД ТЕРМИНЛАР

арба—арна.

арна арава.

арна эйәрә, арава эғари.

арна зәңгъ кўпроқ юк ортилганда тукимасин учун араваинг олди на орқа қисмига ўрнатиладиган панжара тахта.

арначь 1. аравакиш, 2. араवासоз.

арна тахта=арна зәңгъ.

аръш шотн (араваинг шотиси).

аржалық тиркиш (икки шотига боғланиб, от эғари устига ўрнатиладиган қайиш).

арт зәңгъ араваинг орт қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта (кўпроқ юк ўрнатиш учун қилинади).

әк арава қасноғини ташкил қилган ёғочлар (улар 9 та бўлиб, елим билан бир-бирларига жипслаштирилади).

әк инъь кегай кириб турадиган пишиқнинг бир ҳажмида бўлиши учун қўйиладиган қолий.

әлд зәңгъ араваинг олд қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта.

әлд тахта—әлд зәңгъ.

әмжәк бўйинтуруқни бир бирига боғлайдиган жой.

әндам бъчқы кўл арраинг бир тури.

балта болта.

бәстәк арава ўқи кириб турадиган тешик (гупчак тешиги).

белльк арава кўкрагининг ўрта қисми.

би:дәвләт араваинг олд қисмида аравакаш ўтирадиган жой.

бърав парма (ёғоч тешадиган асбоб).

бъчқы арра.

босаға шотини бир-бирига маҳкамлайдиган иккита кўндаланг ёғоч (тахта); әлд ~ — олдинги бўсаға, арт ~ — орқа томондаги бўсаға.

гәтәргъ араваинг тўпи билан ўқини арава кўкрагига жипслаштириб турадиган узун ёғоч.

ғаләкә елимланган ёғоч (әк)ни қисиб қўядиган асбоб.

дәлльк терлик (эгар тўқими остидан қўйиладиган кигиз).

дәраз рәндә ёғочни ўйиб, рандалайдиган асбоб.

дъйържэк арава гилдираги.
дык днш арава „зэнгъсьнь“ сал
кўтариб турадиган иккита қозық
(арава шотисига қоқилган бўлади).
дык йарғи тахта тиладиган катта
арра.

днш = дык днш.
дўркўндә арава гилдирагини си-
киб кўядиган асбоб.

зэнгъ аравашиг олд ва орқа то-
мошига ўриятиладиган панжарасимон
иккита тахта (кўп юк ортиш учун
қулан).

зэнгъ арғын *зэнгъ* тахталарини
бир-бирига бириктирадиган иккита
йўзон ёғоч.

зәрваг хомитини қуйи қисмини
икки томонидан бириктириб туради-
ган қайиш.

зәнжир зәнжир ёки ип (хомитин
юқори томондан бириктирадиган ип).

йайчалъ бълчы қўл аррашиг бир
тури.

йап тахта арава устидаги „яшик-
шини“ икки томондаги тахта.

йарғы катта арра (икки киши тор-
тадиган тури).

йельм 1. слим; 2. хомитга туши-
риладиган нақин.

йельм кайса слим эритадиган
идиш.

йып кўтарғини арава кўкрагига
боғлайдиган арқон.

кэбзык ёғоч (ёк)ин елимландан
аввал бир оз куйдирадиган асбоб
(бир парча темир).

кёйә кегай (арава қасноғи билан
гунчакни бириктирадиган ёғочлар).

кёччъ бърав нарманниг кичик
тури.

көкрәк аравашиг юк ортиладиган
жойи.

көтәргъ — гөтәргъ.

көчәр ўқ (аравашиг ўқи).

күнчак гунчак (аравашиг гун-
чаги).

күчән бўйишча.

күчәмбағ бўйишчаниг икки учини
боғлайдиган ип (қайиш).

қадақ қасноқ ейлмасини учун ара-
ва гилдирагига қоқилдиган мих.

қалақ елимни ковлайдиган таёқча.
қамът хомит.

қара йып тўғри чизик туширадиган
ип—режа.

қара тахта гилдирак қасноғини
бир ҳажмда бўлиши учун қўллани-
ладиган тахта—қолви.

қаръмбар қоринбоғ (икки шотига
боғланиб, отини қорин остидан ўт-
казиладиган қайиш).

қасноқ қасноқ (арава гилдираги-
нини катта дораси).

қачан стамеска

қол теша кичик теша.

қомча тўқим (арава ағари остига
қўйиладиган кигиз нарчаси).

қулақ чэкә = чэкә.

қушиқин қуюшқон.

мала мола (*зэнгъ*нинг кенг томо-
нини бириктириб турадиган музу
ёғоч).

мәнжърә ёнтахтага ўриятилган
тўртга қозиксимон ёғоч.

мәрғанәк чўзи (гунчакниг теш-
гига ўриятиладиган темир—подшип-
ник).

нақын рәндә ишланган нарсаги
пардозландиган рәнда.

печә қачан ўйилган тешкини пар-
дозлайдиган асбоб.

пуръ нарх ёғоч (ёк)ин ёйсимон
қилиб йунадиган асбоб.

пайтешә пойтеша.

пәнәк попука (арава хомитини
тенасига осиладиган безак).

пәрғәр = *парнар*.

пәрйәр шркулга ўшшаган асбоб.

пәррәвк қулоқ (арава гунчаси
чикиб кетмаслиги учун ўқ учига су-
қиб қўйиладиган ёғоч).

пәрч рәндә ишланган нарсаги
(қасқоқни) текислайдиган рәнда.

пуған катта рәнда (икки киши
рандалайди).

пъйзык кегайини гунчакка кириб
турадиган жойи.

пърәвк = *пәррәвк*.

рәндә рәнда.

рәвлә бўжи (вожжи)

тоқа қоринбоғ учидиган ҳалқа.

тоқмақ тўқмоқ (ёғоч болга).

тол ўқ билан арава кўкраги ўр-
тасига қўйиладиган еўласимон ёғоч.

ульъ бърав катта нарма.

чэкә қулоқ (арава шотисини
учидаги қайишни тўтиб турадиган
ёғоч).

ҳалқа = тоқа.

харәк тахтани тўғри чизиб бера-
диган асбоб.

хухваг хомитини арава шотисига
бириктирадиган қайиш.

ЕР, СУВ, СУҒОРИШ СИСТЕМАСИГА ОИД СЌЗ-ТЕРМИНЛАР

адам чширикни бошқариб турув-
чи шахс.

адрә йер ташландик, ўнқир-чўн-
қар ер.

айа йер текис, экинига яроқли ер.
айдыш оқмай турган сувнинг чу-
қур, таник ери.

ақ йер сув чиқмайдиган бўз ер.

аққын сувнинг тез оқиб турган
жойи.

алаң 1) экинига яроқсиз ер; 2) эски
эриқ, анҳор йўли.

амбар ташландик ерга жўяк тор-
тиб экин экин (одатда қовоқ эки-
лади).

аныз экин слитганда кейин бўли
қолган ер.

арқа пушта (сабан, пилә, картош-
кага ишбатан).

арпа катта ариқ (Ург.), катта ан-
ҳор, каная (Тур.).

ат чширикка қўйиладиган от.

атъз экин майдони, дала; бейк ~
— баладликдаги экин майдони.

аёк ~ — пастликдаги экин майдони.

ахра оқиб турган сувнинг сағхи,
ёки роқиниғ оралиғи.

ахрачъ қазувчи отган лойини ариқ,
анҳордан узқроққа олиб ташловчи.

аббәп = ҳаббәп.

эйрәм оқар сувнинг чуқур ери.

бәвәт тўгон, тўсиқ.

боз йер экинига яроқли, лекни
илмай ётган ер.

бөгәт = бәвәт.

нан кўп йиллик рош (одатда мол-
риниғ тағига соладилар).

нартын икки *көлән*нинг (шестер-
нанин) бир-бирига туташган жойи.

гәдък икки томонни теша, ўртаси
чуқур ер.

гөтлык ён ирга (ёки ён ёғочга)
бириктилган таёқ.

гүләр кеçув (дарёдан ўтиш жойи).
ғаләк замбиғалтак.

дағана сувнинг экинига кирадиган
жойи.

дал дигрини (хурмачаларни) қас-
қоққа боғлайдиган тол чизик.

дәпә теша; тепалик.

дейра || *дерйа* дарё; ала ~ — кат-
та дарё (Амударё), бала ~ — кичик
дарё (мас., Подноён).

дъгър = дъйър.

дъйър хурмача, чигиринниг қас-
қоғига бириктирилган (боғланган) 18 та
ёки 24 та кичик хурмача.

дык оқ тик ўқ (катта қўмачга бир-
хитилган ёғоч).

ешағач полишиг тағидан кўтариб
турадиган ёғоч.

жөйә жўяк (Манг.).

зей ер тағидан сизиб чиққан иф-
лос сул.

зейкәш ер тағидан сизиб чиққан
ифлос сулар тўйиланиб оқадиган
арик, зовур.

зъй = зей.

зъйкәш = зейкәш.

зъмләчъ дарё ёки анҳорга қурил-
ган насосни бошқариб турувчи.

пйәкльк хомит боғи (Манг.).

чйқ сувнинг оқиб турган томони.

пағыш = гүзәр.

йақа ёқа (сув ёқаси).

йалақ сув ўқиниғ икки учи.

йалақ йер йалағ (очик) ер.

йанағач „шотн“ (ҳайвониниғ икки
ёшига ўриятиладиган ёғоч).

йап йып *гөтлыкка* бириктири-
ладиган арқон.

йап тайақ сув ўқини тегидан кў-
тариб турадиган ёғоч.

йап катта анҳор (Ург.), кичикроқ
канал (Тур.).

йасқа саёз (анҳор, ариқиниғ саёз
жойи, кечув жойи (брод)).

кал дарёниғ қуруқликда қолган
ери (оқмай қўйган ери); сув ўшиб
кетган ер (ложбина).

кәлиә = кәрәз.
кәрәз чигирик сув бладиган чу-
дурлик.

кегай = кейа.
кейа кегай (гупчак билан қаспоқ-
ни бириктирадиган ёғочлар).
кеса салма ўқарик (Малг.).
кыйә сув ўқи билан қасқоқни ту-
таштирадиган ёғоч.

кыпчәк гупчак.
көлчә карта, пол, ер нарчаси
(беләга хос).

көмәк ағачъ зотлыкка ёрдам
берувчи (икки томондан тираб ту-
рувчи ёғоч).

көмәч тишли гилдиракча (шестер-
па); уллъ ~ — катта гилдирак,
кыччъ ~ — кичик гилдирак (булар
иккиси тишлари билан бир-бирлари-
га бириктирилган бўлади; катта кўмач-
ни от айлантиради ва ўз қаторида
кичик кўмач айланаби, қасқоқни ҳа-
ракатга келтиради).

көпәр кўприк (чуқурлик устида
эшак ёки от айланаби юрадиган жой).
қазу: қазыш (ҳар йили киш
онларида арна, йап, салма-
ларни тозалаш бўйича ўтказиладиган
тадбир).

қазу:чъ анҳор, ариқларни тоза-
лашда иштирок қилувчи шахс.
қайтәр қовун әкиладиган бўз ер;
даре оқмай кўйган ер.

қайчъ = қачъ.
қамът хомит.

қаратупрақ қоратупроқ ер.
қариқ жўяк, эгат.

қаръм дўнг; тепа ер.
қаръш жўякнинг бир тури.

қарта йирик әкил майдони.
қасқоқ чигирикнинг гилдираги

(хурмачалар шу қасқоққа боғланади).
қачъ дамба.

қызъл торнақ қизилтупроқли ер
(танлирга ишлатилади).

қулақ қулоқ (анҳордан, каналдан
ариққа сув очадиган жой).

қумақ қум билан тупроқ аралаш ер.
қурық ҳанвоннинг тумшуғига ти-
раб қўйиладиган таёқ.

лату:н ёғочдан ясалган омбор.
маслық икки устунни ва сув ўқи-
ни маҳкам ушлаб турадиган ёғоч.

мърал мироб, қазувчилар бош-
лиғи.

мугдар чықырдан чыққан сувнинг
маълум миқдорда бўлиши.

назва хурмалардан қўшилган сувни
ариққа олиб борадиган нов.

назва салма новдан келган сувни
давом эттирадиган ариқча.

навүзвәғи бўйинчанинг икки уч-
ни боғлайдиган ип, тасма

несу: сугориш усули (жўякка
сувни жилдираптыб оқиш).

нохта от ёки эшакнинг бўйинга
солинган арқон.

ой пастлик, чуқурлик жой.
оқ салма ўқ ариқ (Гурл.)

отлашъ бир картадан (полдан) ик-
кинчисига сув ўтадиган жой — қулоқ.

өр терс оқим, қарши оқим.
өрә мосликни икки томондан уш-
лаб турадиган устун; башъ ~ — ўнг
томондаги устун, чәп ~ — чап то-
мондаги устун.

партав әкип әкилман қолган ер;
янгидан очилган ер.

пә:гә ҳайвон айланаби юрадиган ер
(чигирик кўприги устида).

пүштә пушта (қовунга лисбатан).
ранг рош (ариқнинг икки чеккаси-
даги үйилган тупроқ).

саға = сақа.
саз чигирикнинг икки томондан
қўйиладиганга ўрнатилган иккита
хода — таг синчъ (бу ёғочлар чиги-
рикни маҳкам ушлаб туради).

сай ҳар қандай сувнинг саёз
жойи; саёз.

сақа соқа (дарё ёки анҳордан кат-
та ариқларга сув оладиган жой).

салма кичик ариқ.
салма чықыр кўл билан тутиб сув
чиқаралиган асбоб.

соға ёпишқоқ оқ лойли ер.
сувармақ сугормоқ.

сувармақ = сувармақ.
сузлык сувлик (отнинг сувлиғи).

суз оқ кичик кўмачга ўтказилган
ёғоч.

ера устун (чигирикни кўтариб ту-
радиган тўртта устун).

таннав зовур устига ўрнатилган
ёғоч нов.

тахта кичик тўгон, тўсиқ.

тиш кўмачнинг тиши.
тоғай 1. тўқай, 2. янгидан ўзлаш-
тирилган ер.

тоқытқа омбор (кўприк ёки девор
остида сув ўтказадиган қувур).

хандәк уй солганда лой олппиб,
хосил бўлган чуқурлик.

ҳәббән махсус усул билан қовун
әкиш; ~ қоқмоқ — қовун әкмоқ.

чәйә қазувда анҳор, ариқлардан
чиқадиган тупроқ.

чәгәлән қумлоқ ер.
чәкә „қулоқ“ (хурмачани қасқоққа
маҳкам бириктириш учун махсус
йўнилган ёғоч).

чәмбәр отнинг икки томондан
гөтлыкка боғланадиган арқон.

чәйәл ажирик (марзада ўсадиган
сертомлр ўсимланк, сув боғлаганда
керак бўлади).

чәл марза (икки картанинг ора-
лиғидаги бўш ер).

чығыр = чақыр.

чықыр чигирик (ер остидаги ёки
анҳордан сув чиқарадиган энг оддий
асбоб).

чықыр салма = пава салма.

чуқалақ чуқурлик.
шор ер шўр ер.

ИМОРАТ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ, ҚУРИЛИШГА ОИД БАЪЗИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

айла дераза; ойна.

айна қапъ 1. дераза (одатда таш-
қарисдан очилиб ёпиладиган эшик-
часи ҳам бўлади); 2. дераза вазифа-
сини адо этадиган икки табақали ки-
чик эшикча.

амбархана = тәләк.
ату:чъ пахсачига лой отиб турув-
чп киши.

атхана отхопа.
ахыр охур.

ашақ са:з тагсинч.
ашхана ошхопа.

әдән пойгоҳ (хонанинг эшик то-
мондаги қисми).

бақан = өрә.
балар 1. тўсин 2. хари.

бастърма бостирма (тўсин устига
қамиш бостирини).

баша устун билан хари (қашъ) ўр-
тасига қўйиладиган гўла (катта би-
ноларда баша гөлт чиройли қилиб
ишланади).

бойрапош тўсин устига бўйра
ётқизиш.

босага дарвоза, эшик остига қў-
пиладиган ёғоч.

гөз деразанинг күзи.

гүлтараш 1. пахса деворга нақш
туширадиган асбоб (қалоқча); 2. шу
асбоб билан туширилган нақш.

гүпърә бинонинг тўрт бурчига
ўрнатилган пахса минора (одатда
нақшли қилиб ишлайдилар).

ғолағър томга бостирилган камин
устидан қўйиладиган лой гувала.

ғолағър = ғолағър.
далан пўлақхона (дарвоза билан
ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ жой).

дам бинонинг девори
дә:лз даҳлиз (хонанинг олдига
қурилган кичик бостирма).

дәрәжә қапъ (қипчъ) = йарма
қапъ.

дәрваза дарвоза.
дәрвәчә болохонага қурилган ки-
чик эшикча (әзда шамол кириб тур-
син учун қилинади).

дъғырық тор кўча, жин кўча, йў-
лак (икки девор ёки уй оралиғидаги
тор жой).

дъннақ бинонинг асоси, фунда-
мент (қишлоқ жойларда дъннақ яқан
қамишдан ёки қаттиқ гўлалардан бў-
лади).

дү:лык = дү:нык.
дү:нык туйпук (молхоналарда ва
әски типдаги уйларда юқоридан қў-
йилган тешик) — ёруғ тушиб туриши
учун қўйилади.

ейпан өзги уй (одатда ўртасига
устун ўрнатилган, супаси бор, кат-
та салкин уй).

ейпанча айвон (уч томони берк.,
бир томони очиқ бўлади).

ешык 1. эшик; 2. ҳовли.
жай уй; иморат.

жълавхана дарвозадан кириш жойда үнг ёки чап томонда қурилган айвонсимон уй—кузда ўтирилади).

жүппәтәк васса қўйилган (терилган) шип.

зинә эиһапоя.

зүлп занжир (эшикни иладиган, қулф соладиган занжир).

йаз жай том тепасига қуриладиган айвонча.

йанағач эшик, дарвозанинг икки ёнига қўйиладиган йўғон ёғоч.

йарма қапъ кичик эшик (чорвоққа чиқадиган эшикча).

йастық уступ тасига қўйиладиган том ёки кўла ёғоч (катта биноларда йастық чиройли қилиб ишланади).

йълмала аидава.

кәһһиз кәһһиз (деворнинг юқорисидә бұртиб чиқиб турган чизик).

кәпчә кичик белча (лой кесиб, пахсачига лой улақтирадиган куракча).

кәрвәч ғәшт.

кәри:з лойхопа.

кәри:зчә лойчи (лой қиладиган киши).

кәсәкә кесаки.

кәтәк товук катаги.

кәзнақ қазноқ.

қалам=қаламча.

қаламча айвон (*айван*) устига қўйиладиган бир шәкл ва ҳажмдаги тўсин ёғоч (униг устидан чий ёки қамиш бостирлади).

қапъ эшикнинг очилиб, ёпиладиган қисми.

қаш хари (устун—өрә устидан қўйиладиган катта йўғон хода).

қашағач = қаш.

қуйь қудуқ.

қайкәш бино қурилишида лой билан боғлиқ бўлган ҳар қандай киши.

мөлчәр мипора (бинонинг икки томонига—бурчига қурилган мипора, одатда нақшия бўлади).

меманхона меҳмонхона.

мина чуқур тоқча, чойнақ, писла қўядиган тоқча, полка.

ми:ых ми.

мөрә = йастық.

мөрь мўри.

му:ш хонанинг бурчи, бурчаги.

му:йш = му:ш.

мүлчәр деворни бир-бирига боғлаш учун пахса орасига қўйиладиган нарсә (асосан катта ёғоч).

ни:рх сипч (девор орасида юқори ва қуйи синча бириктиладиган ёғочлар, бу ёғочлар орасига гишт терилади).

о:жақ ўчоқ.

пал пол (уй ноли).

пахса пахса девор (бинонинг девори қишлоқ жойларда асосан пахсадан бўлади).

пәрди:вал бино устидаги тўсинлар оралиғига қўйиладиган ярим пахса лой.

пәтк шип (уй ичининг юқори қисми).

пәткпәш тўсин устига васса (тоқи) териб, том устини ёппи.

печман пахсачи (лойни олиб олиб, пахса урадиган киши).

пеш 1. печка; 2. печ ёки плита қурилган хона, меҳмонхона.

пеш қапқақы печканинг оғзи (қошқоғи).

пль:тә плита (ўчоқ).

рават уй, ҳовли (уй бинолари, ҳовлининг барчаси).

рам рама (дәраза рамаси).

рәжжә „режа“ (уй фундаменти устидан қўйиладиган ярим пахса лой).

ройҳәвлә бостирма (ўтин, майдачуйда турадиган хона, одатда ҳожатхона ҳам шу ерда бўлади).

саман сомон.

саманхана сомонхона (молларнинг ем-хашаги сақланадиган жой).

сәрвәнт уйнинг деворларини ушлаб туриш учун бурчга қўйиладиган ёғоч.

сәрди:вал = пәрди:вал.

сейсхана молхона (*-ҳәвалә*).

сәпа сула (одатда айвонда бўлади).

там 1. уй (қишда яшайдиган хона); 2. иморатнинг девори.

тамбаш = үчәк.

таннов тарнов.

тарағач = тар.

тандәрхона тандир қурилган жой.

тар 1. дор (қийим осадиган ёғоч); 2. товук қўноғи.

тараш кәпчә пахса деворни текислайдиган куракча.

тарашман япги урилган пахсани текислайдиган—тарашлайдиган киши.

ташнап = тошшә.

тәкә = йастық.

тәләк болохона (одатда даҳлиз устига қурилган хона бўлиб, унда асосан галла сақланади).

тәмбь тамба (эшикни ичдан итариб турадиган ёғоч).

текчә бир хил тоқча (уйнинг ичида ёки сиртида лампа, жинчиروق қўйиладиган чуқур тоқча).

тәрнақ = дьннақ.

топрақ тупрок.

төр уйнинг тўри.

тошшә обрез (даҳлизда ювинадиган жой).

тулум ёпилганда эшикни тўтло турадиган жой (одатда кесакининг кемтик жойи).

түндык = дүньк.

тутқыч тутқич (эшик дастаси).

уста қурилишга раҳбарлик қилувчи киши, уста.

устахана устахона (дурадгорлик

дастгоҳи ва асбоблари турадиган хона.

үст сәз тепа сипч.

үчәк том (бинонинг устки қисми). хада хода (уй тепасига васса ўрнига қўйиладиган узун-узун таёқ).

ҳажатхона ҳожатхона.

харасхана тегирмон (тегирмон жойлашган хона).

ҳавадан

ҳәвлә молхона, офилхона (қишда моллар сақланадиган усти ёппқ бино).

ҳәжжә ганч.

ҳәк оҳак.

ҳүжьрә = там 1.

чадърә том тепасига қурилган айвон (одатда айвоннинг олди шамол томонга қаратилган бўлади (йаз жай).

чардърә — чадърә.

чархавьк перезинчка (эшик ёки дәраза кесакиси устидан қўйиладиган бақувват ёғоч).

чертәк шийноп, чайла, қапа (экин майдон ёки уй олдида бўлади).

чьйә тўсин устидан қўйилган ёғоч, тахта (черный потолок).

шахналай биринчи сувоқ.

ЭТИКДҶЗЛИККА ОИД ВАЪЗИ СҶЗ-ТЕРМИНЛАР

аққурт дастак, гулчин (задник).

ақ мум оқ мум.

ақ рәнт би:з бигизнинг бир тури. атавәз майда миҳ сугурадиган омбурча.

әдък әтик.

әдъкчә этикдўз.

әдък иннә әтик тикадиган инга (ёввойи тўнғиз—қобон қилидап ясалади).

әдък қалъп әтик қолипи.

әдрәмкәш бигизнинг бир тури (учи нлмоқли бўлади).

әйрә би:з әгри бигиз.

балақай қалъп болалар оёқ кийимининг қолипи.

башлық бошлақ.

башлиқ астарь бошлаққа қўйиладиган астар.

би:з бигиз.

би:з халта бигиз солиб қўядиган халғачи.

дәзгәр қаниш пи (оёққа солинади).

дък би:з бигизнинг бир тури (узун бўлади).

гәзәнчә чарми кесми учун қўланадиган уч бурчак пичоқча.

гулчн гулчин (махсининг орқасига қўйиладиган чарм).

жарқ гарч (тағчарм билан ултон орасига қўйиладиган махсус чарм).

зәнтък дастак (этикнинг орт томони).

зәнтък би:з бигизнинг бир тури (калта бўлади).

зевәр би:з = дък би:з.

испъртапай падаш спирт шимдирилган тағчарм.

ич олтан оёқ кийими ичига солинадиган стелка.

ўштапәр шона ёки қолипини сугурадиган асбоб.

кәвә тикилган чокки уриб текислайдиган чўян.

күрсь уста ўтирадиган курсп.
 күш ковш.
 күш қалъп ковш қолип.
 қайъз чармнинг бир тури.
 қайъш қайиш.
 қайъш падаш қайиш тагчарм.
 қалъп қолип.
 қара мум қора мум.
 қырғы чарм кесадиған пичоқнинг каттаси (гезенчә).
 қонч кўнж.
 қонч ағъз этик кўнжининг юқори томони.
 қонч эстәр кўнжга кўйиладиган астар.
 қонч оқы кўнжининг тикилган жойи.
 мәссъ қалъп маҳси қолип.
 мъйх миx (- чега).
 лас падаш лосъ терисидап қилинган тагчарм.
 мум мум.
 нәсак панжага кўйиладиган қаттик нарса (чарм, картон).
 нах ип.
 оқ би:з бигизнинг бир тури (-дык би:з).
 өкчә пошна, ўкча.
 өкчә дәмър сандон (пошнани ишлашда қўлланадиган асбоб — ерга қоқиб ишлайдиган темнр).
 өкчә мъйх пошнага қоқадиган миx — чега.
 өкчә нә:л мъйхы наҳалга қоқадиган миx.
 падръскә тагчарм устидан кўйиладиган юпка тахта (пайраха).
 паласмас падаш пластмассадап қилинган тагчарм.
 падаш падон, тагчарм.
 пәнжә дәмър сандон (этикнинг панжасини ишланда қўлланадиган асбоб — учи ағилган темир — ерга қоқиб ишланади).
 пәнжә мъйх панжага қоқиладиган миx.
 пәнжә нә:л мъйхы этикнинг пан-

жасига (учнга) кўйиладиган наҳал миx.
 пардаз мумъ этикни пардоз қиладиган мум.
 пешкър уста киядиган фартук.
 пльскә пнлска (игнага доимий қилиб тақилган ип).
 пъчақ пичоқ (ип, чегани кесадиған махсус пичоқ).
 рәнт 1. чармнинг падошга тикиладиган жойи, чети; 2. пойафзалга кўйиладиган ҳошия.
 рәнт пъчақ рәнт кесадиған пичоқ.
 рәшпъл нирик тишли эгон (пошна ва тагчармни текислайди).
 резънкә падаш резинкадан қилинган тагчарм.
 сазан иннә кўнжни тикадиган жуфт игла.
 сандал сандон (ерга қоқилган темир, устида уста иш қилади).
 съзлық = падръскә.
 съръш сирач.
 съръш наса сирач сақлайдиган ёғоч кәсә.
 съръш халта сирач соладиган халтача.
 тәр тўр (этик тагнга кўйиладиган махсус латта — тўр).
 тахта тахта (қаттик ёғочдан бўлган тахта, устида чарм кесилади).
 тейльк = падаш.
 хам товар, чарм, тери; мал хамъ — мол териси; донъз хамъ — тўнғиз териси.
 хърам хром (чармнинг бир тури).
 черъм чарм.
 чъшләк чегани сугурадиган омбур (кусачки).
 чөкьш болга (металлдан).
 чөл мъйхы чега (ёғоч миx).
 чөл мъйх би:зъ чега қоққанда ишлатиладиган бигиз.
 чөптәрәш энли пичоқ.
 шавра шавро (чармнинг бир тури).
 шан шона (кўнж қолип).

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ГРАММАТИК ОЧЕРКИ

ФОНЕТИКА

Хоразм шеваларида мавжуд бўлган товушларни ифода-
ловчи белгилар ва уларнинг алфавит сираси: *а, э, б, в, г,
Ғ, д, е, ж, з, и, ы, ы, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т,
у, у, х, ҳ, ч, ш.*

Унлилар. Хоразмдаги икки группа шевада ҳам сингар-
монизм сақланган, шунга кўра иккисида ҳам унлилар тил
олди ва тил орқа (юмшоқ, қаттиқ) товушларга бўлинади.

Икки группа шева бўйича унли товушларнинг таснифи

Кўтари- лишига кўра	Урнига кўра	Олдинги қа- тор		Олдинги-ўр- та қатор		Ўрта-орқа қатор		Орқа қатор	
		Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган	Лаб- лан- маган	Лаб- лан- ган
Юқори кўтариллиш		и	ү	и(и) —	ү —	ы			у
Юқори-ўрта кўта- риллиш		е	ө					ъ	
Қуйи-ўрта кўтари- лиш		(е)			в —				о
Қуйи кўтариллиш		э						а	(э)

Ўғуз группа шеваларида чўзиқ унлилардан ташқари ўнта
унли товуш бор:

олдинги қатор *и (и), е, э, ү, ө.*
ўрта қатор *ы.*
орқа қатор *ъ, у, о, а (э).*

Қишлоқ группа шеваларида тўққизта мустақил унли товуш
бор:

олдинги қатор	<i>е, э.</i>
олдинги-ўрта қатор	<i>и, ъ, Ү, ө.</i>
орқа қатор	<i>у, ь, о, а.</i>

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

И (*ь*) тил олди лабланмаган тор унли. Бу товуш сўз бошида келганда (абсолют ҳолати) марказий ўзбек шеваларидаги *и* унлисига қараганда тургун ва аниқроқ: *ит, ильк, ильм, иннэ* (игна), *ийэ* (ука). Бу товуш сўз ўртасида ва охирида (транскрипцияда *ь* шакли билан ифода этилди) анча заифлашади, лекин шундай булса ҳам, Тошкент диалектидаги *э* га нисбатан тургун ва аниқдир: *быр, бырэв, дьл, дьлэк* каби.

Қипчоқ группа шеваларида *и* (*ь*) унлиси сўзнинг қаерида келишидан қатъий назар, ҳамма вақт олд-ўрта қатор унли сифатида талаффуз этилади: *ыш, кьм, ьрь, ьльм, кьшь* каби.

е тил олди ўрта-юқори кўтарилишдаги унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолатлар мустасно, албатта): *ел, елат, сел, ет* каби.

э тил олди лабланмаган кенг унли. Қипчоқ шеваларидаги *э* адабий тилдаги *а* товушига мос келади. ўғуз группа шеваларидаги *э* унлиси *мэктэб, тэлэк* (болохона), *тэмэн* (жуволдиз) каби сўзларда қипчоқ шеваларидаги *э* товуши билан тенг, лекин бошқа шевалардаги *е* ўрнида келганда, анча тораяди ва қуйи-ўрта кўтарилиш характерига эга бўлади (маълум даражада маъраши эслатади): *бэр, эл* (қўл), *гэлдь, кэс, сэн, дэн* каби.

у тил олди лабланган тор унли. Бу товуш сўзнинг олинчи бўғинида ва лаб ундошлари билан ёнма-ён келишига қараб, иккинчи бўғинида ҳам кела олади: *гун, шулльк* (зулук), *дүзү*: (безак), *үзүм* каби. Қипчоқ группа шеваларида бу товуш олдинги-ўрта қатор унлидир.

ө тил олди ўрта кенгликдаги унли. Қипчоқ шеваларида олдинги-ўрта қатор унли сифатида талаффуз қилинади. Икки группа шевада ҳам бу товуш фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолат мустасно): *өрдэк, өр(ўжар), көр, сөл* (селоб), *бөл, өльскэ* (ўлакса).

ы ўрта-орқа қатор тор унли. Бу товуш фақат ўғуз группа шеваларида учрайди, талаффуз характери жиҳатдан рус тилидаги *ы* унлисига жуда яқин туради. ўғуз шеваларида *к, Ғ, х, қ* ундош товушлари билан ёндош келиб, бўғин туз-

ганда очиқ *ы* тарзида талаффуз этилади: *дық, ығра* (ингра), *ығва, ых(қих), қызьл, ыққын, атаңыз, атың* каби.

э икки группа шевада ҳам орқа қатор унли товуш бўлиб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади.

у тил орқа лабланган тор унли, *у* товушининг „қаттиқ“ вариантыдир. Асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, шунингдек лаб-лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда, иккинчи бўғинида ҳам очиқ талаффуз этилади: *дур, ур, дүл, қул, дуз* (сахро), *буз* каби.

о тил орқа лабланган ўрта кенг унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади: *бол, йол, йоқ, доқ, ой* (пастлик), *ой* (фикр), *от, очмақ*, *каби*.

а тил орқа лабланмаган кенг унли. Икки группа шевада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ала, ата, ахшам, пахталара* каби.

Чўзиқ унлилар. ўғуз группа шеваларида олдий чўзиқликка эга бўлган юқоридаги унли товушлардан ташқари, яна чўзиқ унлилар ҳам бор. Деярли ҳар бир қисқа ёки олдий чўзиқликдаги унли ўзининг чўзиқ вариантыга эгалдир: *а — а; э — э; и — и; Ү — Ү; ө — ө; о — о; ы — ы* (ый).

Чўзиқ унлилар ўз характерига кура иккита катта группага бўлинади. Биринчи группа чўзиқликлар айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган бўлиб, айрим товушларнинг тушуви, икки унлининг қўшилиши (элизия) натижасида ҳосил бўлгандир. Бу чўзиқликларни одатда иккиламчи чўзиқликлар деб атайдилар: *э+в — ү ёки ө:дө:ләт, кө:шэ/кү:ше, рө:шэн, ҳө:ль, шө:лә* каби. *а+в — у* ёки дифтонг: *қоун* (*қу:н, тоуқ*) *ту:қ, соук* (*су:қ* каби) Хивада *оу*, Урганчда *у+ү:й — у: дү:нэк, дү:ньк, сү:кэн, дү:мэ*. унли—ҳ — тегишли чўзиқ унли: *ме:ман, ме:нэт, мө:м* (муҳим), *тө:мэт, мө:ләт, э:мэт, бэ:с, мэ:ллэ, ме:рван, мэ:ббэт* каби.

Икки унлининг қўшилиши натижасида юзага келган чўзиқлик: *сэ:т, мэ:млә, барса:м* (борса ҳам), *тэ:жьп* каби. *к, Ғ, к, г, қ* ундошларнинг тушуви натижасида чўзиқлик ҳосил бўлади: *ма:* (мана — унли бурунлашади), *йо:*, *барма:н* каби.

Бундан ташқари, жанубий Хоразм шеваларида шундай чўзиқ унлилар борки, уларнинг вужудга келиш сабаблари шунингдек ҳали унча аниқ эмас. Шулардан кўпчилик қисми мана ийриш вазифасини ўтаётгандек кўринади. Мисолни роти отдан фарқ қилади: *жаш — қа:ш* (хари), *ат — а:т*

(исм), *ала* — *а:ла*, *ара* — *а:ра*, *сан* — *са:н*, *муш* — *му:ш*, *ын* — *и:ш*, *сап* — *са:п*, *дуз* — *ду:з* каби.

Отдан феълни айирадиган чўзиқликлар: *ағ* — *а:ғ* (балиқ тутадиган тўр), *йар* — *йа:р*, *тут* — *ту:т*, *буз* — *бу:з*, *ач* — *а:ч*, *ич* — *и:ч*, *дъз* — *ди:з*, *душ* — *ду:ш*, *йан* — *йа:н*, *ой* — *о:й*, *от* — *о:т*, *ақ* — *а:қ*, *қан* — *қа:н*, *қыз* — *қы:з*, *сағ* — *са:ғ* каби.

Иккинчи типдаги чўзиқликлар асосан очиқ бўғинда купроқ учрайди. Бунда бўғинни ёпишга интилиш¹ шу типдаги чўзиқликни келтириб чиқарганга ўхшайди: *а:зар*, *ба:зар*, *қа:зан*, *са:зан*, *а:дам*, *су:сақ*, *пи:ла*, *со:қы*, *қу:жақ*, *о:жақ*, *а:лам*, *а:лэм*, *а:шық* ва бошқалар. Шуниси қизиқки, ёпик бўғинли сўз қўшимча олиб, очиқ бўғинга айланса, яна биринчи бўғиннинг унлиси чўзилади: *бағ* — *ба:ға*, *қаш* — *қа:шь*, *аш* — *а:шь*, *ой* — *о:йт*, *той* — *то:йт*н каби.

Бундан ташқари, юқоридаги сабаблар билан изоҳлаб бўлмайдиган турли типдаги чўзиқликлар бор. Масалан, *гу:ч* сўзидаги чўзиқлик нима учун вужудга келган? Бўғин ёпик, маъно жиҳатдан унга қарши турадиган сўз ҳам йўққа ўхшайди. Фикримизча, бу мисолда, бўғин бошидаги ундош товушни жарангли ҳолда сақлашга интилиш бордек кўрилади, демак, бунинг учун бўғин унлиси (тор унли) редукцияланишига йўл қўймаслик керак эди, акс ҳолда бўғин бошидаги жарангли *г* товуши ўз хусусиятини йўқотган бўларди: бундай ҳолатни биз *ди:т* — *ди:т*, *ди:ш* (тиш) каби сўзларда ҳам кўрамиз.

Бундан ташқари, сабаби аниқ бўлмаган чўзиқликлар ҳам учрайди: *йа:с* (аза), *ла:ш* (гавда), *и:н*, *нө:ш*, *и:т*, *би:т*: қипчоқ шеваларида сўнгги икки сўзда *иит*, *бийт* тарзида дифтонг ҳосил бўлади.

Ундошлар. Ўғуз группа шевалари составида 22 ундош товуш бор: *б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, х, ҳ, ч, ш*.

Ўрнига кўра

тил орқа ундошлари: *қ, ғ, ҳ, ң*.

тил ўрта ундошлари: *к, г, й (к)*.

тил олди ундошлари: *т, д, ш, з, ч, ж, н, л, р*.

лаб ундошлари: *п, б, м, в (ф)*.

нафас ундоши: *ҳ*.

¹ Яъни бўғинни сақлаш.

Усулига кўра

портловчилар: *қ, к, г, д, т, п, б, ч, ж*.

сирғалувчилар: *ғ, х, й, с, ҳ, в, ш, з*

бурун: *м, н, ң*.

ён: *л*.

тигроқ: *р*.

Қипчоқ группа шеваларидаги ундош товушлар, *л, р, ай*-ниқса *ң* товушларининг қаттиқ-юмшоқ вариантларини ҳисобга олмаганда, адабий тилдаги мавжуд ундошларга мос келади.

Ундош товушлар таснифи

Усулига кўра		Ўрнига кўра		Нафас	Чуқур тил орқа	Тил орқа	Тил ўрта	Тил олди	Лаб-лаб
		Портловчилар	Жарангсиз						
Шош (шеш)	Портловчилар	Жарангсиз	қ →	к	к	г, ч	п		
		Жарангли			г	д, ж	б		
	Сирғалувчилар	Жарангсиз	х	х →	х		с, ш	(ф)	
		Жарангли		г →	г	й	з	в	
Сирғалувчилар	Ёниқ						л		
	Титроқ						р		
	Бурун					ң	(ң)	н	м

Ўғуз группа шеваларининг ундошлар системасида эса фарқ қиларли ўринлари бор. Булардан энг йириги *қ, ғ, х* товушларининг артикуляциясидаги айирмадир. Ўғуз группа шеваларидаги мазкур товушлар адабий тилимиздаги каби

чүкүр тил орка ундошлари эмас, балки туркман тилидаги *к, ғ, х* товушларининг ўзидир, артикуляция ўрни жаҳатдан рус тилидаги тил орка *к, г, х* товушларига жуда яқин туради (рус тилидагига караганда сал орқароқда хосил булган).

Ундошлардан *к* ва *г* товушлари ўғуз шеваларида ҳар қандай фонетик шароитда ҳам тил ўрта ундошлари булиб қолаверади, айниқса *г* ундошига нисбатан бу фикр туғридир. Бу икки товуш тил орка унлилар билан ёндош булиб келганда ҳам ўз хусусиятларини йўқотмайди: *ка:л, ка:н, ка:р, дўка:н, ка:са* каби (яъни бундай ҳолатларда унли товуш чўзилади ва *к* ундошидан сўнг яримта *й* тиркалиб келади): *кйа:р, кйа:н* (кўп) каби.

Бундан ташқари, *г* товуши унлилар ва сонорлардан сўнг систематик равишда *й* га ўтади: *гәйән* (келган), *гәмиән*, *нәиә* (нега), *гәриән*, *бәйән*, *әлйән* (ўлган) каби. Қолган ундошлар адабий тилдаги ундош товушларга асосан мос келади.

Жадвалда олдига қўйилган белгилар (—) қипчоқ шеваларидаги ундошларни ифода этади.

АЙРИМ ФОНЕТИК ҚОНУНИЯТЛАР

Сингармонизм. Аффикс унлиларнинг ўзак унли товушларига бўйсуниб келиши иккала группа шевада ҳам қатъий қонун ҳисобланади: *ағамлара барамъс* (акамларникига борамиз), *әнәмә ҳәптәкдән да:рә гетърдъм* (онамга аптекадан дори келтирдим) каби.

Товушлар уйғунлиги қўидаги ҳолатларда оузилади:

1. Бошқа тиллардан кирган айрим сўзларда: *дәрман*, *дәрйа*, *деира*, *ө:льица*, *әййам*, *әннан* (чилонжинда), *әмдаллә* (дуруст), *бәдрий* (хунук).

2. Қўишма сўзларда: *ичал* (ич ён — ичкари), *дешан* (ташқари), *ағийнь* (ога-ини), *әрийан* (нариги томон), *оәриан* (бериги томон) каби.

3. Эгалик маъносини билдирувчи *-нькь* аффикси: *апам-нькь*, *мәктәбнькь* каби.

4. *-рақ* аффикси: *уллэрақ*, *кьччэрақ* каби (қипчоқ шевалар: *ди -рақ* || *рәк*).

5. Келаси замон сифатдош аффикси: *-доғын* || *-тоғын*: *бардоғын*, *гәләдоғын* каби.

6. Таъкид юкламаси *-қу*: *бардъмқу*, *бардъмқу* каби.

7. Ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс: *-иатър*, *иелъйатър*, *гүләйатър* каби.

8. Сўроқ юкламаси *нә*; атан нә?, узың нә? (отанг-чи, ўзинг-чи).

9. Таъкид юкламаси *лә*; *оқидъм-лә* (ўқидим ахир).

10. Тўлиқсиз феъл *ә* ва униинг турли формалари: *бара* — *дәкән* каби.

Бундан ташқари, аффикс-кўмакчи вазифасида келувчи *доң* (гача), қипчоқ шеваларида *-жақ* аффикси (*келә* + *жақман*) ва бошқалар ҳам шу хилда ўзакнинг юмшоқ ёки қаттиқлигидан қатъий назар, бир шаклда ишлатилаверади.

Лаб оҳанги. Ўғуз группа шеваларида лаб оҳанги қонуни жуда заиф. Сўзнинг биринчи бўғинида *о — ө* ёки *у — ү* товушларидан бирортаси келса, айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда, иккинчи ёпиқ бўғинда *у* билан *ь* (*у — ь*) ўртасида ноаниқ бир товуш талаффуз этилади: *отър*, *утәз* (ютқиз), *өтър*, *гуньң* каби. Агар иккинчи ёпиқ бўғинда лаб ундошларидан *в, м*, келса, бу ноаниқ товуш очик *у — ү* тарзида талаффуз этилади: *овуз*, *үзүм*, *йүзүм* (узум), *овурт* (лунж), *овуч* (ховуч), *өлүм*, *өмүр* каби.

Ургу. Турк тилларидаги икки полюсли ургу ҳақидаги фикр Хоразм шеваларига ҳам хосдир. От категориясидаги сўзларда ургу сўзнинг охириги бўғинига тушади, сўзнинг биринчи бўғини эса иккинчи даражали ургуга эга бўлади: *нахта*, *нахталара*, *нахталаръмъза* каби.

Феъл категориясидаги ургу ўғуз группа шеваларида қипчоқ шеваларидан ҳам, адабий тилдаги ургу системасидан ҳам фарқ қилади. Ўғуз группа шеваларида бош ургу феъл узагининг биринчи бўғинига тушади, иккинчи даражали ургу эса сўзнинг охириги бўғинига тушади (сифатдош формалари

бу қоидадан мустасно): *гәл — гәлдь*, *гәльпмьшлә*, *гәләмән*,

оқыйатър, *баржақман*, *сәлләмьйди* каби. Феъл формаларига бирор ургу олмайдиган элемент қўшилиб келганда ҳам

ургу тартиби бузилмайди: *гәлдьмь*.

Сифатдош формаларида урғунинг тартиби от категориясидагидек, яъни бош ургу сўзнинг охириги бўғинига тушади:

гәйән (адам), *ақар* (су:) каби; *ънчә*, *-ьнча* аффикси орқали ясаладиган равишдош формасида ҳам ургу феъл узагининг

биринчи бўғинига тушади: *гәльнчә*, *барънча* каби.

Сўз структурасидаги айрим фонетик хусусиятлар. Бу жиҳатдан ҳам икки группа шева бир-биридан озми-кўпми

фарқ қилади. Масалан, сўз бошида қипчоқ шеваларида *p* товуши деярли учрамади: сўз бошида *p* товуши бор сўзлар олдида, албатта, протетик унли пайдо бўлади: *орамал*, *ораза*, *брежан* (исм — Ражаб), *врахмат* каби. Сўз бошида *l* товуши келганда ҳам шундай: *влакқа*, *влай*, *влачэн* каби.

Ўғуз шеваларида бундай ҳолатларда *p, l* товушлари соф талаффуз этилади: *ромал*, *режэббай*, *лаққа*, *ла:чэн* каби.

Сўзнинг боши ва охирида икки ундош товушнинг қатор келишига одатда йўл қўйилмайди. Бошқа тиллардан кирган сўзларда мазкур позицияда қатор келган ундошлар турли йўллар билан ажратилади: олдида бир унли орттирилади: *устар* (стол); икки ундош орасида унли ортади: *пальта*, *кэрэват*. Сўз охирида ундошлар жуфт бўлиб келганда бир унли ортади: *атпёскэ*, *пярэпёскэ* каби ёки ундошлардан бири туширилади: *дос*, *гэш*, *эртёс* каби.

Сўз ичида икки унлининг қатор келиши икки шева учун ҳам хос эмас. Бошқа тиллардан кирган сўзларда қатор унли учрагудек бўлса, ё бири тушиб қолади, ёки бир унли чўзиброқ талаффуз этилади: *мэ:млэ*, *сэ:т*, *тэ:жып кенэрэт* каби (муомала, соат, таажжуб, кооператив).

Ўғуз группа шеваларида сўз бошидаги *k* ва *t* товушларининг жаранглилашуви маълум система ҳисобланади: *гет*, *гул* (кул), *дёл*, *дур*, *дёлэк*, *дань*, *гэр*, *гетэр* каби. Бундай ҳолларда қипчоқ шеваларида сўз бошидаги *k* ва *t* ундошлари жарангсизлигича қолади.

Адабий тилдаги ва қипчоқ шеваларидаги *e* товушининг биринчи бўғинида *e* га ўтнши ўғуз группа шевалари учун жуда характерлидир: *эл*, *сеп*, *кэс*, *мэн*, *сэн*, *бэр*, *эл*, *дэр* (тер — пот), *эс*, *гэл*, *эшэк*, *гэрэк* каби.

Тил олди *e* унлиси *й* ундошининг таъсири билан турли фонетик позицияларда *e* ва *и* га ўтади: *пейвэнд*, *шеитан*, *бейрэм*, *бейрақ*, *мейдан*, *кейф*, *мейёз*, *ейп*, *рейёс* — *ри:с*, *гэлмьёман*, *се:р ейран*, *вейран*. Урганч шевасида эса: *пейда* (фойда), *барғый*, *ағыйнэ* (оғани) каби. Бу ҳодиса оз бўлса ҳам, қипчоқ шеваларига хосдир.

Қипчоқ шеваларида илон, узум каби сўзларнинг бошида бир *и* (*ж* ловчи шеваларда *жс*) орттирилади, ўғуз шевалари учун бу нарса эпизодик ҳодиса: *илан*, *узум*, *ағач*, *и:рын*; *иннэ* (*агна*), *и:дэ*, *и:рв* каби.

Қипчоқ шеваларида *йёлан* || *жёлан*, *жийдэ*, *йёрнэ*, *йёп*, *йүзум* каби. Унли билан бошланган айрим сўзларда бир *х* ундоши орттирилади. *ху* (*у* — олмош), *хептык*, *хынжэ*; қип-

чоқ шеваларида эса бу ҳодисанинг доираси яна ҳам кенг: *хайван* (айвон), *харэ* (ари), *хашёк* (ошиқ) *хэйал* — *хайал* (аёл) каби. Лекин *өкёз*, *ур*, *алва* каби сўзларда *х* тушади.

Ўғуз шеваларида айрим сўзларда *қ* товушининг *х* га ўтиши учрайди: *ахшам*, *ухы* (ўқи), *вах(т)*, *махсат*, *дэйхан*, *хатар*, *тавах* каби.

Баъзи бир сўзларнинг ўзакларида ва аффиксларида *қ, ғ, к, г* товушларининг тушиб қолиши ўғуз группа шевалари учун характерлидир: *сёчан*, *қуман*, *чэра*, *тавшан*, *сапан* (сапқон), *чуван* (чипқон), *өтыр* (ўтказ), *башар* (бошқар), *қутар* (қутқар), *галинча* (келгунча), *йёмэрта*, *бьрэ* (бурга) ва бошқалар. Аслий сифатларнинг анчагина қисмида сўз охиридаги *қ, ғ, к, г* товушларининг тушиб қолиши икки группа шева учун ҳам характерлидир: *уллэ*, *жычэ*, *қатты*, *ди:рв* (*тырв*), *эль*, *қу:рв*, (*қурв*), *а:жэ* || *аччэ*, *са:рв*, *до:лэ*, *са:сэ* каби.

Ўғуз шеваларида сўз ўзак-неғиздаги *ч* товуши *ж* га ўтади: *сү:жэ*, *а:жэ*, *қу:жақ*, *о:жақ*; тартиб сонларда систематик *ч > ж*: *бьрнжэ*, *онланжэ*. *Уч*, *гуч* каби сўзлар эгалик олганда ҳам *ч > ж*: *у:жэ*, *гү:жэ*.

Ўғуз группа шеваларини қипчоқ шеваларидан ажратадиган яна бир фарқ шундаки, ўзак-неғизлар охиридаги *қ* ва *к* ундошлари эгалик аффиксларини олганда (ёки умуман унли билан бошлападиган қўшимча олганда), жарангсиз ҳолича қолаверади: *қулақ* — *қулақым*, *айақ* — *айақы*. Қипчоқ группа шеваларида эса бундай ҳолларда *қ* ва *к* товушлари жаранглилашади: *тамақ* — *тамақэ*, *ақ* — *ағэ*, *көк* — *көгэ*, *чэқ* — *чэгэп* каби.

п билан битган сўзларга унли билан бошланган қўшимча қўшилганда, ўғуз шеваларида бу товуш жарангсизлигича қолаверади, қипчоқ шеваларида эса *п* товуши *б* га ўтади: *қан* — *қабэ*, *сап* — *сабэ*, *мактэн* — *мактэбэ*, *өл* — *өбэдэ* каби.

Бундан ташқари, ўғуз шеваларидаги айрим сўзларнинг фонетик структурасида жуда мураккаб ўзгаришлар юз берганики, бундай сўзларнинг асл формасини топиш баъзан қийин бўлади. Масалан, ўғуз шеваларинда *дэрпэт* сўзи қуйидаги ўзгаришларга учраган: *т > д*, *е > э*, *б > п* ва *р* билан *б* — *в* ўз ўринларини алмаштираган, натижада *тебрат* || *терват* сўзи *дэрпэт* шаклига эга бўлган; *йорёнжэ* (*йўнғичқа*) сўзида ҳам шунинг каби мураккаб фонетик ўзгариш рўй берган.

Ассимиляция. *нд* > *нн*: *мәннән, қазаннан, ўрин келишигида: сәннәмәс* (сендамас), *нл* > *лл*: *жълль, шүнчәлль; чс* > *сс*: *чүссә, қосса; чс* > *чч*: *учча, көччә* (қипчоқ шеваларида); *йл* > *лл*: *сәлләдъ; рн* > *нн*: *дәннақ, оннадъ.*

Диссимиляция. *р* > *л*: *зәләль л* > *д*: *қолдадъ, зағырда, жарқылда* каби.

Метатеза тайха (дўппи), төшкър, йас (сой), тәк (кәт—каравот), ирнайъм (Иброҳим), қолшъ (қўпни) ва шу кабилар.

ЛЕКСИКА

Хоразм шеваларининг лексикасида қуйидаги асосий қатламлар бор: асл туркий тилларга хос бўлган қатлам хоразм шевалари лексикасининг негизини ташкил қилади. Бинобарин, мазкур шевалар лексикаси асос эътибори билан адабий тилимиз лексикасидан фарқ қилмайди: ўғуз группа шеваларининг лексикаси адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади, қипчоқ группа шеваларининг лексикасида эса бу фарқ анча камдир. Қуйидаги мисолларда буни очиқ кўриш мумкин:

Бундан ташқари, шевалараро жуда кўп сўзлар фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқ қилади (ишнинг „Фонетика“ қисмига қаралсин). Шунингдек, Хоразмдаги икки шева учун ҳам хос бўлган ва одатда адабий тилда учрамайдиган сўзлар ҳам анчагина миқдорни ташкил қилади: *йал* (анҳор), *дәрс* (гўнг), *арна* (каттароқ ариқ), *атъз* (экин майдони), *дъгър-чәк* (ғилдирак), *балар* (тўсин), *оимак* (ангишвона), *гүжум* (сада қайрағоч), *назвай* (райҳон), *ақдъмақ* (пойламоқ), *сүл-гън* (қирғовул), *сазақ* (сақсовул) ва бошқалар.

Хоразм шевалари лексикасида ҳозирги адабий тилимизда учрамайдиган, лекин қадимги ёзма ёдгорликлар тилига хос бўлган айрим сўзлар ҳам ишлатилади: *арығ* (тоза); қипчоқ шеваларида: *ару* (чиройли), *а:съи* (фойда), *қат* — қават (хона, бўлма), *дөрт қат жай* (тўрт хонали уй, иморат).

Шунингдек, *мәңзәмәк, гъзләмәк, йақтъ* каби кўпгина сўзлар классик адабий тилимизда учрайди. Баъзи бир мисолларни келтирамиз:

йақту — *ёруғ*: Ики *ёқту* гуҳар оламга берган,
Муҳаббат ганжини одамга берган („Муҳаббатнома“).

қув — оққуш: Ҳаво узра берур шунқорға *қувни*,
Тўлин ойдек қилур бир қатра сувни („Муҳаббатнома“).

Бу мисолдаги *ёқту* — *ёруғ* ва *қув* — оққуш Хоразм шевалари учун жуда характерлидир;

асығ — фойда: Ки мен дур тишларинг ҳажридин ўлдим,
не *асығ* гар чарх,

Нужум ашкини ёғдирса бошимга ўйлаким жола.
арығ — пок: Кўнгли кўз қонидин *орығ* гар бўлур эрмиш пая,
 Ошиқе ким кўзу кўнгли ҳар ғараздий пок эмиш.
 (Алишер Навоий. „Куллиёт“, Тошкент. Илмий типогра-
 фияси, 1899 йил, 65 ва 123-бетлар).

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида	Адабий тилда
село	чумчъқ	чумчук
соқы	келл	ўғир (келл)
су:сақ	чөмъч	чўмич
дувақ	қапқақ	қопқоқ
ти:р	загама	кепчик
өжэк	өжэк бузав	бузоқ
үчөк	тамбаш	там
	ҳаркынчэк ҳащкъл-чэк	ҳаюнчак
сарынжақ		
у:нық	ушақ	ушоқ (нон ушоғи)
кўлта	бав	боғ (ничан боғи)
мәнзә	ўхша қуша	ўхша(моқ)
қалъ	ешық	эшиқ
орам көчә	көчә	кўча
бадйа	тавах бадйа	топоқ
көшәинә	чъмълдъръқ	гўманга (чимилдик)
такә	йастъқ	ёстинқ
әл	қол	қўл
сәс	тавуш сәс	товуш
нах	савлах сабақ	ип
сөвүт	тал	тол
майа	мәйәк	мояк
қартыжа	қумурсқа	чумоли
сыңыр	сүйәл	сўғал
е:р	сртә	эрга
бл:па	быйаққа	бу ёққа ва бошқалар

Шевалар лексикасидаги иккинчи қатламни миқдор жиҳатдан, шубҳасиз, араб сўзлари ташкил этади. Бу қатлам асосан адабий тилимиздаги араб лексик қатламининг ўзидир. Бироқ шеваларга хос бўлган баъзи араб сўзлари ҳам учраб қолади: *ҳаз* (маза, кайф), *зурйат* (авлод), *нуқул* (ширинлик), *әләм* (байроқ), *кўля* (барча), *талхын* (қўшиқ) каби.

Шевалар лексикасидаги учинчи қатламни тожик тилидан кирган сўзлар ташкил қилади. Бу қатламда ҳам шеваларга хос тожик сўзлари учрайди: *лас* (сочпопук), *кәлткәлас*

(калтакесак), *кәтхуда* (ақли расо), *кәшкәт* (кичик ўроқ), *ки:сә* (чўнтак), *паза* (омоч тиши), *кундә* (омоч), *көнә* (эски), *бәдрой* (хунук), *хушрой* (чиройли), *эсорап* (пайпоқ), *лаш* (гавда, ўлакса), *лук* (палағда), *ләвәнт* (лапашанг), *тошиъ* (обрез) ва бошқалар.

Шунинг билан бир қаторда, хоразм шевалари лексикасида анчагина сўзлар борки, уларнинг асли манбаи ҳозирча аниқ эмас: *иан*, *арна* (анҳор), *кәтък* (шип), *тәләк* (болохона), *пайър* (хамиртуруш), *әдән* (пойгоҳ), *далан* (йўлакхона), *хараз* (тегирмон), *лабър* (чангак — якорь).

Бу сўзлар шеваларга қадимги хоразмликлар тилидан кирган бўлса керак. Шеваларнинг лексик составидаги рус-интернационал қатлам миқдор жиҳатдан ҳам, фонетик ўзлашуви жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг бошқа шеваларидан унча фарқ қилмайди: *палтън*, *қастън*, *рәдйи*, *кәлхас*, *зъви:нә*, *ки:на*, *тынатър*, *пәләтәнсә*, *унъовәрмәк*, *парта*, *дәскә*, *машън*, *зовут*, *пәбрьк*, *ағранам*, *пошта*, *търахтър* ва бошқа сўз-терминлар.

МОРФОЛОГИЯ

Хоразм шеваларидаги барча аффиксларни иккита катта группага бўлиб кўриш мумкин:

I. Сўз ясовчи аффикслар:

а) бир грамматик туркум ичида янги сўз ясовчи аффикслар: *балық — балықчъ, гүзәр — гүзәрман* (қайиқчи, дарёдан ўтказувчи) ёки *от — отър* (ўтказ), *ут — утъз* (ютказ) каби;

б) бир туркумдаги сўзга қўшилиб, бошқа бир туркумдаги сўзни ясовчи аффикслар: *йат — йатағ* (ёталоқ), *дық — дыққын* (пробка), *ойън — ойна*, *сўз — сўзмә* (темир човли) каби.

II. Сўз турловчи аффикслар:

а) форма ясовчи аффикслар. Бундай аффикслар бирор туркумдаги сўзга қўшилиб, маъно жиҳатдан янги сўз ясамайди, балки мазкур туркумдаги сўзнинг маъносига жуда яқин бўлган сўз формасини ясайди. Бундай аффикслар группасига: феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс, сифатларнинг чоғиштира, орттирма ва кичрайтириш аффикслари, сифатдош ва равишдош қўшимчалари, феълнинг ноаниқ формасини ясовчи аффикслар киради;

б) сўз ўзгартирувчи аффикслар. Сўзлар орасидаги турлитуман муносабатларни ифодаловчи аффикслар. Бу аффикслар қуйидаги группаларга бўлинади:

- кўплик аффикси;
- эгаллик аффикслари;
- келишик аффикслари;
- замон ва шахс аффикслари.

Аффиксларнинг ўзак ёки негизга қўшилиш тартиби асосан адабий тилимиздаги сингари, яъни аввал кўплик, сўнг эгаллик, ундан кейин келишик аффикслари қўшилади: *аталаръмъза, галдъъъъләмъ* каби. Сўзга қўшилган аффикслар тартибининг ўзгариши шу аффикслар ифода этган маъно хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, *ағамлара* (вардъм) сўзидаги эгаллик ва кўплик аффиксининг тартиби ўзгарган,

сабаби -лар аффикси ҳурматни билдирган ёки предметни группалаб кўрсатиш вазифасида келаётир.

От ясовчи аффикслар. От ясовчи аффиксларни қуйидаги группаларга бўлиб кўриш мумкин:

1. Отдан от ясовчи аффикслар:

-чъ — чъ: бирор касб билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *арва — арвачъ* (аравақаш, аравасоз), *йонығ — йонығчъ* (дурадгор), *балық — балықчъ, элэм — элэмчъ* (дарё қорovuли — бакенчи).

-ча — чә: кичрайтириш маъносини билдирувчи от ясайди: *тана — танача, доғма — доғмача* (ўғилча), *дава — давача* (туморча), *дуймә — дуймәчә* каби.

-жақ — жәк, -жық — жык: кичрайтиш-эркалаш отлари ясайди: *қозъжақ, дьгьржәк* (ғилдирак), *гәли: нжәк, ойънжық, балажық*.

-даш: биргалик, ўртоқлик маъносини билдирувчи аффикс. -лык — лық: 1) абстракт маъноли от ясайди: *бай — байлык, той — тойлык* (тўёна), *аш — ашлык*. 2) бирор турдаги предметнинг тўпланган ўрнини билдиради: *ағач — ағачлык* (дарахтзор), *гүжүм — гүжүмлык* (қайрағочзор), *томмық — тўнка* — *томмықлык* (тўнкаси кўп ер).

-чълык — чълык: абстракт маъноли от ясайди: *парахатчълык, адамчълык* (одамгарчилик), *сунмәчълык* (табибчилик), *шейтанчълык* (айёрлик).

-ът/ът: абстракт маъноли от ясайди: *салық — салғыт, йазық — йазғыт* (гақдир), *дүзыг — дүзгыт* (ясан-тусан).

-ман: бирор касб билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *бажъман* (бож тўпловчи; бозорком), *сейъсман* (отбоқар) *гүзәрман* (дарёдан ўтказувчи), *харасман* (тегирмончи).

-йа: жуфт отларни ясовчи аффикс: *ана — апайа* (опа-сингил), *ага — ағайа* (ака-ука).

Булардан ташқари тожик тилига алоқадор бўлган -ъстан) *гүльстан*), -бан — ван (*бағван*), -ваз (*дарваз*), -хана (*атхана*), -вәнт (*гъйавәнт* — нашаванд), -кәш (*дү:ткәш — мўри*), -пәз (*ши:рәпәз*) каби кам қўлланадиган аффикслар ҳам мавжуддир.

ЭСЛАТМА: юқорида келтирилган -лык — лық аффикси сифатдан абстракт маъноли от ясайди: *йаманлык, ейълык* (яхшилиқ), сондан от ясайди: *учлик, бешлык* (беш сўмлик қоғоз), олмошдан от ясайди: *мән — мәнлык*.

Феълдан от ясовчи аффикслар: -ма — мә: *қыйма, доғрама* (овқат), *доғма* (ўғил), *гәммә* (сомса).

-мач—мәч: қатәрмач, қақырмач (қасмоқ), қырмач, гәм-мәч (күмач).

-ық—ығ: йазға—зық (гуноҳ), санығ (найванд), йон—йонығ (йүниш), қаз—қазық.

-қы—кы: санқы, бөцқы (құл а ра), қачқы (қочқин), йатқы (бачадон).

-ар—әр: қач—қачар (тана), ач—ачар (калит), көчәр (арава ўқи).

-ш—шш—шш—ыш: қаракат номи ясовчи аффикс: урьш, қуръш, оқыш, дуръш, гәльш.

-дык—дық: ондык (чуқурлик), гөрдык (күргилик), былдык (билим).

-ты—ты: өртый (говрапүш), бөльк (қисм), йөткырьк (йү-тал), сыңырьк (бурун суви), дашык (тешик).

гыч—гыч: илгыч, қырғыч, сорғыч (промакашка), гүлгыч.

-к: дашәк, әләк, дьргәк.

мақ: оймақ (ангншвонә), тақмақ (ғийбат), буламақ (буламиқ).

-жық: қаваржық (шиш), айланжық (айлаима), қаражық (қорачиқ).

Ундов сүзлардан от ясовчи аффикслар: зық: жьззық (жизза), вазваззық (тутантирик).

-дъ—дь: шатър—шатърдъ (шатир-шутур), жүкърдъ (чирик-чирик), гүдър—гүдърдъ (гулдир-гулдир), вағырдъ (шовқин-сурон), бьжьрдъ (пичир-пичир) ва бошқалар.

Отдан сифат ясовчи аффикслар: -гы—кы—қы—гы: қышқы, йазгы, гечкы, гузгы, ахшамқы, соңқы.

-дағы—дәгы: авьлдағы, көңилдәгы, мәктәпдәгы, көчәдәгы.

-ль—лэ: ақл—ақллъ, гл—гллъ, от—отлъ (поезд), муғ—муғлъ (қайгули).

-сыз—сыз: гуч—гучсыз, аң—аңсыз, әп—әпсыз (уқув-сиз).

-жаң—жән, -чаң—чәң: қа:р—қа:ржан, (сержаҳл), уйатчән, көңәлчән, а:шчән.

-лас—ләс: битләс (битлиқи), буртлас (шоп мүйлов).

Феьлдан сифат ясовчи аффикслар: -ақ—әк: сүз—сүзәк (сузағон), ут—утақ (ютағон), йат—ятақ (әталоқ), йу:р—йу:рәк (югурук), қорқ—қорқақ.

-гысыз—кысыз, -қысыз—гысыз: бәргысыз (бергулик эмәс, бериб бұлмайдыган), чиққысыз (чиққулик эмәс, чикмайдыган).

-ык—ық: сылькьлдәык (сылкитадыган), паққылдавық (пақпақ қыладыган), лыккьлдәык (лик-лик қыладыган, енгилтак).

-ык—ық: ду: н—ду: мық (тиняқ, равшан), ай—айык (хушёр), чушык (чала) нон, бола қақида), гөйык.

Отдан феьл ясовчи аффикслар: ла—лә: и: шлә, башла, ду:зла, ойла, отла (ўт ёқ), дүймәлә.

-а—ә: орән—орна, ойән—ойна, үст—үстә (орттир), -ар: сув—сувар, баш—башар (бошқар).

-ық: ду: ш—ду: шық (учраш), жан—жанық, дьмык. сыра—сыра: етсыра, су:сыра.

Сифатдан феьл ясовчи аффикслар: -р—ар—әр: ақ—ақар, гөк—гөкәр, ала—алар.

-л—ал—әл: қарал, сарал, көпәл, азал. -ай—әй: уллә—уллай, кыччә—кыччәй.

-сын—сын: азсын, көпсын, йатсын.

Феьлдан феьл ясовчи аффикслар: -л—ьл—ьл: ачьл, гөмыл, сатьл, доқыл, сөкьл.

-ыр—ыр: учыр, гөчыр, йатыр, өтыр. -ар—әр: чөкәр, чықар.

-н—ән—ән, -ун—ун: гөрән, йувун, сөв—сөвүн, суран. -дър—дър, -тыр—тыр: миндър, сөвүнтър, алдър, өлдър, қалдър.

-дьстьр: өлдьстьр (олдиргиз), алдьстьр, гүлдьстьр/қал—дьстьр: дьстьр.

-ьз—зә: утзә (ютқаз), дамзә, қорқзә, уркыз, гетзә. -ала—әлә: чәкәлә (тортқила), итәлә (етала).

-қыла: ачқыла (варақла), тартқыла. -ш—ыш—ыш: алыш, оқыш, гүльш, дурьш (биргалик).

Ундов сүзлардан феьл ясовчи аффикс: -да—дә: шақыр-да, хытърда, вағырда, гүмбүрдә.

Турли сүз туркумларидан равиш ясовчи аффикслар: ча—чә: балача, орғсча, башқача, мәньңчә.

-дьйн: бьрдьйн, шундьйн, гүлдьйн. -дан—дән: тейдән (яширин), хавардан, зордан.

-да—дә: гештә, азанда. -ән—ән: қышән, гүзән, әлдән.

-ан—ән: хөкьм—хөкьмән, (сүзсиз, албатта), қастан. -лап—ләп: онлап, гүчләп, дәсләп.

-лай—ләй: бошлай (бекорга), қоззлай (қүзилигича), гөжәләй (кечалаб).

Шеваларда синтактик (қүшиш, жуфтлаш), фонетик (урғуни ўзгәртиш) йүллар билан сүз ясаш күп жиқатдан адабий тил нормаларига мос келади.

-ль — лъ аффиксининг жуфтлаб ишлатилиши шевалар учун жуда характерлидир: *ақлъ-қаралъ*, *эрьль-барьль* (пари-бери), *ивърль-чъвърль* (бола-чақали). Шунингдек, -ма — мѣ аффикси ҳамда -ышма — ышма, -лашма — лѣшма, -ышьль — ышьль каби мураккаб аффиксларнинг қўлланилиши айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган: *қуйашмала*, *отъръшма*, *қидъръшма*, *гүльшма*, *бөльшма*, *чықаръшма* (халпана), *оқышьль*, *мыньшьль* каби.

Кўплик категорияси. Кўплик тушунчасини ифода этувчи -ла — лѣ (қипчоқ шеваларида -лар — лѣр) балала, кыйзла, кышьла, гели:лѣ каби. Бу аффикс ўзининг тўлиқ формасини ундан кейин унли билан бошланадиган қўшимча келгандагина сақлайди: *бала + лар + а*, *бала + лар + ъм* каби.

Кўплик формасини олган отнинг келишиклар билан турланиши (эгалексиз)

Б. к.	бала + ла ¹	кышь + лѣ
Қ. к.	бала + ла + нъ	кышь + лѣ + нъ
Ж. к.	бала + лар + а	кышь + лѣр + ъ
Т. к.	бала + ла + нъ	кышь + лѣ + нъ
Ў. к.	бала + ла + да	кышь + лѣ + дѣ
Ч. к.	бала + ла + дан	кышь + лѣ + дѣн

Кўплик ва эгалек аффикслари олган отнинг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бала + лар + ъм	гѣз + лѣр + ън
Қ. к.	бала + лар + ъм + нъ	гѣз + лѣр + ыц + нъ
Ж. к.	бала + лар + ъм + а	гѣз + лѣр + ыц + ъ
Т. к.	бала + лар + ъм + нъ	гѣз + лѣр + ын + нъ
Ў. к.	бала + лар + ъм + да	гѣз + лѣр + ыц + дѣ
Ч. к.	бала + лар + ъм + нан	гѣз + лѣр + ыц + нѣн

Феъл категориясида кўплик аффиксининг қўлланилиши ўзбек тилининг бошқа шеваларидагига қараганда анча кенг: феълнинг III шахс кўплик формаси -ла — лѣ аффиксини олиши керак: *бала + ла*, *гѣлдѣ + лѣ*, *оқыйатьр + ла*, *гѣлил + лѣ*, *баражақ + ла* каби, яъни одатда эга билан кесим

¹ Қипчоқ шеваларида *багалар* формаси қуйидагича юзага келган: *балалар* сўзидаги ўзакдан *л* тушган, чўзиқлик ҳам, икки унлининг кѣтор келиши ҳам қипчоқ шеваларига хос эмас, шунга кўра ўзакдаги *а — ъ* унлилари ўртасида аввал бир ифас товуши *х* пайло бўлиб, сўнг у жараг-лашган: > *балалар* > *баалар* > *баҳалар* > *багалар*.

кўпликда мослашади, эганинг кўпликда, кесимнинг бирликда келиши эпизодик ҳодиса.

Агар сўз *н* сонор товуши билан битган бўлса, -лѣ || *ла* аффикси ўзак-негиз охиридаги ундош товушга таъсир кўрсатиб, уни ўзига сингдиради: *гүн — гүл + лѣ*, *гѣли:н — гѣли:л + лѣ*, *хатън — хатъл + ла* каби.

-ла || *лѣ* аффикси англаган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига асосан мос келади:

1. Бир турдаги предметлар жамини кўрсатади: *адам + ла*, *қаррѣ + ла*, *кѣлхаз + ла*, *йѣл + лѣ*, *гүл + лѣ* каби.

2. Предметларни группалаб кўрсатади: оила аъзоларини, ўртоқликни билдиради: *ѣмѣт + лѣ гѣлдѣлѣ*, *ѣнабийѣ + лѣ + нъкънѣ* вардық.

3. Ҳурматни билдиради. Бундай ҳолатда мослашув бузилади: *дайыңла гѣлдѣ* каби.

4. Кучайтириш маъносини ифода этади: ша:йъ, гѣйнѣк гъйѣп *шейда + ла* ѣтъц,

кѣйнымдѣ йоқ гѣпнѣ *пейда + ла* ѣтъц
гѣлѣмѣн дѣп гѣлмъйн қалдың ву ахшам,
гѣзъмнѣ ѣцьнѣ *дерѣа + ла* ѣтън.

Кишилик олмошларининг I шахс кўплик формаси *бѣз + лѣ*, II шахс кўплиги *сѣ + лѣ* || *сѣс + лѣ*. Хоразмнинг айрим жойларида (Хонқа районининг айрим қишлоқлари, Урганч районининг Чандир ва Келлапут қишлоқлари) *бѣз + ѣ*, *сѣз + ѣ* формаси учрайди. Қипчоқ группа шеваларида одатда -ѣр: *бѣз + ѣр*, *сѣз + ѣр*.

Бундан ташқари, кўплик тушунчаси айрим эгалек аффикслари (-мѣз, -ѣмѣз), феълнинг шахс-сон қўшимчалари орқали ҳам ифода этилади: *барамѣз*, *бардық*, *барсақ*, *баржақсѣз* ва ш. к.

Шеваларда кўплик тушунчасини лексик ва синтактик йўл билан ифода этиш асос ѣтибори билан адабий тил нормасига мос келади.

Эгалек аффикслари. Эгалек аффикслари, сингармонистик вариантларини ҳисобга олмаганда, шакл жиҳатдан ҳам, ифода этган маънолари жиҳатдан ҳам адабий тил чегарасидан чиқмайди.

Эгалек аффиксларининг бирликдаги шакли унли билан тугаган сўзларга қўшилганда: -м, -н, -сѣ || сѣ; кўпликда: -мъз || -мѣз, -нѣз || нѣз, -сѣ || сѣ (-ларѣ — лѣрѣ); ундош билан битган сўзларга қўшилганда, бирликда: -ѣм || ѣм, -ѣн || ын, -ѣ — ѣ (и); кўпликда: -ѣмъз || ѣмѣз, -ѣнѣз || ынѣз, -ѣ || ѣ (-ларѣ — лѣрѣ).

Эгалик аффикслари унли билан тугаган сўзларга қўшилганда, қуйидагича шаклга эга бўлади:

Унли билан тугаган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
ата + м	ата + мъз	дъйә + м	дъйә + мъз
ата + и	ата + ыъз	дъйә + и	дъйә + ыъз
ата + сь	ата + сь(ларъ)	дъйә + сь	дъйә + сь(ларъ).

Ундош билан битган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
әд + ьм	әд + ьмъз	әл + ьм	әл + ьмъз
әд + ыи	әд + ыиъз	әл + ьи	әл + ьиъз
әд + ь	әд + ь(ларъ)	әл + ь	әл + ь(ларъ)

Ўғуз группа шеваларининг характерли хусусиятларидан бири шуки, бир бўгинли (ёпиқ бўгинли) сўз эгалик олганда, бўгин унлиси чўзилади, яъни миқдор жиҳатдан одатдаги чўзиқликка эга бўлган унлига нисбатан қисман ортиқ бўлади: *сөз* — *сө:зъ*, *нан* — *на:нъ*, *саз* — *са:зъм* каби.

Эгалик аффиксларининг сўзга қўшилиш тартиби адабий тилдагидан фарқ қилмайди: *ат + лар + ьмъз*.

-лар || *лар* аффикси ҳурмат маъносини билдириб келганда, эгалик билан ўрин алмашади: *дайыңла* (тоғанлар) гәлдъ. I ва II шахс кўпликда (қаратқичли бирикманинг иккинчи компоненти) одатда эгалик аффиксини олмайди:

Бъзнь ээткән арвага не дъйсъс? (Бизнинг тузатган аравага нима дейсиз?); Съзнь өйә меймалла гәлдълә (Сизнинг уйингизга меҳмонлар келишди) каби.

Эгалик аффикси олган сифат, олмош, сифатдош, инфинитив каби категориялар отлашади, саноқ сонлар эса жамловчи сонга айланади. Үчьсь гетьпмыш (учови кетган эмиш) каби.

Келишик категорияси. Хоразм шеваларида келишиклар миқдор жиҳатдан бир хил эмас. Ўғуз группасининг асосий кўпчилигида келишиклар сони бешта; Ҳазорасп ва Янгиариқ шеваларида олтита; қипчоқ группа шеваларида ҳам келишикларнинг сони олтита.

Ўғуз группа шеваларининг ўзида, айниқса қипчоқ группа шеваларида келишик аффикслари фонетик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади.

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларидаги келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-ьн -ын	-нын -нын
Ж. к.	-ә -а	-гә -йә -га
Т. к.	-ь -ъ -ы	-нъ -нъ
Ў. к.	-да -дә -та -тә	-да -дә
Ч. к.	-дан -дән -тан	-дан -дән
	- -тән -нан -нән	

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	сөз	ата	әнә
Қ. к.	ат + ьн	сөз + ьн	ата + ьнн и	әнә + ьнн и
Ж. к.	ат + а	сөз + ә	ата + га	әнә + га йә
Т. к.	ат + ь	сөз + ь	ата + нъ	әнә + нъ
Ў. к.	ат + та	сөз + дә	ата + да	әнә + дә
Ч. к.	ат + тан	сөз + дән	ата + дан	әнә + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	балам	мал + ып	мейным	эльм
Қ. к.	балам + ып	мал + ын/н	мейн + ым/ын	эльм + ын
Ж. к.	балам + а	малын + а	мейн + ымә	эльм + ә
Т. к.	балам + ь	малын + ы	мейн + ымь	эльм + ь
Ў. к.	балам + да	малын + да	мейн + ымдә	эльм + дә
Ч. к.	балам + нан	малын + нан	мейн + ымнән	эльм + нан

III шахс эгалик олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	пахтасъ	гүнь
Қ. к.	пахтасъ + нын	гүнь + ның
Ж. к.	пахтасъ + на	гүнь + нә
Т. к.	пахтасъ + нъ	гүнь + нь
Ў. к.	пахтасъ + н + да	гүнь + н + дә
Ч. к.	пахтасъ + н + нан	гүнь + н + нән

Урганч — Хива шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-нь -нъ	-нь -нъ
Ж. к.	-а -ә	-гә -йә -ға
Т. к.	-нъ -нъ	-нъ -нъ
Ў. к.	-да -дә -та -тә	-да -дә
Ч. к.	-дан -дән -тан -тан -нан -нән	-дан -дән

Урганч — Хива шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	гүл	пахта	дйё
Қ. к.	ат + нъ	гүл + нъ	пахта + нъ	дйё + нъ
Ж. к.	ат + а	гүл + ә	пахта + га	дйё + йә
Т. к.	ат + нъ	гүл + нъ	пахта + нъ	дйё + нъ
Ў. к.	ат + та	гүл + дә	пахта + да	дйё + дә
Ч. к.	ат + тан	гүл + дән	пахта + дан	дйё + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	қулақым	бунным	ишым	диш + ын
Қ. к.	қулақым + нъ	бунным + нъ	ишым + нъ	дишым + нъ
Ж. к.	қулақым + а	бунным + а	ишым + ә	дишым + ә
Т. к.	қулақым + нъ	бунным + нъ	ишым + нъ	дишым + нъ
Ў. к.	қулақым + да	бунным + да	ишым + дә	дишым + дә
Ч. к.	қулақым + нан	бунным + нан	ишым + нан	дишым + нән

III шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	атъзъ	иннэсь
Қ. к.	атъзъ + нъ	иннэсь + нъ
Ж. к.	атъзъ + на	иннэсь + нә
Т. к.	атъзъ + нъ	иннэсь + нъ
Ў. к.	атъзъ + н + да	иннэсь + н + дә
Ч. к.	атъзъ + н + нан	иннэсь + н + нән

Эслатма: Хонқа ва Ҳазорасп районларининг айрим қишлоқларида II шахс эгалик олган отнинг қаратқич келишигидаги шакли бошқачароқ бўлади: атан + ын ўрнига атан тарзида айтылади, яъни тор унли түшиб қолади ва икки нъ қўшилиб, чўзиқ н ҳосил қилади.

Қипчоқ шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-дън -тън -дън -тън, -дъ -тъ -дъ -тъ.	-нън -нън -нъ нъ
Ж. к.	-гә -кә -қа -ғә	гә -ғә
Т. к.	-дъ -тъ -дъ -тъ	нъ -нъ
У. к.	-да -та -дә -тә	-да -дә -та -тә
Ч. к.	-дан -тан -дән -тән -нан -нән	-дан -дән

Қипчоқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Унли билан тугаган сўзлар		Ундош билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	бала	гүйә	балъқ	гүл
Қ. к.	бала + нън	түйә + нън	балық + тън	гүл + дън
Ж. к.	бала + ғә	түйә + гә	балық + қа	гүл + гә
Т. к.	бала + нъ	түйә + нъ	балъқ + тъ	гүл + дъ
У. к.	бала + да	түйә + дә	балъқ + та	гүл + дә
Ч. к.	бала + дан	түйә + дән	балъқ + тап	гүл + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	башъм	қашън	көзъм	сөзъм
Қ. к.	башъм + ьн	қашън + ьн	көзъм + ьн	сөзъм + ьн
Ж. к.	башъм + а	қашън + а	көзъм + ә	сөзъм + ә
Т. к.	башъм + дъ	қашън + дъ	көзъм + дъ	сөзъм + дъ
У. к.	башъм + да	қашън + да	көзъм + дә	сөзъм + дә
Ч. к.	башъм + нан	қашън + нан	көзъм + нән	сөзъм + нән

III шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	қулағъ	өжәғъ
Қ. к.	қулағъ + нън	өжәғъ + нъп
Ж. к.	қулағъ + па	өжәғъ + нә
Т. к.	қулағъ + нъ	өжәғъ + нъ
У. к.	қулағъ + н + да	өжәғъ + н + дә
Ч. к.	қулағъ + н + нан	өжәғъ + н + нән

Э с л а т м а: 1. Қипчоқ шеваларида, айниқса ўғуз шеваларига яқин ерларда қаратқич билан тушум келишигининг аффикслари бир хил, яъни қаратқич келишиги аффиксларининг охириги қ товуши тушган: аттъ(н) туйағъ, паловдъ(н) майъ каби

2. Қипчоқ шеваларида қаратқич келишигининг аффикси ундош товушлардан сўнг -дън || -дән || -тън || -тән дир, бироқ айрим жойларда м ва н, қ бурун товушлари билан битган сўзлар қаратқич келишигида -нън || -нән аффикслари олишлари мумкин: қум + нән шънә кеттә, нан + нән ушағъ каби.

Кўмакчилар. Хоразм шеваларида кўмакчилар тузиллиши, англатган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади. Агар айрим фонетик фарқлар ҳисобга олинмаса, уларнинг ташқи шакли ҳам адабий тилдаги кўмакчиларга ўхшашдир.

Шеваларда кўмакчилик конструкция ниҳоят даражада кенг тарқалган бўлиб, уларнинг англатган маънолари ҳам хилма-хилдир. Масалан: билан кўмакчисининг баъзи бир маъноларини кўрайлик:

1. Биргалик маъноси:

ешъгдә гүл әкәмән чъм былән,
сән гәтәсән, мән қаламан към былән,
сән гәтәсән йолда йолдашъдъ вълән,
мән қаламан өйдә гөз йа:шъм былән (қўшиқ).

2. Қурол маъноси:

ша:йъ гөйнәк тьктъм сәдәплә вълән,

шунча йалвараман адопла вълән,
қанъ айтсын, мән балага не дөпмән,
мәннән қутълмъйдъ бу гөплә вълән (қўшиқ).

3. Масофа маъноси.

дейра вълән гетъ йа:ръм гәмоль,
қайтып гәсә, хунъ йа:ръм дәмоль... (қўшиқ).

4. Вақт маъноси:

қара гөз йа:р бълормәкән дәрдымнъ,
йүрәк ҳапърдъйдъ гөръшъм бълән (қўшиқ).

Шунингдек, билән кўмакчиси сабаб, муносабат каби бир қанча маъноларни ифода этиши мумкин.

Хоразм шеваларида қуйндаги кўмакчилар мавжуд:

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида
вълән бълән, үһп, арқалъ, қаршъ, қарап, қарағанда, гера, йараша, йан (томон), сайън, иләръ, эввәл, сон, гейнъ, бөръ, басна (бери), башқа, алд, арқа, орта, таран, ара, ич, деш, тей, аст, үст, данә, ҳақ, доғръ.	мьнән, үһн, арқалъ, қаршъ, вет, қарап, қарағанда, көрә, йараша, йақ (томон), саръ, сайън, илгаръ, таран, бурън, эвәл, кыйн, сон, беръ, көрә, быйақ, башқа, алд әлд, арқа, йан, орта, ара, тыш, ич, түв (таг), аст, үст, тепә, ҳақ, тувръ, тувралъ ва ш. к.

Эслатма: 1. Адабий тилдаги *каби*, *сингари* кўмакчилари ағлатган маъно ўғуз шеваларида *-дъйн* || *-дъйн* аффикси ёрдами билән ифодаланади (қипчоқ шеваларида: *-дәй* || *-дәй*);

2. Адабий тилдаги *қадар*, *доғур* кўмакчилари ағлатган маъно *-чан* || *-чанлъ* аффикслари орқали бериледи: *шә:рчән* (шаҳарга қадар), *сә:т* она *чә:ллъ* (соат ўнга доғур).

3. Ҳазорасп ва Богот районларининг айрим жойларида адабий тилдаги „кейин“ кўмакчи-равиш вазифасини *кез* || *кәз* сўзи ўтайди: мәнъ *кезъм нан* гәлдъ (менинг кетимдан келди), *хушап кезън* мән каби.

4. *-сайн* аффикси кўмакчи вазифасида қўлланиши билән бирга отлик хусусиятларини ҳам сақлаган: сә:чъм *сайн* өмүр бәргъй худа йъм... (қўшиқдан).

5. *йан* сўзи *томон* кўмакчиси вазифасида келади: мәктәб йа:на гетъ (мактаб томонга кетди — қипчоқ шеваларида мәктәп йаққа кетъ).

Сифат. Сифат категориясидаги умумтурк тилларига хос бўлган хусусият Хоразм шевалари учун ҳам ҳосдир. Бу хусусиятнинг энг характерлиларидан бири сифатнинг от ва raviш туркумларидан кескин фарқ қилмаслиғидир. Бу нарса

сифатларнинг от, феъл билән алоқага киришувида (биринчи кувид) очиқ кўринади. Буни сифатлардаги семантик ҳаракатчанликда ҳам кўриш мумкин. Ўзбек адабий тилида: *қора* (сифат), *қора* (от), *кўк* (сифат), *кўк* (от), *оқ* (сифат), *оқ* (от), *ола* (сифат), *ола* (от), *қизил* (сифат), *қизил* (от — чала янчилган буғдой), сариқ (сифат), сариқ (от — касаллик) ва бошқалар. Жанубий Хоразм шеваларида юқоридаги мисолларнинг биринчи бўғин унлисини чўзиш йўли билән маъно фарқланади: *ала* (сифат), *а:ла* (от), *ақ* (сифат), *а:қ* (от), *гөк* (сифат), *гө:к* (от)¹ *қара* (сифат), *қа:ра* (от), *саръ* (сифат), *са:ръ* (от) ва ш. к.

Бундан ташқари, сифатни raviшдан фарқлашга иштилош ҳам сезилади. Сифат билән феъл бириктиб келганда ҳам (ҳол вазифасида), айниқса икки бўғинли сўзларда, урғунинг

одатдаги жойи ўзгариб, биринчи бўғинга кўчади: *йахилъ* а:дам, *йахшъ* и:лъйдъ, *йаман* гөрәмән; йъмшақ гөп —

йъмшақ гөппрды; ачық гөп — ачық айтъ. Бир бўғинли сўзларда эса унли чўзилади: *тез* а:дам — *те:з* гәл, *кө:н* сөллъйдъ, *а:з* йййдъ каби.

кө:п сөлләма, *а:з* сөлләйән йахшърақ,

кө:п сөлләдым, дейдъ башъмә тайақ.

Айрим сифатларнинг охиридаги *қ*, *ғ*, *к*, *г* товушлари икки шевада ҳам тушган, лекин бу ҳодиса икки группа шевада икки хил натижа берган:

1. Ўғуз шеваларида ё ўзакдаги ундош иккиланган, ёки биринчи бўғин унлиси чўзилган.

2. Қипчоқ шеваларида эса охириги ундошнинг тушуви билән биринчи бўғин унлиси одатдаги чўзиқликда қолган ёки айрим ҳолларда ундош иккиланган.

Шеваларда яна бир характерли хусусият бор: *-лък* || *-лък* аффикси *-лъ* || *-лъ* аффиксидан кескин фарқланади. *-лък* || *-лък* ҳамма вақт от ясайди, *-лъ* || *-лъ* отдан сифат ясайди. шунингдек *-лъ* || *-лъ* аффикси ниҳоят даражада ҳосилдор: *атлъ*, *әшәклъ*, *машънлъ*, *арвалъ*; *машънлъ* гәлдъм, *әшәкль* геттък; *дойъмлъ* (тўқ), *олтъръмлъ* (яшовчи), *қуйашлъ* (гун), *айазлъ* (ге:жә), *қызықлъ* а:дам (қизиқ одам), *гөръмлъ*, *сөвумлъ*, *гөръшлъ*, *мънъшлъ* ва бошқалар.

қыйа-қыйа бақышлъ,

жанъм ота йақышлъ.

¹ Бу сўзнинг *көк* варианты ҳам бор: *кўк* — осмон.

он бармақы нақышль

қы:зла гәләр йа:р-йа:р

-ль || -ль аффиксини жуфтлаб ишлатиш ҳам Хоразм шева-
лари учун характерлидир: *ақлаъ-қаралъ* (ола-чипор), *ивър-
ль-чивърль* (бола-чақали), *гә:жәль-гүндүзәль* (кеча-кундуз)
каби.

Қуйидаги мисолларда буни очық
күриш мүмкин:

Ўғуз ше- валарида	Қипчоқ ше- валарида	Адабий тилда
қаттъ	қаттъ	қаттиқ
сасъ	сассъ	сассиқ
ачъ	аччъ	аччиқ
сүжъ	чүччъ сүччъ	чучук кичпк
кьччъ	кьччъ	
куръ	куръ	курук
удлъ	удлъ	удуғ
саръ	саръ	сарик
тиръ	тиръ	тирик
долъ	толъ	тўлик

•

Икки группа шевада ҳам нисбий сифатнинг ясалиши,
айрим фонетик айырмаларни ҳисобга олмаганда, асосан бир-
дек ва адабий тил нормасига мос келади (сифат ясовчи аф-
фикслар бобига қаралсин).

Ўғуз группа шеваларида сифатнинг кўрсаткичи *-рақ*,
Қипчоқ шеваларида *-рақ* || *-рәк*. Белгини камайтувчи аффикс-
лар *-ьмтьр* — *ьмтьр* || *-ьмтьл* || *-ьмтьл*, *-ғыш* (сарғиш).

Қипчоқ группа шевалари тарқалган айрим жойларда
сарғылт, *қызылт* (сарғиш, қизғиш) формалари ҳам уч-
райди.

Сифатнинг орттирма ва интенсив даражаларини ясаш
усули асосан адабий тилга мос келади: *қыл-қызыл*, *ал-пақ*,
сан-саръ, *гем-гәк*, *допла-доғръ*, *дәмйақшъ*, *аң гү:чль*; ҳам-
мәдән хушрой, ҳаммәдән ақылль каби.

Олмош. Ўғуз группа шеваларида кишылик олмошлари:
мән, *сән*, *ху* || *ву*, *бьзлә*, *сьзлә*, *хула*.

Қипчоқ группа шеваларида: *мен*, *сен*, *во*, *бьзәр*, *сьләр*
(*сьзәр*), *волар*.

Кишилик олмошларининг келишик билан турланиши:

1. Ўғуз шеваларида

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	мән	сән	ху	бьзлә	сьзлә	хула
Қ. к.	мәнъ	сәнъ	хунъ	бьзләнь	сьзләнь	хуланъ
Ж. к.	мана	сана	хуца	бьзләрә	сьзләрә	хулара
Т. к.	манъ	санъ	хунъ	бьзаләнъ	сьзләәнъ	хуланъ
Ў. к.	мәндә	сәндә	хунда	бьзләдә	сьзләдә	хуладә
Ч. к.	мәннән	сәннән	хуннан	бьзлә- дән	сьзлә- дән	хуладан

1. Қипчоқ шеваларида

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	мен	сен	во	бьзәр	сьләр	волар
Қ. к.	менъ	сенъ	вонъ	бьзәрдъ	сьләрдъ	волардъ
Ж. к.	мана	сана	вона	бьзәргә	сьләргә	воларгә
Т. к.	манъ	сенъ	вонъ	бьзәрлѣ	сьләрлѣ	волардѣ
Ў. к.	мәндә	сәндә	вонда	бьзәрдә	сьләрдә	волардә
Ч. к.	мәннән	сеннән	воннан	бьзәрдән	сьләрдән	волардан

Э С Л А Т М А: 1. Ҳазорасп шеvasида *мән* олмошининг
қаратқичдаги формаси *мәнъң*;

2. Худди шу шевада баъзан ўрин келишигида келган
мән, *сән* олмошларининг *мәннә*; *сәннә* шакли ҳам учрайди:
урдърма, буважан, гуна *мәннәмәс*, хәннә гәлдъ, сә:дәт әнә-
дән гәлдъ (Ҳ -асп, Бешта қишлоқ);

3. Қипчоқ шевалари тарқалган айрим жойларда *бьз* ол-
мошининг қаратқичдаги шакли *бьзъң* тарзида бўлади;

4. Урганч, Хонқа районларининг айрим қишлоқларида
бьз, *сьз* олмошларининг *бьзә*, *сьзә* формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига эгалик маъносини билдирувчи
-ники аффикси қўшилганда қуйидагича бўлади:

а) Ўғуз шеваларида

мәнъкь, сәнъкь, хунъкь
бьзлә- сьзлә- хуланъ-
нърь, нькь, қы

б) Қипчоқ шеваларида

менъкь, сенъкь, вонъкь
бьзәр- сьләр- волар-
дъкь, дькь. дьқь

Эпизодик равишда вонькъ, волардькъ формалари ҳам учрайди.

Кишилиқ олмошларига таққослаш маъносини билдирувчи *-дъйн* аффикси қўшилганда: *маньдъйн, сәнъдъйн* шаклига эга бўлади.

Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, ху, оша, аншу, иншу* (мана шу).

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	шу	иншу	оша	аншу
Қ. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ж. к.	мула	шуца	иншуца	ошана	аншуца
Т. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ў. к.	мунда	шунда	иншунда	ошанда	аншунда
Ч. к.	муннан	шуннан	иншуннан	ошаннан	аншуннан

Қипчоқ шеваларида: *бу, мьнов, анав, мәнә, ана, мьншу, эншу, мьнәкәй, әнәкәй.*

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	мънав	анав	мъншу	әншу
Қ. к.	мунъц	мънавдъц	анавдъц	мъншунъц	әншунън
Ж. к.	муна	мънавға	анавға	мъншуца	әншуца
Т. к.	мунъ	мънавда	анавдъ	мъншунъ	әншунъ
Ў. к.	мунда	мънавда	анавда	мъншунда	әншунда
Ч. к.	муннан	мънавдән	анавдан	мъншуннан	әншуннан

Сўроқ олмошлари: *към, нә, навъ, ньчък, қассә не рә, ньчә, невчүн, нәйә: към саца навъ додъ (ким сенга нима деди)? Ву къшь къмъңъз воладъ? Ньчә а: дам (нечта одам).*

Белгилаш олмошлари: *бүтүн, баръ, ҳамма, ҳаммәчъкъ, жамъсь:* адамланъ *ҳәммәчъкъ* йенналасын (одамларининг ҳаммаси йиғилсин).

Ўзлик олмоши: *уз || өз.*

Бўлишсизлик олмоши: *ҳеч към, ҳеш нәссә || йешкъм, йештәма.*

Гумои олмошлари: *бърәв, бърнәссә; әлләкъм* формаси сийрак учрайди:

ромалъмнъ йу: дъм, сәрдым гүлләрә,
ромал апләръпсъс әллә къмләрә... (қўшиқ).

Аллаким, кимдир, алланима, нимадир маъносига *бълъм-мән* (билмайман) към, *бълъмман навъ* бирикмаси кенг тарқалган: *бълъмман* към суръятър сьснъ каби.

Соя. Саноқ сонлар. Бър, иккъ, уч, дөрт, беш, алтъ, йеддъ, сәккьс, доққыс, он, омбър, он ьккъ, оннуч, он дөрт, омбеш, он алтъ, он йеддъ, он сәккьс, он доққыс, йьйьрмә,

оттъс, қырқ(х), элль, алтмъш, йетмъш, сәхсон, дохсан, йуз, мьн.

Тартиб соң. Саноқ соннинг кетига *-нжъ, -ьнжъ || -нжъ || -ьнжъ* аффикси қўшиш йўли билан тартиб соң юзага келади: *бърнжъ, оньнжъ, элльнжъ* каби; *-ләнжъ* аффикси ўлчов тартибининг англатади: *дөртләнжъ* (кү:ш — калиш), *онланжъ* (ши:шә), *қырқланжъ* түта (қырқинчи ип).

Улуш соң. Саноқ сон охирига *-дән || -дан* аффикси қўшилса, улуш соң ясалади: *бир + дән, беш + дән, он + дән.*

Чама соң. Саноқ сонга *чақль* аффикси қўшилса, чама соң ясалади: *беш чақль, йийьрмә чақль* (йигирматача) каби. Шунингдек, жуфт сонларга *дъйн* аффиксини қўшилиш билан ҳам чама соң ясалади: гәли:нә *үч-дөрт дъйн* гөйнак тикдълә. Қипчоқ шеваларида чама соң аффикси *-лаған || -ләган:* ме:льскә *йьгьрмәләган* адам келиштъ (мажлисга йигирматача одам келишти); қазу:ға *алт.мъшлаған* кәлхоччъ кеттъ (канал қазийшга олтмиштатча колхозчи кетди).

Жамловчи соң. Саноқ сонларга тегишли шахс, эгалик аффикси қўшилиб келиши билан биргалик соң ясалади: *иккимъз гәлдък,* бешньз бьргә ишлөдълә. Қипчоқ шеваларнда жамловчи соң *-ав || -әв* аффикслари ёрдами билан ясалади: *екәв, үчәв, алтав.*

Саноқ сонларга -лап || -ләп аффикси қўшилиши орқали ҳам жамловчи соң ясалади: *онлап, йузләп; мьңлап* адамла жан гөйдьрьб ишляйатълла.

Соң (миқдор) маъносини ифода этувчи *тода, пьттъйн* (жиндак), *кәп, азғана || азғына* каби сўзлар воситаси билан ҳам умумлашган миқдор маъноси ифода этилади.

Вақтни билдириш учун қуйидаги усулдан фойдаланилади: *сә:т он ьккьйә қарадъ* (двенадцатый час), *она омбеш* (тўққиздан ўн беш минут ўтди), *бьрә йьйьрмә мьньт* (ўн иккидан йигирма минут ўтди), *чә:рәкәм сәккьс* каби.

Феъл. Феълнинг ноаниқ формаси (инфинитив). Икки группа шевада ҳам феъл ноаниқ формасининг кўрсаткичи *-мақ || -мәк.*

Ўғуз группа шеваларнда инфинитив формаси маъно ва функцияси эътибори билан ҳам, қўлланиш жиҳатдан ҳам марказий ўзбек шеваларидан бирмунча фарқ қилади.

1. Феълнинг ноаниқ формаси кўп вақт иш отлари ўрнида келиб, от категориясига хос барча хусусиятларга эга бўлади:

а) келишиклар билан турланади: *қоншъ, қоншъдан е:р турмақнъ* өрйәнплтъ (мақол).

Хэй-хэй *дәмакә* гәльдәм,
 қаймақ *йемәкә* гәлдәм,
 қаймақ әдъ ба:нам
 йа:рнъ *гөрмәкә* гәлдәм (қўшиқ).
 Қы:зла гәлдъ гәли:н *гөрмәкә*,
 гәли:н гетть тәзәк *термәкә* (мақол);

б) кўплик аффикси *-ла* || *-лә* ни олади:

Быр көлчә гүл әктәм әрмәклә үчән,
 и:чәндә салланъб *йурмәклә* үчән,
 сү:ратыннъ салъп қойдъм қойнъма,
 истәйән вахтъмда *гөрмәклә* үчән (қўшиқ);

в) эга бўлиб келганидек, кесим вазифаснда ҳам келә олади:

қош қошмақ — *баръб гәлмәк*,
арва мьнмәк — *салланъб йурьмәк*,
сықман сықмақ — *жан чықмақ* (мақол).

г) *гәрәк* сўзи билән ҳамма вақт феълнинг ноаниқ формаси ишлатилади: *бармақ гәрәк*, *йемәк гәрәк*; лекин бўлишсиз формаси — *бармайиш гәрәк*.

Феълнинг буйруқ-истак формаси.

Ўғуз шеваларида			Қипчоқ шеваларида		
Бирлик			Бирлик		
мәл сән ху	баръйн, гәльин бар, гә(л) барсын, гә(л)сын	мен сен во	барайын, келәйин бар, кә(л) барсын, кә(л)сын		
Кўплик			Кўплик		
бьзлә сьзлә хула	бараль, гәләль барыцла, гәльцлә барсылла, гәлсылла	бьзәр сьдәр волар	баръйқ, кельйқ барыцлар, кельцлар барсын, кә(л)сын		

Буйруқ-истак феълнинг бўлишсиз формаси

		Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
		Бирлик		Бирлик	
мәл сән ху	бармағайын, гәлмағайин барма, гә(л)мә бармасын, гә(л)мәсын	мен сен во	бармайн, кә(л)мәйин барма, кә(л)ма бармасын, кә(л)мәсын		
		Кўплик		Кўплик	
бьзлә сьзлә хула	бармағаймъз, гәлмағай бармағайсыла, гәлмәғай бармағай, гәлмәғай	бьзәр сьдәр волар	бармағаймъс, кә-мәғаймъс бармағайсылар, кә-мәғайсылар бармағай, кәмәғай		

-гай || -гый, -гәй || -гьй || -йәй-йьй аффиксн орқали ясалган формаси ёлғиз истак маъносини билдиради:

		Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
		Бирлик		Бирлик	
мәл сән ху	барғайман, гә(л)гәймән барғайсан, гә(л)гәйсән барғай, гә(л)гәй	мен сен во	барғайман, кәгаймән барғайсан, кәгайсән барғай, кәгай		
		Кўплик		Кўплик	
бьзлә сьзлә хула	барғаймъз, гә(л)гәймъз барғайсыла, гә(л)гәйсәлә барғайла, гә(л)гәйлә	бьзәр сьзәр полар	барғаймъз, кә(л)гәймъз барғайсылар, кә(л)гәй-сылар барғайлар(лар), кә(л) — гәй(лар).		

Мисол: барғыйсан-а, барғыйсан, гәлгьйсән-ә, йа:р--йа:р, әввәлгьдъйн ме:рван болғыйсан-а, йа:р-йа:р. (Кўшиқ).

Шарт феъли. Шарт феъли шеваларда ҳам феъл негизига-са || -сә аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Шарт феъли шахс аффиксларини олганда қуйндагича бўлади.

Ўғуз шеваларида

	Бирлик		Кўплик
мэн сән ху	барсам, гэлсэм барсан, гэлсэн барса, гэлсә	бьзлә сьзлә хула	барсақ, гэлсәк барсаньзлә, гэлсәнсьзлә барсала, гэлсәлә

Қипчоқ шеваларида

	Бирлик		Кўплик
мен сен во	барсам, гэлсам барсан, келсэн барса, келсә	бьзәр сьләр волар	барсақ, келсәк барсанлар, келсәнлар барса, келсә

1. **Ўтган замон феъл формалари:** 1. *Ўтган замон аниқлик феъли.* Ўтган замон аниқлик формаси феъл негизларига *-дъ || -дъ + тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали* ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик
мэн	ал + дъ + м, гэл + дъ + м	мен	ал + дъ + м, кел + дъ + м
сән	ал + дъ + н, гэл + дъ + н	сен	ал + дъ + н, кел + дъ + н
ху	ал + дъ, гэл + дъ	во	ал + дъ, кел + дъ
	Кўплик		Кўплик
бьзлә	ал + ды + қ, гэл + дъ + қ	бьзәр	ал + дъ + қ, кел + дъ + қ
сьзлә	ал + дъ + п + ла, гэл + дъ + п + ла	сьләр	ал + дъ + нъз + лар, кел + дъ + нъзлар
хула	ал + дъ + ла, гэл + дъ + ла	волар	ал + дъ(лар), кел + дъ (лар)

2. *Тарихий ўтган замон феъли.* Тарихий ўтган замон феъл формаси феъл негизига *-гән || -йән || -кән, -ған || -қан + тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали* ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	оқы + ғам + ман, бәр + гән + мән	мен	оқъ + ған + ман, бәр + гән + мән
сән	оқы + ған + сан, бәр + гән + сән	сен	оқъ + ған + сан, бәр + гән + сән
ху	оқы + ған, бәр + ған	во	оқъ + ған, бәр + ған
	Кўплик		Кўплик
бьзлә	оқы + ғам + мъз, бәр + ғам + мъз	бьзәр	оқы + ғам + мъз, бәр + ғам + мъз
сьзлә	оқы + ған + сьзлә, бәр + гән + сьслә	сьләр	оқъ + ған + сьлар, бәр + гән + сьләр
хула	оқы + ғал + ла, бәр + гәл + лә	волар	оқъ + ған, бәр + ған

3. *Ўтган замон ҳикоя феъли.* Ўтган замон ҳикоя феълнинг формаси феъл негизига *-ип(п) + тегишли шахс қўшимчаларини қўшиш орқали* ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	йаз + ьп + ман, гөр + ьп + мән	мен	йаз + ьп + ман, көр + ьп + пән
сән	йаз + ьп + сан, гөр + ьп + сән	сен	йаз + ьн + сан, көр + ьн + сән
ху	йаз + ьп + ть, гөр + ьп + ть	во	йаз + ьп + ть, көр + ьп + ть

	Кўплик		Кўплик
бъзлэ	йаз + ъп + мъз, гөр + ъп + мъз	бъзэр	йаз + ъп + мъз, көр + ъп + пьс
съзлэ	йаз + ъп + съзла, гөр + ъп + съзлэ	сьлэр	йаз + ъп + сълар, көр + ъп + сълэр
хула	йаз + ъп + тьла, гөр - ъп + тьлэ	волар	йаз + ъп + ть(лар), көр + ъп + ть(лэр).

Сифатдош формасига *-дъ || -дъ* аффикси қўшиш орқали ҳаракатнинг содир бўлганлиги тахмин қилинади, гумон, ноаниқлик маънолари ифода этилади: *барған + дъ* (боргандир), *өйһә гетгандъ* (уйига кетгандир) каби.

Ўтган замон феълларининг бўлишсиз формаси икки группа шевада ҳам негизга *-ма || -мә* аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Бўлишли	Бўлишсиз	Бўлишли	Бўлишсиз
бардъ барған баръпгъ барғандъ	бармадъ бармаған бармангъ бармағандъ	гәлдъ гәлгән гәल्पгъ гәлгандъ	гәлмәдъ гәлмәгән гәлмәпгъ гәлмәгәндъ

Эслатма: 1. Ўғуз шеваларида ўтган замон феълнинг бўлишсиз формаси одатда қаттиқ ўзакларда: *барма:н*, юмшоқ ўзакларда: *гәлмәйән* тарзида бўлади.

2. Тарихий ўтган замон феълда бўлишсизлик маъноси йўқ сўзи билан ифода этилганда, *-ған || -гән* аффиксининг сўнгги *н* ундоши кўпинча тушади: *барға йоқ, келгә йоқ* каби.

3. Ўғуз группа шеваларида (юмшоқ ўзакларда) тарихий ўтган замон феъл (сифатдош) кўрсаткичи *-гән* аффиксининг биринчи товуши икки унли ўртасида келганда, *р, л*, сонорларидан сўнг одатда *й* га ўтади: *гәйән* (келган), *и:шләйән, бәриән, өлйән* каби.

Ўтган замон мураккаб феъл формалари. Бу феъл формалари *ә* (қипчоқ шеваларида *е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг ўтган замон содда феъл формаларига қўшилиб келиши орқали ясалади.

Узоқ ўтган замон феъли. Бу феъл формаси *-иб || (б)* ли равишдошга *ә* (*е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг қўшилиб келиши орқали ясалади. Икки группа шевада ҳам равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида *в* га ўтади: қипчоқ шеваларида *е* тўлиқсиз феъл чўзиқ *и:* тарзида талффуз этилади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	баръвәдъм, гәльвәдъм баръвәдън, гәльвәдън баръвәдъ, гәльвәдъ	мән сән во	баръви:дъм, кельви:дъм баръви:дън, келви:дън баръви:дъ, кельви:дъ
	Кўплик		Кўплик
бъзлэ съзлэ хула	баръвәдък, гәльвәдък баръвәдъпъзлә, гәль- вәдъпъзлә барвәдълә, гәльвәдълә	бъзэр сьлэр волар	баръви:дък, кельви:дък баръви:дъпълэр, кельви: дъпълэр баръви:дъ(ләр), кельви: дъ(ләр)

Эслатма: Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда (Хонқа райони) равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида жарангсиз ҳолича қолади: *гәльпедъ, баръпәдък* каби.

2. *Ўтган замон давом феъли*. Ўтган замон давом феъл сўз негизига *-ар(р)* аффикслари қўшилиб, сўнг *ә* (*е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг тиркалиши орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	йазарәдъм, ойнарәдъм йазарәдън, ойнарәдън йазарәдъ, ойнарәдъ	мән сән во	йазари:дъм, ойнари:дъм йазари:дън, ойнари:дън йазари:дъ, ойнари:дъ

	Кўплик		Кўплик
бъзла съзла	йазарәдк, ойнарәдк йазарәдһъзла, ойнарәд- һъзла	бъзәр сьләр	йазари: дк, ойнари: дк йазари: дһъләр, ойнари: дһъләр
хула	йазарәдһлә, ойнарәдһлә	волар	йазари: дһ, ойнари: дһ

3. *Ўтган замон гумон феъли.* Ўғуз шеваларида ўтган замон гумон феъли *-иб(-б)*ли равишдошга *-мыш* || *мыш* элементининг қўшилиб келиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мән сән ху	гөрһпмышмән, қалһпмыш- шмән гөрһпмышсән, қалһп- мышсан гөрһпмыш, қалһпмыш	бъзла съзла хула	гөрһпмышмъз, қалһпмыш- шмъз гөрһпмышсъз, қалһпмыш- шсъз гөрһпмышла, қалһпмыш- шла

Қипчоқ группа шеваларида ўтган замон гумон феъли *-гән* || *-ған* (*-қан, -қан*) аффикси олган сўзга *-мыш* || *-мыш* тўлиқсиз феълининг қўшилиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мән сән во	ке(л)гәнмышмән ке(л)гәнмышсән ке(л)гәнмыш	бъзәр сьләр волар	ке(л)гәнмышмъс ке(л)гәнмышсъзләр ке(л)гәнмыш(ләр)

ә (*е*) тўлиқсиз феълининг *әкән* (*екән*) формаси икки группа шевада ҳам деярли барча феъл формаларига қўшилиб кела олади: *барғанәкән, гәйәнәкән, гетһптәкән, иурәдәкән отбрадәкән, гәләятғрғанәкән, баржақәкән, барарәкән* ва шу кабилар.

Ёлғиз ўтган замон аниқлик феъли билангина *әкән* формаси бириколмайди.

ә (*е*) тўлиқсиз феълининг *әдһ, әмыш* шакллари: *барғанәдһ, барғәдһ, барарәдһ, барайатғрғанәдһ, барарәдһ, баржақәдһ, барғанәмыш, барһмыш, барйатғрғанмыш, барарәмыш, баржақәмыш* каби.

II. *Ҳозирги замон феъл формалари:* 1. *Ҳозирги замон аниқ феъли.*

Ҳозирги замон аниқ феълининг кўрсаткичи *-йатғр* (қипчоқ шеваларида *-ватғр*).

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	барйатғрман, гетйатғрман барйатғрсан, гетйатғрсан барйатғр, гетйатғр	мән сән во	барватғрман, кетватғрман барватғрсан, кетватғрсан барватғр, кетватғр
	Кўплик		Кўплик
бъзла съзла хула	барйатғрмъз, гетйатғрмъз барйатғрсъзла, гетйатғр- съзла барйатғрла, гетйатғрла	бъзәр сьләр волар	барватғрмъз, кетйатғрмъз барватғрсъзлар, кетватғрсъзлар барватғр, кетватғр

2. *Ҳозирги-келаси замон феъли.*

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	оқйман, сорйман оқйсан, сорйсан оқйдһ, сорйдһ	мән сән во	оқйман, сурйман оқйсан, сурйсан оқйдһ, сурйдһ
	Кўплик		Кўплик
бъзла съзла хула	оқймъз, сорймъз оқйсъзла, сорйсъзла оқйдһла, сорйдһла	бъзәр сьләр волар	оқймъз, сурймъз оқйсъзлар, сурйсъзлар оқйдһ, сурйдһ

Ҳозирги-келаси замон феъл формаси *-мъ || -мь, -ма || -мэ* сўроқ юкламаси билан ишлатилганда, қуйидагича бўлади:

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мэн сэн ху	барамамъ, геләмәмъ барасамъ, геләсәмъ барамъ, геләмъ	мен сен во	барамамма, келәмәмма барасамма, келәсәма барамма, келәма
Кўплик		Кўплик	
бьзлә сьзлә хула	барамъзмъ, геләмъзмъ барасъзламъ, геләсьзләмъ барамъла, геләмълә	бьзэр сьлэр волар	барамъзма, келәмъзма барасъларма, келәсьләрмә барамма, келәма

III. Келаси замон феъл формалари. 1. Келаси замон аниқ феъли. Келаси замон аниқ феъли *-жақ || -жәк* аффикси ёрдами билан ясалади (қипчоқ шеваларида *-фақат -жақ*)

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мэн сэн ху	гөржәкмән, алжақман гөржәксән, алжақсан гөржәк, алжақ	мен сен во	көржәкмән, алжақман көржәқсан алжақсан көржәк, алжақ
Кўплик		Кўплик	
бьзлә сьзлә хула	гөржәкмъз, баржақмъз гөржәксъзлә, баржақсьзлә гөржәклә, баржақлә	бьзэр сьлэр волар	көржәқмъс, баржақмъс көржәқсьзлар, баржақсьзлар көржәқ, баржақ

Э С Л А Т М А: Икки группа шевада ҳам феъл негизи жарангсиз ундош билан битса, *-жақ* аффиксининг биринчи товуши жарангсизланади: *гөтчәкмъз, аччәқсьз* каби.

2. Келаси замон гумон феъли. Феъл негизига *-ар(-р)* аффикси + тегишли шахс қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мэн сэн ху	барарман, ишләрмән барарсан, ишләрсән барар, ишләр	мен сен во	барарман, ишләрмән барарсан, ишләрсән барар, ишләр
Кўплик		Кўплик	
бьзлә сьзлә хула	барармъз, ишләрмъз барарсьзлә, ишләрсьзлә барарла, ишләрлә	бьзэр сьлэр волар	барармъс, ишләрмъс барарсьзлар, ишләрсьзлар барар, ишләр

Уч замон бўйича ҳам феълнинг сўроқ формаси тусланган феълга *-мъ || -мь* (қипчоқ шеваларида *-ма || -мэ*) аффиксини қўшиш орқали ясалади: икки группа шевада ҳам ҳозирги-келаси замон маъносини ифода этувчи феълнинг III шахс бирлик формасига *-мъ || -мъ* аффикси қўшилганда, *-дъ || -дъ* элементи тушади: *барамъ, геләмъ, суръйма, берәмә* каби.

Зарурият маъносини билдирувчи *гәрәк* сўзининг феъл формалари билан бирикувида шеваларга хос хусусият бор. Бундай ҳолларда тегишли *феъл формаси + гәрәк* тарзида бўлади: *гәлдъ гәрәк* (келган бўлса керак), *гәльптъ гәрәк, гәльән гәрәк, гәльятър гәрәк, гәлжән гәрәк* ва бошқалар.

Ухшамоқ кўмакчи феълни қўллашда ҳам айирма бор: *гәлдъ охшъйдъ, гәльптъ охшъйдъ, уржәқ охшъйдъ, барган охшъйдъ, гәльятър охшъйдъ* каби.

Бирор ҳаракатни қилишга мойиллик икки группа шевада икки хил аффикс билан ифодаланади.

Ўғуз шеваларида: *-ғасъ || -гәсь || -асъ || -әсь* + тегишли эгалик аффикслари.

Қипчоқ шеваларида: *-гь || -кь || -Ғы || -қы* + тегишли эгалик аффикслари.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
1.	гөрәсьм, ойнағасьм (гәлдъ)	1.	көргьм, ойнағьм (келдъ)
2.	гөрәсьи, ойнағасьи (гәлдъ)	2.	көргьи, ойнағьи (келдъ)
3.	гөрәсь, ойнағась (гәлдъ)	3.	көргьсь, ойнағьсь (келдъ)
	Кўплик		Кўплик
1.	гөрәсьмьз, ойнағасьмьз (гәлдъ)	1.	көргьмьз, ойнағьмьз (келдъ)
2.	гөрәсьиьз, ойнағасьиьз (гәлдъ)	2.	көргьиьз, ойнағьиьз (келдъ)
3.	гөрәсьларь, ойнағасьларь (гәлдъ)	3.	көргьсь, ойнағьсь көргьларь ойнағьларь (келдъ)

Феъл даражалари. Феъл даражалари икки группа шевада ҳам, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, асосан адабий тил нормасига мос келади. Фақат ўғуз группа шеваларида шакли ва англатган маънолари жиҳатдан фарқланувчи баъзи бир феъл даражалари ясовчи аффикслар бор. Булардан қуйидагилар айниқса характерли:

Ўғуз шеваларида	Адабий тилда
өтьр, йетьр	ўтқар (ўтқаз), етқаз
чөкәр	чўктир
кутар	қутқар қутқаз
отъстьр	ўтқиз
қорқыз	қўрқит
утъз	ютқаз

Шунингдек, адабий тилда иккинчи даражали орттирма феъл ясовчи *-диртьр* || *-диргиз* аффиксларининг вазифасини ўғуз шеваларида *-дъстьр* || *-дъстьр* аффикси ўтайди: *алдъстьр* (олдиргиз), *өлдъстьр* (ўлдиргиз), *гүлдъстьр* (кулдиргиз), *қалдъстьр* (қолдиргиз) каби.

Бундан ташқари, биргалик даража ясовчи *-иш* (*-иш*) аффиксининг англатган маъноларида ҳам баъзи бир хусусиятлар бор.

Ҳаракатни бажаришда ёрдам, бирга ишлаш, бирга ҳаракат қилиш каби маънолардан ташқари ҳаракатни бажаришга киришувни, бирор ишнинг бошланганлигини ҳам ифодалайди: *бала гульишь* (бола кула бошлади), келвай „лэббэй“ дэп оръннан дуръптъ, соң қолларънъ *йувиштъръптъ* (қўлларини юва бошлабди) каби.

Қўшма феъллар. Қўшма феълларнинг структураси асос эътибори билан адабий тил нормасига мос келади:

1. от + феъл: *қол қоймақ, хызмэт этмэк*;

2. феъл + феъл: *өлә қалдъ, оқъи чықты, сөлләб бәрдъ, дура қаштъ* каби.

бол, қал, чық, гөр, бәр, сур, эт каби кўмакчи феъллар қўлланиш ва маъно жиҳатидан адабий тилдагидек, шунинг билан бир қаторда, адабий тилда ишлатилмайдиган ва шеваларга хос бўлган *қара, гәл, қой/ғай, вьл, вәр* каби кўмакчи феъллар учрайди:

гәл ҳаракатнинг тамом бўлишга яқин эканлигини билдиради: *бола гәлдъ* (бўлишга яқинлашди);

қара ҳаракатнинг бошланишини билдиради. Инфинитивнинг жўналиш келишигидати формаси + кўмакчи феъл *қара*: оқымақа *қарадъ* (ўқий бошлади);

қой адабий тилдаги *қол* кўмакчи феъли вазифасида келади: *ала қой* (ола қол), (қипчоқ шеваларида *алағай*);

вьл (*бил*) ҳаракатнинг содир бўлишида имконият чегарасини билдиради (адабий тилда: *ол* кўмакчи феълига мос келади): *гәләвьлмәдъм, ишльвьлмәдъңьзлә* каби;

вәр (Урганч) маъноси жиҳатдан *вьл* кўмакчи феълига мос келади: *баравәрмьман, гәрәвәрмьдъ* (боролмайман, кўра олмайди) ва бошқалар.

ЭСЛАТМА: 1. Қўшма феълларнинг сўнгги тури (феъл + феъл) кўп вақт ўзларининг дастлабки шаклларини йўқотади ва иккиси қўшилиб, бир сўз сифатида талаффуз қилинади. Етакчи феъл ўзгарганидек, кўмакчи феъл ҳам фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин: *әнкә — әккә* (олиб кел), *әппәр* (олиб бор), *әппәр* (олиб бер), *бәрьбьәрдъ* (бериб юборди), *қовуньгәрдъм* (қувиб юбордим), *алавүлмьдъ* (ололмайди), *сөлльвьәрмейдъ* (сўзлай олмайди) каби.

2. Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда етакчи феълга қўшилган равишдош формасининг *-б* элементи тушиб қолади: *алъқалдъ* (олиб қолди), *гөрьчықтъ* (кўриб чықси) каби.

Сифатдош. Сифатдош формалари икки группа шевада ҳам шакл ва функция жиҳатдан асосан бир хил.

Ўғуз шеваларида:

1. Ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс: *-гэн || -йэн || -кэн, -ган || -қан:* *бэрийэн, өлийэн, алган эккэн, аққан* каби.

Қипчоқ шеваларида: *бергэн, өлгэн, а(л)ган, еккэн, аққан; шашқан* қыйз эрә варъб йалчъмас (мақол); өлийэн иланнъ қуйръқынъ басма (мақол).

2. Ҳозирги замон сифатдошини ясовчи аффикс ўғуз шеваларида *йатърган:* *барйатърган* (адам), *ғэлийатърган* (қыйз) каби. Қипчоқ шеваларда: *ватърган.*

3. Келаси замон сифатдош формалари:

а) *-р || -эр:* *|| -ар:* *өтэр йол, ақар су, учар қуш* каби; *гэлэр* ҳэлтә дәрманжоннъ тойъ ва: (қўшиқдан).

б) *-жақ || -жэк:* *алажак, дъльйжэк* (нәссә), болажақ бала буръннан бэллъ (мақол).

в) *-доғын:* *бардоғын, гэләдоғын:* маңлайына урадоғын дашам үзъннәм босън (мақол). *-жақ || -жэк, -р || -эр || -ар* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошлар икки группа шевада ҳам бир хил. Фақат ўғуз шеваларидаги *-доғын* сифатдош формаси қипчоқ шеваларида *-таған || -тавған* шакллариға эга бўлади.

Сифатдошларнинг бўлишли формалари икки шевада ҳам бир хил: *-ган || -йэн, -гэн, -жақ || -жэк, -йатърган, доғын || -таған* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошларнинг бўлишсиз формаси *бармаған, бармъйжақ, оқымъйатърган* каби.

-р || -эр || -ар аффикси ёрдами билан ясаладиган сифатдошнинг бўлишсизлик кўрсаткичи икки группа шевада ҳам *-мас || -мәс.*

Равишдош. Хоразм шеваларида равишдош формалари шакл ва маъно томондан деярли бир хилдир.

1. *-ьб || -ьб || -б:* *гэлыб, баръб, оқыб, ишлэб;*

2. *-а || -ә || -й:* *йаза, оқый, ишльй* каби. Равишдошнинг бу формаси қўшма феълнинг етакчи сўзига қўшилади ёки равишдош жуфт бўлиб келганда қўлланилади: *бола гэлдъ, гетә қой, йуръй-йуръй* ҳардъм, *оқый-оқый* гөзъм дүндъ каби.

3. *ьнча || -әнча, -йьнчә || -йьнча* адабий тилдаги *-гунча* (ва унинг фонетик вариантлари) аффиксининг ўзгарган формасидир. Англатган маъноси ҳам пайт тушунчасидир: *алънча, гэлънчә, ишлэйнчә, бармайънча* каби (қипчоқ шеваларида *-гәнчә || -ғанча*).

4. *-гәнъ || -йәнъ, -ғанъ || -қанъ:* мақсад равишдошини ясовчи аффикс: *оқығанъ, геттъ, гөрйәнъ* гэлдъм.

5. *-гэль || -кэль -ғалъ || -қалъ:* пайт равишдошини ясовчи аффикс: ағам эрмъйәйә *геткэль* иккь йъл волдъ; сәнъ *гөргэль* ньччәллъ вахла өтъб геттъ каби.

Равиш. Айрим фонетик фарқни ҳисобга олмаганда, равиш икки группа шевада ҳам бир хил ва асосан адабий тил нормасига мос келади.

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида
Пайт равиши	
бўйи, ер (эрта), геч, ахшам, эртән, гүндъз, байақтан бърдъйн, мудам, индъ, ҳазър, бүргүн, дайъма, ҳарлах, ҳамме вах, йаңалдан, бълтър, өткә йъл, качан, осын, гештә, хәмишә, гүндә	бүгүн, ертән, ертә, кеч, ахшам, күндәс, ендъ, бурън, ҳазър, буръс күн, қадъмдан, бърдъй, бултър, баштан, качан, осын, хәмәвах, өткә йъл, йаңалдан, дайъм, күндә, мүдам, кештә
Ўрин равиши	
мунда, шунда, вунда, ба:на (буёққа), шуйа:на, бе:ра, шө:ра, хө:рә, бе:рдә, шө:рдә, хө:рдән, алъста, узақта, йақынла, пәстә, йоқарла	мунда, шонда, вонда, быйаққа, шуйаққа, войаққа, быйердә, шүйердә, айнақта, мьнердә, энердә, быйердән, шүйердән, войердән, узақта, алъста, йахында, пәситә, ноқаръда
Ҳолат равиши	
те:з, чаққан, му:т (бекөргә), шүндәтъл, бърдан, зордән, дъркъләйн, мьндъй, хундъй, астан, тохтавсъз, пьйада	тез, чаққан, бекөргә, мьндай, шьндай, вондай, бьрдәп, зордәп, тьркъләй, шүйтп, астан, секьп, тоқтонсъс, йайзв, пьйада, тегьн

Даража-миқдор равиши

көп, аз, дъм, пьттә, азғына, жьндьйн, қанчалл, шунчалл, бьраз, анча, сьра

көп, аз, дъм, мьхлъм (гоят), пьттә жьннақтьйн, азгана, мунча, қанча, сьра, анча ағ бошқалар.

Шеваларда равиш ясаш усуллари адабий тилдагидек:

1. Лексик группа: *көп, аз, те:з, йахшғ, йаман, чаққан, алғс, йақыйн, доғрғ* каби.

2. Морфологик йўл билан: *-ча || -чә, -лап || -ләп: машън-лап, гү:чләп; -часъна || -чәсъна; йьйьтчәсънә; -ан || -ән: хөк-мән, қастан*. Шунингдек, сўзга айрив келишик аффиксларининг қўшилиб келиши билан ҳам равиш ясалади: *зордан, бьйа:на, гештә, бьрдән, йаңалдан* каби;

3. Синтетик йўл билан:

а) *вьлән* кўмакчиси ёрдами билан: *шунъ вьлән, сәс вьлән, гү:ч вьлән, зор вьлән, қаст вьлән*.

б) *хәр, хәммә, бьр* сўзларнинг ёрдами билан: *хәр вах, хәммә йер, хәр заман, хәр гүн, бьр заман*.

в) жуфтлашиш йўли билан: *те:з-те:з, көп-көп, бьрмә-бьр, қолма-қол, сөзмә-сөз* каби.

Боғловчилар. *хәм:* бу боғловчи қандай позицияда келишидан қатъий назар, қуйидаги ўзгаришга учрайди:

1. Ундошдан кейин сўз бошидаги *ҳ* товуши тушади. *адаммам* пьттә эплъ воғанъ йахшав (одам бир оз эпчил бўлгани яхши-да).

2. Унли билан битган сўздан кейин ҳам *ҳ* товуши тушади ва икки унли қўшилиб, чўзиқлик ҳосил бўлади: *барса:м* (борса ҳам), *саңа:м* бәрдь. *маңа:м* бәрдь (сенга ҳам берди, менга ҳам берди) каби.

ҳәмдәсә: адабий тилдаги *ҳамда* боғловчисига тенг.

оақ || оа: ўғуз шеваларида бу элемент юклама вазифасида келганидек, боғловчи бўлиб ҳам кела олади (қипчоқ шеваларида *-да || -дә:* 1) бириктирувчи боғловчи: *гәлдъмда:* гетъм (келдим ва кетдим). 2) зидловчи боғловчи: гөрмәкә *бардъмдә:* духтълла ича:на гьрьзмәдь (кўрншга бордим, лекин докторлар ичкарига киргизмади), оқьдъмда: йешнәс-сә чўшьмәдьм (ўқидим, аммо ҳеч нарса тўшунмадим).

Адабий тилдаги *ё, ёки, лекин* (қипчоқ шеваларида *бьрақ || лекин*), *аммо лекин, не...нә, чунки, шунинг учун* каби боғловчилар шеваларда ҳам ишлатилади.

Юкламалар. Юкламалар икки группа шева бўйича фонетик тузилиши жиҳатдан ҳам, англлатган грамматик маънолари эътибори билан ҳам адабий тилдаги юкламалардан фарқлидир:

-а || -ә истақ, қисташ маъносини ифодалайди: *барсаң-а* (борсанг-чи), *гәлсәң-ә* (келсанг-чи). йа:ръм дәдьм, жа:нъм дәдь, *гәлсәң-ә* дәдьм, мәнън вьлән йап бойъна *йүрсәң-ә* дәдьм. (Кўшиқ).

-на || -нә сўроқ маъносини билдиради: *сән-нә?* (сен-чи), *машън-нә?* (машина-чи) каби.

-қу адабий тилдаги *-ку* юкламаси билан маънодош (таъкид): *а:дам-қу, гәлдъ-ку* (қипчоқ шеваларида: *-го*).

-лә 1. Бу юкламанинг маъноси адабий тилда икки йўл билан берилади (кучли таъкид): а) *ахир* сўзи ёрдами билан: *бардъм-лә* (бордим ахир), б) интонация ёрдами билан (сўзнинг охириги бўғини ортиқ чўзилади): *келдим*; шевада: *гәлдъм-лә* каби. 2. адабий тилдаги *-а, -ку, -я* юкламаларни маъносида қўлланади: *оқьдық-лә* (ўқидик-ку-я) каби.

панъ || пәнъ Хонқа районининг Новхос, Зинохос каби қишлоқларида адабий тилда пайт маъносини билдирувчи *-оқ || -ёқ, -у-ю* юкламалари вазифасида келади: *гәльпәнъ* гетъ (келиб-оқ кетди, келди-ю кетди), *чьқынанъ* сөлләб гетъ (чиқди-ю сўзлаб кетди) каби.

аа 1. Хайрат, завқланиш, таажжуб маъноларини ифодалайди: алған қочқарын дъм хушрой *әкәнав* (олған қўчқоринг жуда чиройли экан-ла). 2. Ачиниш, афсусланиш каби маъноларни ифодалайди: гетъп *қалъыпав* (кетиб қолипти-да), нәтәсән аятъшъп, гәп *өзьңдав* (нима қиласән айтишиб, гап ўзингда-да) каби.

даң || да: шарт феълдан сўнг келиб, истақ, орзу, интилиш маъноларини кучайтиради (нормал талаффузда *ң* тушади, унли бурунлашади ва чўзилади). Бу юклама англлатган маъносига кўра адабий тилдаги *-у, -ю, -да* юкламаларига яқиндир: шу вахла ху:знъ бойънда ҳәз этьб *отъсаң-дә:* (шу вақтлар ҳовузнинг бўйида кайф қилиб ўтирсанг-да); баржақ *әдьм-дә:*, вахт йоқлъқыннан қысънъб дуръпман (бормоқчи эдим-ку, лекин вақт йўқлигидан қисилиб турибман).

-мь || -мъ, сўроқ маъносини билдирувчи бу юклама ўғуз группа шеваларида адабий тилдагидек. Қипчоқ ва Ҳазорасп шеваларида *-ма || -мә:* *барасама, келжақма* каби.

Ундов. Хоразм шеваларида ундовга алоқадор бўлган лексик қатлам ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Айниқ-

са ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ундовларда бу очиқ кўринади.

Эмоционал ундовлар: *иби:* || *ибъей* ҳайрат, таажжуб, ачиниш, норозилик каби маъноларни ифодалайди ва адабий тилдаги *эх, э-е, йийе, вой-вой, аттанг, вой-вуй* каби ундовларга мос келади: *иби:*, жай бэрийэнэ жэм бэр дейэллэ, бър заман дэмьмнь алъйн, ахыр; *иби:*, мэн саца пул апкэльб бэрэмэн дэп йадъмнан чъқыптъ каби. Шеваларда *вах, вахей, ҳав, вах-вах, па* каби ундов сўзлар ҳам маъно жиҳатдан мазкур „*иби:*“ ундовига яқиндир: *ҳав, сэн ньшэттън, үзъц?* (эх, сен нима қилиб қўйдинг ўзинг?). *пах, ах, аҳ-аҳ* каби ундов сўзлар завқланиш, лаззатланиш каби маъноларни ифодалайди: *пах*, ҳэзэттък-да: (оҳ, маза қилдик-да) каби. *Уҳҳ* ғамгинликни, *уфф* чарчаганликни билдиради ва ш. к.

Ундаш, чақирш, ҳайдаш каби маъноларни англатувчи сўзлар: товукни чақирш: *ту-ту:*; ҳайдаш: *кьш-кьш;* итни чақирш: *боҳ-боҳ*, ҳайдаш: *йьт*, кучукни чақирш: *күч-күч;* мўшүкни чақирш: *пъш-пъш*, ҳайдаш: *пъшт;* отни чақирш: *мәҳ-мәҳ*, ҳайдаш: *чүҳ* || *чув*, тўхташга ундаш: *дърр;* вшакни чақирш: *бех-бех*, ҳайдаш: *қых* || *ых*, тўхтатиш: *ишш;* хў-тикни чақирш: *кур-кур* ва шунинг кабилар.

СИНТАКСИС

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Икки группа шевада ҳам сўз бирикмалари бирикувчи компонентларнинг узаро муносабати, структураси ва ўрни жиҳатдан асосан адабий тил нормасига мос келади.

1. Мослашув. Шеваларда ҳам адабий тилдаги сингари сўзларнинг мослашув йўли билан бирикуви икки хил:

а) қаратқич + қаралмиш: *са:знъ сәсь* (музиканинг овози), *гүжүмнь са:йасъ* (сада қайрағочнинг сояси), *үзъмнь өйъм, сәнъ и:шьң, пахта атъзъ* (пахта майдони), *кәлхаз ба:ғы* (қипчоқ шеваларида: *сәздъң сәсь, сәнъң ишьң, гүжүмдъң сәйасъ*) каби;

б) эга + кесим: *балала гәлдълә, бьзлә и:шләдък, бахтың ачългай, ғаз гәлдъ — йаз гәлдъ* каби.

Мослашувдаги айрим хусусиятлар:

1. Икки группа шевада ҳам қаратқич + қаралмиш бирикмасида (I, II, III шахс кўпликда) қаралмишдаги эгалик аффикси тушиб қолади: *бьзнъ өй, сьләнъ сьғыр* каби.

2. III шахс кўпликда жонли предмет эга бўлиб келса, кесим *-ла, -лә* аффиксини олади (*қойла қозъладъла, адамла гәлдълә* каби), жонсиз предмет эга вазифасида келса, мослик одатда бузилади: *үзүмлә пыть, оқышла кутардъ* (тугади). Қипчоқ шеваларида одамга нисбатан мазкур шахсда мослик одатда сақланади, бошқа предметлар эга вазифасида келганда (жонли ёки жонсиз бўлишидан қатъий назар), кесим бирлик формасида қолаверади: *қойлар қозъладъ, кунлар тьздъ*.

3. Эга + кесим бирикмасида тобе элемент от категориясидаги сўзлардан бўлса, кесимлик аффикси (I, II шахс) икки группа шевада ҳам ёлғиз таъкидлаш, маънони кучайтириш талаби билангина қўлланади, III шахсда эса тушиб қолади ва компонентлар бигишган бирикма характерига эга бўлади:

мэн оқу:чъ (ман)
сан оқу:чъ (сан)
ху оқу:чъ

бьзлә оқувчъ (мъз)
сьзлә оқу:чъ (сьзлә)
хула оқувчъ (ла)

III шахсда тобе сўзга *-дь || -дъ* элементи қўшилгудек бўлса, гумон маъноси англашилади (*-дь || -дъ* элементи урғу олмайди).

4. Эга уюшиб келгудек бўлса, сонда мослик сақланади: амат, савър, энэбый галдълэ; уюшиқ бўлақларнинг бирортасига билан боғловчиси қўшилиб келган тақдирда ҳам, кесим кўплик формасида бўлади: мэн амат вълэн ки:нага вардық, сэн апаңда вълэн шэ:рэ вардынызламъ? энэбый ағасъ вълэн овага гетвэдълэ каби; вълэн || бълэн кишилиқ олмошларининг бирортасига боғланиб келса, кўмакчи билан келган элемент қаратқич аффиксини олади ва бирикма уюшиқлик хусусиятини йўқотиб, кесим бирикда бўлади.

II. Бошқарув. Кесим билан тўлдирувчи ўртасидаги ҳокимлик-тобелик муносабати икки йўл билан ифода этилади:

1. Бошқарилувчи сўз (объект) бирор келишиқ аффикси олган бўлади;

2. Кўмакчилардан бири бошқарилувчи сузга боғланиб келади.

Бошқарувчи сўз феълдан бўлганидек, кесим вазифасида келган от категориясидаги сўзлардан ҳам бўлади. Бошқарилувчи сўз бирор келишиқ аффиксини олади:

1. Бошқарилувчи сўз жўналиш келишиги аффиксини олган: йа:ръм бўсан, гэл йаңьма, йа:р вомасаң, дейма маңа... (қўшиқ); йахшъ сөзэ қулақ сал, йаман сөзэ улақ сал (мақол).

2. Бошқарилувчи сўз тушум келишигида келган:

өзънъ был, өзгәнъ қой (мақол);

ағзынъ аштың — өпкәңнъ гөрдъм.

3. Бошқарилувчи сўз ўрин келишиги аффиксини олган бўлади: алтън *отта*, а:дам *мейнәттә* бълънәдъ (мақол); қазавда волса, су:сақа чъқар (мақол).

4. Бошқарилувчи сўз чиқиш келишиги аффиксини олган бўлади: улъ *йолдан* гәлишыннән айнанъйн, вәләсәпът мьньшпнән айнанъйн... (қўшиқ). *мәннән* гетънчә. өйнә йетънчә (мақол). *шағалдан* қорқсаң, тоғайа варма (мақол).

5. Бошқарилувчи сўз бирор кўмакчи билан боғланган бўлади: сәнъ *аш вълэн* урсала, сән *да:ш вълэн* урусаммъ? йахшъ *сөз вълэн* илан и:нъдән чъқадъ (мақол); кәлхачъла *пахта учън* гөрәшйатълла, *машън бълән* гәлдък каби.

От категориясидаги сўзларнинг бошқарувчи вазифасида қўлланилиши икки шевада ҳам кенг тарқалган. Бундай ҳолларда бошқарувчи тушиб қолади, агар сақлангудек оул-

са, кесимлик кўрсаткичи ҳам тушиб қолади (феъл, кесим, кўмакчи феъл, бор. *йўқ* сўзлари, *-дь || -дъ* элементи ва бошқалар). Бундай ҳодиса айниқса халқ ябораларида, топишмоқ, мақолларда жуда кўп учрайди: а:дамнъ йўзъ *қуйаштан тссъ; мейнәттә рахат; сәннән ҳәрәкәт, мәннән бәрәкәт; хызмата тө:мән; йахшъдан а:д, йаманнин да:д*; балши:рън, *балоан* бала ши:рън; *харамнан мьң теңңә* в. б. Кўмакчили бирикма бошқарувчи бўлиб келади: та:м *ду:з вълән*, а:дам *сөз вълән, ғаз ғаз вълән*, өрдәк *өрдәк вълән*; йа:р айъшың *өзгә вълән*, бар қайъшын, салма маңа каби.

Бу мисолларда кесимлик кўрсаткичини сунъий равишда тиклаш мумкин (меҳнатда роҳат бор, ёмондан дод қолади ... каби), лекин кесимлик элементини тиклаш халқ ибораларидаги жуда муҳим моментга — ихчамликка кўп вақт путур етказилади.

Бундан ташқари, Хоразм шеваларида айрим феъл кесимлар талабн билан бошқарилувчининг келишиқ аффикси олишида баъзи бир хусусиятлар бор.

қарамақ ёрдамчи феъли ияфивитив формасидаги иш отининг жўналиш келишигида келишиня талаб этади ва ҳаракатнинг бошланганлигини билдиради: *ақмақа қаради* (оқа бошлади), *оқымақа қаръйман* (ўқий бошлайман) каби; *сөкмәк* феъли жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *рейъс, нә: и:шә чықмадың, дәп мана сөкть* (раис, нега ишга чықмадың деб, мепи койиди):

урмақ феъли ҳам жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *саңа ди:вәм урмъйдъ, хуңа шейтан уръмъ?*

қоймақ феъли ўрин келишигида келган от билан бирикади: *ки:сәмда қойълман, сандықта қой, үстәрдә қойдъм.*

3. Битишув. Сўзларнинг битишув йўли билан боғланиш и адабий тиллагидан фарқсиздир.

от + от: демър қашық, алтън сә:т, пахта атъз, бала оахча.

сифат + от: уллъ жай, алъс йол, дуваксъз қазан кайнамас, энәсъз бала ойнамас (мақол).

сон + от: иккь къшь бир къшьнъ худа:йъ (мақол), әлэкә арғапнъ әлль ағыз гәппъ ва: (мақол), дөрт аға-инъ бър донькә гьрәдъ (топишмоқ: сигир эмчаги).

олмош + от: хәммә а:дам — бър а:дам.

сифатдон + от: шашқан қыйз эрә варъб йалчъмас, айтылган сөз атылган оқ (мақол), геткәп до:ләт гәлмъйн калчас (мақол).

раниндош + феъл: гәльб геттъ, гўльп сәлләдъ,

алма ақыб гәләдь,
бейь қалқыб гәләдь...

равиш + феъл: кө:п сөлләмә, аз сөлләган йахшърақ,
кө:п сөлләдьм, дейдь ба:шъма тайақ (мақол).

Гап бұлақлари

Шеваларда ҳам от ва феъл туркумига алоқадор бұлган сўзлар кўпинча гапнинг бош бұлақлари вазифасида келади, бироқ бошқа сўз туркумларидаги сўзлар ҳам бош бұлақ вазифасида келиши мумкин.

1. Эга. Гапда қуйидаги сўзлар эга бўлиб келади:

1. От: *мейман* гәләр ешкәтән, *дә:ләт* гърар дөшъктән (мақол).

2. Сифат: *йахшъ* тапъп сөлләр, *йаман* қапъп сөлләр (мақол).

3. Сон: *иккъ* йахшъ, *иккьдән* *уч* йахшъ (мақол).

4. Олмош: *сән* сөлләдьн, *мән* чүшъндъм;

5. Сифатдош: *оқыған* озар, *оқымаған* тозар;

6. Инфинитив: *қош қошмақ* — бармақ-гәлмәк;

7. Иш оти: әр-хатънъ *уръшъ* — дәкәнәнъ *қуръшъ* (мақол).

II. Кесим. 1. Феъл кесим вазифасида келади: *иа:ра* ан-тыл өйә *гьрсън...* (қўшиқ); қара гөз гөзънъ *сүзългәй*, нақанпан дүймәц *үзългәй...* (қўшиқ).

кәтмән урған бьләкләръм *қахшъйдъ*,
гейатърған бьзнь *йа:ра* *охшъйдъ...* (қўшиқ).

пәрән ромал *оръйман*,
сачақынъ *даръйман...* (қўшиқ).

2. *Йоқ*, *бар* сўзлари кесим бўлиб келади: мәпдә *ба:* сәндә *йоқ*, мәскәвдә *ба:* ташкәндә *йоқ* (топишмоқ: *м* ҳарфи).

3. Сифат гапда кесим вазифасида келади:

айақымда қара әдьк *қадағлъ*,
деймә, бала, мән бьрәвә *адағлъ*,
ахшам баръйн дәсәм, айла *қараңны*,
гүннъз баръйн дәсәм, нъзъм *сорағлъ* (қўшиқ).

бақърақ дьйәнъ болғанъ *йахшъ*, бақыръб дурғанъ хун-нанам *йахшъ* (мақол).

4. Олмош кесим вазифасида келади: гәлйатърған *иа:рнъ* *үзъ*, *йа:дъндәкән* бәрийән сөз... (қўшиқ).

5. Сон гапда кесим бўлиб келади: *иккъ* омбеш — *оьр* *оттъз* (мақол).

6. Инфинитив гапда кесим вазифасида келади: махсатъм — *оқымақ*.

7. Иш оти кесим бўлиб келади: уръшта нә *дуръш*; бьр гөрийән *бьльш*, *иккъ* гөрийән — *да:нъш* (мақол).

8. Равиш кесим вазифасида келади: дейхан дейханнан беш гүн *соң* (мақол).

Аниқловчи. 1. От аниқловчи вазифасида келади: *ша:йъ* гөйнәк йелпьлдъйдь йүрәндә...

алтән йүзък бармақымнъ бурадъ,
мәнъ гөрьб уллъ йолда дурадъ (қўшиқ).

2. Сифат аниқловчи бўлиб келади: *уллъ* йолда *иккъ* кәп-тәр ойнъйдь..., *әнәлъ* йетъм гүл йетъм, *әнәсъз* йетъм дул йетъм (мақол).

3. Сон аниқловчи бўлиб келади: базара барсангыз, йо-лыңыз волгай, *үч—доққыз* алмаға қойнынъз долгай (қў-шиқ); *әләкә* барғаннъ *әлль* *ағыз* гәппъ ва: (мақол); *ида:ра-*дан чъқыб гәләр *дорт йъйът...* (қўшиқ).

4. Олмош аниқловчи вазифасида келади:

ху үчәктән *бу* үчәкә бақаман,
қумръ қушдъйн қанатъмнъ қақаман... (қўшиқ).

5. Сифатдош гапда аниқловчи бўлиб келади: *болажақ* бала буръннан бәлль (мақол), *йеғламаған* балаға әмжәк йоқ (мақол).

Тўлдирувчи. I. От тўлдирувчи бўлиб келади: *атъзнъ* айлап, *и:шә* шайлан, *ағзыңа* қараә с:ллә, *гөзъннъ* йағ басъптъ.

2. Сифат тўлдирувчи бўлиб келади: *уллънъ* ҳөрмәт *әт*, *кычънъ* — иззәт (мақол).

3. Сон тўлдирувчи вазифасида келади: *бьрнъ* она сатадъ ву,

кәпнъ гөрдъм, *бьрнъ* сө:дьм,
йа:ръ барън бьлмәдьм... (қўшиқ).

4. Олмош тўлдирувчи бўлиб келади: *мәннән* геттъ, *саңа* йеттъ; айтынъ бу *йа:р* сьзә *қьмләдән* қалған... (қўшиқ).

5. Сифатдош тўлдирувчи вазифасида келади: *сө:мәйнә* сү:кәммә (мақол), *бәрәрьнъ* бәрсьн, *аларънъ* алсьн.

6. Иш оти тўлдирувчи бўлиб келади: *дуръшгәнъ* гөр, хилънъ сор, *сөлләшни* йахшъ гөрәдь ву.

7. Инфинитив тўлдирувчи вазифасида келади: ду:з *сора-*мақа дьл, сьркә *сорамақа* усул гәрәк (мақол), салам *бәр-*мәкнъ бьлмьйдь үзъ.

Содда гапла сўз тартиби

Хоразм шеваларида содда гапла гап бўлақларининг тартиби адабий тилдаги сингари эркин: сўз тартибининг ўзгариши, одатдагидан бошқачароқ бўлиши гапнинг маънунини ўзгартириб юбормайди. Сўзловчининг диққати нимага йўналтирилган бўлишига қараб тартибда ўзгариш бўлиши мумкин, маъно урғуси (логик урғу) ўша диққат марказида бўлган бўлақни ажратиб курсатиш вазифасини адо этади. Маъно урғуси тушган сўз одатда кесимдан олдин келади, урғу кесимга тушган тақдирда, кесим вазифасида келган сўз гапнинг бошида келади: мэн ахшам нә:л әктым (мек кеча кўчат әкдим, бошқа нарса әкмадим), ахшам нә:лнъ мән әктым (бошқа киши эмас, мен әкдим), мән нә:лнъ ахшам әктым (...кеча әкдим), *әктым* мән нә:лнъ ахшам (әкдим, бошқа иш қилмадим) ва бошқалар.

ҳу:рлъқа дъм йахшъ гередъ *ҳәмрәнъ*; ельп қаладь әлән-днъ *әшәкнъ*; апасънъ ба:ғыннан әпқәлтъръб бәрәдь *бълбл-гә:йа:нъ* (эртәк) ва ш. к. үрйәнчтәйъ уллъ дохтълма дәр-манжаннъ апасънъ оя гүндә дүзәтбйәрдълә. Схемеси: аниқ-ловчи + аниқловчи — эга + аниқловчи + тўлдирувчи + аниқ-ловчи + ҳол + кесим.

Содда гапла гап бўлақларининг одатдаги тартиби қуйи-дагича бўлади:

- эга + кесим;
- эга + тўлдирувчи + кесим;
- эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим (эга + ҳол + тўл-дирувчи + кесим);
- ҳол + эга + тўлдирувчи + кесим;
- аниқловчи + эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим;
- аниқловчи + эга + аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим ва ш. к.

Ҳол. 1. Равиш ҳоли:

бърәйә қа:р *әтнъ*, көрпәнъ ота вәрмә;
украина йуртларъ гүлдән зъйада,
йақыйм боса барарәдьм *пъйада...* (қўшиқ).
қашықлаб йец нағаннъ, су:сақлаб декәсән;
ойлажъйән селләйән *агръмъйән* өләдь.

2. Пайт ҳоли:

аввал ойна, *кыйн* сөйлә;
хүнәллъ қўл *өлнчә* харолмас;
байнъ бәласъ *ҳәми:шә* йаш,
ғари:б баласъ *йашлықтан* баш.

болажақ бала *буръннан* бәллъ.
өйләнъ ачық *қойъп*, нелләдә йүрпсән?
азам бълән сечә қонор ту:тлара
гәтмә дәп йегладъм алъс йуртлара (қўшиқ).

3. Урин ҳоли:

дъйәнъ уллъсъ көпърнъ *устъндә* тайақ йъйды;
әлдъндә қойғаннъ йейәк — малнъ и:шъ, үзъм *пасманда*,
кө:нъм *асманда*.
чъйыт әктым *йеръмә*,
хавар бәрдьм йа:ръма,
әрмьнәдән гәләрмьш
йа:ръм пахта теръмә (қўшиқ).

ҚЎШМА ГАП

Хоразм шеваларида қўшма гапларнинг икки катта типи ҳам — боғланган, эргашган қўшма гаплар — тузилиш, бўлақларнинг ўзаро муносабатлари жиҳатдан адабий тил нор-маси чегарасидан чиқиб кетмайди.

Боғловчисиз боғланган қўшма гапнинг тарқалиши, қўл-ланиш доираси, табиий, анча кенг, бунинг асосий сабаби: *ва, аммо, гоҳ, ёки, -ки, у, -ю* каби боғловчиларнинг йўқли-гида ёхуд ғоят чекланган бўлишидадир. Шунга кўра, боғлов-чиларнинг функцияси кенгайди, аффиксларнинг роли ортади, кенг кўламда нятонациядан фойдаланилади.

Боғловчисиз боғланган қўшма гап. ойнамақа вах тапар-сан, и:шъи қалъб геттъ; пъйазнъ шунча йеб дуръбмъз, түкәнмъйды съра; адамъйның аслъ бърдь, бър-бъръннән пар-хъ ка:н, бъръсъ баш ағръқыдь, бър ге:зә тотйа (мақол); ҳәммә йерә чат басавәрмә, өткьдъйн йол қалсън, ағзына гәйәннъ селләйвәрмә, артықмачъ бошына дейәдь ва ш. к.

Боғловчили боғланган қўшма гап.

-да: || *-дағы* боғловчиси содда гапларни бириктириш ва-зифасида келади. Унинг икки хил функцияси бор:

- а) тенг боғловчи: *ва, ҳам, ҳамда* вазифасида келади,
- б) зидловчи боғловчи: *лекин, аммо, -да, -у, ю* боғловчи-лари вазифасида келади: мән *гәлдъм-да:*, сән геттън, асман-да булът *ба:да:* йағыш йағмъйатър; ту:тла пышьб *йатгп-тъ-да*, йешкъм йемъйды; саца бър гәпнъ *айт-дағы*, қача-вәр; чъйа *пъштъ-дағы*, үзүм пышмәдь; ҳәммә йелләнь бър хатар *съйър-да:*, оқышына отърақай, де:қан алдар көсәнъ өйәнә чақырадь-*дағы*, үзъ қош қошмақа гетәдь (эртәк).

йа/йа — *йа*: сьз үзьцьз гэлэсьзьмь, мэн барьймь *йа*?; қыйзыныз йағльйатър, атась сөктъмь *йа*?; *йа* үзь гэсьн, *йа* огль гэсьн; *йа* мэн дурьйн, *йа* сэн дур.

бьр — *бьр*: *бьр* хуньсь гүлэдь, *бьр* муньсь гүлэдь; *бьр* мэн гэлэмэн, *бьр* сэн гэлэсэн ва ш. к.

хам — *хам*: *сандә:м* ба:, *мәкдә:м* ба (сенда хам бор, менда хам бор), *үзь(ң)нә:м* мазац йоқ, сөзьннә:м мазась йоқ.

нә — *нә*: ахшам *нә* йер сүрьльпть, *нә* чьйьт эцьльпть ва ш. к.

Эргашган қўшма гап. Боғловчисиз эргашган қўшма гап: мэн гәльйатърғанда, сә:т үч әдь; шамал волмайьнча (ц), агачнь башшь дәрпәмьйди (мақол); бьр йахшьнь қадрънь бьлмьй-сэн, бьр йамава чүшмәйьнчә(н); қарь қыйз йасаньнча, той совулъпть; дүньада шум иккь васа, бьрь сән;

қар сувьна ки:р йу:сан, гәрдь қалмас,

йьйьт вьлән қыйз сөлләссә дәрдь қалмас (қўшиқ);

бьрәм хавар гәлмәдь, ағам кеткәль (акам кетқандан буен бирорта хабар келмади); әмәтвәй қайтқаннан, той башльй-мьс; (Аҳмад келиши билән туй бошлаймиз); шунньйн гәпләрьц ва:, хәр бьрь дьйәдьйн; кьм сөлләссә, шунь ағзь-на қарьйдь ву; шунньйн адамла барда:, йер тейьинән илан йүрйәннь бьләдь.

Боғловчили эргашган қўшма гап.

йорьнжаға ат йьвәрдьм йесьн дәп,

мән ағама хат ивардьм гэсьн дәп...

мән ахшам гәләвәрмәдьм, ни:чүн дәсәцьз, ағам әрмьйәдән гәлвәди.

әйәр назған хатъм қавьшқам боса,
мәннь үчьн и:чьн авьшмадьма? (қўшиқ).

ба:р гәйән. боса:м, гүллә айаз (баҳор келган бұлса хам, кунлар совуқ); айтмасам, үзьң бьльшьң гәрәк әдь; әнәм кәсәл әдь, шуни: чүн гәләвәрмәдьм ва ш. к.

КҮЧИРМА ГАП

Шеваларда кўчирма гап одагдаги кенгайтирилган тўлдирувчи характеристикага эга бўлади ва автор гапи билан бир бутунликни ташкил қилади; қаллавач (қалдирғоч), қассь нәс-сәнъ еть мазаль экән, дәп сорадь; мән үргәнча бармман, дәп айттьм, майттьм (деб айтдим, мен айтдим); автор гапи-

нинг эга ва кесими кўчирма гапдан кейин келади ва эга-кесим ўрин алмашган бўлади: ҳавац, муллам, а:дыцьзнь қапъға йазъп геткән экәнсьз, дәпть әпәнди; бек мәнъ тох-татъп: „не:рльсән?“, дәп сорадь.

Автор гапининг эга ва кесими бошда келгудек бўлса, кўчирма гапдан сўнг одагда *дәп* боғловчиси тиркалиб келади: мән айттьм хуца, „буйьн бьзкьнә бар“ дәп; атасьна айттьм мән „балацьз мана сөктъ“ дәп ва ш. к.

АФФИКСЛАР РҒҒҲАТИ

- а₁ отдан феъл ясовчи аффикс: ойън — ойн + а, орън — ори + а.
- а₂ отдан равиш ясовчи аффикс: йол — йол + а, бър йола (бир марта).
- а₃ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: қалтър — қалтър + а, йалтър — йалтър + а.
- а₄ отда жинс ясовчи аффикс: ла:зъм — ла:зъм + а (лози-ми).
- а₅ Юклама. Шарт феълига (II шахс бирлик) қўшилиб, бирор ҳаракатни қилишга ундаш, қисташ маъноларини аңлатади: барсаң + а, алсан + а (борсанг-чи, олсанг-чи).
- а₆ равишдош формасини ясовчи аффикс (қаттиқ варианты).
- а₇ жўналиш келишининг аффикси (ўғуз шеваларида ундош билан битган сўзларга қўшилади, қипчоқ шеваларида эгалик олган қаттиқ ўзакли сўзларга қўшилади: бағ — ба:ғ + а, атам — атам + а).
- ав₁ феълдан от ясовчи аффикс: қый — қый + ав (пўстин теварагига туладиган чарм), чал — чал + ав (паловнинг бир тури).
- ав₂ биргалик сон ясовчи аффикс: алт + ав (қипчоқ шеваларида).
- ав₃ юклама. Ҳайрат, ачинашни билдиради: алдап кетт + ав.
- ағ феълдан сифат ясовчи аффикс: уй — уй + ағ (уйғоқ). чат — чат + ағ (чатмақ — алдамоқ).
- ай₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: улъ — улл + ай (улгай).
- ай₂ отдан сифат ясовчи аффикс: он — он + ай.
- ақ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: ут — ут + ақ (ютагон), сус — сус + ақ (суз + ақ — чўмич), қорқ — қорқ + ақ.
- ақы феълдан сифат, от ясовчи аффикс: буз — буз + ақы.
- ал равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: саръ — сар + ал, аз — аз + ал (саргай, озай).

- алъ истак феълининг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: бар + алъ (борайлик).
- ам сифатдан от ясовчи аффикс: ағыр — ағыр + ам (оғирлик).
- ама феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ама (боқимонда, қолгани).
- ан₁ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: хор — хор + ан, бақ — бақ + ан (устун).
- ан₂ феълдан от ясовчи аффикс: порсъ — порс + ан (чанг — порсъмақ — чангимоқ).
- анъ феълдан сифат ясовчи аффикс: қат — қат + аңы (қаттиқ, қотган).
- ар₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: ақ — ақ + ар(мақ).
- ар₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чық — чъқ + ар.
- ар₃ феълдан от ясовчи аффикс: ач — ач + ар (калит), қач — қач + ар (тана).
- ар₄ отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ар баш — баш + ар (бошқар).
- ар. келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.
- ат отдан от ясовчи аффикс: ел — ел + ат.
- ача отдан равиш ясовчи аффикс: шу вах + ача (шу вақт-гача).
- ә₁ ундов сўздан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-а₂).
- ә₂ отдан феъл ясовчи аффикс: үст — үст + ә + мэк (орт-тирмоқ).
- ә₃ жўналиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-а₇).
- ә₄ кишилик олмошининг биринчи шахс кўплик формасига қўшиладиган аффикс: бьз — бьз + ә (Урганч ва Хонқа районларининг айрим қишлоқларида учрайди).
- ә₅ (-а₃) юклама. Ҳайрат ва таажжубни билдиради: йоқ — ә (йўғ-е).
- әв₁ сифатдан сифат ясовчи аффикс: бўт — бўт + әв (бир бутун, бўлинмаган).
- әв₂ биргалик сон ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ав₂).
- әй₁ отдан от ясовчи аффикс: сөләк — сөләк + әй (олёп-қич).
- әй₂ сифатдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: кьччь — кьчч + әй (-ай₁).

-эк₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: сүз — сүз + эк (сузакон), йү:р — йү:р + эк (югурик); үркәк (хуркак).

-эк₂ отдан от ясовчи аффикс: пәтър — пәтър + эк (патирча), гүз — гүз + эк, хатън — хатън + эк (хотин чалиш).

-эл равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: көп — көп + эл [(күпай) -ал].

-элә феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + элә (торт — тортқила).

-эль истак феълнинг I шахс күплик формасини ясовчи аффикс: гет — гет + эль [(кетайлик) -аль].

-элли сүроқ олмошидан равиш ясовчи аффикс: ньччә — ньччә + элли.

-эм отдан от ясовчи аффикс: үст — үст + эм (голиб, устун чиққан).

-эн отдан равиш ясовчи аффикс: хөкәм — хөкәм + эн (албатта, сүзсиз).

-әнәк₁ феълдан от ясовчи аффикс: тарт — тарт + әнәк (үргумчак).

-әнәк₂ отдан ва феълдан от ясовчи аффикс: гөз — гөз + әнәк (әлак, галвир каби майда күзли предмет), түт — түт + әнәк (тут қоқадиган чодир).

-әнъ юклама. Харакатнинг тез бажарилганлигини билдиради (Хонқа): гәльп + әнъ геттә (келиб-оқ кетди).

-әр₁ сифатдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ар₁).

-әр₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чөк — чөк + әр (чүктир), еш — еш + әр (ешәрмак — ковламоқ).

-әр₃ кишилик олмошларининг I ва II шахс күплигига күшиладиган аффикс (қипчоқ группа шеваларида: бьз — бьз + әр, сьз — сьз + әр).

-әр₄ келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс (-ар₅).

-әсь равишдош аффикси олган феълга күшилиб, истак маъносини ифода этувчи күшимча (эгалик аффикслари билан күлланади): йе — йе + й + ась + м гәлдә (егим келди).

-б || -ьб

-бай отдан от ясайди: нан — нам + бай (нан + вай).

-би || бе отдан сифат ясовчи олд күшимча: би + дө:ләт (камбагал), би + чара.

-в феълдан от ясовчи аффикс: дайа — дайа + в, ди:рә — ди:рә + в (тиргович).

-вай әркак кишилар отига күшилиб келадиган элемент: ергәш + вай.

-ва отдан от ясовчи аффикс: лағ — лағ + ва (лағ — калака, лагва — калака килувчи; енгилтак).

-ваз отдан от ясовчи аффикс: кумар + ваз, дар + ваз.

-ван отдан от ясовчи аффикс: бағ — бағ + ван.

-ватър ҳозирги замон феъл формасини ясовчи аффикс: бар + ватър (қипчоқ шеваларига хос).

-вән || -вәнт отдан от ясовчи аффикс: гъйа — :гъйа + вән (нашаван), гул — гул + вәнт (аёллар безаги).

-вәр₁ бер кўмакчи феълнинг фонетик жиҳатдан ўзгарган шакли. Етакчи феълларга күшилиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вәр + мәдъм (боролмадим), ала + вәр + мәдъм (ололмадим).

-дәр₁ юбор кўмакчи феълнинг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларида).

-вет кўмакчи, ён, тараф маъноларини ифодалайди: үй — үй + вет (уй томон).

-вьл билмоқ кўмакчи феълнинг ўзгарган шакли. Етакчи феълга күшилиб келиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вьл + мәдъ (боролмади).

-вьк феълдан сифат, от ясовчи аффикс: лъккьлдә — лъккьлдә + вьк (тек турмас, беқарор), сәлкьлдә + вьк (силк-силк қиладиган, силкитиб ташлайдиган арава, машина).

-вьлан сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улль + вьлан (каттагина).

-вық феълдан от, сифат ясайдиган аффикс: жырында — жырында + вық (шақилдоқ — болалар ўйначоғи), парсьлда + вық (шиша мупчоқ), лақырда — лақырда + вық (лақма), шарла — шарла + вық (шарлама).

-въч феълдан от ясовчи аффикс: була — була + въч (жува). гә жўналиш келишиги аффиксининг юмшоқ формаси (қипчоқ шеваларида-йә).

-гәй истак феъли (III шахс бирлик) аффиксининг юмшоқ варианты (-гай).

-гәк феълдан от ясовчи аффикс: ил — ил + гәк.

-гәлә олмошдан феъл ясовчи аффикс: өз — өз + гәлә.

-гәль пайт равишдоши ясовчи аффикс: көр — көр + гәль (кўргандан бери).

-гән ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс (-ған).

-гәнә субъектив баҳо аффикси: пьтә — пьтә + гәнә (озгина).

-гәнъ мақсад равишдоши аффикси: гөр + гәнъ (гәлдәм).

-гәнчә пайт равишдоши ясовчи аффикс: ке + гәнчә (қипчоқ шеваларида).

- гәчә пайт ва масофа чегарасини билдирувчи аффикс: күз — күз + гәчә (қипчоқ группа шеваларига хос).
- Гь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: гүз — гүз + гь.
- Гь₂ феъл негизига қўшилиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлишини иташ, орзу қилиш маъноларини ифодалайди [эғалик аффикслари билан қўлланилади: йе — йе + гь + м (келди) қипчоқ шеваларига хос].
- гьдъйн феъл негизига қўшилиб келиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлиши, бажариш имконияти каби маъноларни ифодалайди: гәлгьдъйн эмәс (келишга қодир эмәс), мьн + гьдъйн (минишга яроқли).
- гьй истак феъли ясовчи аффикс: гәл + гьй (-гәй).
- гьнә = гәнә
- гьр отдан от ясовчи аффикс: гола — гола + гьр (гувала лой).
- гьсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: бәр — бәр + гьсьз (бериб бўлмайдиган).
- гьт феълдан от ясовчи аффикс: дүз — дүз + гьт (асбоб, анжом).
- гьчь феълдан от-сифат ясовчи аффикс: бер — бер + гьчь (берувчи).
- ғ феълдан от ясовчи аффикс: чуша — чуша + ғ (тушов).
- ға жўналиш келишиги аффиксининг қаттиқ варианты: пахта + ға.
- ғай₁ истак феълининг қаттиқ варианты (-гәй).
- ғай₂ қўй кўмакчи феълининг ўзгарган формаси: бар — бара + ғой.
- ғайтн истак-буйруқ феълининг I шахс бирлик аффикси (унли билан битган сўзларга қўшилади): ойна + ғайтн.
- ғайлъ истак феъли (I шахс кўплик) формасини ясовчи аффикс: бар + ма + ғайлъ (-ғаль).
- ғаль унли билан битган феъл негизига қўшилиб, истак феълининг биринчи шахс кўплик формасини ясайди: барма + ғаль (бормайлик), қара + ғаль (қарайлик).
- ған ўтган замон сифатдошини ясовчи аффикс.
- ғана субъектив баҳо аффикси: аз — аз + ғана, тьнч — тьнч + ғана (-гәнә).
- ғанақ феълдан от ясовчи аффикс: қаз — қаз + ғанақ (чуқурлик).
- ғанча пайт равишдоши ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-гәнчә).
- ғар отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ғар [(ар) қипчоқ шеваларига хос].
- ғача = гәчә.

- ғы₁ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + ғы (катта арра).
- ғы₂ равишдан сифат ясовчи аффикс: аръ — ар + ғы (нариги), йаңа — йаңа + ғы (ҳалиги).
- ғыдар феълдан сифат ясовчи аффикс: ал — ал + ғыдар (оладиган).
- ғылт белгини камайтирувчи аффикс: қыз + ғылт, сар + +ғылт (қипчоқ шеваларига хос).
- ғын феълдан от, сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ғын.
- ғына = ғана.
- ғындъ феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ғындъ (қалдъ-қалдъ).
- ғынча унли билан тугаган феъл негизига қўшилиб, пайт равишдошини ясайди: қара — қара + ғынча, барма — барма + + ғынча.
- ғыч феълдан от ясовчи аффикс: сор — сор + ғыч, қыр — қыр + ғыч (қирмоч).
- ғычь = гьчь.
- ғыш белгини камайтирувчи аффикс: сарғыш.
- ғо юклама (қипчоқ шеваларида): бар — бар — ғо (-қу).
- ғой қўй кўмакчи феълининг узгарган формаси: бар — бара + ғой (борақол).
- да₁ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: шақыр — шақыр + да, хытър — хытър + да (қитирла).
- да₂ отдан равиш ясовчи аффикс: даң — даң + да.
- да₃ отдан феъл ясовчи аффикс: қол — қол + да (қўлла).
- да₄ ўрин келишигининг аффикси.
- давық ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс: татьр + давық (мотоцикл).
- дағы₁ = дағын.
- дағы₂ сифат ясовчи аффикс: авъл — авъл + дағы, узақ — узақ + дағы.
- дағын боғловчи: ва, ҳам, лекин (-дан, да:).
- дай равиш ясовчи аффикс: аған — аған + дай, адам — адам + дай.
- дан₁ чиқиш келишиги аффикси.
- дан₂ отдан сифат ясовчи аффикс: хавар — хавар + дан (хабардор).
- дан || дā: боғловчи вазифасида келувчи элемент (ва, ҳам, лекин).
- данъ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йапъл — йапъл + даң (минишга тайёр от).
- дар отдан сифат ясовчи аффикс: жълав — жълав + дар, тән — тән + дар (соғ).

- даш отдан от ясовчи аффикс: иол — йол + даш, кол — қол + даш.
- дә₁ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-да).
- дә₂ ўрин келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-да₂).
- дәгь = дагы.
- дәй = дай.
- дәк феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йүгьр — йүгьр + дөк.
- дән чиқиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-дан).
- дей = дьйн.
- дә₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: гүдър — гүдър + дь (гулдирак).
- дә₂ тушум келишиги аффиксининг ўзгарган варианты (-нъ).
- дә₃ ўтган замон содда феълнининг III шахс бирлик аффикси.
- дә₄ -дир аффиксининг ўзгарган шакли: гайән + дь (келгандир).
- дәг феълдан от ясовчи аффикс: бьл — бьл + дьг [(хабар. маълумот) -дьк].
- дәйн равнш ясовчи аффикс: жьн — жьн + дьйн [(жиндай, озгина) -дай].
- дәк феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + дьк [(мол. дунё) аслида сифатдош ясовчи аффикс].
- дәк ўтган замон содда феълнининг I шахс кўплик аффикси.
- дәксъз феълдан сифат (асли сифатдош) ясовчи аффикс: гөр + дьксъз (ҳеч нарса кўрмаган).
- дән ўтган замон содда феълнининг II шахс бирлик аффикси.
- дәр феълдан феъл ясовчи аффикс: гүл — гүл + дәр.
- дәстър феълдан феъл ясовчи аффикс: өл — өл + дәстър (ўлдиргиз).
- дә₁ -дә₁.
- дә₂ -дә₂.
- дә₃ -дә₃.
- дә₄ -дә₄.
- дәр феълдан феъл ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-дәр)
- дәрық₁ феълдан от ясовчи аффикс: овул — овул + дәрық [(балиқ тухуми) овулмақ — майдаланмоқ].

- дәрық₂ отдан от ясовчи аффикс: сақал — сағал + дәрық (балиқнинг қуйи жағи).
- дәстър = дьстър.
- дық₁ феълдан от ясовчи аффикс: ой — ой + дық (чуқурлик).
- дық₂ ўтган замон содда феълнининг I шахс кўплик аффикси (-дьк).
- дықль феълдан сифат ясовчи аффикс: бол — бол + дықль (буладиган).
- дықсъз феълдан сифат ясовчи аффикс: бол — бол + дықсъз [(бўлмайдиган) -дәксъз].
- дын ўтган замон содда феълнининг II шахс бирлик аффикси (-дын)
- доғын келаси замон сифатдошининг аффикси: гәлә + доғын.
- дон пайт ёки масофа чегарасини билдирувчи кўмакчи аффикс: геч — геча + доң (кечгача).
- дун = дон.
- жақ₁ сифатдан сифат ясайдиган аффикс: узьйн — узьйн + жақ.
- жақ₂ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.
- жаң отдан сифат ясовчи аффикс: қа: р — қа: р + жаң (сержаҳл).
- жәк₁ феълдан от ясовчи аффикс: әм — әм + жәк (әмчак).
- жәк₂ отдан от ясовчи аффикс: гәли: н — гәли: н + жәк, дьгьр — дьгьр + жәк (ғилдирак).
- жәк₃ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-жақ₃).
- жъ отдан от ясовчи аффикс: о: дьн — о: дьн + жъ, йъльм — йъльм + жъ (хира одам).
- жық отдан от ясовчи аффикс: бала — бала + жық.
- жық феълдан от ясовчи аффикс: қара — қара + жық, қавар — қавар + жық (кўпик, пуфаклаш).
- жық равншдан феъл ясовчи аффикс: дьм — дьм + жық (димик).
- жөш отдан от ясовчи аффикс: әб — әб + жөш [(узумнинг тури — кишмиш) асли: әб + жөш].
- зар отдан от ясовчи аффикс: ла: ла — ла: ла + зар (чиройли), гүл — гүл + зар.
- зық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: ваз — ваз + зық (тутантириқ), жъз — жъз + зық (жизза).
- зъл орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қара — зъл-қара (тум қора).

- ь₁ феълдан сифат ясовчи аффикс:өл — ө:л + ь (ўлик).
- ь₂ отдан сифат ясовчи аффикс:азөл — азөл + ь.
- ь₃ III шахс эгалик қўшимчаси.
- ь₄ тушум келишиги аффикси (Ҳазорасп, Янгиариқ).
- ь₅ равишдош формасини ясовчи аффикс:бэр — бэр + ь кыттъ (бериб кетди).
- ьб равиндош формасини ясовчи аффикс (-б).
- ьг феълдан от ясовчи аффикс (-ьй).
- ьдэ ундовдан от ясовчи аффикс:чэк — чэк + ьдэ (сузма).
- ьз феълдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: үрк — үрк + ьз.
- ьй феълдан от ясовчи аффикс:өрт — өрт + ьй (ўртик), бьд — бьд + ьй (билим).
- ьйк истак феълнинг I шахс кўплик формаси (қипчоқ шеваларига хос):кел — кел + ьйк (келайлик).
- ьйн истак феълнинг I шахс бирлик формаси:гал — гал + ьйн (келай).
- ьйнчан равишдошнинг бир тур формасини ясовчи аффикс. Бу аффикс феъл негизига қўшилиб келиб, адабий тилдаги *кура* кўмакчиси ифода этган маънога яқин бир маънони англатади:гэлэвэр + ьйнчан (келавергандан кўра).
- ьк феълдан феъл ясовчи аффикс:гөн — гөн + ьк (кўник).
- ьк феълдан от ясовчи аффикс:бөл — бөл + ьк (бўлак, қисм), өксър — өксър + ьк (йўтал), дөш — дөш + ьк (тешик).
- ьк отдан феъл ясовчи аффикс:йүз — йүз + ьк (кўзикмоқ).
- ьк феълдан сифат ясовчи аффикс:чүш — чүш + ьк (чала бола, нон ҳақида).
- ькшь отдан феъл ясовчи аффикс:(ьк + ьш) йүз — йүз + ькшь (юзма юз бўл).
- ьксъз феълдан сифат ясовчи аффикс:бежэр — бежэр + ьксъз (бажариб бўлмайдиган).
- ькчэ отдан от ясовчи аффикс:элд — элд — ькчэ (олёп-қнч, фартук).
- ьл феълдан феъл ясовчи аффикс:чэк — чэк + ьл, эк — эк + ьл.
- ьлдърьк олмошдан сифат ясовчи аффикс:кьм — кьм + ьлдърьк („ким-ким“ деб сўрайверадиган одамга нисбат).
- ьм₁ феълдан от ясовчи аффикс:дьл — дьл + ьм, дөк — дөк + ьм (ўғит).
- ьм₂ I шахс эгалик аффиксининг юмшоқ варианты (-ьм)
- ьмьз эгаликнинг биринчи шахс кўплик аффикси.
- ьмсьз феълдан сифат ясовчи аффикс:дей — дей + ьмсьз (жиззаки).

- ьмтьл = ьмтьр.
- ьмтьр белгини камайтирувчи аффикс:гөк — гөк + ьмтьр.
- ьн₁ отдан равиш ясовчи аффикс:элд — элд + ьн.
- ьн₂ феълдан феъл ясовчи аффикс:чэк — чэк + ьн, сүр — сүр + ьн.
- ьндэ ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- ьндь феълдан от ясовчи аффикс:чөк — чөк + ьндь (лойка), өвүр — өвүр + ьндь (бирор предметнинг саралангани).
- ьнжь тартиб сон ясовчи аффикс:бър — бър + ьнжь.
- ьннэн чиқиш келишик аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- ьнчэ феълдан равишдош ясовчи аффикс:гэл — гэл + ьнчэ (келгунча).
- ьң₁ II шахс эгалик аффикси (ундошдан кейин).
- ьң₂ қаратқич келишигининг аффикси (Ҳазорасп, Янгиариқ).
- ьньз эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси.
- ьп равишдош формасини ясовчи аффикс (-иб).
- ьпть ўтган замон ҳикоя феъли аффикси:гэл + ьпть, бэр + ьпть.
- ьр феълдан феъл ясовчи аффикс:өт — өт + ьр (ўтказ), чөм — чөм + ьр (чўмдир).
- ьс равишдан от ясовчи аффикс:кэм — кам + ьс (камчилик, етишмовчилик).
- ьскэ феълдан от ясовчи аффикс:өл — өл + ьскэ (ўлак-са, гавда).
- ьш₁ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс (-ш).
- ьш₂ ҳаракат номи ясовчи аффикс:гүл — гүл + ьш.
- ьш₃ белгини камайтирувчи аффикс:гөк — гөк + ьш.
- ьшмэ феълдан от ясовчи аффикс:дей — дей + ьшмэ (ҳазил), гэл — гэл + ьшмэ (келишув).
- ьштърьк = ьштърьк.
- и:н феълдан от ясовчи аффикс:гэл — гэл + и:н (келин).
- ь₁ феълдан от ясовчи аффикс:йар — йар + ь (ярим).
- ь₂ сифатдан от ясовчи аффикс:қызъл — қызъл + ь (чала янчилган бугдой).
- ь₃ отдан феъл ясовчи аффикс:бай — бай + ь.
- ь₄ отдан сифат ясовчи аффикс:шарарат — шарарат + ь (ахлоқи бузуқ), харават — харават + ь [(чапани) -ь₃].
- ь₅ III шахс эгалик аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₃)
- ь₆ тушум келишиги аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₄)
- ь₇ равишдош ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-ь₅).

- ьз феълдан феъл ясовчи аффикс: ут — ут + ьз (ютқаз).
- ьзлық феълдан от ясовчи аффикс: дам — дам + ьзлық (томизғи).
- ьл феълдан феъл ясовчи аффикс: чат — чат + ьл (алдан).
- ьйқ = ьйк.
- ьм феълдан от ясовчи аффикс: топъл — топъл + ьм (түпалон, ур-йиқит), ашър — ашър + ьм (тепалик).
- ьн₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: чоз — чоз + ьн (чўзинчоқ).
- ьн₂ отдан равнш ясовчи аффикс: йаз — йаз + ьн, кыш — кыш + ьн (-ьн₁).
- ьн₃ сат феълига қўшилиб: а) равншдсш вазнфасида келади: сатън алдъ (сотиб олди); б) аниқловчи вазифасида келади: сатън сьғыр (сотиладиган сигир).
- ьн₄ феълдан от ясовчи аффикс: йав — йав + ьн (қипчоқ шеваларида).
- ьнжъ тартиб сон ясовчи аффикс: он — он + ьнжъ (-ьнжъ).
- ьнъм феълдан от ясовчи аффикс: сук — сук + ьнъм (сиқим).
- ьнда = ьндә.
- ьнча феълдан равншдош ясовчи аффикс: бар — бар + ьнча [боргунча (-ьнчә)].
- ьп = ьб.
- ьптъ = ьптъ.
- ьр феълдан феъл ясовчи аффикс: чаш — чаш + ьр [(сочил), йат — йат + ьр (ётқиз), бас — бас + ьр (бостир)-ьр].
- ьрма отдан от ясовчи аффикс: пост — пост + ьрма (пўстдумба).
- ьрмач сифатдан сифат ясовчи аффикс: қақ — қақ + ьрмач (қасмоқ), қат — қат + ьрмач.
- ьсқа феълдан от ясовчи аффикс: йув — йув + ьсқа (ўлик ювадиган бўйра, замбар).
- ьт феълдан сифат, равнш ясовчи аффикс: айър — айр + ьт (очиқ, дангал).
- ьш = ьш₁.
- ьш = ьш₂.
- ьшма феълдан от ясовчи аффикс: бар — бар + ьшма [(борди-келди)-ьшмә].
- ьштърық феълдан от ясовчи аффикс: ал — ал + ьштърық [(тутантириқ)-ьштърық]
- ы тушум келишиги аффикси [(к, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) (-ъ)].

- ығ феълдан от ясовчи аффикс: басър — басър + ығ (от епуғи), йон — йон + ығ (йўниш), сап — сап + ығ (пайванд).
- ыз феълдан феъл ясовчи аффикс: қорқ — қорқ + ыз [(қўрқит)-ьз].
- ық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: чал — чал + ық [(чалықмақ — кўз тегмоқ) -ьк₁].
- ық₂ феълдан от ясовчи аффикс: йаз — йаз + ық [(гуноҳ)-ьк₂].
- ық₃ отдан феъл ясовчи аффикс: душ — душ + ық (дуч кел, учраш), жан + ық (-ьк₃).
- ық₄ феълдан сифат ясовчи аффикс: дун — дун + ық (хира), ай — ай + ық (хушёр), ач — ач + ық (-ьк₄).
- ылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: жарқ — жарқ + ылда (гарчилла).
- ым₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: бълқ — бълқ + ым (семиз).
- ьм₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси (-ьм₂).
- ымъз эгалик аффиксининг I шахс кўплик формаси [(к, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ьмъз].
- ын₁ қаратқич келишигининг аффикси [(к, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ьн₂].
- ьш₂ — ьш₁.
- ыңыз эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси [(к, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ь(һьз)].
- ыра₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + ыра (қамшдан қилинган ёзги уй).
- ыра₂ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: йарқ — йарқ + ыра.
- ырав ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: қон + ырав, жың + ырав (қушлар бўйнига тақиладиган қўнғироқча).
- ырдь ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: вағ вағ + ырдь (шовқин), жағ — жағ + ырдь (жаз-жуз), шақ — шақ + ырдь (безакдан чиқадиган овоз).
- ыт отдан от ясовчи аффикс: йазық — йазғ + ыт (тақдир), салық — салғ + ыт (солиқ).
- ыш₁ отдан феъл ясовчи аффикс: су:қ — су:қ + ыш (совқот).
- ыш₂ феълдан от ясовчи аффикс: йағ — йағ + ыш (ёмғир).
- ыш = ьш
- й сифатдан феъл ясовчи аффикс: кө:нө — көнә + й (эскир).
- йа отдан жуфт маъноли от ясовчи аффикс: апа — апа + йа (опа-сингил), аға — аға + йа (ака-ука).

-йатър ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс: бар — бар + йатър.

-йә жуналиш келишиги аффиксининг варианты: кышь — кышь + йә, нә — нә + йә [(нега)-гә].

-йәль истак феъллининг I шахс кўплик формаси — ишлә + йәль [(ишлайлик)-ғалъ].

-йән ўтган замон сифатдош аффиксининг юмшоқ варианты: бәр — бәр + йән (-ған,-ған).

-йън феълдан от ясовчи аффикс: дүй — дүй + ьн (тугун).

-йънча равишдош ясовчи аффикс: гәлмә + йънчә [(келмагунча)-гънчә].

-йън отдан равиш ясовчи аффикс: арқа — арқа + йън (бемалол).

-йънча равишдош ясовчи аффикс (қаттиқ формаси): курма + йънча (-йънчә).

-майъш ҳаракат номининг инкор формасини ясовчи аффикс: баръш — бар + майъш (бормаслик).

-к феълдан от ясовчи аффикс: дөшә — дөшә + к (тушак), әлә + к.

-әк отдан от ясовчи аффикс: ши:шә — ши:шә + к (шишанинг сингани), жүжә — жүжә + к.

-кә₁ отдан от ясовчи аффикс: жън — жън + кә (митти), әнә — әнә + кә (доя).

-кә₂ жуналиш келишиги аффикси [(қилчоқ шеваларида) -қә].

-кәч лайт-масофа маъносини ифода этувчи аффикс: сечә + кәч (чумчуқ + қача), итә + кәч (ит + гача).

-кәш отдан от ясовчи аффикс: дү:т — дү:т + кәш (мўри), зъй — зъй + кәш (зовур).

-кь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: жавза — жавза + кь (эргашар).

-кь₂ феълдан от ясовчи аффикс: дәп — дәп + кь (тепки).

-кь₃ отдан сифат ясовчи аффикс: [(юмшоқ тури)- қы].

-кьдъйн = гьдъйн.

-кър₁ отдан от ясовчи аффикс: пеш — пеш + кър (фартук; сўйил).

-кър₂ феълдан сифат ясовчи аффикс: өт + кър, кес + кър.

-кьчь = гьчь.

-қ феълдан от ясовчи аффикс: ушъ — ушъ + қ (совуқ), пьта — пьта + қ, бойа — бойа + қ, жъйна — жъйна + қ.

-қә₁ отдан от ясовчи аффикс: йас — йас + қа (йас — саёз; йа + ска — кечув — кечиб ўтадиган саёз жой).

-қә₂ отдан феъл ясовчи аффикс: ис — ис + қа (ҳидла).

-қә₃ феълдан от ясовчи аффикс: йон — йон + қа (пайраха).

-қә₄ жуналиш келишиги аффикси [(қилчоқ шеваларида) -кә].

-қай сифатдан феъл ясовчи аффикс: уллъ — ул + қай (улғай).

-қам феълдан от ясовчи аффикс: чъй — чъй + қам (чайқам, бир қур пишилган сариёғ).

-қан, феълдан сифат ясовчи аффикс: адық — адық + қан (машхур).

-қан, сифатдан сифат ясовчи аффикс: уллъ — улла + қан (улуг, азамат).

-қан₂ = ған.

-қампа орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қара — қалма + қара (қоп-қора).

-қача = ғача.

-қы₁ феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + қы (балиқчилик термини), бъч — бъч + қы (қўл арра), қач — қач + қы (қочқин).

-қы₂ отдан сифат ясовчи аффикс (қаттиқ варианты): ахшам — ахшам + қы, қыш — қыш + қы (-гь₁).

-қы₃ равишдан сифат ясовчи аффикс: йаца + қы (ҳалиги).

-қыла феълдан феъл ясовчи аффикс: ач — ач + қыла, тарт — тарт + қыла.

-қылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: ҳоң — ҳон + қылда (дўнғилла).

-қын феълдан от ясовчи аффикс: дық — дық + қын (пробка), ақ — ақ + қын (дарёнинг тез оқиб турган ери).

-қынла феълдан феъл ясовчи аффикс: аш — аш + қынла (зўрай).

-қып орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қып + қызыл.

-қыр отдан от ясовчи аффикс: ич — ич + қыр (иштонбоғ).

-қысыз феълдан сифат ясовчи аффикс: чық — чық + қысыз [(чиқмас, чиқмайдиган)-гьсыз].

-қу юклама (-ғо).

-л сифатдан феъл ясовчи аффикс: қара — қара + л (қорай), саръ — сара + л.

-ла₁ отдан феъл ясовчи аффикс: ағыз — ағыз + ла (оғизга ол), пай — пай + ла (бўл, тақсим қил).

-ла₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қав — қав + ла (қувла).

-ла₃ кўплик аффикси (қаттиқ варианты): ху — ху + ла (улар), адам — адам + ла (-ла).

-лавық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: зың — зын + + лавық (ари), пақ — пақ + лавық (пуфак).

-лағ сифатдан равиш ясовчи аффикс: бош — бош + лағ (съғыр бошлағ йұрыпты).

-лаған чама сои ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларида) оплаған (ўитача).

-лай₁ сифатдан равиш ясовчи аффикс: бош + лай (бекор-га).

-лай₂ отдан равиш ясовчи аффикс: қозъ — қозъ + лай (қў-зилигича).

-лақ феълдан от ясовчи аффикс: чат — чат + лақ (дарз).

-лақ/лах отдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + лах (гүри-стон).

-лама₁ ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс: вағ — вағ + лама (пиёва; сергап), шар — шар + лама (шаршара).

-лама₂ отдан от ясовчи аффикс: қуйаш — қуйаш + лама.

-ланжъ тартиб соннинг бир турини ясовчи аффикс: он — он + ланжъ (шиша).

-лар кўплик ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (қипчоқ шеваларида).

-лас отдан сифат ясовчи аффикс: бург — бург + лас (шоп мўйлов).

-лаш отдан феъл ясовчи аффикс: дамақ — дамақ + лаш (бирга овқат қил), аяқ — аяқ + лаш (бўлиш, тақсим қил).

-лә₁ кўплик ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ла₃).

-лә₂ ундов сўздан феъл ясайдиган аффикс: үф — үф + лә (пуфла).

-лә₃ отдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ла₁).

-лә₄ юклама, таъкидлаш маъносини ифода этади: гәлд-дәм + лә (келдим ахир).

-ләгән чама сон ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-лаған).

-ләм феълдан от ясовчи аффикс: бүк — бүк + ләм (сурп).

-ләмә сондан от ясовчи аффикс: бър — бър + ләмә (ягона).

-ләнжъ = ланжъ.

-ләп от-сифатдан равиш ясовчи аффикс: дәс — дәс + ләп.

-ләр кўплик аффиксининг юмшоқ варианты (-лар).

-ләс отдан сифат ясовчи аффикс: бът — бът + ләс [(бит-лиқи)-лас].

-ләш, феълдан феъл ясовчи аффикс: өт — өт + ләш (ку-чай).

-ләш₂ отдан от ясовчи аффикс: дәпә — дәпә + ләш (ур-йикит).

-лдан сифатдан равиш ясовчи аффикс: йаңа — йаңа + лдан (янгидан).

-ль отдан сифат ясовчи аффикс: жън — жън + ль (жълль).

-ль-ль сифат-равиш ясовчи жуфт аффикс: ивьр — чи-чвьр + ль (бола-чақали), ич + ль-диш + ль (икки юзли кўрпа), арь + ль-барь + ль (вари-бери).

-льк отдан от ясовчи аффикс: өң — өң + льк (олёпқич), ейъ — ейъ + льк (яхшилик).

-льк ундов сўздан от ясовчи аффикс: түф — түф + льк (тупук).

-льн ундов *мә* сўзига қушилиб, ҳурмат билан *манг* де-ган маънони ифода этади.

-ль₁ отдан сифат ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-ль).

-ль₂ отдан от, сифат ясовчи аффикс: от — от + ль (по-езд), бар — бар + ль (бой), арқа — арқа + ль (азанимхон; асаби бузилган одам).

-ль-ль отдан сифат ясовчи жуфт аффикс: уху + ль-уй-аг + ль [(чала уйқудаги одам)-ль-ль].

-лъм отдан от ясовчи аффикс: топ — топ + лъм (тиқи-линч, одам куп жой).

-лық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: ат + лык (отил, таш-лан).

-лық₂ отдан от ясовчи аффикс: ағач — ағач + лық (да-рахтзор), алма — алма + лық (олмазор), қол — кол + лық (қўлқоп).

-лық₃ феълдан от ясовчи аффикс: дамъз — дамъз + лық (томизғи).

-лық₄ сифатдан от ясовчи аффикс: йат — йат + лық (че-варанинг боласи), йахшъ — йахшъ + лық, чабық — чабық + + лық [(чаққонлик)-лық₁].

-лль олмошдан равиш ясовчи аффикс: қанча — қанча + + лль, шунча — шунча + лль.

-м, феълдан от ясовчи аффикс: бура — бура + м (ўрим).

-м₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси.

-ма₁ феълдан от ясовчи аффикс: қыр — қыр + ма (қир-риқ), қый — қый + ма (майда тўғралган гүшт), йала — йала + + ма (бир тур касаллик).

-ма₂ феълнинг бўлишсизлик аффикси (қаттиқ варианты).

- ма₂ сўроқ юкламаси: бараса + ма, бағаса — ма (боқасанми?).
- майыш ҳаракат номининг бўлишсизлик формасини ясовчи аффикс: басър + майыш (гарэк).
- мақ₁ феълдан от ясовчи аффикс: ой — ой + мақ (ангишвана), дақ — дақ + мақ (варсақи сўз, гап), була — була + мақ (буламиқ).
- мақ₂ феълнинг ноаник формасини ясовчи аффикс: бар + мақ.
- ман₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ман (озган, бичилган).
- ман₂ отдан от ясовчи аффикс: харас — харас + ман (тегирмончи), сейс — сейс + ман (отбокар), гүзэр — гүзэр + ман (дарёдан ўтказувчи, кайикчи).
- мап *бол* аффиксининг ўзгарган формаси: жама — жам + мап (жома + бол).
- мас келаси замон феъли ва сифатдошининг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс (-мас).
- маса шарт феълнинг бўлишсиз формаси: бол + маса, йол + маса (< йоқ — ол + маса).
- мач₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + мач (кептирилган балиқ), қыр — қыр + мач, қатър — қатър + мач (тавада пишган нон).
- мач₂ сифатдан от, сифат ясовчи аффикс: артық — артық + мач (ортиқча).
- мача феълдан от ясовчи аффикс: тап — тап + мача (топишмоқ), доғ — доғ + мача (ўғилча).
- мә₁ феълдан от ясовчи аффикс: гөм — гөм + мә (варақи сомса), әндәрәт — әндәрәт + мә (пиллапоя), чөвүр — чөқүр + мә [(попоқ)-ма₁].
- мә₂ жуфт сўзлар (от, сифат) ўртасида келадиган элемент: дүлль + мә + дүлль.
- мә₃ сўроқ юкламасининг юмшоқ варианты (-ма).
- мәжәк феълдан от ясовчи аффикс: ги:злә — ги:злә + мәжәк (бекинмачоқ).
- мәк₁ инфинитив ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-мақ₂).
- мән отдан от ясовчи аффикс: дьгър — дьгър + мән (тегирмон).
- мас келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффиксининг инкор формаси (-мас).
- масә шарт феълнинг инкор формаси (-маса).

- мьз₁ ҳозирги-келаси замон феъли I шахс кўплик аффикси: гал — гал + а + мьз [(юмшоқ вариант)-мьз₁].
- мьз₂ эгалик категорияси, I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс [(юмшоқ варианты)-мьз₂].
- мьй феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс: (юмшоқ вариант).
- мьйн равешдошининг бўлишсиз формаси: гал + мьйн (келмай, келмасдан).
- мьш гумон феъли ясовчи аффикс: гәлә + мьш (келармиш).
- мьз₁ = мьз₁.
- мьз₂ = мьз₂.
- мьй — мьй.
- мьйн₁ = мьйн.
- мьйн₂ -*бин* аффиксининг ўзгарган шакли: пал — пал + мьйн (фолбин).
- мьш₁ = мьш.
- мьш₂ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + мьш (янги казилган ариқ, анҳор), қыл — қыл + мьш.
- н₁ отдан равеш ясовчи аффикс: оғръ — оғръ + н (ўғриликча).
- н₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: сүйкә — сүйкә + н (суркан), қыста + н.
- на₁ сифатнинг бўлишсиз формасини ясовчи олд кўшимча: на + доғръ, на + инсап.
- на₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: жъй — жъй + на (йиғ).
- на₃ отдан от ясовчи аффикс: босаға — босаға + на (бўсаға қўйиладиган ёғоч).
- на₄ жўналиш келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- нақ феълдан от ясовчи аффикс: ув — ув + нақ (ушоқ).
- нан чиқиш келишиги аффиксининг ўзгарган шакли (казан — қазан + нан).
- нанча олмошдан равеш ясовчи аффикс: ху — ху + н + нанча (ундан кўра).
- нә₁ сўроқ юкламаси: сән + нә? (сен-чи?).
- нә₂ отдан от ясовчи аффикс: тәкә — тәкә + нә (дока).
- нә₃ = нә₄.
- нәк сифатдан от ясовчи аффикс: тәр — тәр + нәк (тән-нәк).
- нәкдей равеш ясовчи аффикс: жьн — жьн + нәкдей (жиндай, озгина).
- нән - нан.

- нжъ тартиб сон ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: **яккъ — иккъ + нжъ.**
- нжъ = нжъ.**
- нда ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- нда = **нда.**
- нъ қаратқич ва тушум келишикларининг аффикси (ўғуз шеваларнда).
- нъйн = дъйн.**
- нъкъ абстракт эгалик аффикси: **апам + нъкъ, үкәм + нъкъ.**
- нък феълдан феъл ясовчи аффикс: **сүр — сүр + нък (сурин).**
- нън қаратқич келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (қипчоқ шеваларида).
- нъ = нъ.**
- нъйн = дъйн.**
- нын = нън.**
- н₁ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: **селдърә — селдърә + ц (омонат турган, йиқилай деб турган).**
- н₂ отдан сифат ясовчи аффикс: **дәпә — дәпә + ц (баланд бўйли).**
- н₃ II шахс эгалик аффикси (бирлик).
- на жўналиш келишиги аффиксининг бир тури (кишилик ва кўрсатиш олмошлари ўзагидаги *н* товуши билан бирга қўшилиб, *қа* тарзида талаффуз этилади): **маца, ҳуца.**
- нъз₁ эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси (юмшоқ вариант).
- нъз₂ = нъз.**
- п равншдош ясовчи аффикс: **кара — кара + п, оқы — оқы + п (-б).**
- пайа отдан от ясовчи аффикс: **чъра — чъра + пайа, ғоза — ғоза + пайа.**
- пәз отдан от ясовчи аффикс: **ши:рә — ши:рә + пәз, аш — аш + пәз.**
- пәк отдан от ясовчи аффикс: **дәм — дәм + пәк (дўмбоқ).**
- пән отдан сифат ясовчи аффикс: **кәллә — кәллә + пән || кәл-пәң (анқов).**
- пъ феълдан от ясовчи аффикс: **йар — йар + пъ (ярим).**
- птъ = ьптъ.**
- птъ = ьптъ.**
- рой сифатдан сифат ясовчи аффикс: **бәд — бәд + рой (ху-нук), хуш — хуш + рой (чиройли).**

- р, сифатдан феъл ясовчи аффикс: **ала — ала + р — ала — + р + тър (олайтър).**
- р₂ келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффикс: **оқы + р.**
- рақ чоғиштира сифат ясовчи аффикс.
- рәк чоғиштира сифат ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (фақат қипчоқ шевалари учув хос).
- са₁ отдан от ясовчи аффикс: **бурун — бурун + са (молларнинг бурун ипи).**
- са₂ сифатдан от ясовчи аффикс: **узъйн — узъйн + са (узунаси).**
- са₃ шарт феълининг аффикси (-сә).
- сав отдан сифат, от ясовчи аффикс: **дамақ — дамақ + сав (хўра, еб тўймас).**
- сақ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: **йалън — йалън — + сақ || йалъм + сақ (лаганбардор).**
- сап орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: **сап + саръ.**
- саппа орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: **сағ — саппа + сағ.**
- сә₁ шарт феъли ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-са₂).
- сә₂ феълдан от ясовчи аффикс: **әц — әц + сә (әңмәк — әгмоқ).**
- сән отдан сифат ясовчи аффикс: **кәллә — кәллә + сән (аҳмоқ).**
- съ₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: **дәң — дәң + съ + мәк (тенгсимоқ, тенг кўрмоқ).**
- съ₂ эгалик аффиксининг III шахс бирлик формаси.
- съз₁ сифатнинг инкор формасини ясовчи аффикс: **гү:ч — гү:ч + съз.**
- съз₂ ҳозирги-келаси замон феълининг II шахс кўплик аффикси.
- сън₁ сифат, равншдан феъл ясовчи аффикс: **көп + сън, кәм + сън.**
- сън₂ буйруқ-истак феълининг III шахс бирлик формаси.
- сърә отдан феъл ясовчи аффикс: **ет — ет + сърә.**
- съ = съ₂**
- съз = съз₁**
- съз = съз₂**
- сън₁ от, сифатдан феъл ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-сън) **аз + сън, йат + сън, ар + сън.**
- сън₂-сън₂
- сумақ отдан сифат ясовчи аффикс: **адам — адам + сумақ (одамсимон), жьлль — жьлль + сумақ (жиннисимон).**

- сѣра-сѣра.
- т₁ феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс: айѣр — айѣр + т.
- т₂ сифатдан феъл ясовчи аффикс: арѣ — арѣ + т (тозала).
- т₃ отдан от ясовчи аффикс: со:га + со:га + т (совга).
- т₄ феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + т, жан-нырда — жаннырда + т.
- тавѣн келаси замон сифатдоши ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларига хос).
- тан чиқиш келишигининг аффикси (-дан).
- тараш отдан от ясовчи аффикс: гүл — гүл + тараш (пахса деворга гүл туширадиган асбоб).
- таш отдан феъл ясовчи аффикс: йан — йан + таш (ёндаш).
- тэк отдан сифат ясовчи аффикс: жѣр — жѣр + тэк (жѣр — жанжал).
- тѣ тушум келишиги аффиксининг ўзгарган формаси (қипчоқ шевалари учун хос).
- тѣн қаратқич келишигининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларига хос).
- тѣр феълдан феъл ясовчи аффикс: сөвүн — сөвүн + тѣр. ийор — ийор + тѣр (эргаштир).
- тѣ₁ феълдан от ясовчи аффикс: жар — жар + тѣ (прим).
- тѣ₂ феълдан от ясовчи аффикс: йақ — йақ + тѣ (йіх + тѣ — нур, ёғду).
- тѣ₃ = тѣ
- тѣн = тѣн.
- ув феълдан от ясовчи аффикс: сат — сат + ув.
- уз отдан от ясовчи аффикс: жав — жав + уз.
- ул феълдан феъл ясовчи аффикс: сов — сов + ул (тамомлан).
- ум феълдан от ясовчи аффикс: йуқ — йуқ + ум (фойда).
- ун феълдан феъл ясовчи аффикс: ов — ов + ун (ушал).
- у: феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + у: (санчиқ), қанқи — қанқ + у: (ғийбат), қаз + у;
- үм феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + үм (кўргилик), гөй — гөй + үм (ғира-шира).
- үн феълдан феъл ясовчи аффикс: сөв — сөв + үн (севин).
- ү: феълдан от ясовчи аффикс: дѣй — дѣй + ү: (тергов).
- хана отдан от ясовчи аффикс: бахча — бахча + хана (болалар боқчаси), гарав — гарава + хана (харобахона).
- ч феълдан от ясовчи аффикс: ди:н — ди:н + ч, қуван — қуван + ч. сөвүн — сөвүн + ч.

- ча отдан от ясовчи аффикс: гова — гова + ча (ғўза), дува — дува + ча (тумор), тамав — тамав + ча (рўмолнинг бир тури).
- чақлѣ олмошдан равиш ясовчи аффикс: мун + чақлѣ, шун + чақлѣ, шу вахта + чақлѣ.
- чан отдан сифат ясовчи аффикс: уйат — уйат + чан.
- чә = ча.
- чәк = жәк₁
- чәк = жәк₂
- чәк = жәк₃
- чәкль = чакль.
- чәль от категориясидаги сўзлардан равиш ясовчи аффикс: шә:р — шә:р + чәль (шаҳарча).
- чән = чан.
- чѣ отдан от ясовчи аффикс: әләм — әләм + чѣ (дарё қорувули), и:ш + чѣ.
- чѣ₁ = чѣ.
- чѣ₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қап — қап + чѣ (илиб ол), қыр — қыр + чѣ.
- чѣл отдан феъл ясовчи аффикс: әп — әп + чѣл.
- чѣльк отдан от ясовчи аффикс: сүннә — сүннә + чѣльк (табибчилик).
- чѣла феълдан феъл ясовчи аффикс: корѣ — кор + чѣла (ая).
- чѣлық = чѣльк.
- чық = жық₁
- ш₁ отдан от ясовчи аффикс: би:кә — би:кә + ш (эркалаш маъносида әнә — әнә + ш).
- ш₂ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс: оқы — оқы + ш (-ьш₁).
- ш₃ ҳаракат номи ясовчи аффикс: (-ьш₂).
- шәк отдан сифат ясовчи аффикс: йельм — йельм + шәк (ёпишқоқ).
- штѣр феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + штѣр (нари-бери ўқиб тур), әлә — әлә + штѣр (айбла).

АХБОРОТЧИЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

АХБОРОТЧИНИНГ ИСМИ, ФАМИЛИЯСИ, ЁШИ, КАСБИ ВА АДРЕСИ

Урганч шаҳари (Ург., 1).

1. Рўзметова Пошша, 60, Интернационал кўчаси, 14.
2. Оллоберганов Душам, 40, ишчи, Куйбишев кўчаси, 20.
3. Қиличов Мадрид, 36, Крупская номли мактаб ўқитувчиси.
4. Абдурахмонова Олия, 48, Озод кўчаси, уй 1.
5. Каримова Зулайхо, 24, ПИ студенткаси.
6. Маҳмудов Ҳасан, 50, Гурлан кўчаси, уй 18.
7. Исмоилова Розия, 49, Колхоз кўчаси, 25.
8. Жуманиёзов Йўлдош, 42, Комсомол кўчаси, 38.
9. Матчоновна Онабиби, 47, Киров кўчаси, 7.
10. Бозорова Раҳимажон, 61, Энгельс кўчаси, 78.
11. Оллоберганов Раҳим, 57, театр артисти.
12. Собирова Бикажон, 70, Куйбишев кўчаси, 77.
13. Гаффорова Рая, 22, ПИ студенткаси.
14. Исмоилова Ёқут, 67, К. Либкнехт кўчаси, 4.
15. Абдалниёзова Саодат, ПИ студенткаси.
16. Эшчоновна Рима, 64, 1 Май кўчаси, 36.
17. Шокирова Назира, 24, ПИ студенткаси.
18. Отабоева Авазжон, 30, М. Горький номли мактаб ўқитувчиси.
19. Худойберганова Бика, 56, Ўзбекистон кўчаси, 56.
20. Юсупова Назира, 57, Хива кўчаси, 40.
21. Худойберганова Ойдин, 19, ПИ студенткаси.
22. Маҳмудова Ойша, 38, Комсомол кўчаси, 28.
23. Полвонниёзова Тўхта, 23, ПИ студенткаси.
24. Давлатов Эркин, 26, Киров кўчаси, 66.
25. Каримова Ойжон, 56, 1 Май кўчаси, 52.
26. Матқубова Боғи, 22, ПИ студенткаси.
27. Машарипов Қутлимурод, 26, ўқитувчи, Крупская кўчаси, 24.
28. Алимова Раҳима, 25, ўқитувчи, Гурлан кўчаси, 16.
29. Бобожонова Анаш, 80, Бозор кўчаси, 5.
30. Мадраҳимова Онабиби, 50, 1 Май кўчаси, 6.
31. Сафоева Раяжон, 74, Хива кўчаси, 51.

32. Рўзметова Рима, 62, Ўзбекистон кўчаси, 59.
33. Юсупов Барди, 26, ПИ студенти.
34. Йўлдошева Муслима, 56, Куйбишев кўчаси, 29.
35. Рамазоновна Ҳожар, 41, Рабочая кўчаси, 13.
36. Оллоберганова Назира, 55, Куйбишев кўчаси, 32.
37. Ражабова Норжон, 54, Куйбишев кўчаси, 38.
38. Матқубов Саид, 67, Сталин кўчаси, 26.
39. Қутлимуродова Гулжон, 23, ПИ студенткаси.
40. Абдугаффорова Оважон, 75, Бозор кўчаси, 56.
41. Самандаров Эркин, 25, ПИ студенти.
42. Мадраҳимов Абдурахим, 55, Тельман кўчаси, 46.
43. Машарипов Ражаб, 24, ПИ студенти.
44. Машарипова Розия, 26, Мостовая кўчаси, 42.
45. Исмоилов Ибодулло, 26, ПИ студенти.
46. Турдиева Бикажон, 28, шаҳар маорифи ходими.
47. Тиллаева Васида, 22, ПИ студенткаси.
48. Фатхуллаев Ҳикмат, 25, ПИ студенти.
49. Ражабова Ёқут, 50, Колхоз кўчаси, 36.
50. Сиддиқов Ҳалилулло, 42, ПИ ўқитувчиси.

Урганч район, Юқорибог қишлоқ Совети,
Куйбишев номли к-з (Ург., 2).

51. Рўзметова Бикажон, 57, Куйбишев номли к/з, 6-бриг., к-чи.
52. Ибодуллаева Онабиби, 59, 5-бригада, к-чи.
53. Ҳасанова Онабиби, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.
54. Олимов Отажон, 57, 4-бригада, к-чи.

Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ
Совети, Сталин номли колхоз (Ург., 3).

55. Исмоилова Сарифа, 60, 1-бригада, к-чи.
56. Зарифова Саодат, 55, 3-бригада, к-чи.
57. Худойберганова Хоним, 24, ПИ студенткаси.
58. Матқубова Шукуржон, 23, „Большевик“ мактаби ўқитувчиси.
59. Сафоев Аниёз, 45, 8-бригада, тракторчи.
60. Аниёзов Сафо, 22, ПИ студенти.
61. Абдурахмонова Оймон, 30, 4-бригада, к-чи.
62. Мадраҳимова Ниёзжон, 62, 10-бриг., к-чи.
63. Иброҳимова Бибиражаб, 21, ПИ студенткаси.
64. Каримов Қодир, 40, 10-бриг., к-чи.
65. Бекчоновна Солия, 38, 9-бригада.

Урганч район, Қилчоқ қишлоқ Совети,
Хрущев номли к-з (Ург., 4).

66. Рўзметов Жумёз, 56, 6-бригада, колхозчи.
67. Одамов Одил, 21, бош табелчи.
68. Рўзметова Сора, 4-бригада, к-чи, 57.
69. Хўжаев Жуманазар, 76, 8-бригада.
70. Жуманиёзов Самандар, 24, ПИ студенти.
71. Шокиров Янгибой, 4-бригада бошлиғи, 53.
72. Олимов Собир, 40, 8-бригада („Правда“ к-зи).
73. Ражабов Раҳмон, 69, 3-бригада („Правда“ к-зи).

Урганч район, Уйшун қишлоғи, „Коммунизм“
к-зи (Ург., 5).

74. Раззоқов Рўзи боба, 76 ёш, 3-бригада.
75. Сапашов Янгибой, 37, ТУМ¹ директори.
76. Раҳимов Йўлдош, 7-бригада, 65.
77. Ааматов Матмурод, 30 ёш, табелчи.
78. Хўжамуродов Ражаб, 93, 8-бригада.
79. Ҳасанова Тожигул, 19, ПИ студенткаси.
80. Қорабоева Нурдон, 49, 7-бригада, к-чи.
81. Қодиров Райимбой, 26, к-чи.
82. Оллоберган Тангриберган ўғли, 68, к-чи.

Ўртадўрман қ/с, „Сталин йўли“ к-зи, (Ург., 7).

83. Қаландаров Ҳайитбой, 72, 2-бригада, к-чи.
84. Қурбонова Жумагул, 60, 5-бригада, к-чи.
85. Ҳайитбоева Ҳожар, 26, ТУМ илмий мудир.
86. Бобожонова Анор, 13, ўқувчи.

Киров қ/с, Сталин номли к-з (Ург., 8).

87. Матчонов Бобо, 55 ёш, 8-бригада, ферма мудир.
88. Раҳимова Оқилжон, 66 ёш, 3-бригада, к-чи.
89. Оллоберганова Зевар, 22 ёш, райкомсомол ходими.
90. Собиров Бозор, 31 ёш, 4-бригада, к-чи.
91. Бобожонова Оймон, 70 ёш, 11-бригада.

¹ ТУМ — тўлиқсиз урта мактаб.

Урганч район, Беговот қ/с, Сталин номли
к-з (Ург., 9)

92. Холмуродов Пирниёз, 75, 13-бригада.
93. Шарипов Шерназар, 62, 14-бригада.

Урганч район, Олаўлик қ/с, Ленин номли
к-з (Ург., 10).

94. Пирматов Отамурод, 22, ПИ студенти.
95. Пирматова Онажон, 40, 1-бригада, к-чи.
96. Панно момо Ражабова, 67, 4-бригада.

Чандирқиёт қ/с, Ворошилов номли к-з, (Ург., 11).

97. Рўзматов Бекёз, 72, 3-бригада.
98. Наврузов Одамбой, 78, 9-бригада.
99. Матниёзова Онабиби, 18, ПИ студенткаси.

Келлу қишлоғи „Қизил аскар“ к-зи (Ург., 12).

100. Жабборов Олам, 63, 6-бригада.
101. Сафоев Пулат, 17, табелчи.
102. Раҳимов Оллоёр, 24, ПИ студенти.

Ғойву қ/с, Ленин номли к-з. (Ург., 13).

103. Эгамбердиева Ойша, 13, ўрта мактаб ўқувчиси.
104. Юсуф бува Қурёзов, 86, 6-бригада.
105. Саидов Матқурбон, 12, 5-синф ўқувчиси.
106. Ўрозметов Йўлдош, 24, ПИ студенти.
107. Тиллаев Аамат, 46, 10-бригада, к-чи.
108. Ҳайитова Жумагул, 15, 7-синф ўқувчиси.
109. Шаханазаров Норвой, 68, 10-бригада, к-чи.
110. Сапарбоев Бекчон, 12, 9-бригада, ўқувчи.

Чоткўпир қ/с, „Комсомол“ к-зи (Ург., 14).

111. Юсупова Тўхта, 72, 14-бригада.
112. Қўчқорова Сўна, 15, 7-синф ўқувчиси.
113. Каримов Абдулла, 38, ўқитувчи.

Хива шаҳари (Хив., 1).

114. Рейма Халла, 58, 3-участка, 20-элат.
115. Отажонова Гулчеҳра, 18, ПИ студенткаси.
116. Турдиев Қаҳҳор, 43, „Учқун“ артелининг ишчиси.
117. Қурёзова Қурбонжон, 56, 5-участка, 3-элат, Дзержинский кўчаси, 9.
118. Отамуродов Ҳасанбой, 22, ПИ студенти.
119. Абдиёз Тангриберганов, 63, 5-участка, 11-элат, уй 11.
120. Матчонова Сумбул, 23, ПИ студенткаси.
121. Мадраҳимова Онабиби, 28, 5-участка, 2-элат, уй 35.
122. Муродова Назира, 26, ПИ студенткаси.
123. Ибодуллаева Бекпошша, ПИ студенткаси.
124. Бобожонова Рўзика, 48, Завод кўчаси, 62.
125. Сафоева Онажон, 43, 12-элат, 39-уй.
126. Авезова Хожарбиби, 21, ПИ студенткаси.
127. Иброҳимова Раҳима, 60, Завод кўчаси, уй 36.
128. Абдуллаева Раъно, 20, ПИ студенткаси.
129. Машарипова Раҳимажон, 42, Чапаев кўчаси, 12.
130. Норметова Клара, 20, ПИ студенткаси.
131. Ибодуллаева Ўғилжон, 70, Ленинобод кўчаси, 29.
132. Худойберганова Султонпошша, 24, ПИ студенткаси.
133. Ибодуллаева Назира, 20, ПИ студенткаси.
134. Дарвишева Қурбонжон, 38, Сталинобод кўчаси, 31.
135. Юсупова Онабиби, 48, Новая кўчаси, 18.
136. Саидов Марим, 46, Ўзбекистон кўчаси, 9.
137. Мадраимова Мунаввар, 45, Ўзбекистон кўчаси, 9.
138. Латипова Онабиби, 67, 6-участка, 16-элат, уй 5.
139. Жуманиёзова Гулхоним, 48, Чапаев кўчаси, 27.
140. Жуманиёзова Райимпошша, 24, ПИ студенткаси.
141. Абдуллаева Раъно, 19, ПИ студенткаси.
142. Мадраҳимов Ниёз ота, 70, 6-участка, 20-элат, уй 31.
143. Машарипов Ражаб, 63, 8-элат, 3-участка, уй 10.
144. Машарипов Полвон, 24, ПИ студенти.
145. Ғаффор Ниёзий, 40, Ленин номли ўрта мактаб директори.
146. Мадраҳим Шерозий (Ёқубов), 72, республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби.
147. Болтаев Абдулла, 68, Хива музейининг илмий ходими, Сталин мукофоти лауреати.
148. Мадраҳимов Отаназар, 38, филология фанлари кандидати, ПИ доценти.
149. Абдуллаев Комилжон, Педагог институт ўқитувчиси.

150. Евбосаров Отажон, 50, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, Педагог институт ўқитувчиси.

Калинин к/с (Хив., 2), Калинин номли колхоз.

151. Эшчонов Сафо, 53, 6-бригада, к-чи.
152. Матёқубов Исмоил, 24, ПИ студенти.

Ўзбекистон к/с (Хив., 4), Дзержинский номли к-з.

153. Тангриберганов Қадам, 26, ПИ студенти.
154. Қурёзов Жуманиёз, 43, 2-бригада.

Комсомол к/с (Хив., 4), Сталин номли к-з.

155. Отамуродова Рўзика, 48, 8-бригада.
156. Отаев Матёқуб, 24, ПИ студенти.
157. Сафоева Ўғилпошша, 47, 6-бригада.
158. Тоҳирова Шукуржон, 22, ПИ студенткаси.
159. Жуманиёзова Рўзимат, 61, 8-бригада.
160. Иноятова Онабиби, 21, ПИ студенткаси.
161. Матёқубова Дурпошша, 50, 3-бригада, к-чи.

Дошек к/с (Хив., 6), Оржоникидзе номли к-з.

162. Оллоназарова Махпира, 46, 6-бригада.
163. Оллоназарова Ўғилжон, 22, ПИ студенткаси.
164. Худойберганов Карим, 70, 4-бригада.
165. Мадаминов Ҳайит, 20, ПИ студенти.
166. Отаниёзов Оллоназар, 56, 6-бригада.

Коммуна к/с (Хив., 8), Ленин номли к-з.

167. Маткаримова Қурбонжон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
168. Абдуллаев Ёқуб, 69, 2-бригада.
169. Ёқубова Назира, 22, ПИ студенткаси.

Пахтакор к/с, Жонашик қишлоғи (Хив., 9).

170. Берди Файзуллаев, 65, 6-бригада.
171. Искандаров Отабой, 24, ПИ студенти.

Сталин қ/с (Хив., 10).

172. Полвонов Абдулла, 54, 4-бригада, к-чи.
173. Жуманиёзов Рўзимат, 63, 11-бригада, к-чи.

Каттабоб қ/с (Хив., 11), Сталин номли к-з
(Саятлар).

174. Самандаров Маткарим, 60, 6-бригада, к-чи.
175. Сиддиқов Низом, 19, ПИ студенти.

Маданият қ/с (Хив., 12), Фрунзе номли к-з.

176. Саидова Пошша, 34, ТЎМ ўқитувчиси.
177. Бобожонов Авазберди, 56, 4-бригада, к-чи.

Гулистон қ/с (Хив., 13), „Инқилоб“ к-зи.

178. Ҳодиева Бикажон, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
179. Отажонов Ёвбосар, 42, ўрта мактаб директори.

Ҳазорасп район маркази (Ҳ—асп, 1).

180. Хўжаниёзова Ўғилжон, 37, Охунбобоев кўчаси, уй 7.
181. Отамуродов Аҳмад, 28, Пушкин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
182. Абдуллаев Карим, 24, ПИ студенти.
183. Отабоева Нина, 25, ўқитувчи, Карл Маркс кўчаси, 13.

Питнак қ/с, Қангли қишлоғи (Ҳ—асп, 2),
Охунбобоев к-зи.

184. Хўжаев Оташ бува, 67, 3-бригада, к-чи.
185. Ярашев Сафарвой, 12, 5-синф ўқувчиси.
186. Жумабобоев Рўзим, 56, гидротехник.
187. Матмурод Исо ўғли, 78, 6-бригада.
188. Султонова Шукуржон, 13, 5-синф ўқувчиси.

Питнак, Сейит қ/с (Ҳ—асп, 3), Энгельс, Сталин
номли к-з

189. Шариф бува Яхшибой ўғли, 74.
190. Ёқуб Отаниёз ўғли, 64, 8-бригада.

191. Машариф Бобожон ўғли, 73, 6-бригада (Сталин ном. к-з).
192. Жуманазаров Кутли, 12, 4-синф ўқувчиси.
193. Йўлдошев Жумёз, 42, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Янгибозор қ/с (Ҳ—асп, 4), Ленин номли к-з.

194. Искандар бува Бобожонов, 71, қоровул.
195. Салаев Султонмурод, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Карвак қ/с (Ҳ—асп, 5), „Социализм“ к-зи.

196. Каримов Юсуф, 22, табелчи.
197. Худойберганова Дуржон, 36, 3-бригада, к-чи.
198. Жуманиёзова Ўғилжон, 21, 3-бригада.
199. Холназарова Отахон, 60, 5-бригада, к-чи.
200. Мойлиев Машариф бува, 76, 8-бригада.

Жангати қ/с (Ҳ—асп, 6).

201. Мадамин Юсуф ўғли, 53, 3-бригада, к-чи.
202. Хўжаев Маткарим, 48, 4-бригада, к-чи.
203. Абдуллаев Ботир, 26, М. Горький номли мактаб илмий
мудири.
204. Хўжаев Болта, 58, 6-бригада, к-чи.
205. Матёқубов Рўзимат, 24, ПИ студенти.

Оталиқ қ/с (Ҳ—асп, 7), Фрунзе номли к-з.

206. Бекниёзов Қўчқор, 55, 1-бригада, к-чи.
207. Бобожонов Қозоқ, 75, 6-бригада.
208. Жуманазаров Юсуф, 28, ТашГПИ аспиранти.

Саноат қ/с (Ҳ—асп, 8), „Саноат“ к-зи.

209. Полёзов Худойберган, 54, 8-бригада.
210. Бекёзова Саодат, 24, 4-бригада.
211. Раҳмонова Шарофат, 20, ПИ студенти.
212. Матчоновна Амина, 24, 3-бригада.

Мухомон қ/с (Ҳ—асп, 9), Ленин номли к-з.

213. Худойберганов Ўринбой, 30, ўрта мактаб директори.
214. Жуманиёзов Худойберган, 65, 9-бригада.
215. Оялоберганов Абдулла, 54, 6-бригада.

Овшар қ/с (X—асп, 10), Тельман номли к-з.

- 216. Авазов Назар, 65, 11-бригада.
- 217. Қурбонов Рўзимат, 22, ПИ студенти.
- 218. Аҳмедов Абдулла, 26, ТЎМ ўқитувчиси.
- 219. Оллоназаров Қуромбой, 70, 13-бригада.
- 220. Давлатов Хўжа, 60, 6-бригада.
- 221. Абдуллаев Озод, 24, ПИ студенти.
- 222. Қодиров Отажон, 61, 4-бригада.

Мутпири қ/с, К. Маркс номли к-з (X—асп, 11)

- 223. Рўзиметов Амин, 19, табелчи.
- 224. Маримов Қуромбой, 67, 1-бригада, к-чи.
- 225. Иброҳимов Шариф, 26, ПИ студенти.
- 226. Раҳимова Салима, 40, мактаб парроши.

Жувондир қ/с (X—асп, 12), Дзержинский
номли к-з.

- 227. Абдуллаева Ашша, 58, 3-бригада, к-чи.
- 228. Давлатов Аминбой, 30, ўқитувчи.
- 229. Эгамбердиева Зевар, 20, ПИ студенткаси.

Киров қ/с (X—асп, 13), Калинин номли к-з
(Қивчоқ курралар).

- 230. Сайдаматов Амин, 19, ҳисобчи.
- 231. Худорганов Уста Мўмин, 50, 3-бригада.

Қораянтоқ қ/с (X—асп, 14), Дмитров номли к-з.

- 232. Қобулов Нурмамат, 24, ПИ студенти.
- 233. Қурбонова Биби, 76, 6-бригада.
- 234. Жуманазаров Ҳасан, 49, мактаб парроши.

Пичоқчи қ/с (X—асп, 15), Оржоникидзе
номли к-з.

- 235. Авазов Жуманиёз, 67, 10-бригада, к-чи.
- 236. Искандаров Озод, М. Горький номли ўрта мактаб ил-
мий мудири.
- 237. Қурбонов Қўзи, 24, ПИ студенти.
- 238. Бекёзов Искандар, 57, эскидан саводли.

Ҳонқа район маркази (Ҳиқ., 1).

- 239. Рўзиева Ҳалима, 24, Сталин номли ўрта мактаб ўқи-
тувчиси.
- 240. Абдуллаева Онажон, 19, ПИ студенткаси.
- 241. Болтаев Хўжа, 46, мисгар уста.
- 242. Ёвқочев Ҳожи, 55, Хрушчев номли к-з, 6-бригада.
- 243. Каримов Кўромбой, 28, Свердлов номли ўрта мактаб
директори.
- 244. Аҳмедов Каримқул, 61, Победа кўчаси, уй 26.
- 245. Абдукаримов Отавой, 24, ПИ студенти.

Қорамози қ/с (Xнқ., 2), „Оқ олтин“ к-зи.

- 246. Отажонов Қаландар, 63, 3-бригада, к-чи.
- 247. Худойберганов Одамбой, 30, ТЎМ ўқитувчиси.

Қирқёп қ/с (Xнқ., 3), „Обод“ к-зи.

- 248. Болтаева Оймонжон, 56, 9-бригада.
- 249. Қурбонов Каримбой, 53, 10-бригада.
- 250. Шарипова Тўти момо, 65, 2-бригада.
- 251. Абдуллаев Йўлдош, 25, ПИ студенти.
- 252. Сиддиқов Мати, 54, к-з чўпони.

Тамадургаоник қ/с (Xнқ., 4), Хрушчев номли ва
„Озод“ к-злари.

- 253. Жуманиёзов Абдираим, 40, 6-бригада.
- 254. Абдуллаев Жумабой, 69, 3-бригада.
- 255. Сафоева Рўсика, 62, 8-бригада, („Озод“ к-зи).
- 256. Ҳожиев Йўлдош, 26, САГУ студенти.
- 257. Абдуллаева Онажон, 20, ПИ студенткаси.

Тўпчи қ/с (Xнқ., 5), Ворошилов номли к-з.

- 258. Нурматов Жумавой, 33, ТЎМ ўқитувчиси.
- 259. Отажонова Солиа, 3-бригада, к-чи.
- 260. Абдуллаев Саъдулла, 34, 8-бригада, к-чи.
- 261. Жуманиёзов Холмат, 53, 3-бригада, к-чи.
- 262. Юсупов Мавлон, 30, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
- 263. Бобожонов Холмурод, 62, 1-бригада, к-чи.

Корақош қ/с (Ҳнқ., 7), Ленин номли к-э.

- 264. Отаёзов Юсуф, 58, 7-бригада, к-чи.
- 265. Худойберганов Рўзимат, 45, 5-бригада, к-чи.
- 266. Ұринов Ражаб, 22, ПИ студенти.

Каттажирмис қ/с (Ҳнқ., 8), Суворов номли к-э.

- 267. Жуманиёзов Ражаб, 35, к-э раиси.
- 268. Сафаров Матёқуб, 30, 7-бригада, к-чи.

Мадир қ/с (Ҳнқ., 8), Карл Маркс номли к-э.

- 269. Шарипов Рўзмат, 73, 8-бригада.
- 270. Раҳимов Матёз, 79, 3-бригада.
- 271. Қурбонова Онажон, 10, 3-синф ўқувчиси.
- 272. Отажонов Арслон, 22, ПИ студенти.
- 273. Султонов Ибодулла, 52, 10-бригада.
- 274. Қурёзов Ҳожи, 38, бош табелчи.

Новхос қ/с (Ҳнқ., 10), Навоий номли к-э.

- 275. Матниёзов Абдулла, 75, 5-бригада.
- 276. Ҳамроев Солой, 33, ТўМ ўқитувчиси.

Сарапоён қ/с (Ҳнқ., 11), „Коммунизм“ к-зи.

- 277. Нурматова Зиёда, 59, 5-бригада, к-чи.
- 278. Юсупов Маҳмуд, 33, ўрта мактаб ўқитувчиси.
- 279. Каримов Жуманиёз, 62, 5-бригада, к-чи.
- 280. Ғойибов Сафо, 26, ПИ студенти.

Зинахос қ/с (Ҳнқ., 12), Киров номли к-э.

- 281. Мадримов Раззоқ бува, 71, 6-бригада.
- 282. Худойберганов Ёқуб, 26, ПИ студенти.
- 283. Жабборов Пўлат, 56, 3-бригада, к-чи.
- 284. Пўлатов Оллоберган, 20, ПИ студенти.

Боғот район маркази (Бғт, 1), Карл Маркс
ва Наримонов номли к-элар.

- 285. Мирза Хўжаев, 49, 5-бригада (Наримонов номли к-э).
- 286. Бердиев Матқурвон, 67, 1-бригада, к-чи (К. Маркс номли к-э).

- 287. Жуманиёзов Мадамин, 25, 1-бригада, ўқитувчи.
- 288. Қиличов Хўжаниёз, 71, 1-бригада (К. Маркс ном. к-э)
- 289. Худойберганов Райим, 50, 2-бригада, к-чи.
- 290. Иброҳимов Машариф, 26, ПИ студенти.

Деҳқонбозор қ/с (Бғт, 2), Киров номли к-э.

- 291. Исматуллаев Сафо, 67, 9-бригада.
- 292. Турсунов Ражаб, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Хитой қ/с (Бғт, 3), „Бирлашув“ к-зи.

- 293. Жуманиёзова Ёқутхон, 58, 3-бригада, к-чи.
- 294. Эшннёзов Мавлон, 45, 10-бригада, к-чи.
- 295. Қурбонов Ибодулла, 46, 2-бригада, к-чи.
- 296. Буважонов Матёқуб, 66, 8-бригада, к-чи.
- 297. Қурбонова Жамила, 20, ПИ студенткаси.

Бижанак қишлоғи (Бғт, 4), „Ленин йўли“ к-зи.

- 298. Бобожонов Қаландар, 66, 6-бригада, к-чи.
- 299. Полвонов Оллоберган, 65, 6-бригада, к-чи.

Сталин (Найман) қ/с, „Правда“ к-зи (Бғт, 5).

- 300. Абдалов Бекчон, 68, 7-бригада, к-чи.
- 301. Назаров Қурбон, 60, 1-бригада, к-чи.
- 302. Бекчонов Қаландар, 28, ўқитувчи.

Ленин (Бўсалон-Найман) қ/с (Бғт, 6),
„Комсомол“ к-зи.

- 303. Қурёзова Ўғилжон, 64, 6-бригада (кўзи кўр).
- 304. Матёқубов Қўчқор, 28, ПИ студенти.

Қулон-Қорабоғ қ/с (Бғт, 7), Сталин номли к-э.

- 305. Тожимуродов Собир, 53, 5-бригада, к-чи.
- 306. Бекниёзов Раҳим, 32, ПИ студенти.
- 307. Абулов Ситоқ, 80, 3-бригада.
- 308. Саидов Турсунбой, 70, 6-бригада.

Нўқис қ/с (Бғт, 8), „Москва“ к-зи.

309. Раҳимов Жуманиёз, 83, 3-бригада.
310. Қўчқоров Машариф, 22, ПИ студенти.

„Правда“ қ/с (Бғт, 9), Ленин номли к-з.

311. Бекчонов Жуманазар, 68, мактаб завхози.
312. Ўтапов Бектурди, 21, к-з кассири.
313. Жуманиёзов Рўзимат, 52, 3-бригада, к-чи.
314. Аҳмедов Раҳмат, 20, ПИ студенти.
315. Қўшниёзов Аваз, 45, тракторчи.

Янгиариқ район маркази (Я-ар., 1).

316. Бобожонова Ёқут, 45, Ленин кўчаси, 15-уй.
317. Отажонова Зина, 22, ПИ студенткаси.
318. Асқарова Ленинза, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
319. Қурёзов Оллоназар, 48, М. Горький кўчаси, 24.
320. Бобожонова Уллибиби, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Таган қ/с (Я-ар., 2), „1 Май“ к-зи.

321. Отажонов Раҳим, 50, 3-бригада, к-чи.
322. Нурматова Жамол, 66, 1-бригада, к-чи.
323. Рўзметов Абдулла, 60, 7-бригада, к-чи.
324. Рўзметова Дармонжон, 18, ПИ студенти.

Калинин (Остона) қ/с (Я-ар., 3), Калинин
ва Чапаев номли к-злар.

325. Машарипов Мадраҳим, 65, 9-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
326. Ражабов Шоназар, 22, ПИ студенти.
327. Хўжаева Аймонжон, 55, 5-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
328. Юсупов Райим, 53, 6-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
329. Раҳимов Юсуфбой, 20, ПИ студенти.
330. Эшнӣёзов Жуманиёз, 64, 4-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
331. Отажонова Ўғилжон, 45, 11-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
332. Эшчонов Отабой, 20, ПИ студенти.

Киров қ/с (Я-ар., 4), Ворошилов номли к-з.

333. Хўжаев Жаббор, 26, ўқитувчи.
334. Искандаров Рўзимат, 25, к-з ирригатори.
335. Оллоберганов Тожибой, 58, к-чи, 8-бригада.
336. Солоева Сора, 22, ПИ студенткаси.

Охунбобоев қ/с (Я-ар., 5), Сталин номли к-з.

337. Авазатов Совур, 37, к-з раиси.
338. Шерматова Муслима, 60, 2-бригада, к-чи.
339. Қурбонов Отавой, 21, 1-бригада, к-чи.
340. Қурбонбоева Авазжон, 21, ПИ студенткаси.
341. Ёқубов Матқурбон, 67, 3-бригада, к-чи.
342. Хударганов Болта, ПИ студенти.

Сталин қ/с, Сталин номли к-з (Я-ар., 6).

343. Авезов Қутлимурод, 40, 3-бригада, к-чи.
344. Полёзова Тўхтаёз, 60, 3-бригада, к-чи.
345. Давлатов Шукуржон, 65, 6-бригада, к-чи.
346. Муродова Мира, 20, 3-бригада, к-чи.

Тозабозор қ/с (Я-ар., 7), Стаханов номли к-з.

347. Оллоберганов Жаббор, 34, 2-бригада, к-з секретари.
348. Авезов Қутлимурод, 30, 7-бригада, к-чи.
349. Ибодуллаев Бобожон, 16, 5-бригада, 7-синф ўқувчиси.

Коммуна қ/с (Я-ар., 8), Охунбобоев номли к-з.

350. Болтаев Матқурбон, ТўМ ўқитувчиси.
351. Ёқубов Ражаб, 45, МВД ходими.
352. Раҳмонов Дарвин, ПИ студенти.
353. Отажонов Буважон, 67, 3-бригада.

Куйбишев қ/с (Я-ар., 9), Оржоникидзе номли к-з.

354. Ҳайитов Исмоил, 52, 5-бригада, к-чи.
355. Худойберганова Раъно, 19, ПИ студенткаси.

Қўшқўдир район маркази (Қ-кпр, 1), Ленин
ва Сталин номли к-з.

356. Қутлимуродов Бобожон, 20, 1-бригада, табелчи (Ленин
номли к-з).
357. Жуманазаров Давлат, 48, қоровул.
358. Бекжонов, 31, ҳосилот (Сталин номли к-з).
359. Матназарова Раъно, 18, ПИ студенткаси.
360. Оллоберганова Сўна, 56, 4-бригада, к-чи.
361. Отажонова Раъно, 20, ПИ студенткаси.

Қатагон қ/с (Қ-кпр, 2), Жданов номли к-з.

362. Раҳматуллаев Раҳмон, 37, к-з экспедитори.
363. Бекмуродова Моможон, 60, 10-бригада, к-чи.
364. Эшчонов Қутлимурод, 44, 6-бригада, завхоз.

Кенагас қ/с (Қ-кпр, 3), Хрущев номли к-з.

365. Ҳусайнов Худойберган, 60, 3-бригада, к-чи.
366. Хўжаев Қурёз, 40, к-з раиси.
367. Абдуллаева Моможон, 50, паррош.
368. Солоев Отавой, 17, 12-бригада, табелчи.
369. Самандаров Қозоқ, 37, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
370. Қутлимуродова Ойпошша, 20, ПИ студенткаси.

Хадра қ/с (Қ-кпр, 4), Чапаев номли к-з.

371. Худойберганов Отавой, 14, 2-бригада, 7-синф ўқувчиси.
372. Болтаев Норим, 45, паррош (Незахос қишлоғи).
373. Бекчонов Болта, 14, 13-бригада, 7-синф ўқувчиси.
374. Жумёз Иброҳимов, 63, аравасоз уста.

Хайравот қ/с (Қ-кпр, 5), „Сталинград“ к-зи.

375. Оллоберганов Раҳим, 54, ферма мудир.

Гўктом қ/с (Қ-кпр, 6), Киров номли к-з.

376. Юсупов Қурёз, 53, к-з раиси.
377. Матмуродов Юсуф, 46, 3-бригада, к-чи.

Хосиен қ/с (Қ-кпр, 7), Сталин номли к-з.

378. Рўзметов Нуриям, 52, к-з экспедитори.
379. Мадраимов Ашир, 48, к-з раиси.

Ўртаёп қ/с (Қ-кпр, 8).

380. Авазов Ҳайдар, 65, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Қ-кпр, 9), Ильич номли к-з.

381. Бойжонов Тўйли, 14, 7-синф ўқувчиси.
382. Ёзбосаров Райим, 74, 9-бригада, к-чи.
383. Сейидов Бойжон, 46, 5-бригада, к-чи.
384. Баратов Бобониёз, 65, 7-бригада, к-чи.
385. Бобониёзов Хўжаниёз, 24, ТашГУ студенти.

XIX партсъезд қ/с (Қ-кпр, 10), Охунбобоев
номли к-з.

386. Ражабов Отавой, 15, 7-синф ўқувчиси.
387. Исмоилов Ражаб, 29, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Гозовот қ/с (Қ-кпр, 11), „Октябрь“ к-зи.

388. Маҳмудов Қадам, 17, табелчи.
389. Хўжаева Анор, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
390. Оллоберганов Онабиби, 36, бошланғич мактаб ўқи-
тувчиси.

Ўзбекёп қ/с (Қ-кпр, 12), „84-полк“ к-зи.

391. Полвонов Ёрмат, 40, к-з мироби.
392. Саъдуллаева Дурпошша, 29, ТўМ ўқитувчиси.

Шовот район маркази (Швт, 1), Сталин
ва Киров номли к-злар.

393. Бобожонов Давлат, 68, 14-бригада, к-чи (Киров
номли к-з).
394. Солоева Хуршида, ўрта мактаб ўқитувчиси.
395. Абдураҳмонов Исмоил, 24, табелчи (Сталин номли к-з).
396. Полвонов Назар, 40, ТўМ директори.

397. Бобожонов Сейит, 65, 7-бригада (Киров номли к-з).
398. Худойберганов Бӯёз, 56, 6-бригада (Киров номли к-з).

Моноқ участкаси (Швт, 2), Хрущев ва
Охунбобоев номли к-з.

399. Ҷрозматов Раҳимбой, 30, ПИ студенти.

Чўқли қ/с (Швт, 3), Фрунзе номли к-з.

400. Чўқлиев Юсуфбой, 71, 3-бригада, к-чи.
401. Эшметов Йулдош, Фрунзе номли к-з раиси.
402. Абдалов Момит, 7-бригада, к-чи.
403. Рўзметова Пошша, 22, ТЎМ ўқитувчиси.

Ебили-Қонгли қ/с (Швт, 4), Охунбобоев
номли к-з.

404. Шомуродов Матқурбон, 62, 4-бригада, к-чи.
405. Жуманиёзов Ҳожи, 46, к-з раиси.

Сталинобод қ/с (Швт, 5).

406. Мавлонов Одамбой, 45, 5-бригада, к-чи.
407. Ҳусайнов Мадамин, 32, ТЎМ ўқитувчиси.
408. Жуманиёзов Эшчон, 60, 4-бригада, к-чи.
409. Ёқубов Юсуфбой, бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Ленинобод қ/с (Швт, 6), Микоян номли к-з.

410. Турдиев Собир, 50, 9-бригада, к-чи.
411. Бекчонов Қутлимурод, 56, 3-бригада, к-чи.
412. Сариев Бекмон, 60, 2-бригада, к-чи.
413. Ёқубов Пирмат, 30, Райсобес ходими.
414. Отажонов Ражаббой, 23, редакция ходими.
415. Бакиев Жумабой, 60, мактаб парроши (Ворошилов
номли к-з).
416. Отоқов Ражаб, 53, 7-бригада, к-чи.
417. Оллоберганов Полвон, ТЎМ директори (Ворошилов
номли к-з).

Қиёт қ/с (Швт, 7), Калинин номли к-з.

418. Эшчонов Қутлимурод, 81, 9-бригада.
419. Курбонов Абдулла, 53, 6-бригада, к-чи.
420. Каримов Отажон бува, 70, 13-бригада, к-чи.
421. Холмуродов Эржон бува, 72, 7-бригада.
422. Иброҳимов Нуржонбой, ТЎМ ўқитувчиси.

Хитой қ/с, Дзержинский номли к-з (Швт, 8).

423. Ерлақабов Усмон, 66, 7-бригада, к-чи.
424. Ражабов Бакварди, 54, 6-бригада, к-чи.
425. Ёқубова Оябиби, 33, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
426. Собиров Саъдулла, 24, ПИ студенти.

Айиртом қишлоғи (Швт, 9), Дзержинский
номли к-з, 1, 2-бригадалар.

427. Болтаев Абдулла, 58, 1-бригада, к-чи.
428. Антипова Роза, ПИ студенткаси.

Бешмерган қ/с (Швт, 10), Чкалов номли к-з.

429. Отажонов Шароф, 48, подачи.
430. Абдуллаев Ҳамид, ўрга мактаб ўқитувчиси.

Бўйрачи қ/с (Швт, 11), „Коммунизм“ к-зи.

431. Иноятов Саъдулла, 67, 3-бригада, к-чи.
432. Юсупова Авазжон, 41, 6-бригада, к-чи.
433. Станиёзова Сўна, 24, ПИ студенткаси.
434. Сафоева Хонимжон, 26, ТЎМ ўқитувчиси.
435. Эшчонов Мадамин, 38, ўрга мактаб директори.

Кат қ/с (Швт, 12), Карл Маркс номли к-з.

436. Ражабов Собир ота, 77, 4-бригада.
437. Холматов Аваз, 60, паррош.
438. Матназаров Норбой, 48, 10-бригада, к-чи.
439. Жуманиёзов Абдулла, 28, 5-бригада, к-чи.
440. Отажонов Машариф, 52, 3-бригада, („Октябрь“ к-зи).

Янгибозор район маркази (Я-бэр, 1).

441. Каримова Ойтўти, 32, Киров кўчаси, 13, ўқитувчи.
 442. Худойберганова Онабиби, 26, ПИ студенткаси.
 443. Саъдуллаева Дуржон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
 444. Раҳимова Робия, 22, ПИ студенткаси.
 445. Қуваничов Ражаб, 56, к-чи.
 446. Ражабов Қозоқвой, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Боголон қ/с (Я-бэр, 2), „Коммунизм“ к-зи.

447. Тожимуродов Ўтамурод, 85, 8-бригада.
 448. Матёқубов Урол, 32, ўрта мактаб директори.
 449. Ёқубов Дўсжон, 71, 3-бригада, к-чи.
 450. Жуманова Авазжон (Авазжон халпа), 65, 7-бригада.
 451. Ҳалилulloев Собир, 49, 3-бригада, к-чи.

Қиёт-Қўнғирот қ/с (Я-бэр, 3), Чкалов номли к-з.

452. Абдурахмонов Эшгон, 68, 9-бригада.
 453. Буважонов Юсуф, 66, 6-бригада.
 454. Абдуллаев Зариф, 19, 7-бригада, к-чи.
 455. Одамов Сайдабулла, 33, 8-бригада, к-чи.

Қаландар дўрман қ/с (Я-бэр, 4), Сталин номли к-з.

456. Маҳмудова Ўғилжон, 70, 3-бригада.
 457. Очилова Пошша, ПИ студенткаси.
 458. Давлатов Қутум, 76, 5-бригада.

Оёқ дўрман қ/с (Я-бэр, 5), Киров номли к-з.

459. Матрасулов Ҳусайн, 42, 1-бригада бошлиғи.
 460. Хўжамақов Рўзимат, 49, звено бошлиғи.
 461. Юсупов Ҳасан, 55, 6-бригада, к-чи.
 462. Матёқубова Уғилжон, 35, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Я-бэр, 5), Тельман номли к-з.

463. Бобоева Нуржон, 47, 6-бригада, к-чи.
 464. Язшимова Мунаввар, 20, ПИ студенткаси.
 465. Жуманиёзов Матёқуб, 49, 10-бригада, к-чи.

Гурлан район маркази (Гурл., 1).

466. Пирназарова Ҳабиба, 58, пенсионер, К. Маркс кўчаси, 30.
 467. Матмуродов Йўлдош, 35, балиқчи, Свердлов кўчаси, 29.
 468. Ҳайитметова Эркиной, 25, ўқитувчи, Свердлов кўчаси, 29.
 469. Маҳмудов Юсуф, 58, овчи, К. Маркс кўчаси, 26.
 470. Отабоев Ражаб, 24, ПИ студенти.
 471. Матмуродова Ойим, 56, Коммунист кўчаси, 2.
 472. Аҳмедов Ўрозбой, 59, Комсомол кўчаси, 12.
 473. Ўрозбоева Уғилжон, 28, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 474. Отабоева Дурхоним, 51, К. Маркс кўчаси, 58.
 475. Мерганова Дармонжон, 26, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 476. Солоев Неъмат, 22, ПИ студенти.
 477. Худоёрова Раҳима, 22, Свердлов кўчаси, 18, ўқитувчи.
 478. Матсафоева Ёқутжон, 43, Свердлов кўчаси, 18.
 479. Ўрозалиев Машариф, 77, Калинин кўчаси, 7.
 480. Оллоберганова Раъно, 23, ПИ студенткаси.

Эшимжирон қ/с, (Гурл., 2).

481. Қурбонниёзов Одам, 60, 3-бригада, к-чи.
 482. Қурбонбоева Оймонжон, 47, к-чи.
 483. Яхшимуродов Мадамин, 38, к-чи.
 484. Турдиев Турсунбой, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Вазир қ/с, (Гурл., 3), Сталин номли ва „Большевик“ к-зларн.

485. Отамуродов Ҳайитбой, 40, „Большевик“ к-зи, 6-бригада, к-чи.
 486. Тожибоев Сафарбой, 26, ўрта мактаб директори.
 487. Рўзимова Бибижон, 80, 7-бригада.
 488. Бобошева Тозагул, 48, 6-бригада, к-чи.
 489. Жуманиёзов Йўлдош, 56, 4-бригада, к-чи (Сталин номли к-з).

Марибугат қишлоқ совети (Гурл., 4),
„Социализм“ к-зи.

490. Мавлонов Наримон, 30, райком инструктори.
491. Худойберганова Онажон, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Нуқис қ/с (Гурл., 5), Сталин номли к-з.

492. Тилапов Тангриберган, 46, 7-бригада, к-чи.
493. Ҳайитметов Карим, 22, Таш ГПИ студенти.
494. Исоева Қизларгул, 26, 5-бригада, к-чи.

Хизирэли қ/с (Гурл., 6).

495. Авазов Бобожон, 56, 7-бригада, к-чи.
496. Отаниёзов Хўжамберди, 87,
497. Бобожонов Собир, 21, ПИ студенти.
498. Ўрозалиев Мажума, 77.

Манғит район маркази, (Мнғт, 1).

499. Вафоева Онабиби, 40, Энгельс кўчаси, 48.
500. Мирзаев Саидмурод, 58, Комсомол кўчаси, 26.
501. Ўрозметов Дўсжон, 46, Комсомол кўчаси, уй 101.
Заготзерно ходими.
502. Саидмуродов Жумабой, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
503. Мусина Раиса, 24, ПИ студенткаси.

Бештом қ/с (Мнғт, 2), Жданов номли к-з.

504. Маташов Юсуф, 59, 6-бригада, к-чи.
505. Матниёзов Давлат, 70, 2-бригада, к-чи.

Максим Горький қ/с (Мнғт, 3), Энгельс
номли к-з.

506. Рейимбой Мурод ўғли, 65, 5-бригада.
507. Ниёзов Кенжа, 33, ТўМ ўқитувчиси.
508. Маткаримов Абдулла, 66, 7-бригада, к-чи.
509. Матчонов Ўрозимбой, 40, 11-бригада, тракторчи.
510. Қулжонов Соғинбой, 26, ПИ студенти.

Пушкин қ/с (Мнғт, 4), Калинин номли к-з.

511. Отажонова Айитгул, 22, 7-бригада, к-чи.
512. Матёқубова Мунаввар, ТўМ ўқитувчиси.

Дўрман қ/с (Мнғт, 5), „Коммунизм“ к-зи.

513. Нуржонов Абдукарим, 60, 3-бригада, к-чи.
514. Шомуродов Иўлдош, 48, 8-бригада бошлиғи.
515. Ризоев Саидмурод, 56, 5-бригада, к-чи.
516. Темирова Ободон, 45, 1-бригада, к-чи.

Холиimbек қ/с (Мнғт, 6), „Комсомол“ к-зи.

517. Рўзметов уста Оллоёр, 56, 3-бригада, к-з устаси.
518. Собиров Зариф, 24, ПИ студенти.
519. Полёзов Давлат, 60, 7-бригада, к-чи.

Охунбобоев қ/с (Мнғт, 7), „Москва“ к-зи.

520. Жуманиёзов Отамурод, 61, 3-бригада, к-чи.
521. Отамуродов Тожибой, 25, ПИ студенти.
522. Латипов Отабой, ТўМ ўқитувчиси.

ТУРКМАНИСТОН ССР, ТОШОВУЗ ОБЛАСТИ

Тошовуз шаҳари.

1. Юсупова Онажон, 55, Интернационал кўчаси, уй 6.
2. Иўлдошева Дуржон, 50, 1 Май кўчаси, уй 42.
3. Тўраева Анваржон, 20, ПИ студенткаси.
4. Абдурахмонова Онажон, 48, Коммунист кўчаси, уй 20.
5. Қурбонов Иўлдош, 22, ПИ студенти.

Тошовуз райони

6. Мадримов Отажон, 64, „Париж коммунаси“ к-зи, 2-бригада, к-чи.
7. Саидов Пирмон, 61, 1-бригада, к-чи.
8. Хўжанасова Карима, 60, 1-бригада, к-чи.
9. Давлатов Раҳим, 24, ПИ студенти.

Илонли райони

10. Отажонова Ўғилжон, 49, Тельман номли к-э, 9-бригада, к-чи.
11. Сирожиддинова Амина, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.
12. Қўзибоева Онажон, 22, ПИ студенткаси.

Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ райони
(Хитой участкаси).

13. Матқурбонов Йўлдош, 63, 4-бригада, к-чи (Ленин номли к-э).
14. Абдуллаев Йўлдош, 24, ПИ студенти.
15. Курбонов Тоживой, 78, 4-бригада, бахши (Охунбоев номли к-э).
16. Сейитмуров Шукур, 55, 1-бригада (Сталин номли к-э).
17. Эшмуродов Тодим, 53, Киров номли к-э раиси муовини.
18. Матчонов Қаландар, 73, 1-бригада, боғбон (Охунбоев номли к-э).

Беруний (Шоббоз) райони

19. Рузметова Биби момо, 70, 5-бригада (Карл Маркс номли к-э).
20. Ҳабибуллаев Шихназар, 24, Навоий номли мактаб ўқитувчиси.
21. Юсупова Роза, 22, ПИ студенткаси.
22. Оллоберганов Камол, 30, раймаориф ходими (Турткул кўчаси, 47).
23. Ҳабибуллаев Эрназар, 36, ТУМ директори.
24. Ёкуб ота Турумбет ўғли, 65, балиқчи (Карл Маркс к-зи).
25. Тангриберганов Шихназар, 22, ПИ студенти.
26. Аҳмедов Олимбой, 45, 6-бригада (Қилчиноқ қ/с, „Шахтачи“ к-зи).
27. Тожимуродов Камол, 28, ТУМ ўқитувчиси (Қилчиноқ қ/с).
28. Матчонов Карим, 73, 9-бригада, (Қилчиноқ қ/с, Оржоникидзе номли к-э).
29. Жумонов Абдихолиқ, 22, 4-бригада (Шимом қ/с, „Совет Қорақалпоғистони“ к-зи).
30. Момутов Худойберган, 72, (Бийбозор қ/с) к-чи.
31. Давлатбоев Амин, 26, ўқитувчи (Бийбозор қ/с).
32. Файзуллаев Ортиқ, 28, ўқитувчи (Колхоз кўчаси, уи 8).

Турткул райони

33. Хўжаниёзов Аҳмад, 46, 9-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-э).
34. Раззоқов Ҳакимбой, 26, ўрта мактаб ўқитувчиси.
35. Сафаров Эшчон, 2-бригада (Улли боғ қ/с, Сталин номли к-э).
36. Эшчонов Йўлдош, 22, ПИ студенти.
37. Хўжаниёзов Иброҳим, 51, 8-бригада (Коммунист қ/с, Куйбишев номли к-э).
38. Жуманиёзов Сафарбой, 22, ўқитувчи (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-э).
39. Матқубов Жаббор, 68, 2-бригада (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-э).
40. Собиров уста Отажон, 55, 7-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-э).

II
ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ТАСНИФИ

I. ХОРАЗМ ОБЛАСТИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХАРИТАСИ

Хоразм аҳолисининг этник состави ўтмишда мураккаб ва хилма-хил бўлган. Бу фикр Хоразмнинг жанубий қисмига нисбатан айниқса тўғридир. Тарихий-этнографик адабиётда бу факт жуда кўп қайд қилинган¹. Хоразм этнографик харитасининг ўтмишда мураккаб бўлганлигини лингвистик кузатишлар ҳам тўла тасдиқлаб берди.²

Маълумки, Хоразм территориясида қадимдан маданият тараққиёти эътибори билан турли босқичда бўлган жуда кўп уруғ-қабилалар, халқлар яшаганлар. Сўнги 6—7 аср давомида Хоразм аҳолисининг асосий кўпчилигини ўғузлар (узбеклар) ташкил қилганлар. Қадимдан шу территорияда яшаган ва эрон халқларига мансуб бўлган қадимги хоразмликлар, манбаларнинг хабар беришича, XIII асрга келиб

¹ А. В ам б е р и. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, 170—171-бетлар; Н. А. А р и с т о в. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, СПб, 1897; „Узбеки“, 146—154-бетлар; С. П. Г о л с т о в. Города гузов, СЭ, 1947, 3, 100-бет; С. В о л и н. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941, 1, 192—196-бетлар. А. Ю. Я к у б о в с к и й. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 1947, 3, 49-бет. А. А. С е м е н о в. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII в. Известия общественных наук АН Тадж. ССР, 1952, 2, 24-бет; Материалы по районированию Ср. Азии, кн. 2, ч. II, 63—100-бетлар; М. В. С а л о н о в а. К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, 1952, 247-бет ва бошқалар

² А. А. Ф р е й м а н. Хорезмийский язык, 1950; Е. Д. П о л и в а н о в. Говор кишлака Кият—Конград Шаватского района Хорезмской области, УзНИИКС, 1-тўплам, 2-китоб, 1933; ўша автор. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933; И. А. Б а т м а н о в. Вопросы классификации узбекских говоров. „Проблемы языка“ тўплами, 1, 1934, 5—40-бетлар; Ф. А. А б д у л л а е в. Жанубий Хоразм шевалярининг тарихига доир. Узбек тили ва адабиёти масалалари, 4, 1958, 63—68-бетлар.

Уз тилларни йўқотганлар ва ўғузлар билан аралашиб кетганлар³.

Айрим манбалар VIII—X асрларда Хоразм территориясида олонлар, ослар яшаганликларини кўрсатади⁴. Бу ерда қачонлардир араблар ва тожикларнинг ҳам яшаганликларини⁵ асга олсак, Хоразм аҳолиси этник составининг нақадар мураккаб бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Уз-ўзидан равшанки, (тарих саҳнасида тушиб кетган бу этник группалар ўтмишда қадимги Хоразм маданиятини япатишда иштирок этиб, ўғузлар (ўзбеклар) билан бир қаторда шаҳар хаётини тараққий эттириш, сўғориш системасини яхшилаш ва деҳқончиликни ривожлантиришга катта ёрдам берганлар⁶.

Ўтмишда Хоразм территориясида мана шундай эслатиб ўтилган турли-туман этник группаларнинг мавжуд бўлиши, табиий, маҳаллий аҳолининг антропологик типиди, урф-одаида, шунингдек тилида ҳам маълум из қолдириши керак эди. Шева лексикасида бу ҳодиса айниқса яққол кўринади. Хоразм шеваларида араб ва тожик тилларига алоқадор бўлган шундай лексик элементлар борки, улар марказий ўзбек шеваларидаги араб-тожик лексик қатлаמידан фарқ қилади. Бундан ташқари, Хоразм шеваларининг лексикаси ҳозирча бизга унча аниқ бўлмаган лексик қатламга ҳам эгадир. Бундан сўзлар қадимги хоразмликлар тилидан кириб қолган, деб тахмин қилинади. Масалан:

- арна — ариқ, канал,
- йап — катта анҳор,
- пәтък — шип (потолок),
- кунда — омоч (тожикча: тўнка).
- талак — болахона, том тепасига солинган омбор ва бошқалар.

Шунингдек, Хоразм шеваларида *л* ва *н* товушлари билан бошланадиган юзга яқин сўз тўпландики, бу сўзлар мар-

³ А. Н. Самойлович. Очерки по истории туркменской литературы. Туркменская филология, I, 1925, 134-бет; А. А. Фрейхан. Хорезмийский язык, 1950, 4-бет.

⁴ С. Восток. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941. I, 196-бет.

⁵ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1900, I; А. А. Семенов. Курсатилган асар, 24-бет.

⁶ Ю. Якубовский. Развалины Ургенча, 1930, 16-бет; С. П. Ткачев. История Хорезма, IV, 161-бет; уша автор. Города Хорезма, 99-100-бетлар; Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957.

казий ўзбек шевалари лексикасида олатда учрамайди: (лабър — (чангак), лапа — (конверт), лавапъ — (катта коса) ва бошқалар (л, р сонорлари билан бошланадиган сўзлар турк тилларида деярли йўқ эканлиги маълум).

Ҳозирги вақтда Хоразм областида аҳолининг этник состави қуйидагича:

Область аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қиладилар. Бу ўзбеклар тарихан ўзбек халқи составига бирлашган иккита этник группа — ўғузлар ва қипчоқлардан иборатдир.

Ўтмишда *сарт* деб аталган ва генетик жиҳатдан турк халқларининг ўғуз группасига алоқадор бўлган ўзбеклар областнинг жанубидаги саккизта районда яшайдилар (Хива, Урганч, Хонқа, Ҳазорасп, Янгиариқ, Боғот, Шовот, Қўшкўпир). Бундан ташқари, бу ўзбеклар Тошовуз шаҳари ва Кўхна Урганч район маркази (Туркменистон ССР) аҳолисининг асосий қисмини ташкил қиладилар. Шунингдек, Туркменистоннинг Эрон билан чегарадош бўлган айрим қишлоқларида ҳам (масалан, Анаул қишлоғида)⁷ тил жиҳатдан маъқур ўзбекларга яқин бўлган аҳоли яшайди. Бу шевада галәмән (ҳозирги замон) ва галдий (ўтган замон, I шахс, кўплик) каби туркман тилига хос бўлмаган формалар бор⁸.

Хоразм областининг шимолний районлари — асосан Мангит, Гурлан, Янгибозор ҳамда Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг Хитой участкасида генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадор бўлган ўзбеклар яшайдилар, худди шу ўзбеклар Жанубий Хоразмдаги барча районларнинг 20 дан 50 процентигача аҳолисини ташкил қиладилар. Айниқса Боғот, Шовот ва Қўшкўпир районлари аҳолисининг кўпчилиги генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадордирлар. Биз шартли равишда қипчоқлар деб атаган бу ўзбеклар турли снесий ва иқтисодий сабаблар билан сўнгги 350—400 йил ичида Орол денгизи бўйларида Хоразмнинг жанубига кўчирилгандирлар⁹. Бундан ташқари, қипчоқлар Аму-

⁷ Проф. А. П. Поцелуевский. Диалекты Туркменского языка, Ашхабад, 1936, 53—55-бетлар.

⁸ Уша асар, 55-бет.

⁹ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957, 207-бет; Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёт тарихи хрестоматияси, 1945, 570-бет; А. Н. Коновов. Родословное туркмен, Сочинение хана Хивинского, 1958, 63-бет; Р. Г. Мукминова, К вопросу о переселении кочевых узбеков в начале XVI в., Известия АН УзССР, 1954, 70—81-бетлар.

80
16.4.55

10
10.10

Қўшкўпир

100

дарёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Тўрткул ва Берилий районлари аҳолиснинг 60—70 процентини ташкил қиладилар.

Хоразм областида ўзбеклардан ташқари қozoқлар ҳам яшайди. Қozoқлар Ҳазорасп район Шарлауқ пристанида, Хонқа районининг қайир ерларида (200 хўжаликка яқин), Урганч районининг Қипчоқ қишлоқ советида ва Шоббоз тўқайида (Чолиш пристани) яшайдилар. Гурлан район, Вазир ва Қангли қишлоқ советлари аҳолисининг анчагина қисмини қozoқлар ташкил қиладилар. Бундан ташқари, Қорақалпоғistonнинг қипчоқ районида, Хоразм областининг Манғит районидаги деярлик ҳар бир қишлоқда 10—12 хўжаликдан иборат қozoқлар учрайди. 1924—25-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги қozoқларнинг сони 2281 киши бўлган¹⁰.

Областда сон жиҳатдан учинчи ўрнини туркманлар эгаллайди. Туркманлар Хоразм областининг ҳамма районларида учрайдилар ва айрим районлар аҳолисининг 1—4 процентига ташкил қиладилар. Лекин шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, уларнинг кўпчилик қисми ўзбеклар билан аралашиб кетгилар ва юридик томондан ўзларини ўзбек деб ҳисоблайдилар. Бироқ уларнинг тилларида ва типларида туркмалик хусусиятлари сақланган. Юридик жиҳатдан туркман ҳисобланган аҳоли елғиз Урганч районининг Ола улик (Али эли) қишлоғида, Манғит районининг Пушкин қишлоқ советида яшайди. Мазкур туркманлар алоҳида колхозларга уюшганлар, етти йиллик мактаблари ҳам бор. Бундан ташқари, бу туркманлар қайси уруғ-қабиллага тааллуқли эканликларини ҳам эсларидан чиқармаганлар. Масалан, Манғит район Пушкин номи қишлоқ советидаги туркманлар *Иумуд* қабиласи *өкуз* уруғига тааллуқлидирлар. Статистик маълумотга кўра, областдаги туркманларнинг сони 1924—1925-йилларда 1984 кишидан иборат бўлган¹¹.

Областда қорақалпоқлар унча кўп эмас. Статистик маълумот буйича уларнинг сони 146 киши. Ҳозир уларнинг сони кўп бўлса икки барабар ошган. Қорақалпоқларнинг асосий кўпчилиги қипчоқ районининг Хитой участкасида (25—30 хўжалик), Хонқа районининг Тўпчи қишлоғида (12 хўжалик) яшайди. Шунингдек, Манғит районининг ҳар бир қишлоғида 5—10 хўжалик қорақалпоқ бор. Масалан, Калинин номи колхозда ўзбеклардан ташқари 2 хўжалик ко-

¹⁰ Материалы по районированию Ср. Азии, 2-китоб, 2-қисм, 492-бет.

¹¹ Уша китоб, 92-бет.

рейс, 15 хўжалик туркман, 2 хўжалик қozoқ, икки хўжалик қорақалпоқ, бир хўжалик рус бор.

Қорейслар Хоразмга яқинда кўчиб келганлар. Улар асосан Гурлан районининг Вазир ва Куйбишев номи қишлоқ советларида яшайдилар (қарийб 400 хўжалик). Шунингдек, қорейслар шаҳарларда ва район марказларида аҳолининг маълум процентини ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги хизматчи ва ўқувчилардир. Руслар ҳам шаҳарларда ва район марказларида яшайдилар. 1924—1925-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги русларнинг сони 830 кишидан иборат эди, ҳозир русларнинг сони бир неча марта кўпайган.

Шу муносабат билан араблар ва эронликлар ҳақидаги масала устида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. Тарихий-этнографик адабиётда арабларни мустақил этнографик группа деб исбот қилишга ўрниш давом этиб келмоқда. Вахоланки, „араб“ деган қуруқ ном — лақабдан ташқари бутун Хоразмда бирорта ҳам арабни тополмадик. Магидович Питнак аҳолисининг бир қисми ҳақида гапириб, қуйидагиларни ёзади: „Уларнинг тиллари сомиylларга хос, уларнинг урф-одатида ўзбеклардан фарқ қиладиган моментлар бор, лекин тиллари умумий (яъни ўзбекча),“¹² аммо қандай урф-одатлари буйича ўзбеклардан фарқ қилишини Магидович кўрсатмайди, ҳар ҳолда биз текшириб кўриб, бирор муҳим фарқ топа олмадик (топонимикада қангли, сейит, араб, саёт, сояфур каби номларни учратдик). Қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси ўзларини ўзбек ҳисоблайдилар, бу номлар аллақачонлардан буён аҳолининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ҳеч қандай роль ўйнамай қўйган. Юқорида зикр этилган хато фикрни М. В. Сазонова ҳам тақрорлайди¹³.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, араб ва эроний деб аталган ном Хоразмнинг ҳамма ерида учрайди. Агар одам бирлигини мустақил этнографик группа деб атайдиган бўлсак, шу группанинг узига хос тили, тип, урф-одати, кийими, қўшиқ ва рақси бўлмоғи керак. Қўшқулар районидаги Окдарвант қишлоғида 120 хўжалик эронийлар яшайди. (Ленин номи колхоз). Улар Оллоқулихов хонлик қилган йилларда (декабрь 1825 йил) кўчириб келтирилган. Бу қиш-

¹² Уша китоб, 95-бет.

¹³ К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, Москва, 1952, 247—318-бетлар.

Окдарвант

лоқнинг аҳолиси ўз она тилларини сақлаб қолган (айниқса катта ёшдагилар форс тилини яхши биладилар), атрофларидаги ўзбек ва туркманлардан антропологик белги бўйича кескин фарқ қилади, урф-одатда ҳам катта фарқ кўзга ташланиб туради. Улар юридик томондан ҳам эроний ҳисобланадилар. Лекин ёшлар форс адабий тилини яхши билмаганликлари учун ўзбек мактабида ўқийдилар.

Шунга кўра, Хоразм области территориясидаги аҳолининг этник состави ҳақида гап борганда араблар, эронийлар, қадимги хоразмликлар ёлғиз тарихий нуқтаи назардан алоҳида этник группалар сифатида қаралиши ва тегишли изоҳлар берилиши зарур.

Хоразм областидаги биз „қипчоқ“ деб атаган ўзбекларнинг кўпчилиги уруғ-қабиллага бўлиниш традициясини ҳали хотирларидан чиқармаганлар, бу ўзбекларнинг анчагина қисми XVI асрда шайбонихон бошчилигида Хоразмга келган ўзбеклар бўлса керак¹⁴. Бироқ бу ўзбекларнинг орасида шундай этник элементлар борки, улар биринчидан, ўтмишдаги уруғ-қабилачилик бўлинишлари традициясини мутлақо унутиб юборганлар, иккинчидан, улар бошқа ўзбеклардан ўзларининг тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам бирмунча фарқ қиладилар. Табиийки, Хоразмда Шайбонийлардан илгари ҳам (XVI асргача) турк тилларининг бирортасида сўзлашган қандайдир йирик этник группа бўлган, деган фикрни баён этишга асос беради. Биз бир замонлар Амир Темир гвардиясининг негизини ташкил қилган ва сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун Хоразмда қолдирилган қиғатойлар ва жалойирлар ҳақида гапирётганимиз иуқ¹⁵. Биз Гурлан районининг Оққум, Шанги каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларни назарда тутамиз. Бу ўзбеклар қайси уруғ ёки қабиллага мансуб бўлганликларини ёдларидан чиқариб юборганлар, тилларида ҳам озми-кўпми фарқ сезилади. Масалан, қипчоқ шеваларида биринчи бугиндаги *e* бу ўзбекларнинг тилида *э* тарзида талаффуз этилади: *мэн, сэн, кэлдэ, барэмэс* каби, тушум келишигининг қисқарган формаси ишлатилади: *атэн мьндэ* каби, қиқиш келишигининг *дин* шакли учрайди ва бошқалар. Биз бу ўзбекларнинг тили XII—XIV асрларда Сирдарё бўйларида

¹⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, Спб. 1865, 171-бет сноскасига қаралсин, А. Аристов. Кўрсатилган асар, 150-бет; Р. Г. Мукминова. Кўрсатилган асар, 70—81-бетлар.

¹⁵ Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

ва Хоразмда яратилган ёзув ёдгорликларининг тили билан алоқадор бўлса керак, деган тахминий фикрни баён этишга журъат қиламиз (Аҳмад Ясавий ва Ҳаким отанинг „Ҳикматлари“,¹⁶ ал-Замахшариннинг лугати¹⁷, Хоразмийнинг „Муҳаббатнома“ асари ва бошқалар).¹⁸ Мазкур тил хусусиятларининг Чимкент-Қорабулоқ шеваларида ҳам мавжудлиги бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигидан дарак беради¹⁹.

Бу фактлар шайбонийлардан анча илгари, эҳтимол, қонийлар даври билан боғлиқ бўлган миграция ҳақида шубҳидлик беради, деб ўйлаймиз. Ҳақиқатан ҳам, XII—XIV асрларда айнқса Хоразмнинг шимолий қисмида кимлар яшаган ва улар қандай тилда сўзлашганлар? Бу ўзбек халқининг этногенези ва тил тарихи учун приципиал аҳамиятга эга булган муҳим масаладир.

Хоразм топонимикасида ўзбек уруғ-қабилла номларининг мавжудлиги аҳоли яшайдиган пунктлардаги ўзбекларнинг тарихан шайбонийларга алоқадор эканликларига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари, географик номларда Хоразмда жуда қадимги этнонимлардан ос ва олон каби номлар ҳам учрайди. Ал-Берунийнинг хабар оеришича: „Амударёнинг суви тошиб, кўп жойларни босиб кетди, кўп ерларни вайрон қилди. Мазкур ерларда яшаган аҳоли Ҳазор денгизи бўйларига кўчиб кетди. Бу олон ва ослар уруғида, уларнинг тили ҳозирги вақтдаги хоразмликлар ва печенеглар тилининг аралашувидан ҳосил бўлган“²⁰.

Топонимикада сақланган ўзбек-қипчоқ этнонимларидан Хоразм области территориясида қуйидаги номлар учрайди: *қўнғирот, қиёт, қипчоқ, уйшун, дўрман, манғит, уйғур, чайман, хитой, нукус, масит, қулон, пенагас, қатағон, қушчи, қангли, томо, митан, ёбу, қарға, олчин, мўғул, жалойир, қиғатой, қанжигали, болғали, очимойли, қозоқ* (ёки *бойқозоқ*); Г. Вамбери *ос, баёт, саёт* каби этнонимларни ҳам ўзбек уруғларига мансуб, дейди.²¹ Шунингдек,

¹⁶ А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка, I, Советское востоковедение, 1948, V, 229—250-бетлар.

¹⁷ Монгольский словарь. Муқаддамат ал-адаб, I, II, М.—Л., 1938.

¹⁸ А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатского турского языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁹ К. К. Юдахин. Некоторые особенности Карабулакского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 31—39-бетлар.

²⁰ Бу цитата проф. С. Волиннинг „К истории древнего Хорезма“ номли мақоласидан олинди (Вестник древней истории, I, 1941, 192—196-бетлар).

²¹ А. Вамбери. Юқоридаги асар, 71-бет.

меҳтар ва қушбегининг солиқ дафтарларида²² ўтган асрнинг ўрталарида *уйрот*, *минг*, *юз*, *бургут* каби этнонимлар ҳам учрайди.

Шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, Магидович ўзининг ишида²³ кўпгина ноаниқлик ва хатоларга йўл қўйган. У қуйидагиларни ёзади: „Гурланда яшовчи ўзбекларнинг деярли ҳаммаси уруғ-қабиллага бўлиниш ҳақидаги хотирани сақлаганлар, маълумотнинг йўқлиги фақат рўйхат йўл қўйган камчилик натижасидир. Лекин Урганч уездининг Бешариқ шўроси (ҳозирги Янгиариқ районининг Богот участкаси) ҳақида ишонч билан бундай деб айтолмаймиз. 1924—26 йилларда ўтказилган текшириш пайтида бу ерда уруғларга бўлинишнинг бирор изини топиш мумкин бўлмади“²⁴. Магидовичнинг бу фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг кузатишларимиз бунинг аксини кўрсатади, яъни Богот участкасида (Бешариқ) уруғ-қабиллага бўлиниш излари собиқ Гурлан уездига қараганда анча сезиларлидир. *Бешариқ* деган номнинг ўзи ҳам Полвонёпдан (каналдан) чиққан бешта ариқ билан боғлиқ. Бу ариқлар тарихан бешта ўзбек уруғи жойлашган ерларни суғоради эли²⁵ (*хитой*, *томо*, *наиман*, *ос масит*). Мазкур ўзбеклар ўзларини қангли қабиласига мансуб деб биладилар. Бу каналлар ҳозир ҳам ўша уруғ номлари билан аталади (*хитой*, *томо*, *наиман ос масит*). Шунингдек, Магидович Боготда (эскича Бешариқда) *мангит*, *қўнғирот*, *бойқозоқ* каби ўзбек этнонимлари ва қадимги ўғуз этноними *бижсанак* каби номлар борлиги ҳақида бирор нарса ҳам демайди. У, нима учундир, Хива уездида ҳамда „Янги Урганч уездининг уччала шўросида ҳам (Кот—ҳозирги Беруний райони, Хонқа ва Ҳазорасп) уруғ-қабиллага бўлинишдан ҳатто асар ҳам қолган эмас“ деган фикрini баён этади. Маълумки, ҳозирги Қўшқўпир райони илгари Хива уезди составига кирар эди. Мазкур район топонимикасида *кенагас* (шу номдаги қишлоқ Совети), *қатағон* (шу номдаги қишлоқ Совети), *уйғур* (шу номдаги қишлоқ Совети) ва *мангит*, *жалойир* (Хайровот қишлоқ Совети) каби этнонимлар мавжудлигини қайд қилдик. Хонқа ва Ҳазорасп районларида ҳам ўтмишда *қангли*, *чағатой*, *митан*, *нукус*,

²² Хива хонлари архиви. Ленинград, Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона, шифр 12, 78, 79.

²³ Материалы по районированию Средней Азии, 2-китоб, 2-қисм, 63—95-бетлар.

²⁴ Уша асар, 96-бет.

²⁵ Я. Г. Гулямов. Кўрсатилган асар, 207—208-бетлар.

қўнғирот, *томо*, *қипчоқ* каби уруғларга мансуб бўлган ўзбеклар яшайдилар. Бундан ташқари, Магидовичнинг: „Мангитлар ёлғиз Гурлан уездининг шу номдаги шўросида яшайдилар“—деган даъвоси ҳам асоссиздир. Мангит районида (ҳозир Амударё районининг мангит участкаси) *мангит*, *дўрман*, *қипчоқ*, *нукус* каби ўзбек этнонимлари, *йўмуд*, *ўкиз* каби туркман этнонимлари бор.

Қадимги ўғуз уруғ-қабилла номларидан Хоразм области топонимикасида қуйидагилар қайд қилинди:

Саёт — Хива районида бир қишлоқ номи;

Баёт — Ҳазорасп ва Янгиариқ районларида қишлоқ номлари;

Таган — Янгиариқ районида қишлоқ Советининг номи;

Жувондир — Ҳазораспда қишлоқ Совети, Маҳмуд Кошғарийда *Жовулдор*²⁶, Рашидиддинда *Жовулдур*.

Овшар — Ҳазораспда қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Афшар*, Рашидиддинда *Авшар*.

Бижсанак — Боготда (ҳозирги Янгиариқ райони) қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Пачанаг*, Рашидиддинда *Бижна*.

Қиниқ — Хива яқинидаги бир ариқнинг номи, бу сўз ҳам Маҳмуд Кошғарийда қайд қилинган *қиниқ* этнонимига алоқадордир.

Қадимги ўғуз этнонимларига алоқадор бўлган мазкур географик номлардан ташқари областда *йўмуд*, *салар*, *али-эли*, *хидир эли*, *чандур*, *ших*, *ўкиз*, *байрам*, *карлаут* каби туркман уруғлари номи ҳам учрайди.

Энди Жанубий Хоразм ўзбеклари ҳақида икки оғиз сўз.

Маълумки, тарихда бу ўзбеклар „сарт“ номи билан юритилар эди. „Сарт“ термини ҳақида жуда кўп адабиёт бор, бу масала ҳақида бу ерда гапирмоқчи эмасмиз.²⁷ Ёлғиз шуни уқтириб ўтиш керакки, Г. Вамбери: „сартлар бу ерда (Хоразмга) келган озарбайжонликларнинг кучли таъсири остида шаклланганлар, сартларнинг тили ҳам ўша озарбайжон тили таъсирида ўзгарган“²⁸ деган хато фикрini баён этади. Бундан ташқари, то ҳозиргача айрим совет тарихчи-

²⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1, 55 ва ундан кейинги бетлар; В. В. Бартольд. Очерки истории туркменского народа, „Туркмения“ тўплами, 1-том, 27—28-бетлар.

²⁷ Хоразм аҳолиси составидаги „сарт“ларни Абулғози мустақил этнографик группа сифатида ажратиб кўрсатади (қаранг: Шажарай турк, Узбек адабиёти хрестоматияси, 1945, 533-бет).

²⁸ Sagataische Sprachstudien, Leipzig, 1867. 4—5-бетлар.

лари Жанубий Хоразм ўзбекларини баъзан „сарт“, баъзан „турклашган кадимги хоразмликлар“ номи билан юритадилар.²⁹

Хоразм территориясида (эрон халқларига мансуб этник группалар бўлган, улар (маълум тарихий сабаблар билан ўз мустақилликларини йўқотганлар ва маҳаллини аҳоли билан аралашиб, турк (ўзбек)лар ичига сиғиб кетганлар, десак ҳақиқатга тўғри келади. Ахир, „турклашган хоразмликлар“ деган ибора қандай маъно беради. Хоразмликлар аллақачон тарих саҳнасида тушиб, тил жиҳатдан ҳам, этнографик жиҳатдан ҳам бир бутун этник группа сифатида мавжуд эмаслар-ку? Ҳозирги пайтда уч юз мингдан ошиқ Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган кадимги хоразмликлар“, „араблар“, „эронликлар“ деб атасак, Ўзбекистондаги барча шаҳар аҳолисини проф. Е. Д. Поливановга ўхшаб, „тожиклар“, уларнинг тилларини аса „эронлашган шевалар“ деб атайверсак, қанчалик мантиққа тўғри келар экан?

Биз Хоразм территориясида X—XI асрларда туркий тилларда сўзлашувчи аҳолидан ташқари, кадимги хоразмликлар, оронлар, ослар, тожиклар бўлганликлари юқорида қайд қилиб ўтдик. Езма ёдгорликлар ҳам, Хоразм ўзбек шевалари лексикасидаги фактлар ҳам, область территориясида мавжуд бўлган кўпгина топонимик номлар ҳам шундан далолат беради. Масалан, битта Хива раёнида учраган *Хивак, Пишканак, Индавак, Говак, Арвак, Рофанак, Хий-ханак* (Полвонёвнинг кадимги номи) каби географик номлар, *Моноқ* (Шовот райони), *Карвак* (Ҳазорасп райони) каби қишлоқ номлари фонетик тузилиши жиҳатдан турк тиллари лексикасига алоқадор эмасликлари ўз-ўзидан кўриниб турибди.³⁰

Жанубий Хоразм ўзбеклари барча кўрсаткичларга, биринчи навбатда тил фактларига кўра, тарихан Орол бўйлари, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Хоразмнинг шимол томонларида яшаган турклар, угузларга бориб боғланидилар. Лекин улар қандай угузлар эди?

Угузлар ёки гузлар туркий халқларнинг йирик иттифоқини ташкил қилганлар ва VI асрда кўчманчилар империясини юзага келтирганлар.³¹ Бу даврларда „турк“ ва „угуз“ тер-

²⁹ М. В. Сазонова. К этнографии... 247—248-бетлар.

³⁰ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, Ташкент, 1957, 129-бет.

³¹ В. В. Бартольд. Очерки истории... 96-бет.

минлари бир маънода қўлланган.³² VIII асрда Исфижоб ўлкаси (ҳозирги жанубий Қозоғистон областининг Сайрам райони) турк халқларидан угузлар билан қарлуқлар ўртасида чегара эди. Каспий денгизидан то Исфижобгача угузлар, Исфижобдан Фарғонагача қарлуқлар яшар эдилар.³³

С. П. Толстовнинг фикрича, X—XI асрларда „угуз“ термини орқали турда диалектларда сўзлашган ва туркий тилларнинг жануби-ғарбий группасига тааллуқли бўлган қабилалар иттифоқининг конгломератини ифода этар эди.³⁴

Янгикент раёнида яшаган угузлар ҳақида ал-Масудий қуйидагиларни ёзади: „Бу ерлардаги турклар орасида угузлар кўпчиликти ташкил қилади. Угузларнинг бир қисми кўчманчи, бир қисми ўтроқ. Улар турк уруғидан... Угузлар турклар ичида энг ботир, буйлар паст, кўзлари қичқиради.“³⁵ Проф. А. Ю. Якубовский шу фактларга асосланиб, қуйидаги хулосани чиқаради: „1. Ал-Масудий тасвирлаган угузлар сўнгги даврлардаги баланд бўйли, чўзиқ каллали туркманларга ўхшайди; 2. Сирдарёнинг қуйи оқимида яшаган бир қисм угузлар X—XI асрлардаёқ ўтроқ турмуш кечирганлар, деҳқончилик билан шуғулланганлар, шаҳар ҳаётини ривожлантирганлар.“³⁶

X асрда Хоразмда бўлган араб сайёҳи ал-Макдисий хоразмликларнинг ақлли, илмли кишилар эканликларини қайд қилади.³⁷ 1219 йилда Хоразмда бўлган Якут мамлакатнинг ғоят обод эканлигини, халқнинг фаровонлиги, шаҳар ва бозорларнинг маъмур эканлигини тасвирлайди.³⁸ 1333 йилда араб сайёҳи Ибн Батутанинг айтишича, „Урганч (Кўхна Урганч—А. Ф.) турк шаҳарлари ичида энг каттаси, энг чиройлисидир, унинг ажойиб бозорлари бор, кўчалари кенг, иморатлари сон-саноксиздир.“³⁹

Жанубий Хоразм ўзбеклари генетик жиҳатдан угузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб, Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё

³² А. Н. Самойлович. Очерки истории Туркменской литературы, „Туркмения“ тўплами, 1, 1929, 129-бет; В. В. Бартольд. Кўрсатилган асар, 8-бет.

³³ В. В. Бартольд. Уша асар, 6-бет.

³⁴ С. П. Толстов. Города гузов, СЭ, 3, 1947, 100-бет.

³⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1-т. 166-бет.

А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 3, 1947, 49-бет.

³⁶ А. Ю. Якубовский, Уша асар, 50-бет.

³⁷ С. П. Толстов. Древний Хорезм, 1948, IV, 156-бет.

³⁸ С. П. Толстов. Уша асар, 161-бет.

³⁹ А. Ю. Якубовский. Развалины Ургенча, 1930, 16-бет.

ёқаларида жуда қадимдан яшаб келганлар, асрлар давомида турли-туман этник группалар билан аралашганлар, шаҳар ҳаётини яратишда иштирок қилганлар. Туркманлар эса уғузларнинг бошқа бир йирик группасини ташкил қилиб, фикримизча, ўша даврларда ҳам тил томондан юқорида зикр этилган ўгузлардан анчагина фарқ қилганлар. XIII—XIV аср ёдгорлиги ҳисобланган Ибн Муҳаннанинг лугатини синчиклаб текшириш, эҳтимол, бу масалани ўзгил-кесил ҳал этиб берар.⁴⁰

XI—XII асрларда туркманларнинг ғарбга томон силжиши Орол денгизи ва Хоразм орқали эмас, балки Амударёнинг ўнг қирғоғи орқали, ҳозирги Жанубий Қозоғистон области (Қизилқум) орқали содир бўлгандир. Нурота—районида, Зарафшон водийсида айрим туркман уруғларининг то ҳозиргача сақланиб келиши шунга далилдир.⁴¹ Тарихий манбалар XII асрда, ҳатто XIII аср бошларида ҳам Сирдарё соҳилларида мўғул қўшинлари составида туркманлар бўлганлигини қайд қилади.⁴² Агар биз X—XI асрларда Янгикент районидаги ўгузларнинг антропологик белгиларини ("... бўйи пастак, кўзлари кичкина...") ҳозирги туркманларнинг антропологик тузилиши билан солиштириб кўрсак, масала яна ҳам ойдинлашади.⁴³ XV—XIX асрларда яратилган ёзма ёдгорликларнинг бирортасида ҳам Хоразм ўзбеклари туркманлар билан аралаштирилган эмас. Алишер Навоий ўзининг "Мажолисун нафоис" номли асарида Хоразм ўзбеклари тилини "Хоразм туркиси" деб атайдди, яъни унга ўзбек тилининг бир диалекти сифатида қарайди.⁴⁴ Туркманларни эса Навоий алоҳида мустақил бир халқ деб тушунади.

Яқин ўтмишда Хоразм ўзбекларининг ривожланган шаҳар ҳаёти, деҳқончилик маданияти билан туркманларнинг асосий кўпчилигининг чорвачилик-кўчманчилик қилганликларини чоғиштириш кифоядир. Бундан ташқари, туркманлар ҳаётида уруғ-қабилачилик традицияси то сўнгги вақтларгача

⁴⁰ П. М. Мелюванский бу асар Озарбайжонда ёзилганлигини тахмин қилади, шу билан бирга "Бу лугат Мовароуннаҳрда ёки Хоразмда ёзилган бўлиши ҳам мумкин", дейди (қаранг: Араб-филолог о турецком языке, 1900, XIX бет). С. Е. Малов эса бу асарни Кошғарда ёзилган деб фараз қилади (қаранг: ЗКВ, т. III, вып. 2, 1928, 247-бет).

⁴¹ В. Г. Мошкова. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен, Труды института истории и археологии, II, 1950, 142-бет.

⁴² В. Г. Мошкова. Уша асар, 144-бет.

⁴³ А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза, 49-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Танланган асарлар, 3, 13-бет.

давом этар эди.⁴⁵ Жанубий Хоразм ўзбеклари бу традицияни аллақачон унутиб юборганлар. Топонимикада онда-сонла ўчраган уғуз этнонимлари⁴⁶ (Жувондир, Овшар, Киник, Бижанак ва бошқалар) қачонлардир Хоразм ўзбекларининг яна шу уруғ-қабилаларга алоқалари борлигидан дарак берали, холос. Шунингдек, турмуш-тирикчиликда, урф одатда, музыкада, рақсда ҳам туркманлар жанубий Хоразм ўзбекларидан анча фарқ қилмадилар. Туркман тили билан Жанубий Хоразм ўзбек тили ўртасида катта фарқлар бор эканлигини бошқа бир ишимизда батафсил баён этган эдик.⁴⁷

Кўринадики, проф. Е. Д. Поливановнинг: "Жанубий хоразмликлар асли туркманлардан ажралиб чиққан", деган даъвоси асоссиздир.⁴⁸

Жанубий Хоразм ўзбекларини "турклашган қадимги хоразмликлар"⁴⁹ деб аташ ҳам, уларнинг тили озарбайжон тилининг таъсирида шаклланган⁵⁰ ёки "туркманлашган шевадари"⁵¹ деб таърифлаш ҳам ғоят жиддий ва мураккаб масалани осонгина йўл билан ҳал қилишга уринишдан бошқа нарсаси эмас.

Туркманлар билан Жанубий Хоразм ўзбеклари ўртасидаги муносабат ҳақида гап борар экан, иккисининг ҳам ташкил топнишида ўғуз компонентининг асосий роль ўйнаганлигини алоҳида қайд қилиб утиш керак бўлади. Иккисининг икки территорияда, икки хил тарихий шароитда ташкил топганлигини ҳисобга олмай, ҳар бирининг қандай этник группалар, уруғ-қабилалар билан тўқнашиб, аралашганликларини ҳисобга олмай туриб, тарихий бирлик ҳақида ҳам, уларнинг ҳозирги турмуши, тили, маданияти ҳақида ҳам гап юргизиш кутилган натижани бермайди.

⁴⁵ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе... 137-бет; Г. И. Карпов. Племенной состав туркмен, Полторацк (Ашхабад), 1925; В. Г. Мошкова. Кўрсатилган асар, 140-бет.

⁴⁶ Маҳмуд Кошғарий. I, 56-бет; В. В. Бартольд. Очерки... 27—28-бетлар; Ф. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари", 4, 1958, 65-бет.

⁴⁷ Ф. Абдуллаев. Уша асар, 66—68-бетлар.

⁴⁸ Е. Д. Поливанов. Материалы по грамматике узб. языка, 1935, вып. 1, 13-бетдаги сноскага қаралсин.

⁴⁹ М. В. Сазонова. К этнографии узбеков... 247—248-бетлар.

⁵⁰ Сағатайча Sprachstudien... 4—5-бетлар.

⁵¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 13-бет.

II. ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Ўзбек тилининг Хоразм шевалярини текшириш иши бир қатор тарихий-лингвистик проблемаларни олдинга суради. Шу проблемаларнинг бош аҳамиятга эга бўлганларидан бири мазкур шева вакилларининг ташкил топиш тарихи ва генетик жиҳатдан ўзбек халқи составига кирган бошқа уруғдош этник группалар билан муносабат масаласидир.¹ Иккинчидан, ўзбек адабий тилининг, шунингдек, баъзи бир ўзбек шевалярининг (масалан, Тошкент диалектининг) шаклланишида ўғуз компонентиинг иштироки масаласидир.²

Ўзбек шеваляри устда текшириш ишлари олиб борувчи шахслар олдида анчагина қийинчиликлар кўндаланг бўлади. Бу қийинчиликлар ўзбек тили шевалярини ўрганиш ишининг юқоридаги назарий масалалар билан боғлиқ бўлишидангина келиб чиққан эмас, албатта, балки тилимизнинг кўп шеваляри бўлишида, шеваляри составининг мураккаблигида, хилма-хил ва аралашган бўлишида ҳамдир.

Ўзбек диалектологиясининг йирик мутахассиси профессор Е. Д. Поливанов бир вақтлар ёзган эди: „СССР даги турк тилларининг бирортаси ҳам шеваляро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак, СССР даги бирорта турк тили ҳам шу қадар специфик, диалектал турлилик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради“.³ Профессор Поливановнинг бу мулоҳазаси ўзбек тилининг Хоразм шевалярига нисбатан ҳам тўғридир.⁴

¹ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 25—27-бетлар; ўша автор. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. 1, Т., 1935, 13 ва 27—28-бетлар; И. А. Батманов. Вопросы классификации узб. говоров, „Проблемы языка“ тўплами. I-китоб, 1934; проф. Ғози Олим Юнусов. Узбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба, Т., 1936, 21—22-бетлар; В. В. Решетов. О диалектной основе узб. лит. языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор, Узбекский язык, 1, Т., 1959, 73—74-бетлар.

² А. К. Бороков. Алишер Навои как основоположник узб. лит. языка, „Алишер Навои“ тўплами, 1946, 112-бет.

³ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 3-бет.

⁴ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят-Консрат Шаватского района, Сб. научных трудов УзНИИКС, т. 1, вып. 2, 1934; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шевалярининг тарихига доир, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1958, 4, 61—68-бетлар.

Юқорида айтилганлардан шу нарса равшан бўладики, Хоразмнинг шимолий қисмидаги қипчоқ лаҳжаси Ўзбекистон территориясида географик жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ группа шевалярига яқин туради. Хоразмнинг жанубий қисмидаги ўғуз лаҳжаси эса⁵ Жанубий Қозоғистон области, Чимкент ва Туркхстон районларининг Қорабулоқ⁶, Манкент, Иқон⁷, Ибота каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларининг тилига кўп ўхшаб кетади. Масалан, қадимги чўзиқ уйиларнинг мавжудлиги, биринчи бўғинда қипчоқ шеваляридаги *e* ўрнига *э* унлисининг ишлатилиши, икки унли ўртасида келган жарангсиз ундошнинг ўзгармаслиги (акъа, чъқадъ каби) ва бир қатор морфологик белгиларни кўрсатиш мумкин⁸.

Хоразм ўзбекларининг тили ҳақида, айниқса ўғуз шеваляри ҳақида, энг илк маълумотни машҳур венгер олими

Герман Вамбери берди. У ўзининг „Cadaatsche Sprachsdien“ номли асарида (1861 йил, Лейпциг) чигатой тили (эски ўзбек тили) грамматикасининг очеркини беради (1—40-бетлар). Китобда келтирилган хрестоматия материаллари Навоий, Аҳмад Яссавий. Машраб асарларида иборат (ҳатто Фузулий ва Насимийдан ҳам намуналар бор), шунингдек, „Аҳмад Юсуф“, „Зухра ва Тоҳир“, „Зарқумшоҳ“ каби дostonлардан парчалар келтирилган. Китобнинг сунгги қисмида ўзбекча-немисча лўғат берилган (201—358-бетлар).

Вамбери Хива шеvasига хос деб талқин қилган кўпгина грамматик фактлар ҳақиқатдан узоқдир (масалан, 23-бетдаги *бораюрмен. бораюрсен* формалари умуман Хоразм шевалярида учрамайди. Хивада кишилиқ олмошларининг формаси *мен, сен, у, ани* эмас, балки *мэн, сэн, ҳу, хунъ* ва бошқалар).

Вамбери ўзбек тили шевалярини учта катта группага (диалектга) бўлади: Қўқон, Бухоро, Хива диалектлари. Қў-

⁵ Абдуллаев Фаттоҳ. Урганч шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1957, 299-бет.

⁶ Некоторые особенности Карабулакского говора, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1957, 31—57-бетлар.

⁷ Е. Д. Поливанов. Фонетическая система говора кишлака Икан, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, сер. VII, Л., 526—536-бетлар.

⁸ Филология фанлари кандидатлари Ҳисом Ғулломов ва Мустақим Мирзаев ўртоқларининг сўзларига қараганда, Бухоро областининг Олот ва Қорақўл районларининг анрим қишлоқларида ҳам ўғуз шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар яшайдилар.

кон ва Бухоро шеваларининг хусусиятлари хақида у маълумот бермаиди. Лекин Хива диалекти устида анчагина тўхтаб утади. „Шаҳарларда, — деб ёзади Вамбери, — сартлар яшади, узбеклар эса қишлоқ жойларда турадилар. Сартларнинг тили узбекларнинг тилидан фарқ қилади“ (5-бет). Бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

1. Сартларнинг тилида араб ва форс тилларидан кирган сўз ва иборалар узбекларникига қараганда кўпроқ;

2. ургуни ишлатишда кескии фарқ сезилади (Феълларда ургуниинг биринчи бўғинга тушувини кўзда тутса керак—А. Ф.);

3. Қишлоқ аҳолиси товушларни қаттиқ айтади, шаҳарликлар ошқ айтадилар (қ, ф, к, г товушлари ҳақида гап боради—А. Ф.)

4. Қишлоқ аҳолиси к товушини к тарзида талаффуз қилади. Хивада эса г айтилади (к нинг сўз бошида жаранглилашуви ҳақида гап боради—А. Ф.) ва бошқалар.

Хрестоматия материаллари ичида Хоразм узбекларининг оғзаки ижодидан берилган намуналар, айниқса мақоллар диққатга сазовордир. Хрестоматияга кириш сўзида Вамбери: „Хрестоматиянинг бошида келтирилган мақолларнинг кўпчилиги ҳаётдан олинди...“ (44-бет) деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, бу мақоллар (ҳаммаси 112 та, 45—58-бетлар) Хоразмдан тўпланганлиги очиқ кўриниб турибди. Афсуски, автор бу мақолларни „адабийлаштириб“ берган, шунинг натижасида Хоразм шеваларининг тил хусусиятлари кўп жиҳатдан өз аксини топмаган. Шунингдек, баъзи бир мақолларни тил жиҳатдан қанси группа шевага (ўғуз ёки қипчоқ шеваларига) хос эканини билиб олиш қийин. Масалан:

Савлъқым—байлъқым,

Хасталъқым—манглай қаралъқым⁹ (58-бет).

Мақолларда Хоразм шеваларига хос анчагина грамматик ва лексик элементлар учрайди.

Сүридән¹⁰ айрълган қозънъ бөръ йъртар;

Ақажак қан тамърда дурмас;

Тўтүн омчадан чъқар;

Айът атлънъқы,

той тонлънъқы¹¹ ва бошқалар.

⁹ Эшил — соғлиқ — қипчоқ шеваларига хос, эгаллик олганда қ товушининг жарангсиз ҳолича қолиши ўғуз шеваларига хос.

¹⁰ Суръ — қўй подаси, омъз. — ўтил, айът — ҳайит.

¹¹ Ямоерида мисоллар транскрипциясиз, араб алфавити асосидаги эски ўзбек ёзувида берилган.

Академик А. Н. Самойловичнинг ўзбек ва туркман адабиёти тарихига оид эълон қилган ишлари, турк тиллари бўйича олиб борган текширишлари илмий қиймати эътибори билан катта аҳамиятга эгадир. Афсуски, унинг бой илмий мероси мутахассисларимизнинг диққатини етарли даражада жалб қилмай келаётир.

Академик Самойлович 1908 йилнинг ёз ойларида Хоразмда (асосан Хивада) бўлган. У Хоразм шеваларини ўрганиши билан махсус шуғулланмаган бўлса ҳам, ўзининг „Турк тилларининг таснифига қўшимча“¹² номли асарида ўзбек тилининг бошқа шевалари билан бир қаторда, Хоразм аҳолисининг тили ҳақида ҳам фикр юритади ва уни турк тилларининг V группасига киритади („Урта қипчоқ-туркмай“ группыси). Унинг фикрича, V группага кирган шевалар (Хоразм шевалари) шимоли-шарқ группасига эмас, балки шимоли-ғарб ва жануби-ғарб группасига яқин турадилар. Хива ўзбек лаҳжалари, бундан ташқари, жануби-ғарб тилларига хос бўлган анчагина хусусиятларни сақлайдилар, бу эса Хива сартларининг туркманларга қўшни бўлиши билан изоҳланади (13-бет). Академик А. Н. Самойловичнинг XIV аср сзма ёлгорликлари (асосан „Муҳаббатнома“ „Хусрав ва Ширин“) тилини ўрганишга бағишланган иши ўзбек тили тарихи учун ҳам, Хоразм шеваларининг тарихи учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.¹³

Бундан ташқари, унинг Хоразм ўзбек адабиётига оид эълон қилган текстлари, фольклор намуналари, айниқса бу текстларга берган талқин ва изоҳлари катта илмий қиймат касб этади.¹⁴

„Хоразмнома“дан келтирилган иккита шеъринг парча 11 ҳижоли бармоқ вазни билан ёзилган. Тил, услуб ва бадиии воситалари жиҳатидан шеър эски, лекин шунга қарамай, маҳаллий шеванинг бир қатор муҳим хусусиятларини акс эттиради. Масалан:

Йуртъна қозғалан салдъ;

Йурт бузулмақына сәбәп шул болдъ;

¹² А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922.

¹³ К истории литературного среднеазиатского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁴ А. Самойлович. Два отрывка из „Хорезм-наме“, Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, 1910. т. XIX, 078—083; ўша автор. „Вот вагонный пассажир“ (ул вагонни пассажир), ўша журнал, 0159—0163-бетлар; яна Хива шoirларининг мажмуаси ҳақида қаранг: 0198—0209-бетлар.

Туттё сөнён ҳалал тузунг харазъм;
Иўртнъ бәрмәкьнә сабеп шул болдъ ва бошқалар.¹⁵

Проф. И. И. Зарубин ўзининг бир ишида Туркистон ўлкасининг халқлари тўғрисида фикр юритиб, ўзбек шевалари ҳақида ҳам гапприб ўтади. У ўзбек шеваларининг тил хусусиятларига тўхтамайди, балки Хива, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд—Бухоро шевалари деб йирик шаҳарлар номини келтириш билан кифояланади. Территориал жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ шевалари ҳақида бирор фикр баён этмайди¹⁶.

Карл Менгес 1929 йилнинг ёз ойларида Ўзбекистонда булди. Профессор Ғози Олим Юнусов бошчилигидаги этно-график-диалектологик экспедиция аъзолари билан бирга Ўзбекистоннинг кўпгина жойларини, жумладан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марғилон, китоб, Фарғона каби шаҳар ва районларни айланиб чиқди. Мана шу вақтда тўплаган материаллари асосида 1933 йилда у „Учта ўзбекча текст“ номли мақола ёзиб, „Ислом“ журналида эълон қилди.¹⁷

Журналнинг 142-бетидаги Ўзбекистоннинг диалектологик картаси ҳам, ўзбек шевалари ва уларнинг таснифи ҳақидаги мулоҳазалар ҳам проф. Е. Д. Поливанов баён этган фикрларнинг такроридан иборатдир. Шунингдек, ўзбек шевалари буйича берилган текстлар (Фарғона, Қипчоқ ва Хива) ҳам ҳақиқий аҳволни ақс эттиришдан узоқдир. Айниқса Хива шевасига оид текстга нисбатан бу фикр тўғри.

Менгеснинг айтишича, у мана шу текстни Юсуф девон Ҳарротзода исмили бир мулладан ёзиб олган. Бу киши Хива мадрасаларидан бирининг мударрисси бўлиб, вақтинча Самарқандга келган экан. Мана шу фактнинг ўзи ҳам ёзиб олинган текстга нисбатан кишида шубҳа пайдо қилади.

Менгес ёзуви буйича

Шейх билән ша:пъ
исмьидә икъъ кишъ болған

Алар сейа:ғат та:ръқаси:да
хер шәхәргә бариб, ге:зъл
йўргәшләр.

Ҳозирги Хива шевасида

Шейх вьлән ша:пъ исмьидә икъъ
къшь волған || воған.

Хула сайаҳат тари:қасиьда хәр шә:
рә варъп, гәзъл йўрғәллә || йўргәллә.

¹⁵ Кўрсатилган асар, 080-бет.

¹⁶ И. И. Зарубин. Список народностей Туркестанского края, Л., 1925, 13-бет.

¹⁷ K. M e n g e s. Drei ozbekische TEXTE, Der Islam, 1933, 146—166-бетлар, (Менгес транскрипцияси лотин алфавити асосида, биз имкониятини ҳисобга олиб, амалдаги транскрипцияда бердик).

Бър гүн бър шәхәргә барған
пъльәр, кәрсәләр, ул шәрлә
қантнъ батманъ бър тәнгә вә
кәпәкнъ батманъ хәм бър тәнгә
пкән¹⁸

бър || бый гүн бър || бый шә:рә вар-
ғанадълә, гөрсәлә, ху:шәрлә
қантнъ батманъ бър || бый тәннә
да:н кәпәкнъ батмана:м бър || бый
тәшә:кән.

Ахборотчи мулла бўлганлиги учун, табиий, эски адабий тил билан жонли шевани аралаштириб юборган ва натижада автор мана шу аралаш ҳамда шубҳали текстга суяниб туриб, ниҳоят мураккаб ва назарий масалалар буйича жуда юзаки ва аксари хато хулосаларни чиқарган. Ахборотчининг талаффузига суяниб туриб, у „Хива шевасида жарангли Х (арабча ح) бор“ деган фикрни айтади. Ёки 152-бетда: „ата сўзи эгаллик олгач, атеси тарзида бўлади (умлаут)“ дейди. Унинг чўзиқ унлилар, сингармонизм, лаб оҳанги масалалари ҳақида айтган фикрлари ҳам бошдан-оёқ чалкаш ва хато фикрлардир.

йатаман сўзини йәтәмән тарзида келтириб, „бу й то-вущининг таъсири остида юмшоқлашган“ деган „илмий“ хулосани чиқаради. *Иаша—ишә, жайина—жәшинә* сўзлари ҳам шундан (Хоразм шеваларида ҳар қандай шароитда ҳам юқоридаги сўзлар қаттиқ вариантда талаффуз этилаверади). Қуйидаги формалар Хива шевасига хос эмас: *кетсун* (154-бет), *бр* (ўша бет), *келтуринг*, *сезу*, *нетсун*, *симр:п*, *дәдур* ва шунинг кабилар. „Хивада фақат *бол* шакли бор: *ол* учрамайди“ (56-бет) ва бошқалар.

Проф. Ғози Олим Юнусов ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилишда анчагина иш қилди. Унинг 1936 йилда эълон қилинган илмий иши ҳали ўз қийматини йўқотган эмас.¹⁹ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу иши ўзбек шеваларини генетик жиҳатдан тасниф қилишда дадил қўйилган бир қадам эди. У барча ўзбек шеваларини учта катта группага бўлади.

1. Ўзбек-қипчоқ шевалари. Бу группага у Фарғона водийсининг қишлоқ районларида, Зарафшон, Қашқадарё, Сирдарё ва Хоразмнинг шимоли-ғарбида яшовчи ўзбек уруғлари тилини киритади (жуқчилар).

2. Турк-барлос шевалари ёки „чигатой“ шевалари. Бу группага у турк ва барлос уруғларининг шеваларини киритади. Унинг фикрича, эски ўзбек адабий тили („чигатой“ тили) мана шу шевалар негизда вужудга келгандир.

¹⁸ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг асарларидаги таснифида бир тажриба, Т., 1936.

¹⁹ Уша асарлар, 21-бет.

3. Хива-Урганч шевалари. Бунга Хива, Урганч, Шовот, Тошовуз каби шаҳар ва район шевалари киритилган.

Проф. Ғози Олим Юнусовнинг учинчи тизма кирган Урганч-Хива шевалари ҳақида баён этган фикрлари диққатга сазовордир. У ёзади: „Мен бу лаҳжани тарихий турк-барлос ёки турк-ҳоқоний атадиғим тилининг а лаҳжасига боғлаб, турк-карлук лаҳжаси деб ҳам атайман. Менимча, бу лаҳжа, оёр ёқдан, турк-барлос жокли шевалари, иккинчи ёқдан, ўғуз тиллари билан аралашган қарлук тилининг янги бир шаклидир. Бу кунда Бухоро шаҳарида ва унга яқин қишлоқларда яшовчи ўтроқ қарлуклар билан Тожикистонда Кофирниҳон ва Вахш наҳрлари ўртасидаги воднида-ярим кучманчи ҳолда яшовчи қарлук қабиласининг тили билан Хива тили ўртасида янча яқинлик бор. Хар иккисида ўғуз тили унсурлари бошқа лаҳжаларимизга караганда кўпроқдир. Самарқанд, Каттақўрғон, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Ўбйсуи каби шаҳар ва қасабаларда яшовчи турли халқлар, туркча сўзлашувчи тожик, араб ва афғонлар қарлук қабиласининг бугунги жонли шевасида сўзлашадилар“.²⁰

Афсуски, проф. Ғози Олим Юнусов қарлук шевасининг тил хусусиятлари нимадан иборат эди, қандай белгиларга кўра Хива-Урганч шевалари қарлук лаҳжаси билан бир гурппага киритилди, деган суроққа ўз ишида жаъоб ҳам бермайди, текст ҳам келтирмайди. Самарқанд, Қарши каби шаҳар шеваларида Хива-Урганч шеваларига нисбатан қандай яқинлик бор? Бундан ташқари, унинг Хива шевасига озарбайжон тилининг таъсири ҳақидаги фикри ҳам асосланмаган.²¹

Проф. Ғози Олим Юнусов Хива-Урганч шевасининг йирик фонетик хусусиятларини беради: „Хива шеваси... ўзининг унли ва унсиз товушларининг тўлалиги, мураккаблиги, товуш уйғунлигини сақлаганлиги ва узун унлилари билан ажралади. Хива шевасида тил ўрта к, 2 товушларининг бўлуви ва к ўрнида 2 ишлатилуви диққат этадиган фонетик хусусиятлардандир“.²² Мазкур ишнинг охирида проф. Ғози Олим Юнусов Шовот район, Чигатой қишлоғидан фонетик транскрипция билан бир эртакни келтиради. Бу текст мазкур қишлоқ шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятларини

²⁰ Уша асар, 21-бет.

²¹ Уша асар, 22-бет (Хива шевасига Озарбайжон тилининг таъсири ҳақида Герман Вамбери ҳам гапирди, қаранг: Cadataische Sprachstudien, 4—6-бетлар.

²² Проф. Ғози Олим Юнусовнинг асар, 22-бет.

асосан тўғри акс эттирган.²³ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу шевага („чигатой шевасига“) алоҳида эътибор берганлиги ўз-ўзидан маълум. У мана шу шевадан турк-барлос ёки қарлук тилининг асосий хусусиятларини топмоқчи бўлса керак. XIV асрнинг охирида Амир Темир томонидан чигатой, барлос, жалоийр каби ўзбек уруғларидан Хоразмга кўчирилганлиги маълум.²⁴ Бизнинг таснифимизга кўра, бу қишлоқ шеваси ўғуз лаҳжасига киради.

Ўзбек шеваларини чуқур илмий асосда ўрганиш йигирманчи йиллардан бошланади. Е. Д. Поливанов ўзининг илк ишларини Тошкент диалектини ўрганишга бағишляди.²⁵

Йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида у кўпчилик ўзбек шеваларини ўрганиш ва илмий тавсифлаш билан шуғулланди.²⁶ У 1933—1935 йилларда эълон қилинган йирик ишларда ўзбек шеваларининг таснифи ва бу шеваларнинг тарихий ташкил топishi ҳақидаги илгари олдинга сурилган лингвистик назарияларини асослашга интилди. Марказий ўзбек шеваларида 2 товушнинг пайдо бўлиши, сингармонизмнинг йўқолиши, шу муносабат билан унли товушлар сонининг қисқариш сабабларини тожик тилининг таъсири билан изоҳлайди ва шу назария асосида ўзбек шеваларини тасниф қилади. яъни барча ўзбек шеваларини „эронлашган“ (сингармонизмни йўқотган) ва „эронлашмаган“ (сингармонизмни сақлаган) деб иккита катта гурппага бўлиб текширади.²⁷

Проф. Е. Д. Поливановнинг Хоразм шеваларини атрофлича ўрганишга бағишланган иши, шубҳасиз, „Шовот райони Қиёт-Қунғирот қишлоғининг шеваси“ номли асаридир.²⁸

Бу ишида у илгари эълон қилинган „Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили“ номли асаридаги асосий лингвистик ғояларни қисқача такрорлайди (3—5-бетлар), сўнг

²³ Ҳозир бу қишлоқ шеваси ўғузлашган ва „чигатой тили“ хусусиятларини йўқотган.

²⁴ Ўзбек адабиёт тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

²⁵ Звуковой состав ташкентского диалекта. Журн. Наука и просвещение, 1922; яна: Образцы фонетических записей ташкентского диалекта, Бюллетень Среднеазиатского государственного университета, 1924.

²⁶ Доклады АН СССР, 1928, 5, 92—96-бетлар (Қарши шеваси ҳақида), Известия АН СССР, сер. VII, 1929, 511—537-бетлар (Туркистон ва Иқон шевалари ҳақида) ва бошқалар.

²⁷ Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т. 1933. Материалы по грамматике узб. языка, вып. 1, Введение, 1935.

²⁸ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Княт-Конград Шавацкого д-на, сб. научных трудов УзНИИКС, 1934, том I, вып. II, 3—17-бетлар.

Ташкент - 1922, 24

2. 1924 - 1928

Иқон, 1934 - 1935

1935-1936 / 1933 / 1935

Хоразм шеваларининг таснифини беради. Бу тасниф буйича Хоразм шевалари учта катта группага бўлинади:

1. Жанубий Хоразм группаси;
2. Ўрта Хоразм группаси;
3. Шимолий Хоразм группаси.

Биринчи группага—ўғуз лахжасига асосан Хива, Хонқа, Янги Урганч, Ҳазорасп, Шовот, Ҳознобод (ҳозирги Қўшқўпир), Янгиариқ, Шўраҳон (Тўрткўл) районлари ва шў районларнинг баъзи бир қишлоқ шевалари киради. Бу группа шеваларнинг асосий хусусиятлари:

1) *дағ* каби сўзларда охириги *ғ* товушнинг сақланиши;
2) сўз бошидаги *т* ва *к* товушларининг жарангиллаш-ви—*дағ*, *дъл*, *гөр* ва бошқалар;

3) *от* ва феъл негизларига унли билан бошланган аффикс қўшилганда, *п*, *к*, *қ* товушлари жарангсиз ҳолича қолади; *йълъм*, *тапаман*, *экэбь*, *чъқадь*, *чъкыр* ва бошқалар;

4) қадимги чўзиқ ви қисқа унлилар сақланиб қолган: *атъм*, *а: дъм* (исмим), *от* (гиёҳ), *о: д* (олов);

5) эски *е* сақланган: *гел*, *бер*, *ел*. *е: р* (ўзбек адабий тилида кел, бер, эл, эр) ва бошқалар;

6) ундош билан битган сўз негизига жўналиш келиши-гида *а* ва *е* (*е* демоқчи бўлса керак) аффикси қўшилади;

7) *к*, *г* товушлари гоят юмшоқ, ёшлар тилида деярли *й* товушига баробар: *гелйен* (келган). „Бу ва бошқа бир қатор белгилар,—дейди проф. Поливанов,—жануби-ғарб турк тилларининг хусусиятлари Жанубий Хоразм группасида ўғуз лахжаларининг бошқа вакили—Икон-Қорабулоқ шеваларига қараганда кўпроқ сақланганлигидан дарак беради“.

Ўрта Хоразм группаси (қипчоқ лахжаси). Бу группага Хоразмнинг кўпчилик район шевалари киради. Ўрта Хоразм билан Шимолий Хоразм группаларининг чегараси Гурлан ва Манғит районлари оралигидадир (Гурлан районидagi Марибугат қишлоғи шеваси шимолий группага—„ж“ лашган группага киради). Кейин бу группанинг асосий фонетик ва морфологик хусусиятлари берилади (*тав*, *йелашши*, *кэбь*, *ағьл* ва бошқалар).

Шимолий Хоразм (қипчоқ) группаси. „Бу группанинг қозоқ тилига яқинлигини кўзда тутиб, „қозоклашган“ шева деб аташак ҳам бўлади. Бу группага Қўнғирот, Хужайли, Қипчоқ, Манғит районининг айрим қишлоқлари, Гурлан районининг Марибугат қишлоғи шеваси киради. Бу группа шеваларнинг хусусиятлари: „ж“ лашши, „х“ фонемасининг бўлмаслиги, кучли дифтонгнинг мавжудлиги ва бошқалар“.

Шу асарнинг 7-бетида профессор Поливанов Ўрта Хоразм шевалари билан Шимолий Хоразм шевалари ўртасидаги асосий фонетик-морфологик айирмаларни кўрсатиб беради.

Ишнинг 9-бетида Шовот районининг Қиет—Қўнғирот қишлоғидан ёзиб олган бир эртақ текстни фонетик транскрипция билан беради, шунингдек, 12-бетда айрим сўз ва жумлаларни илова қилади. Ишнинг охирида берилган лингвистик изоҳлар олимнинг ҳар жиҳатдан ҳам етук мулоҳазаларидир.

Шуиниси характерлики, 30-йилларнинг бошида ёзиб олинган мазкур текстларни (сўз ва жумлаларни) Қиет—Қўнғирот қишлоғига ёриб, солиштириб кўрдик, натижада профессор Поливановнинг ёзуви асосан хатодан холи эканлиги аниқланди.

Профессор Е. Д. Поливанов ўзининг 1935 йилда эълон қилинган „Ўзбек тили грамматикасидан материаллар“ номли асарида (1-қисм. Кириш) асосан бошқа ишларида баён этилган фикрларнинг қенгайтирилган синтезини беради.

Профессор Е. Д. Поливановнинг ўзбек шеваларини текшириш ишидаги хизматлари гоят катта, унинг ёзиб олган текстлари аниқ ва ҳар жиҳатдан ҳам намуна бўларли. Текстларга берилган изоҳларнинг илмий қиммати шубҳасиздир. Лекин шуни унутмаслик керакки, профессор Е. Д. Поливановнинг бир қатор назарий масалалар буйича баён этган фикрларини руй-рост қабул қилиш қийин. Унинг „эронлашиш“ назарияси мутахассислар томонидан асосли равишда танқид қилинади.²⁹ Шунингдек, унинг Жанубий Хоразм ўзбекларининг тарихий ташкил топиши ҳақидаги фикрлари ҳам эътирозга учради.³⁰ Бундан ташқари, проф. Поливановнинг ўзбек шеваларидаги „й“ лашши ва „ж“ лашшининг генезисига доир фикрлари ҳам, бизнингча, ҳақиқатдан узоққа ўхшаб кўринади. йол—жол—йер—жер типидagi сўзларнинг бошида келган *й*—*ж* товушларининг қайси бири қадимий

²⁹ А. К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимоотношении таджикского и узбекского языков, Ученые записки института Востоковедения АН СССР, т. IV; В. В. Решетов. Общая характеристика особенностей узбекского вокализма, Тил ва адабиёт институти асарлари, 1949, 16-бет; ўша автор. О диалектной основе узбекского литературного языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор. Узбекский язык, 1, 1959, 51—52-бет.

³⁰ И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров, сб. „Проблемы языка“, 1, 1934; А. Ф. Абдуллаев. К вопросу об оканье в узбекском языке, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1, 1957, 263-бет.

эканлиги тўғрисида бораётир. Профессор Е. Д. Поливановнинг фикрича, дастлаб и бўлган, кейин „ж“ лашинш юзага келгандир.⁸¹ Лекин у ўз фикрини тасдиқлаш учун бирор далил келтирмайди. Е. Д. Поливанов В. В. Радловнинг шу масала юзасидан баён этган фикрини сўзсиз қабул қилган бўлса керак.⁸² Мавжуд тил фактлари мазкур позицияда ининг ишлатилиши сўнгги ҳодиса эканидан, қадимда ж бўлганлиги, *жс* эса, ўз қаторида, и нинг ривожини эканлиги, яъни ч > ж > й тарзида бўлганлигидан шоҳидлик беради⁸³.

Академик К. К. Юдахин ўз илмий фаолиятини ўзбек тили ўғуз шеваларини ўрганиш билан бошлаган. Унинг 1925 йилда ёзилган „Қорабулоқ шевасининг баъзи бир хусусиятлари“ помли асарини ҳозиргача ўз илмий қимматини йўқотгани йўқ; бу иш шеваларни ўрганишда ўзбек диалектологлари учун намуна бўлиб қолаётир. К. К. Юдахин биринчи мартаба ўзбек тилининг Қорабулоқ шевасида бошқа шевалардан анча фарқ қилувчи бир қатор характерли белгилар борлигини, жумладан, чўзаяқ унлиларнинг мавжудлиги, чиқиш келишиги *-дин*, *-тин*, қаратқич-инг аффикси орқали шаклланиши, *нэ* юкломасининг қўлланиши каби бир қатор фактларини келтиради⁸⁴.

Академик К. К. Юдахин таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари „Хива шеваси“ деб алоҳида гурпуга ажратилади⁸⁵.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровков ўзининг биринчи таснифида Хоразм шеваларини ўзбек тилининг „а“ лашган шевалари группасига киритади; шундан Жанубий Хоразм шеваларининг характерли хусусиятларини кўрсатиб, уларни Чимкент, Манкент, Туркистон шевалари билан бирга „а“ лашган шеваларнинг „й“ лашган группасига киритилади. Шимолий Хоразм шевалари эса, „а“ лашган шеваларнинг „ж“ лашган группасига киритилади⁸⁶. Проф. А. К. Боровковнинг иккинчи таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари ўзбек тилининг учинчи группасига, Шимолий Хоразм шевалари эса „Шай-

⁸¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 29-бет.

⁸² Phonetik der nordlichen Türk Sprachen. Leipzig, 1882, 114-бет (Радлов схемаси: й > ч, й > ж, и > э).

⁸³ Бу масалага махсус ишларда батафсил тўхтамоқчимиз.

⁸⁴ Некоторые особенности Карабулакского говора, сб. „В. В. Бартольд“, 1927, Узбек диалектологиясидан материаллар, 31—57-бетлар.

⁸⁵ К. К. Юдахин. Узбекский язык, Литературная энциклопедия, т. XI, 1939, 496-бет.

⁸⁶ Новый узбекский алфавит, „Литература и искусство Узбекистана“ журнали, 1940, 3.

боний ўзбеклари“ ёки „ж“ лашган шевалар группасига киритилади⁸⁷.

Профессор В. В. Решетов ўзининг бир қатор ишларида Хоразм шеваларининг муҳим хусусиятларини қайд қилиб, бу ерда ўзбек тилининг иккита йирик группа шевалари мавжуд эканлигини кўрсатади⁸⁸.

Хоразм шеваларини тасниф қилишда биз ўзбек диалектологияси бўйича текшириш ишлари олиб борган олимларнинг, биринчи навбатда проф. Е. Д. Поливановнинг ишларини ҳисобга олдик, айниқса унинг „Қиёт—Қўнгирот қишлоғининг шеваси“ ҳақидаги махсус иши диққат марказимизда бўлди⁸⁹. Бу мақолада баён этилган қимматли фикрлардан, ўткир кузатишлар натижасида чиқарган хулосалар ва атрофлича берган изоҳлардан кенг миқёсда фойдаландик.

Биз Хоразм шеваларининг башқачароқ таснифини бердик: мавжуд фикрларга деталлар, аниқликлар киритдик, айниқса ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-ўғуз типидagi аралаш шевалар ҳақида тўлароқ маълумот бердик; таснифда Хоразм шеваларидан тўпланган лексик материаллардан ҳам фойдаланилди.

Хоразм шеваларини биз фонетик-морфологик ва лексик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иккита катта гурпуга бўлиб текширдик:

I. Қипчоқ лаҳжаси;

II. Уғуз лаҳжаси.

Қипчоқ лаҳжасини ўз қаторида учта шевага бўлдик:

I. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

1. „Ж“ лашган шевалар. Бу шева вакиллари Гурлан районининг Оққум қишлоқ советида, Марбугат қишлоғининг шимоли-шарқда, Вазир қишлоқ советининг шимоли-ғарбида яшайдилар. „Ж“ лашинш чегараси Оққум қишлоғидан Амударё бўйлаб Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг (ҳозир Амударё районининг) Хитой участкасига ўтиб, шимоли-ғарб томонга тарқалади ва шу районнинг Манғит участкасига ўтади. Бу участканинг Бештом қишлоқ Советида, Максим Горький номли қишлоқ Советида бутунча, Пушкин номли қишлоқ Советининг жануб қисмида ва Калинин номли қишлоқ Советининг шимоли-шарқ қисмида „ж“ лашган шева

⁸⁷ А. К. Боровков. Вопросы классификации узбекских говоров, Известия АН УССР, 5, 1953.

⁸⁸ Қаранг: „Узбекский язык“, 1959 (мазкур китобда предметнинг тўлиқ библиографияси берилди).

⁸⁹ К. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят—Конград Шаватского района, Сборник научных трудов, т. 1, вып. 2, 1934, 3—17-бетлар.

вакиллари яшайди. „Ж“лашиш Манғит район марказини уч томондан — шимол, шарқ ва жануб томондан ўраб олган. Ҳатто район марказининг ўзида ҳам аҳолининг анчагина қисми „ж“лашган шевада сўзлашади.

„Ж“лашган шеваларнинг асосий белгилари:

1. и ва товушлари ўғуз шеваларидагидек тил олди унлилари эмас, балки тил ўртасига мойил товушлардир: *виш* *ёл*, *вьлктър*, *вч*, *кьм* || *кум*, *вьм*, *тъл*, *къшь*, *тъшьм*, *кьччъ*, *кул*, *йур*, *жүзум*, *үш*, *түш*, *күн*, *үн*, *жүз* каби.

2. *э* товуши Тошкент диалектидагидек тил олди қуни кўтарилишдаги унли товушдир, ўғуз шеваларида ўрта-қуйи кўтарилишдаги *э* (*Е*) унлисидан анча фарқ қилади.

3. Ўғуз лаҳжасига хос бўлган қадимги чўзиқлик йўқ.

4. Сўз бошида келган ўрта кенгликдаги *е*, *ө*, *о* товушлари кучли дифтонглашади: *Чекъ*, *Ҳардэк*, *Уот*, *Ҳөпкә*, *Челль*, *уель*, *уебын*. *Үөзбэк*, *Уоқ*, *Уо*, *үөжэк* (бузоқ); рус тилидан кирган сўзлар ҳам шу қонунга бўйсунди: *Уобльс*, *Уордэн*, *Чекъскэвэтьр* каби.

5. Сўз бошида *л* ва *р* сонорлари олдида мунтазам равишда протетик *ь*, *э*, *Үө*, *Уо* пайдо бўлади: *ьрейьс*, *ьрәжсән*, *ьразэ*, *ьрәҳмәт*, *ьлакка*, *ьлачън*, *ьрәдъй* (радио), *ьлампа*, *Уораза*, *Уорамал*, *Уерьпәк* (рўмол тури), *уоразьмбәт*.

6. „желашган“, яъни марказий ўзбек шеваларида, ўғуз лаҳжасида, шунингдек Хоразмнинг шимол қисмидаги айрим қипчоқ шеваларида сўз бошида келган *й* товуши ўрнида систематик равишда *ж* келади: *жоқ*, *жол*, *жъгьрмә*, *жамав*, *жахишъ*, *жъл*, *жаш* каби.

7. Бу шевада чуқур тил орқа *х* ундош товуши йўқ: *катън*, *калэ* (хола), *кабар*, *қат*, *туқум* каби.

8. *қ* ва *ғ* ундошлари бу шевада чуқур тил орқа товушларидир. Ўғуз лаҳжасида бу товушлар рус тилидаги *к*—*г* товушларига яқин („кол“ сўзидагига қараганда сал орқароқ-да талаффуз этилади).

9. Бир қатор сўзларнинг бошида келадиган *с* товуши ўрнида система тариқасида *ч* келади: *чуччъ*, *чъчқан*, *чъмышкә*, *чанч*, *чаңарақ* (жанубда *саңарақ*), *чаташмақ* (*саташмақ*), *чан* (*соң*), *чърәнч* (*сърәнч*—сирач) каби.*

* Хоразм шеваларининг хусусиятларини кўрсатганда, биз уларнинг бир-бирларини фарқловчи асосий белгиларни эътиборга олдик, сингармонизмининг мавжудлиги, лаб оҳангининг заифлиги, айниқса қипчоқ лаҳжасида *э* товушининг йўқлиги каби бир қатор фактлар кўпдан маълум бўлганлиги учун бу ерда такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

10. *ғ* > *в*: *тав*, *сав*, *бав*, *авъс*, *жавън*, *жавдъ*.

11. *ғ* > *й*, *г* > *и*: *жъйна*, *съйър*, *съй*, *түйи*, *той*, *бъйьс*, *къйьс*, лекин *жъла* (йиғла).

12. Баъзи бир от категориясидаги сўзларда сўз охиридаги *қ* || *ғ*, *к* || *г* товушлари тушади: *қаттъ*, *чуччъ*, *кьччъ*, *қуръ*, *толъ*, *таръ*, *Иелль*, *аччъ*, *сассъ* каби.

13. Бундан ташқари, қипчоқ шеваларига хос бўлган ва проф. Е. Д. Поливанов қайд қилган барча фонетик хусусиятлар бу шевага ҳам хосдир (*жъбъ*, *қабъ*, *тоғън*, *тап* — *табаман*, *пъшақ*, *пут*, *путън*, *ийт*, *бъйт*, *ҳайван*, *ҳарра*, *ҳайша*, *аччън*, *иччън* ва бошқалар).

Баъзи морфологик хусусиятлар:

1. Кўплик аффикси *-лар* || *-ләр*;

2. Қаратқич аффикси *-нън* (ва фонетик вариантлари) турғун: *бъз*, *съз* олмошлари ҳамда I ва II шахс эгалик аффиксларидан кейин *-ъң* || *-ъң*: *бъзъң*, *съзъң* (лекин *бъзәрдъң*), *апамъң*.

3. Тушум келишиги аффикси III шахс эгаликдан сўнг *-ън* || *-ън*: *авзън*, *аштъ*, *қашън* *қактъ*.

4. Чиқиш келишиги аффикси эгалик билан қўлланилганда *-ънән* || *-ънән*: *башънән*, *сөзънән*.

5. Ҳозирги замон феълени ясовчи аффикс *-ватър* || *-батър*.

6. Келаси замон феъл формасини ясовчи аффикс *жақ* (сингармонистик дублети йўқ).

7. Келаси замон сифатлоши *-тавъън* аффикси қўшиш орқали ясалади: *баратавъън*, *келатавъън*.

8. *-кьль* (-галь || -қаль), *-ғаль* аффикси пайт равишдоши ясайди;

9. *Билан* кўмакчисининг шакли *мьнән* || *мән*.

10. Сўроқ юклагаси: *-ма* || *-мә* || *-бә* || *-ба*, *-па* || *-пә*.

Шеванинг бошқа хусусиятларини қуйидаги текстлардан кўриш мумкин:

1. Жол жүрьптъ, жол жүрсәдә, мол жүрьптъ.

2. Мънав бағалардъ бър жаққа жой етсәң.

3. Қойға жем бердънмә?

4. Авзъна қарап сьйлә, бала.

5. Бүгүн базарға қарамал аз түшъптъ, жавъннъң кәсьрнән, көп жавдъ ахър.

6. Жъламъйман деб айтмавдыцма?

7. Аттъң жабувъ түшүп қаптъ.

8. Жазъбатър жазувдъ, жазъбатър.

9. Мънав иетьккә жамавдъ жаман саптъ, Чекъ күндә түшъп қалдъ.

10. Уорақта жоқ, машақта жоқ, хърманда азър қожалар (Мангит, Оқтом қишлоғи, Жданов номли колхоз).

11. Кэлхаччълар бугуи кешта кэлхаздън кенсәсьнә жалпъ жъйналшқа кесън, табылчълардън барлгъна айтвару: кәрәк.

12. Бүгүлләр, сен бала, кышьнъд айтқанънъ етмъйтавгън боп кетъпсәнав.

13. Кыйъзга суа тегъп қойъпсанго.

14. Бъз машънға мьньбалдъқ, У оразъмбәт авзън ачъп қалавурдъ.

15. Анав сув ичәтавгън шәнгъльд әпкеппәр маңа анна:лайън.

16. Хав, мал бақмаға жетмәгър, анав малларъд бо:дайдъ жеп жүрптъго.

17. Бийдәвләттә түйәнъд үстидә ийт қавълтъ.

18. Акәм кеткәлъ Иекъ жъл болдъ, кептән қат-қабар жоқ.

19. Бағаларға қошқардъд жүнън қърқън деви:дъм, билмәдъм Уолардъд не қълъп жүргәнън.

20. Врймәжан, ақшам базар, атақ қассъ базарға баръптъ, маңгътқа баръппа, сана невъләр әпкәлдъ? (Амударё район, Қипчоқ участкаси, Крупская номли колхоз).

2. „Й“лашган шевалар.

Бу шева вакиллари асосан Гурлан районида, Амударё районининг Мангит ва Холимбек участкаларида, Янгибозор районида яшайдилар. Шуниингдек, Хоразмнинг жанубидаги деярлик ҳар бир районда аҳолининг 10 дан 40 процентини мана шу шева вакиллари ташкил қиладилар. Бундан ташқари, бу шева Қорақалпоғистоннинг қипчоқ районида (Хитой участкасининг шимоли-ғарбида) Беруний ва Тўртқўл районларининг кўпчилик территориясига тарқалган, Туркменистон ССР Тошовуз областининг Тошовуз районида (Андреев участкаси), Тельман районида ҳам катта-катта массивларда шу шеванинг вакиллари жойлашган.

Бу шевалар „ж“лашган қипчоқ группа шеваларининг асосий хусусиятларини сақлаганлар, шунинг билан бир қаторда, улардан фарқ қиладиган моментлари ҳам бор.

Асосий белгилари:

1. *и* ва *у* унлилари тил олдиға мойнл „юмшоқ“ товушлардир, лекин ўғуз лаҳжасидаги тил олди *и* ва *у* даражасида эмас.

Дифтонглашиш анча кучсизланган, тез сўзлаганда, сўз бошидаги *е*, *ё*, *о* унлиларининг дифтонглашувини сезиш қийин.

3. „Йелашган“, яъни *жер* эмас, *йер*, *жол* эмас, *йўл* (лекин *жыйдә*, *жўйна*). Баъзи сўзлардаги „желашин“ни ҳи-

собга олмаганда, биринчи типдаги шеваларда учраган сўз бошидаги *ж* систематик равишда *и* га айланади (ҳатто адабий тилдаги *жағ* сўзи Гурланда *йағ* тарзида талаффуз этилади).

4. *х* товуши мустақил фонема сифатида қ дан ажралиб чиққан.

5. Қаратқич келишигининг аффикси Мангитнинг айрим қишлоқларида, Гурланда ва Янгибозорнинг айрим қишлоқларида асосан турғуи, қолган жойларда *-нинг* аффиксини қўллаш эпизодик ҳодиса (одатда *-нь* ва унинг вариантлари); қариялар тилида қаратқич аффиксининг тўлиқ формаси сақланган.

6. Тушум келишиги аффиксининг қисқа варианты (*-ь + н*, *-с + ьн*) одатда учрамайди.

7. III шахс эгалик билан турланган от чиқини келишигида *-ьнән* || *-ьнән*, *-сьнән* || *сьнән* аффикслари билан шаклланади.

8. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс *-ватър* || *-йатър*.

9. Келаси замон сифатдопини ясовчи аффикс *тоғън* || *таған*.

10. Пайт равишдошини ясовчи аффикс *-ғанча* || *-ғанча* (ўғуз лаҳжасида сўз негизи қандай товуш билан тугаганлигига қараб, икки вариант аффикс ишлатилади: *сорағынча*, *гәльнча*).

Юқорида кўрсатилган „желашган“ шеваларнинг қолган барча белгилари бу шеваларга ҳам хосдир.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, „йелашган“ шеваларда, ҳатто Гурланнинг ўзида ҳам, ўғиз шеваларига хос бўлган баъзи фонетик хусусиятлар учрайди. Масалан, *дәвәрәк*, *йеддә* каби (сўз бошида ва баъзан сўз ўртасида *т > д* ҳодисаси ўғуз шеваларига хос). Бу икки группа шевалар территория жиҳатдан узоқ ёки яқин бўлишларига қараб, бир-бирларига кўрсатган таъсирлари ҳам турли даражада бўлади.

Қуйидаги текстдан „йелашган“ шеваларнинг хусусиятлари ҳақида озми-кўпми тасаввур олиш мумкин:

1. Охшам бър қой алдъм, тойға нъйәт етъп бағажақман,

2. Сен қандай баласан, уллънъ уллъ, кьччънъ кьччъ бълмъйсән, авзъна кегән гәптъ айтавурасан?

3. Кәстъмьддъ кыйъп кет, сувуқ, айазланъп қама йенә.

4. Екь айлаған болдъ, бълмәдъм, нсмайълданам хат кемәй турптъ.

5. Пъшъқ қурғай, гөш йймән деп тавақтъ сьндъръп қонъптъ.

6. Йўгърсәм, йетәлмъймән; қармасам, туталмъйман.

7. Жай сасаң, қышлаққа салавур, төрт дәвәрәгъң мейдан, сыйыр сақласанам, тувуқ сақласаңам йахшъ.

8. Охъсаң, алачъ боб охъған йахшъ, охъмасаң қойағай.

9. Мен Үезым палван йыгът, қағазды шарт-шарт йыртаман, йурәгым тавдай болъп, өлгән өжәктән қорқаман.

10. Қызым, аман-сав келдъцмә, йанъдағъ чықанъд савма?

Айнала-айнала кеган йолтыннан,
хәр шахаға хейлә бергән қолтыннан,
сызды кармәгәль кан көп болъагъ,
инды кесән айналаман бойыңнан.

Ешықтың элдыңде тандырды, йа:рым,
өткәнде, кеткәнде йанидырды, йа:рым,
шеразъ папакты чәккәде қойып,
өпкәнде мейрәмдә қандырды, йа:рым.

Ешықтың элләр хырманды, йа:рым,
хәр гәбъи бар дәрткә дарманды, йа:рым,
кетәрәмдә кошлаталмай қалыпман,
хель йурәгымдә әрманды, йа:рым.

Аққана қойанәдъм, авладълар,
бойнымә зыңжыр салты тавладълар,
бър тавлап, екъ тавлап қоймадълар,
бър кашық қанғанама тоймадълар.

Ельмдә йүзүгымдә бурмасана,
бурълып тар кечәдә йүрмәсәңә,
мем босам шық отына йанған адам,
сарғайып, түтынымдә турмасана.

Арча ачайымма, енә?
парча пьчайымма, енә?
шу йыгъткә бермәсән
қоштып качайымма, енә?

Дәрийанън арийанънда көрдъм сень,
қамчындъ қайтық қылып, өткыр менъ,
қамчындъ қайтық қылып өткырмәсәң
вонда султап вейс бувам урсыи сень.

Сосань кыйгәм мьнән солдықма бьс,
йар ташап кеткәм мьнән өлдыкма бьс,
шу балань чыи касась бьз илдык,
тартқылап уррап мьнән сындыкма бьс.
(Гурлан район маркази).

Әпәндъ

Бър гүнь әпәндъ әмьр-темьрдыц ешыгың алдыннан өтып байатыр экән. Шунда әпәндъ әмьр-темьрдың ойнаб йургән баласынъ көрыпты. әпәндъ баладан: „үлым, атацыз нычкъ?“ деп сорапты. „атам кәвныцыздәгъдый“ депты бала. әпәндъ „меныц кәвнымдәгъдый васа, не: үйыңыздән йылав сесь чық-мъйдъ?“ депти.

әмьрдыц улы муныц гәбьнә тушынәвълмей, ацқайтып калавуръпты.

(Богот, Хитой қишлоғи).

Қалдывач ертәгъ

Бър варақан, бър йоғәкән, қадъм заманда бър йылан мьнан бър зыцлавъқ* барәкән. Бър гүнь йылан зыцлавъққа айттыпты: „сен барып хәммә нәрсәнң гөшынән татып көр, қасъ мазалъәкән? „Зыцлавъқ „йахшъ“ деп йолға түшпты. Хәммә нәрсән гөшынән татып қарыпты. Қайтып келайатырғанда қалдывачқа польғыпты. Қалдывач зыцлавъқтың ишынь бьлып, сорапты: „кана, қасъ нәрсәнң гөшъ мазалъ экән?“ депты. Вонда зыцлавъқ айттыпты: „адамның гөшынән мазалъ нәрсә йоғәкән“ депты. Қалдывач: „шунъ бьлып кегәнң үчын мембър тылыцнән өбьбалъын“ депты. Осың зыцлавъқ тылынъ чығарыпты, қалдывач чышләбалъпты. Осыц зыцлавъқ мьнән қалдывач йыланның йанъна баърптылар. Йылан сорапты: „қасъ нәрсәнң гөшъ мазалъ экән?“ деп. Зыцлавъқ зыц-зыцлап, хештымән чүшынтәре вьлмәпты. Шунда қалдывач: „қурвақанң гөшъ мазалъ экән, деб айтады“ депты. Шуннан соң йылан қурвақаға хөч волъп қалъпты.

(Хонқа, Қулон-қорабоғ қишлоғи).

3. Қипчоқ группа шеваларининг учинчи типини шартли равишда „ә“ лашған деб атадик. Бу шевалар унча катта территорияга тарқалған эмас. Унинг вакиллари Гурлан районининг Шанги, Қангли қишлоқларида, Урганч район Қипчоқ қишлоқ Советининг араблар қишлоғи, Шовот районидеги Моноқ участкасининг Ижтимоиёт (Жилдир қатагон) қишлоғида, Богот районининг „Правда“ қишлоқ Советида (Найман қишлоғи), Қушқўпир районининг Қатагон қишлоғида, Ҳазорасп районининг Қангли қишлоғида (Питнак) яшайдилар. Бу шевалар қипчоқ группасидаги „йелашған“ шеваларнинг барча хусусиятларини акс эттирадилар (тав, сыйыр, хатън

* Зыцлавъқ — ари.

каби), шу билан баробар баъзи бир ўзига хос белгилари ҳам мавжуд:

1. Қипчоқ группа шеваларида сўзининг биринчи бўғинида келган *е* ўрнига систематик равишда *э* ишлатилади:⁴⁰ *кэл, тэмър, элэк* каби.

2. *и* ва *ү* говушлари тил олдига мойил, „юмшоқ“.

3. Дифтонглашиш ҳодисаси учрамайди.

4. Қаратқич келишигининг аффикси асосан *-нь* ва унинг фонетик вариантлари сифатида, шу билан бирга, айниқса Қатагон қишлоғида *-нн* || -нн формасида ҳам учрайди.

5. Ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс *-ватър* || -йатър.

Қуйидаги текстлар бу шеваларнинг хусусиятларини озми-кўпми очиқ кўрсатади:

Бъэр сьэрдькьнэ кэлватър эдьк, итьньэдэн қорқтб йэнэ үйгэ кэттк.

Бъэрдь аттъ ийэрънь еччан экэ альвэдь, мэн үйьнэ варсам, йоғэкэн.

Сэн элэктъ үстэрдь йаньнда қойдтм, дэдьц, қана, йоққо? Мэн барватър эдтм, айпашша кьйатқан экэн.

Бьрънчъ, йетънчъ бьргэдэлэр ейям толдь.

Бағалар, оттъ йағънлар.

Рэжэн дайтм өзэ тэмьрчъ, үйьндэ чөкьш йоқ.

Ыштмаьйаттъ бурьнгъ атъ жьлдър қатаған экэн.

Длэккэ барғаннь элдъ авъз сөзь бар.

Мэн шаватқа кэтчақман, барсам, үйьцъ ильп кетъпкэнсан.

Айванъма энжър эктм бытсьп дэп,
шахаларъ хэрийан-хэрийан кэтсьн дэп,
эрмьйэгэ кэткэн йашқана ағам
жораларъ мьнэн кэльп йесьн дэп.

Шора бува, мьнэн атън зъл қара,
шора босан хэмьвэ дэн қара,
йахигъ көргэньнэ эппардыц пота,
йамап көргэньнъ бэрълсэн сота (судга).

Гурьнг

Мэн оттъз үчънжъ йълда „пахтакан“ кэлхазънда ризсэдьм. Шунда кэлхазъмъзга йоғардъдан тэкшкэру:чълэр кэлдь. Булар бьзъц кэлхазда үч кун турдълар, эввэкъ кун кэлхаздъц ҳэма жайтнъ айланъп, кештэ үйгэ кэлдьк. Шу вахта қарацъцъ чушьб барватърэдъ, мэн ешькьн элдьнэ кельп, чъранъ йақ,

⁴⁰ Бу ҳақда қаранг: К. К. Юдахин. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1, 1958, 32-бет.

дэп қъчқърдтм, хатънъм сьйърдъ савъп отьрьптэкэн, „үйгэ чъранъ йағъп қойтппап“ дэп қьйқърдъ хатън. Мэн ме:маллара: „эсэ, аста:н мэнъ нъзмьнэн кэлэвэрьцлэр“ дэп ейвана кьрдъм-да: „хавардан болънлар, ерә* бар“ дэдьм. Бьр вах бьрьсь курс этърьп ерэгэ маңлайньнъ уръп алдь. „Ҳав, бу наву?“, дэдь. „Ахър ерә ба, мундъирақтан кэльц дэдьмгу, дэдьм. Ичана кьргэньнэн соц „бьз йақта мунъ ерә дэми:дълэр, устън дэп айтадълар“ дэдь. Ана, шундэтъп, ерэнь ташкэн йақта устън дьйдькэллэ.

(Шовот, Моноқ участкаси, Фрунзе номли колхоз).

II. Уғуз лаҳжаси

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек. Жанубий Хоразмнинг саккизта районида (Урганч, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Боғот, Янгиариқ, Қўшкўпир, Шовот) яшовчи аҳолининг асосий қисми мана шу шевада сўзлашади. Шунингдек, Туркманистон ССРнинг Тошовуз шаҳари аҳолиси, қисман Кўҳна Урганч район марказида яшовчи ўзбеклар ҳам мазкур шева вакиллари дир.

Уғуз шеваларини тил хусусиятларига кўра икки типга бўлдик.

1. Урганч — Хива шеvasи;

2. Ҳазорасп — Янгиариқ шеvasи.

Хива — урганч шеvasи. Ҳазорасп — Янгиариқ шеvasи ва бошқа баъзи районларнинг айрим қишлоқ шеваларидан ташқари, ҳаммаси биринчи типга киради. Хива — Урганч шеvasининг асосий хусусиятлари:

1. Ўнта мустақил унли фонема бор: *и, э, ы, у, ү, о, ө, е, э (е), а* (қипчоқ шеваларида унлилар тўққизта: *и, э, ү, у, ө, о, е, э, а*).

2. Уғуз шеваларидаги *э — е* ўрта қуйи кўтарилишдаги унли говушдир (қипчоқ шеваларида қуйи кўтарилиш).

3. Уғуз шеваларида *ы* унлиси мустақил фонема даражасига кўтарилган эмас.

4. *и, у* унли фонемалари тил олди юмшоқ говушлардир.

5. Бу группа шеваларда бирламчи чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги уларни бошқа ўзбек шеваларидан кескин ажратиб туради.

6. Қипчоқ группа шеваларига хос бўлган дифтонглашиш ҳодисаси бу группа шеваларда йўқ.

* ерә — устун.

7. *к, ғ, х* ундошлари чуқур тил орқасида эмас, тил орқа қисмида ҳосил бўлади.

8. *к* ва *г* ундошлари одатдан ташқари юмшоқ товушлар бўлиб, тилнинг ўрта қисмида ҳосил бўладилар. Позицияга кўра айниқса *г* и товуши билан алмашиб туради.

9. Қипчоқ шеваларида *ч* аффрикати билан бошланадиган кўпгина сўзлар бу группа шеваларда *с* бўлади: *съчан*, *су:жъ* каби.

10. Биринчи бўғинда қипчоқ шеваларидаги *е* ўғуз шеваларида систематик *э(е)* беради.

11. Сўз бошида келган *к* бу шеваларда *г* товушига ўтади.

12. Сўз бошида келган *т* бу шеваларда *д* беради.

Бу группа шеваларнинг қолган кўпгина фонетик хусусиятлари ҳақида бошқа бир ишимизда ёзган эдик⁴¹.

Бу группа шеваларнинг баъзи бир морфологик хусусиятлари:

1. Кўплик сон кўрсаткичи *-ла* || *-лэ* қипчоқ шеваларида: *-лар* || *-лэр*.

2. Хива — Урганч шевасида қаратқич ва тушум келишиклари *-нь* || *-нъ* аффикси орқали шаклланади. Бу аффиксининг фонетик вариантлари йўқ.

3. Жўналиш келишиги қўшимчаси ундошдан сўнг *-а* || *-э*, унлидан сўнг *-а* || *-э*. Қипчоқ шеваларида ундошдан сўнг: *-гэ* || *-қа*, *-кэ* || *-қа*, унлидан сўнг: *-гэ* || *-ғэ*, ёлғиз I ва II шахс эгаллик олган отгина *-а* || *-э* аффиксини олади.

4. Бирликдаги кишилик олмошлари: мэн, сэн, ху || ву; қипчоқ шеваларида: мэн, сэн, во.

5. Тартиб сон қўшимчаси: *-ънжъ* || *-ънжъ*, *-нжъ* || *-нжъ*; қипчоқ шеваларида: *-ънчъ* || *-ънчъ*, *-нчъ* || *-нчъ*.

6. Ҳозирги замон феъли *-патър* аффиксини олиш орқали ясалади.

7. Келаси замон феълнинг (сифатдошининг) аффикси *-(а)жақ* || *(э)жәк*.

8. Келаси замон сифатдошининг аффикси *-доғън*.

9. Истак феълнинг I шахс кўчлик формасини ясовчи аффикс: *-эль* || *-эгэль*, *-алъ* || *-ағалъ* (қипчоқ шеваларида *-ъйк* || *-ъйқ*; *баръйқ*, *кельйқ*).

10. Сўроқ юкламаси: *-мъ* || *-мъ*.

11. Таъкид юкламаси: *-қу*.

⁴¹ Урганч шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 299—308-бетлар.

12. Қипчоқ шеваларида сўроқ маъносини билдирувчи *-чъ* элементининг вазифасини бу шеваларда *-нэ* юкламаси адо этади: атаң-нэ? (отангчи?) ва бошқалар.

Қуйидаги текстлардан Урганч — Хива шеваси ҳақида тўлиқроқ тасаввур олиш мумкин:

Гүррын

Бир гүнь бърэвнь жүвәнньэ бърэвнь дүйэсь гърьпть. Эвэл вахлада нэ гәп боса қазъдан соръйәкәллә. Дүйәнъ үч адам тутъб дуръп, бър адам қазънъ элдьпә варъб айтъпть: „Қанъ, қазъм, мәччамбайнъ жүвәнньэ еччамбайнъ дүйэсь гърьпть. Хәйдәп чъқарсақ, жүвәннъ басқы: тыйжақ, шупъ ньшәтәп чъқарамъз? дәпть. Қазъ айтъпть: „Йық дүйәнъ, дөрт айкаыннан дөрт адам сүррәң-чъқыл“, дәпть. Дүйәнъ дөрт адам сүррәп чъқьптьла, қайта бәттәр жүвән венрам болъп, йенчълъпть.

(Урганч район, Чандир-қиёт қишлоқ Совети, Қарлавут қишлоғи).

Розмәтван, несънъ айтасъс, бъләнъ йъйтълък гүжъмъз байланъ ешкәндә өгть.

Заман-заман, ҳазърқы заман, йашланъ гөръи, бълънъ сьснъ сәлләштърмьйдьлә, нә:чүн дәсәлъс, хула оқып көп нәссәләнъ бъләдья.

Ремәнъ адәтә көп йаман, бърдъйн бърэвнь гәппнъ бърэвә чуқ-чуқлаб йүрйәнъ.

Ирвайъмам шопъллық оқышъна гърьпть, үч ай оқып шопър воламъш.

Хүкү:мәттән айнанъйн, мәшъръп атаңызә қарръ, көп и:шләйән дәп айлық (пәнсә) вәрәдоғум болъптьла.

Гейатърған кьм ву (кьму:), сәнъ дайыцмъ? йо:, дайъм ахшам гүлләнә гетвәдъ, ҳалъ гәлмәдъ гәрәк.

Тә:бә, ҳазърқы йашла бъләнъ хейтънъ нә әкәнънъ чүшүмьйдья, өгтән гүнь режәббайа „та:за гыймләрьцнъ гый“ дәсәм „нә:чүн?“ дәп соръйдъ. Мән „буйнъ хейтъ (бейрәм)“ дәсәм, мада қарап: „сьсләнъ хейтъцләнъ бълмьймән“ деп дәрс дайарламақа балла вълән ба:ға гетть.

Бълә буйнъ әжәкьмьзнъ духтърдан өгтърп, испьрәпкә алъп қойдык, ертәң саллаханәга апаръп сойажақмъс.

Султанпашша пайъз вълән доп-доғръ ташкәннән гәлпть.

Сәм манлайъ қаранъ этгән и:шъң бърдъйн патрат, атаңа индъ нә дәп жүвап бәрәсен ахыр пулнъ йоқәтп.

(Урганч шаҳари).

Ағзънда бър ди:шъ йоқ, ҳешкьм бъләп и:шъ йоқ бър кәмпър эдъ бечара.

Йамана йанташсаң йарасъ йуқар, қазана йанташсан қарасъ йуқар.

Йахшъдан а:д, йаманнан да:д қалар, балам.

Ба:р гәльп, ағач-уғача жап гьрдъ.

Қыйз алсаңыз хожаладан алыцла, атасъ бай, қыйзъ хуш-рой гәледъ.

Бойың ва:дәрәкдъйн, ақлың йоқ көрәкдъйн.

Ота варған хатыннъ отъыз ағыз гәппъ воладъ.

Тез гүндә йавандақы пиләчъ хатълларам пиләләрәнъ бассърадла.

Сәнъ кәлләң қургай, ейәвләйн қумандъйн.

Жүмәгүл быйъ, бьзләнь тутъмъз дъм бәләнт, шунн:чун бьзлә үчәкә зәцъ қойъп чъқамъс.

(Хива шаҳари).

Гүррән

Бый кәмпьр бый гүн гөжә пышьрьботърган әкән. Отърган йерьндә бый ит қазана қарап йүйьрйән, осың кәмпьр итнъ су:сақ вьлән қарсәттърьб урғанәкән. Осың мулласъ айтқан „су:сақ вьлән нәйә урдың хунъ?“ дәп. Кәмпьр айтқан: „ит ку:ръ, су:сақ ку:ръ, нә зәләль ва:?" дәп, осың гөжәнъ булъ-йварьптъ. Мулласъ „йүзъңәм курсън турқыңам курсън“ дәп қачъп гетъптъ.

(Хива шаҳари).

Гүррән

Бьзлә бый гүнъ беш адам болъп бый йерә то:йа геттък. То:йа вардық. Барғаннан соң отърдық. Бьзләнь хәммәмъз гө:рәш тутмақа барвәдък. Гө:рәш башланъб геттъ. Гө:рәштә бешьмъзәм йъқылдық. Той совулғаннан сон бый жа:йа ме:ман әтьб ивәрдылә. Баръб отърдық. Отърганнан соң, мән башда отървәдъм, гәйәннъ баша өтьрьб, мән үзъм әдәнә чүшьпмән. Қапннъ ағзында бый уллъ ит дурғанәкән „сәнәм тө:рә өт!“ дәп итнъ ича:на зыцъп, үзъм то:йа гьрмъйн өйә геттъм

(Хива район, Пахтакор қишлоқ Совети, Чанашиқ қишлоғи).

Хәр кьмнъкъ өзьнә, ай гөрьнә гөзънә.

Әнәнъ гөзъ балада, баланъ гөзъ далада.

Бялла малланъ бақмақа альб гетъпәдылә — қу?

Кьччънъ йағлағасъ гәсә, уллъға дейә, уллънъ уйаласъ гәсә, кьччъйә дейә.

Сува кәсәк ташасаң, йүзъңә сьчрьйдъ.
Бьлмәйәнә сөлләйн хайъп сөзъм, өйән үчыл йағлаған хайъп гөзъм.

Ақыллъ сүрә дө:раннъ, беақыл вунъ хейра:нъ.

Съғыра бьр қу:жақ йонжа оръп сал.

Балаға и:ш буйър, и:зъпнән өзъң йүвүр.

Гөрмәдыкә гүндә воса, гүндъз гүнъ чъра йақа.

(Хонқа район маркази).

Қошық

Ешькыңнән өтә-өтә иол әттъм,
бый өткәндә перән ромал йоқәттъм,
перән ромал гүл тейьндә қалъптъ,
гүл тейьннән оглам бала альптъ,
оглам бала гөзън хумар әмәсмъ,
әльндәйь бьзнъ ромал әмәсмъ?

Ақ мәтьрьм асан сана сатаман,
бый заман гөрмәсәм хаста йатаман,
баръйн дәсәм алыс әкән аранъс,
гүндә бьн поштанъ недән тапаман?

Ақ ейвана кьм қойъптъ зәннънъ
йалғанчъда кьм ташъптъ дәннъ?
йалғанчъда хәр кьм тапса дәннъ,
йүрмәсәдъ сарғайтърьб рәннъ.

Сәтнъ зьнжърь батъ бьләкә,
айралықнъ отъ чүштъ йүрәкә,
харазмнъ шамалларъ әскәндә,
пейда боламәкән йаңған йүрәкә.

Дыйьрмәнә гора салмаң айалап,
йахшънъ йамана вәрмәп зейалап,
йахшънъ йамана вәрсән зейалап,
гөжә-гүндъз өмрь өтә қан йағлап.

(Хонқа район маркази).

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси.

Бу шевада Урганч — Хива шевасидаги деярлик барча хусусиятлар мавжуд, шу билан бир қаторда бу шева ўзига хос характери белгиларга ҳам эгадир. Бу шеванинг тарқалган территорияси: Ҳазорасп райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Богот райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Янгиариқ районининг Калинин, Фрунзе ва Тозабозор қишлоқлари, Урганч районининг Чандир, Ғойву, Қоромон қишлоқлари, Гурлан районининг Хидирэли қишлоғи, Қўшқўпир районининг Ғозовот ва Охунбобоев қишлоқлари.

1. Чўзиқ унлилар миқдор жиҳатдан сезиларли даражада Урганч — Хива шеvasидаги мавжуд чўзиқ унлилардан фарқланади.

2. *к* ва *г* ундошлари қипчоқ шеваларидагидек тургун.

3. Бу шеванинг айрим майда тармоқларида *қ*, *к*, *п* товушлари унли билан бошланган аффикс қўшилганда жарангилилашади.

4. Қаратқич келишигининг кўрсаткичи ундошдан сўнг *-ьқ* || *-ық*, тушум келишигининг аффикси *-ь-ъ*. II шахс эгаллик олган отнинг қаратқичдаги формаси: атаң (<атаңы).

5. Кўплик аффикси *-лар* || *-лар*.

6. Урганч — Хива шеvasидаги *-нькь* || *-ькь* аффикси бу шевада *-ьнкь* (кишилик олмошлари билан келганда), I ва II шахс эгаллик олган отлардан сўнг *-кь*: *акэқкь*, *апамкь*.

7. Қўшма феълларда етакчи феълнинг равишдош аффиксидан *б* элементи тушади: *алькьтть*, *альқалдъ*; бунинг ассилятив шакли ҳам учрайди: *алькьтть*, *гьттьқалдъ*.

8. Ҳазорасп районида равишдош формасидаги етакчи феълнинг *б* элементи кўмакчининг биринчи товуши *г* билан бошланганда, жарангилигича қолаверади: *алъб гъ*, *қойъб гет каби*.

9. билан кўмакчисининг шакли турлича: *бьлэн* || *вьлэн* || *мьнэн*.

10. сўроқ юкласи: *-ма* || *-мә*.

Қуйидаги текстларга диққат қилинг:

Мен апамкьнә қышлаға вяръб гәләмән.

Қулағым ағрь дурьбдъ.

Әшәгь арана қатъқой.

Балаларъ кытапънъ веттъц?

Бьзәрьц зайам мьц сом утть.

Атамың атасынъ а: дъ сапақ кәлләжән.

Садықвайдан хат кеп дурьпма?

Индь йорьнжанъ ормақ гәрәк, дьм өсь кьттьпть.

Далнъ азам мьнән кәсьб гәльц, ноқаның ичъ ачоладъ.

Ҳазьрғы ҳажъвайларда йазмәт (ниёзмат) қаранъ иккь қы: зъ бар әдъ, вуларыц а:дъ ҳешшә — патма әдъ. Бьр гунь вуланъ хыйванъ ха:нъ алькьтәмьш дәп ишьтп, вуларъ дәррә: башкаға бәрәдъләр.

(Урганч, Фойву қишлоғи).

Ертәк

Қадим заманда бьр тулкь вьлән тьнна вәрәкән. Улар бьр гунь о:ва чькьптьлар. Йолда ҳьч оқат тапмантьлар.

Тулкь ейһар, шум экән. Тулкь тьннанъ о:ва чьқарьп күвәрьпть. Тулкь ейдә тьннавъ бьр баласынъ йейьп қойьпть. Тьнна гәсә бьр баласъ йоқ, йыглаб-йыглаб йәнә о:ва чькькьттьпть. Қайткькьсә йәнәләм бьр баласъ йоқ. Тулкь: „мән баланы йемәдъм, „дәпть“ балады қурвақалар йедъ“ дәпть. Тьнна тулкь йегәннъ бьльпть, уннан || вуннан қасас алажақ вольтпть: „йурь, иккьмьз о:ва кьтәмьз“ дәп аптьпть. Йолда иккьсьдә ейдәннән дерйә чькькьқалыпть. Тулкь нешәтәрнъ бьлмьйн қайтжақ вольтпть. Шунда тьнна айтпть: „сәнъ арқама мьндьрьб алькькьтәмән“, дәпть. Тьнна тулкьнъ арқасынә мьндьрьб учпть. Бәләнтә чьққаннан тулкьнъ ташаккүвәрьпть. Тулкь ельпть. Шундәтп тьнна учкькьтпть.

(Қўшкўпир район, Ғозовот қишлоғи).

1. Қадьм замалларда бьр пашша волған, бьр гунь иккь дөқан пашшац әлдьнә арз әтп гәләдъләр. Бьр дөқан пашшац йа:нъна вартп, „пашшйьм, арзьм бар,“ дәпть. Пашша: вэзи:рнә „дөқанъ бө:рә чағыр“, дәдъ.

2. „Сьларьн пәрзәнтләрьц барма?“ дәдъ. Бьрьсь айтть: „мәнйц қыйзьм бар“ дәдъ. Ҳуна бьрьсь „мәнйц оғльм бар“ дәдъ.

3. Адъл пашша: „мән сьларь йараштьрамән“ дәди.

4. Бьрьдъзъң қыйзънъзъ бьрьнъзъң оғлъдъза алъб бәрәмән, шундәтп, сьларь қуда-қайън этәмән“ дәдъ адъл пашша.

(Ҳазорасп, Саноат қишлоғи).

5. Бьләнъ өйь экь еййәм тушьққалдъ.

6. Ша:лың арқасыннан чьйьн сунчпть.

7. Чопъ бош туссац, қолыңы кәсәдъ.

8. Ойь сьйрьп қойдъм, индъ гьрәвәрьцлә.

9. Сьвавъ бәрьб болдънызарма?

10. Онавъ өйдән са:зъң сәсь гәльб дурьпть.

(Боғот район, „Правда“ қишлоғи).

2 Хоразм территориясида зикр этилган йирик иккита группадан ажралиб турадиган учинчи типлаги шевалар ҳам бор. Бу шевалар тил хусусиятларига кўрә аралаптылар. Аралашувнинг характерига қараб биз уларни икки типга бۆлдик:

1. Қипчоқ-ўғуз шевалари.

2. Уғуз-қипчоқ шевалари.

Қипчоқ-ўғуз шеваларида қипчоқ лаҳжасига хос бўлган асосий фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлар сақланган, лекин географик жиҳатдан ўғуз шевалари билан чегарадош бўлганликлари учун бу группа шеваларнинг таъсири сезилиб туради.

Бу типдаги шевалар ўғуз группа шеваларига чегаралош территорияда кўпроқ тарқалган. Бу шева вакиллари Жанубий Хоразмнинг Хива ва Янгиариқ районларидан бошқа олти район территориясида аҳолининг ўнлаш ингирма процентигача қисмини ташкил қиладилар. Айниқса Шовот, Қўшқўпир районларида бу типдаги шевалар кўпроқ тарқалган.

Асосий белгилари:

1. и, ү ўғуз шеваларидагидек тил олди, юмшоқ унлардир.
2. Дифтонглашиш йўқ.
3. Биринчи бўғинда *e* ўрнига кўп вақт *ə* ишлатилади: бэр, гэрək.
4. Сўз бошидаги *k* ва *m* баъзан жараңглилашади.
5. Қаратқич ва тушум келишкларининг кўрсаткичи *-нь || нъ* (ва унинг фонетик вариантлари) ва жуда кўп лексик синонимлари ва параллел грамматик формалар учрайди.
- Куйида келтирилган текстлардан бу типдаги шеваларнинг баъзи хусусиятларини кўриш мумкин:
1. ашқа түшкән чүвүндый йълъмжълтқ этәвәрмә.
2. маца дағдаға этәвәрмә.
3. худа урғайнъ пейғамбәр ҳассасъ мьнән дуртъптъ.
4. айам йақтәкән, йүгьрьп келәвәрдык.
5. чъқанларъннъ үйьнә аппаръп, навъ пышьрьб бәрдык?
6. қара папағъднъ кьйсәд вомъйма, мүндәтп йүргәнчә өлсән вомъйма.
7. апам маца үйдә өгър дәвәдъ, мән қачъп кеттъм.
8. мән бълмьй тавахтъ сьздъ әлдьцьзә қойтъпман.
(Янгибозор район, Қаландар Дўрмон).
9. ахшам дүканға барвәдъм, пиләнъ вәжләри кегәнәкән бър қутъ навқан бағъб едъм, омметър бахмал бәрды.
10. авъб-чашъб бър аш пышьрватърәдъм, хунъ үстьнә мьймаллар кельп қалды, аштъ кетәръб алъп, йаналдан тавъқ сойъп, палава қаралтъқ. Шүндәтп кечәсъ мьнән йатмалтъқ.
(Янгибозор район, Оёқ Дўрмон қишлоғи).
11. ай, сәнъ шу базар гүнь алған пәпърьсьцмә, хәль йөгәтмәпсән.
12. айдъ әтәк мьнән йавъб болмас.
13. бьзәнъ балалар йахшъ, хьш кьм мьнән урьшмьйдъ.
14. авръп қалдым гэрәк, дохтъра барсаммәкән?
15. гечъньц қазасъ йессә, қассаптъ сүзәдъ.
16. хәр кьм өзъ қазған чуқалағъна йьғъладъ.

17. ту:ръ сөллә (сөллә — ўғуз шеваларига хос).

(Урганч район, Урта Дурман қишлоғи).

Ўғуз-қипчоқ шеваларида ўғуз лаҳжасининг асосий фонетик-морфологик хусусиятлари устун туради. Бу шева вакиллари Урганч (Қипчов қишлоғи), Шовот (Бешмерган, Бўйрачи, Шовотқалъа қишлоқ советлари), Қўшқўпир (Ўзбекёп қишлоғи), Хазорасп (Пичоқчи қишлоғи) районларининг айрим қишлоқларида яшайдилар.

Куйидаги текстлардан бу шевалар ҳақида тасаввур олиш мумкин:

1. увлъц йамам боса, өзьнән гөр.
2. қышлаға варъб гәләмән.
3. хәльмә, сәнъ азаллъ вәри:н апаң чағърадъ.
4. сәнъц мьнән сөйләссәм мәнъц әдсәм қатадъ.
5. қорққана қоша гөрьнәр.
6. бьргәгә (ўғуз шеваларида: бьрә) қарәтп көрпәгә от вәрмә.
7. чъмчықтан қорққан таръ әкмәс.
8. қараб отъргынча маца йардам бәрсәнә?
9. су:көрмәгьнчә әтък йешмә.
10. қашъғым — қашъқ, тамағым төшьк.
11. көрьмсьзә гүн доғса, күндүз гүнь чъра йағар.
(Хазорасп район, Пичоқчи қишлоғи).
12. ила:йа урьш волмағай, балар аман-сав гәгәйләр.
13. атъздъ и:шә:м қурғай, дъм хәръп қалдым.
14. йазда нан йапсаң, авъзларън кәвп қаладъ.
15. сьғьрдъ кечрақ савватър әдъм, пешшә чағьп, харап, дәввәрды, шуннан бәръ қолъм дәрпәтмьй отърптъ.
16. ертарақ ешькть ағьзларънъ сьйрьп таша.
17. көп йълъйвәрмә, гөзъд қызаръб геттъ.
18. иньшь үйдъ дәрдынән йеч йерләрә чъқавълмьймән,
19. сьғьрдъ савмасаң, өжәгьнъ ичъ ач олды.

(Шовот район, Бўйрачи қишлоғи).

Хоразм областидаги ўзбек шеваларининг ўзаро фонетик-морфологик фарқларини юқорида қисман кўрсатдик. Территориал жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлган аралаш типдаги майда шевачаларни ҳисобга олмаганда, икки лаҳжа ҳам ўзларининг эски фонетик-морфологик хусусиятларини сақлаб қолганлар. Биз юқорида зикр этилмаган ёки етарли мисоллар берилмаган баъзи йирик фонетик айирмаларни келтирмиз.

Қипчоқ лағжәсидә	Ўғуз лағжәсидә	Адабий тилдә
қ х: тарқал навқан уйқъ қатар қуқ	тархал нохан ухы хатар хух	тарқал (моқ) нилла қурти. уйқу қатор оқ жўхори сўтаси ўқн (моқ) товок фарқ орқа няк суяк қайир (моқ) эгил (моқ) йиг (моқ) тўйнуқ қишлоқ қобон чилқон ип товоқ арва
оқъ табақ парк арқа	охы тавах парк арха	оқн (моқ) товок фарқ орқа няк суяк қайир (моқ) эгил (моқ) йиг (моқ) тўйнуқ қишлоқ қобон чилқон ип товоқ арва
н = й: ийәк сүйәк қайыр егьл ейьл жыйна лекин: тўнлѣк	әнәк сәнәк қаныр әньл йеңна дўньк йаван чүван савах тавах арва	няк суяк қайир (моқ) эгил (моқ) йиг (моқ) тўйнуқ қишлоқ қобон чилқон ип товоқ арва
б я: йабан қабан чубан сабақ табах арба	йаван қаван чүван савах тавах арва	қобон чилқон ип товоқ арва
оба	о: ва	қишлоқ
ч с: чачақ чанчқъ чъләпчә чьрәнч чъчқан чачра чоз чанарақ чүччъ чач	сачақ санчқы сьләпчә ььрәнч сьчав сьчра соз санарақ сүжъ сач жыққа жоққы сүжъ о: жақ ойынжық қаражық қуржақ ажъ жарла бъчқы бүгын бъч бут бу: дақ пътәк пътър пүгьлкә пъчан	чочық санчқи чилпчин сирач сичқон сачра чўз данақ чучук чоч (моқ) жыққа (хўл) чўққи (этик) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачуқ қўғирчоқ аччнқ чарла (моқ) қўларра бутун бич бут (оёк) бутоқ битир бутилка пичан
ч ж: чъққа чоққъ чүччъ очак ойынчақ қарачъқ қурчақ аччъ чарла	жыққа жоққы сүжъ о: жақ ойынжық қаражық қуржақ ажъ жарла	жыққа (хўл) чўққи (этик) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачуқ қўғирчоқ аччнқ чарла (моқ) қўларра бутун бич бут (оёк) бутоқ битир бутилка пичан
б л: пльчъ пўтьн пльч пут пътәк пътър пүгьлкә пъчан	пльчъ пўтьн пльч пут бу: дақ пътър пүгьлкә бечан	пльчъ пўтьн пльч бут (оёк) бутоқ битир бутилка пичан

м д: өтәмәк йетгъ йеддъ отън етьк пътәк атақлъ қутър	өдәмәк йеддъ одън эдък бу: дақ адағлъ қулър илон үзүм идә оныштър үгър ивәр, үвәр	ўтамоқ еттн ўтин этик бутоқ атағлған қутур (моқ) илон уаум жийда эпла (моқ) югур (моқ) юбор (моқ)
и ж о: йъдан йүзүм жындә йонъштър йүгър йъвәр	йүпәк йьп йүзък йүзък йьл ут йут	ипак ип үзук йил ют (ўшинда) ют (ичга ют) акл арра айвон аёл пүшта (қовун пүштаси) ойша (нсм) ошнқ ўч ўқнн (моқ)
лекин икки группа шевада ҳам: йьпәк йьп жүзък йүзък йьл ут йут	йүпәк йьп йүзък йүзък йьл ут йут	ипак ип үзук йил ют (ўшинда) ют (ичга ют) акл арра айвон аёл пүшта (қовун пүштаси) ойша (нсм) ошнқ ўч ўқнн (моқ)
х о: хәқъл хәрра хайван хайал хәббән	ақыл — ейван — әббән	акл арра айвон аёл пүшта (қовун пүштаси) ойша (нсм) ошнқ ўч ўқнн (моқ)
хайша хашък хөч хөкьн	ешшә (< сйшә) ашық өч өкьн	ойша (нсм) ошнқ ўч ўқнн (моқ)

лекин икки группа шевада ҳам: өкьз — өгьз, үр, үрк (хўкиз, хур, хурк)

Ўғуз группа шеваларида й товшининг кенг уялиларга таъсири қипчоқ шеваларига қараганда анча кучли кўринади. Айван, хайван, йәңгә, байрам, таййар, дәрриа, айъп, хайъп, майъп, мөйдан каби сўзларда қипчоқ шеваларида асосан ә/а, ўғуз шеваларида: е || и:

айван хайван байрам хайран майдан дәрриа барғай чайқам йарғанат	ейван бейрам хейран мейдан лейра (< дәрриа) барғай чъйқам йерқанат	айвон байрам хайрон майлон ларә борғай чайқам ёрқанот (кўр- шаналак) оғайнн
ағайнъ	ағмынъ	оғайнн

райис сўзи икки группа шевада ҳам рейьс — ри:с, қизик, Гурланда: йъла, Урганчда: иеғла, Хонқа ва Хазораспда: йағла; Гурланда: жыйна, Урганч ва Хивада: йеңна.

ертәк

бурьнғь өткән заманда хәзрәтә давът пайғамбар дегән патша болған. воньң тоқсан тоққьс хайаль¹ болған, екь мәрәмь болған.

Бьр күнь хәзрәтә давът бьрынчь мәрәмькьнә қьдтьрп барған, барса, мәрәмдьң хайаль ташнавда² сувға чөмьльп турған. хәзрәтә давът қараса, воньн чачь айағьнъң, вөкчәсьнә түшьп турғаньнъ көргән.

шу заматта воца ышқь кетәдъ. шу күннән башлап, бьрынчь мәрәмьнъ өлтрьп, воньң қатьнънъ вөзьнә алажақ боладъ. бьр күнь жалғаннан урьш болдъ, деп мәрәмьнъ әскәр башь қьльп, урьшқа жьбәрәдъ. бьрынчь мәрәмь урьшқа кетәдъ, вөзьнә ышапъмль екьнчь мәрәмьнә: „қандай болсада вонь вөлтрьп ке“ дьйдъ.

бьрынчь мәрәмьнъ екьнчь мәрәмь кетьб баратқанда ьзьнән атьб вөлтрьәдъ. шүйтп, журтъна қайтадъ.

мәрәмдьң қатьнънъ хәзрәтә давът тоқсан тоққьс қатьнънъң үстьнә аладъ, жүз қатьн боладъ.

бьр күнь хәзрәтә давът арьз сураб отьрғанда екь адам арьзға келәдъ. бьрынчь адам айтадъ: „мьнав адамдьң тоқсан тоққьс қойь болатурьп, меньң тана³ бьр қойьмдь зорлқ қьльб алдъ“ дьйдъ. — „бу адамдьп тоқсан тоққьс қойь болъп, сеньң тана бьр қойьца зорлық қьғам боса, бу адам наьнсап екән“ деп патшаньң қахрь келәдъ. во адам патшага қарап: „тақсьр, бьс сьздән наьнсап болдьқма?“ дьйдъ. патшаньн қатть ачувь кельп: маға сөз қайтардъ“ деп жаллатьнъ жағьржақ болъп, қараса, байағь адамлар жоқ.

патша: „бу адамлардьң келувьнән мақсат қой емәс екән, башқа нәрсә екән, меньң бьр мәрәмдьң қатьнънъ тоқсан тоққьс қатьн үстьнә алғалльгьм ту:ралъ айтълған сөз,“ деп ойланадъ. гүнайьнә вөкьнп хәзрәтә давът мәрәмдьн қабрьна барадъ. гүнайьмнъ вот деп. мәрәмь, „кьмсән?“ деп суртьйдъ, „давътман“ дьйдъ. „гүнайьнънъ вөттём“ дьйдъ.

арьғь дунйада мәрәмнъ бьйьшкә⁴ кьртмьйдьләр. бьр күнь давът пайғамбар жана мәрәмдьп жаньна⁵ келәдъ. „сень өлтрьгән мен едьм, гүнайьмдь вөт“ дьйдъ. „мен хәзрәтә

ТЕКСТЛАР

ҚИПЧОҚ ЛАХЖАСИ

бурьнғь вахта бьр кьшь бьр кьшьгә йерьнъ сатьптъ. йердь алған кьшь бьр гүнь өгьзләрнъ аппарьп қош қошьп йүргән экән. Қараса, йердьн тьйьннән паззаға¹ ьльп бьр күзә алтън чьғьптъ. осьн йаңағь кьшь алтъндъ алъп, йер сатқан кьшьгә аппарьп берсә, йер сатқан кьшь: „мен саңа йерьмь саттъм, индъ воньн² ьчьннән чьққан нәрсә:м сенькь боладъ“ деп алтъндъ алмаптъ.

осьн алтън тапқан кьшь: „мен сеннән курь йердь алдьм, ьчьннән чьққан нәрсә сенькь боладъ“ деп екьсь урьшьп турған экән. шу вахта елагтън бьр ҳақьллъ кәхудась³ кельп, воларға қарап: сьләр воньн учьн урьшьп йүрмөңләр дағьн алтъндъ екәвьнъзәм алмай, бьрньздьд қьзьцьз, бьрьцьздьң ултънъз болса, воларға бьр йахшь бағ алъп, уй-жай салдтьрп, той-тамаша етьп берьцләр“ дептъ. йер алған кьшьнъң бьр қьзь барәкән, йер сатқан кьшьнъң бьр улъ бар экән. йаңағь кьшьләр тап⁴ шу буваньң айтқаньндай етьп, бағ алъп, үй-жай салдтьрп, той-тамаша етьп, волардь шу бағда қойьптълар.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

* * *

қадъм заманда бьр айўв пайғамбар дегән кьшь өткәнәкән. воньң пүтън тәнәсьнә курт түшкән. куртлар воньн тәнәсьнъ қьрқ екь йьл йегәннән соң йергә төгьльптъ. куртлар йергә түшкән дағьн навқан⁵ туттьң башьна өрмәләп чьғьп кетьптъ, хәзьргь навқан куртъ шуннан кельп чьққан әмьш.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

¹ пазза — омов тиши.

² воньң — унинг, қипчоқ шеваларида ўрта тор уллилар дифтонглашади.

³ кәхуда — оқсоқол.

⁴ тап — худди.

⁵ навқан — пилла қурти.

¹ хайал — хотин.

² ташнав — обреш.

³ тана — ёлғиз, танҳо.

⁴ бьйьш — беҳишт, жаннат.

⁵ жаньна — ёнига.

давѣт болмақ тьгә¹ худа болсацам менѣ ълтыргәнѣц рас боса, мен сага гүнәйѣндѣ вѣтмѣймән² дѣйдѣ.

ҳазратъ давѣт әләйссалам қапа болып, үйәнә қайтып кетган экән.

(Манғит район, Максим Горький қишлоқ Совети, Энгельс ноғли колхоз).

ертәк

быр барәкән, быр йоғәкән, қадъмғъ заманда быр кәмпыр мәнән быр бува барәкән:

бува быр гунѣ атъзда қош қошып йүрсә, паззасынѣд учъна быр бөләк алтын ылып чъгадѣ. бува дәррү: дәвәрагына қараса, екъ² атлѣ кышь кѣйатър. бува қорққанънан дәррү: атлѣ кышь-ләрден соръидѣ: „бағаларым, мәнәв йердѣ узынъна екъ сүрдѣм, кесәсынә³ екъ сүрдѣм, индѣ ньчә сүрѣйн?“ дѣйдѣ. кышьләр буванѣд алтын тапқанънѣ: былмѣйдѣда: „бызләр былмѣймъз, ата“ деп кетәвүрәдѣләр.

бува дәррү: алтындѣ алып, үйәнә кельп, кәмпырнә айтадѣ: „мен алтын тавъбалдѣм, шунѣ пашшага алыб бараман“ дептѣ. кәмпыр дәррү: шъмльгетѣп⁴, буванѣд алтын саған дьгьрнә⁵ алтыннѣн алып, орнъна быр қайрақ таш салып, орнъна қойадѣ. бува тамқтѣ йѣйдѣдагы дьгьрдѣ ачып көрмәй, пашшанѣ әлдѣнә барып, дьгьрдѣ йумалатѣб йүвәрәдѣ.

пашша дьгьрдѣ ачып қараса, рас быр қайрақ таш. дәррү: пашша ачуланып, буванѣ зънданға ташъйдѣ, саманнан дүт берәдѣ. зъндан қараваль анльса⁶, бува қолынѣ өлчәв етып, өзыннан өзѣ сөйлѣйвүрәдәмьш. вонна: соң пашша зънданнан чағърѣб алып, „негә қолыңдѣ ушап сөйләнәсэн?“ десә: „такси-р, мен сызгә шунчәллѣ алтын апкевѣйдѣм, яхыр“ дѣйдѣ. вонна: сон пашша вонѣд қарнъна қърқ тайақ урып, арқасына қърқ тайақ урып, хәйдәвәрѣптѣ (Манғит район Холимбек қишлоқ Совети, „Комсомол“ колхоз).

ертәк

быр чопан барәкән. во бырдәйәнә қой багып йүрып йалғаннан: „қойларъма бөрѣ келдѣ“ деп қъчъравүрәрәкән. быр қанча йала қъчърғанъна адамлар йүгьрышып барсалар,

¹ тьгә — тугул.

² екъ сүзидаги е дифтонглашган(“е).

³ кесәсынә — әнига.

⁴ шъмльгетѣп — шумлик қилиб.

⁵ дьгьр — хурмача.

⁶ анльса — пойласа.

бөрѣ тугь¹ хештмә болмѣйдѣ. шүйтып², адамлардѣ быр қанча йала алдѣйдѣ. адамлар вонѣд гәпынә тшанмѣйтавгьн болып, воца, йалғанчѣ чопан, деп ат қойадълар. быр күнѣ ертә мәнән чопан қойларынѣ быр отлақ йергә апарыб багып, тайагынѣ дутарѣ етып қошъқ айтѣп мас болып отърган вахта қойларынѣд пасърдаштып йүргәнѣнѣ керәдѣ, қойларынѣ бөрѣләр қувалап, йүргәнѣнѣ керәдѣ. бөрѣләр көшльгетѣп, чопан қорқып, не иш етәрнѣ былмәй, қъчъра башлаған. вонѣн қъчърғанънѣ ешъткәм мәнән йешкьм³ кемәккә кемьйдѣ, „во йалғаннан къчърадѣ“ деп. шүйтып, чопан, қайтып йалған қъчърмѣйтавгьн боладѣ. (Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ район, Хитой қишлоқ Совети, Охунбобоев ноғли колхоз).

ертәк

быр варәкән, быр йоғәкән, қадъм заманларда быр әвәзмәт қорқақ дегән. быр кышь варәкән, бу кышьнѣд быр хатнѣн варәкән. әвәзмәт дѣм қорқақ кышьәкән... во ешыккә чъғажақ воса хатнѣн алып чъгадәкән. әвәзмәт қорқақтың атасынан қаған быр қара мьлтгьгъ воладѣ. быр гүнѣ мунѣд үйәнә быр мулла кышь келәдѣ. бу мулла вонѣд қара мьлтгьгьна „әвәзмәт батър. хәр урганда қърқда быр дәннѣ йатър“ деб йазыб берәлѣ.

быр гүн мулла әвәзмәт қорқаққа: „мьлтгьгьц алып, дөвлардѣд мөканънѣд чарвәнтнә⁴ барып йат“ дѣйдѣ. әвәзмәт қорқақ мулланѣд айтқан йернә варып, йалғаннан ухлаб йатадѣ.

дөвләр кештә мөканларъна қайтып кѣйатърганънда мунѣд ухлаб йатқанънѣ керәдѣләр. воннан соң булар мьлтгьқдагы хаттѣ оқып керәдѣләр. дөвләр муннан қорқып, астан вонѣ уятадълар: „әвәзмәтәкә, әвәзмәтәкә, турън, бызәр быр кәм қърқ дәви:дык, сызын мәнән қърқ воламъз“ деп айтадълар. соң әвәзмәт қорқақты быргә аскетәдѣләр. Волар дәвләрдың мөканъна варып, көп вах дәвләрды башлыгъ вольтб йүрәдѣ әвәзмәт қорқақ дагың, сөзләр мәнән воларды әлдәп, йеңып, тапқан дунйаларынѣ бөләшып, өзнә йеткәннѣн быр дөвгә көтәртърәрдѣ. шүндѣйтып⁵, өзѣ быр дөвгә мәнѣп, быр қанчась әвәзмәт қорқақты орап, хатнѣнѣн йанъна апаратълар.

¹ бөрѣ тугь — бұри тугул.

² шүйтып — шундай қилиб.

³ йешкьм — хеч ким.

⁴ чарвәнт — марказ.

⁵ шүндѣйтып — шундай әтиб, етып сүзининг таъсири билан шундай олмошдаги уялилар юмшоқлашган.

эвэзмэт өзү дөвдөн алдын кырып, хатынъна „мен саңа тамақ пышыр, десем сән хазыргы дөвдүң башыңма, эвэлгы дөвдүн дөшыңмә, дегәйсән“ дыйды. воннан сон дөв кырып келәды. эвэзмэт қорқақ хатынъна „тамақ пышыр!“ дыйды. шунда хатынъ „хазыргы дөвдүң башыңма, бурынгы дөвдүн дөшыңмә?“ дыйды. бу гәптү ешыткән дөв арқасына қарамай, қачып кетәды. шүндыйтып эвэлгы эвэзмэт қорқақ хыйлә мәнән батыр волтып, байың кетыптәмьш (Гурлан район маркази).

гүррьң

балам, бызәрдың авылымъады нурмамбай деб айтари:ды. шу авылымъадын қурбыйаз болыш дегән быр байы болари:ды. қурбыйаз болыш быр күн базардан кыйатырып атама йолгыгып: „қочқар, сен бзың күнжыларды сыйырыб ал, йахшыма?, қурь қарғалар йеб йагыпты, қарғалар йегәнчә сеның пайдаланғантың йахшы“ деп айттыптыда атынъ чаптырып, байлар мәнән кетып қалыпты.

атам базардан кегәнән дәррү: хэрмана варып, йаңагы айтқан күнжыны сыйырганәкән он сәрәдәй¹ күнжы чыгыпты, улам патасы² мәнән.

екы йылдан соң күзәктә қурбыйаз болыштын быр хызмәт-кары кештә үйгә кельп, атама: „болыш байагы аған күнжы үчын пахта берсын, деп мены йүвәрды“ депты. соң атам: „ныер-ләрден алдым муның күнжысын!“ деп ныштырәны блмәй, күйды, йанды, пахтамыздам хель тергәмыз йоғиды“. ертәңнә қурбыйаз болыштың вөзы араба әпкәп, он батман пахтамызды алып кетты.

балам, у вахлар шундайиды. атам: „меняң ағаным азғанагына күнжы иды“ деп айтты. вонда болыш: „екы йылдам беры пайдасың ныштырәсан, әгәр қазыға апарсам, хәнә шүн-чәкль нәсәңды алари:дым, қазыға апармағанымға шүкыр ет!“ деп атамды уражақ волды. унсон атам, „кегәм бәлә сәм мәнән кессын!“ деп ындәмәды.

(Гурлан район, Вазир қишлоқ Совети, „Большевик“ колхози).

гүррьң

е-ей бағаларым, заманаңыз дым йахшы сызлардын, бызлардын заманда көргән күлләрды сорасаныслар — худай көрсәт-мәсын!

¹ он сәрә — 5 килограмм чамаси.

² патә — чори.

хыйва ханынъ вөкмы ташқан десәңләр, не быр гүлләрды көрмәдык. өзымъады елатта хандын йүгьрдәклярә „ур“ десә, көзын чығарарәды. хандын салгыты деп, екү: барәвәр алавы-рарәдылар, бәй-бәй... әспәндыархан жалладәдөв, кымы йахшы қызы вөса, хәрәмыгә жыйнатарәды.

воннан сон қызларды нышәтәды дьсәнләр, сарайынъ алды-дагы хавызға түшырып қойтып, өзү айна ешыктән қарап оты-радкән.

дашнамынъ өтыргән шунча, чыдалмаған пуқаралар хәр-түлль қошықлар айтари:дылар.

әспәндыар хам болды,
йегәнмыс чыгыт нам болды,
әспәндыар зулмынан
бавырыммыс кара кам болды,—

дегән қошықлар хәлы халықтың авзында бар.

жыңәвәт хан дегән бырәвы чыгып, гавага башлап, ахыр-сонында кәлләсы кесылды.

ана, бағаларым, көрдыңсләрмә, вонъ йетым йалаң-ғачлардың қаргышы екү: қылама. шуннан соң әспәндыар тухумыннан сәйты абдыллахан дегән хам болды.¹ шу заматъ-ворысларам келәбашлады, ыңқылап дегән гәп тархалды. шуннан кыйн екы йыл ханлық етып, өз аяғыннан дәп болды. худайа, мунқатла шүкыр, талыймызға, лельн атамыз варәкән, йуртыммыс ават волды, хәммән² ыхтыары өзындә, мыйнәт етсә, рахатынъ көрәвүрәкән, ылайым, рә:бәрларыммыс сав вөсын, тьләвмыс³ шу.

(Гурлан район, Нукус қишлоғи, Сталин номли колхоз).

ертәк

быр барәкән, быр йөгәкән қалды заманда быр кәмпыр мәнән быр бува барәкән. унъ быр қыз мәнән быр увлы варәкән. бува увлынъ үйләнтырмәгә хешнәрсә табалмапты. Осын быр ердән айылған быр хатынды әперыпты. шүядетып, ай-күн өтә-вүрыпты. быр гүн у хатын йастыгыны тыйнә пычақ қойыпты. вү йыгыт йатқаннан чәкәсынә тыйыпты. осын „мынъ кым етты?“ десә, „үкәңыз“ депты. йенә быр гүн йыгытты быргына йахшы аты варәкән, вуца пычақ урыпты йыгытты қарыты кельп, „кым етты?“ десә, „үкәңыз етты“ депты. қыз азам мәнән сувға

¹ хам болды — хон бұлди.

² қараткыч келишги аффиксининг охиридаги н элементи күп вақт гүшнб, тушум аффикси билән бир хилда айтылади.

³ тьләвмыс шу — тилагимиз шу.

кеткәнәкән, әкәсь пзыннән балта алъб баръп, үкәсьнь екь қолънь чавадъ. қыз башънь алъп кетәдъ.

Йүрб-йүрб бър баққа баръп кърәдъ, шу бағда йүзүм йеп күнънь кечърб йүрәдъ. бағван қараса, күн сайън йүзүм азайъб баравүрәдъ. бағван хайрам болъб, ныпәтәрнь былмъйдъ. Осьн пашшаға баръп: „шундей-шундей, пашшайъм, бағыцъздағъ йүзүмләр күн сайън азайъп барватър, не буйркъ берәсьс?“ дъйдъ. пашша ойлап туръп, хәр гүн бър оғлънь қаравъл қълъп қойадъ. Иккъ увлъ қзынь ацлъп йатъп¹ уйқылап қаладъ. кыччы увлъ бармағън тълъп, кечәсь мьнән уйқыламей отърадъ. Қыс чъғадъ, вунъ шәвләсьнә бағ йарқърап кетәдъ. йығытты ышкъ кетәдъ. Баръп, атасъна айтадъ: атасъ ву қыздъ қыдъртъръп тавадъ дағън, қырқ кечә-күдъс той етъп, улъна әпперәдъ. қыздъ иккъ қолъ йоқ васа:м йығыт вунъ йахшъ көрәдъ.

бър гүш йығыт ләшкәр вашъ боп уръшқа кетәдъ. Қыз бойнда боған едъ. бър гүнъ ву қыз екь увъл тувадъ, осьн пашша сүйәнчләп, бър кышьнь йүвәрәдъ. бър хатқа хәммә гәптъ йазадъ. йолда бу кышь қыздъ атасънь үйәнә ми:мам боладъ. қыздъ әкәсьнь хатънь хаттъ оқып көрп, „қыздъ йоғетъм десәм, барәкән“ деп, ву хаттъ орнъна башқа хат йазадъ, вуда „хатъныц пышкъ мьнән ийт тувдъ“ деп пашшанъ тълъннән йазадъ. бу кышь хаттъ ап² пашшанъ йанъна кетәвүрәдъ. пашшанъ увлъ хаттъ оқып, көрсә, шүндәй гәпләр йазылған, осьн ву йығыт: „мен барғанча хатънъм неву тувсада, отъравүрсън“ дъйдъ. ву кышь йенә қыздъ әкәсьнь-кыәнә ми:мам боп түшәдъ. йанғағъ әкәсьнь хатънь йенә хаттъ оқып көрп, башқа хат йазадъ. ву кышь уйқылап қағанда: „ата, хатънъм екь увъл тувмақ дьгүн³ төрттъ тувсада, қувъб йүвәр! деп хат йазадъ. ву пашшанъ увлъ боп хат йазадъ. осьн ву кышьнь кысәсьнә сап қойадъ. ву кышь былмей (қағаз носабоғанъ вуда) кетәвүрәдъ: осьн пашша оқып көрп „нычкъ мундей волдъ?“ деп гәльнънь⁴ екь баласъ мьнән „бахтън йатмағай увлъмнъ буйркъгъ шундей“ деп қуввәрәдъ. қыз „аслъ бахтъм йоғәкән“ деп башънь алъб, йурттан чығъп кетәвүрәдъ. көп йол йүрп, чөлльйдъ. сув ичъйн десә екь қолъ йоқ. епкәйып ичъйн десә, йелкәсьндәгъ хоржъннъ хәр қайсәсьна бър баласънь сап қойыптъ. осьн йердә отърбальб йълъйдъ. йълағаннан екь баласънь емъзып

¹ ацлъмақ — пойламоқ.

² ап — олиб сүзинниг қисқарған формасы.

³ дьгүн — тугул.

⁴ гәльн — ұғуз группа шеваларида гәли:п — келин.

йатъп уйқылап қаладъ. уйқысьннан турса, екь қолъ пүт боп қаптъ. екь баласънь әлднә¹ ап отърадъ. шу чөлдъ йағасънда бър көл барәкән. балъқчълардъ балъғънъ пышьрәдъ. бърәвләрдъ ишьнь етәдъ дағън йүрәвүрәдъ. шүндетъп, бағаларънь йеттъ йашъна йетърәдъ. осьн бағаларънь қолъннан ушап атасъ мьнән енәсьнь көрмәгә ез йуртъна барадъ. барса ерь йеттъ йъллкъ уръшты пытьрп, шу жайға ми:мам боп отърганәкәп. қыздъ атасънь үйб йолдъ үстьндә боладъ. ву қыздъ әкәсьнь хатънь қыздъ үйгә кыргызмъйжақ боладъ. осьп әкәсь чығъп, вунъ үйгә кыргызәдъ дағън, танъмъйдъ. ата-енәсьнь көзь қызынь ғамънда йълап — йълап көр боп қаған едъ. кештә хәммә ми:мамлар ми:манханада жъйнальп отърадъ. қыз екь баласъ мьнән тавъқ кәтәк тьйндә отърадъ. енәсь мьнән атасъ бър йақта отърадъ. вулар көр. осьн пашшанъ увлъ ешыккә чығадъ, қыздъ көрп танъйдъ, хәммәләрь йацалдан тапъшадълар. әкәсь хатънънь қуввәрәдъ. осьн пашшанъ увлъ қайтадан той-тамаша етъп, хәммәләрь мърат-махсатларъна йетәдъләр.

(Янгнбозор район, Уйгур қишлоғи).

КИПЧОҚ ШЕВАЛАРИНИНГ „Ә“ ЛАШҒАН ТУРИ

әртәк

бър бәрәкән, бър йоғәкәп, үч агайнъль әкә-үкә барәкән. бър агайнъсьна бър гүн қош-қош дәгәнләр. қара өгъз урланған. „өгъз йоқ“ дәптъ, „оғрнъц изъ нычкъ?“ дәптъ. бър агайнъ унда: „бър айағъ узън“ дәптъ. ундан бър агайнъсь айтълптъ: „бър айағъ узън боса, әсә кәсәномайдъ“². шунда бърсьс айтълптъ: „базарға:м кеч барар“ дәптъ. үчъсь базардън йолънда узъм бойлъ кәсәномай кышьнь ахтаръп йүрәдъләр. Шу вах бър адам түйәсьнь урлатқан. булардан сураған: „түйә көрдъңзләрмъ?“ деп. унда бърсьс: „сәньд түйәць бър көзь көрмә:дь?“³ дәптъ. „ҳава“ дәптъ⁴ „бър азувъ сьдғамма?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „бър йағъна шәкәр, бър йағъна шърнь йүкләцғәммә? дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „үстьндә бър хатънам барма?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „езъ хамъладармәдь?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. уннан кыйн „оғръм сьләр.“ дән ушлаптъ улардъ, ханға аппарыптъ. ханға арз қълъптъ:

¹ әлднә — олдиға, ұғуз группа шеваларига хос.

² кәсәномай — кұсанамо,

³ көрмә:дь — кұрми әди.

⁴ ҳава дәптъ — ҳа лебли.

„мәһһң түйәмь алған шулар“ дәп. улар айттыпты: бьзәр увьрламадъкъ, тәжрьбәдән былдык“ дәп. „түйәнһһ көр әкәнһһ нәдән былдыцсләр? дәп сурапты хан. „йолдыц отһһһ бьр йағһһһ йеп баратър“ дәпты. „азувь сыцганһһһ нәдән былдык дасәһһһ, оттъ онһһһһ йулъп аппаратър, йолдһһһ бьр таманһһһнан чьбһһһ байатър, бьр таманһһһнан қарһһһжа¹ байатър, шәкәр, шьрһһһ йүкләцгәнһһһ шуннан былдык“ дәпты. „түйәнһһһ үстһһһдә хатһһһ барльғһһһһ саралағанһһһһһнән“ былдык“ дәпты. „богазльғһһһһ нәдән былдык, дасәнһһһ, ханчһһһ, сүйәнһһһ турған, шуннан былдык“ дәпты. ацсың хан түйәнһһһ ийәсьнә: „булар уврамас, пашшалъққа кәрәк адамлар әкән“ дәп уларды алъп қалыпты. ансың буларға ми:мандарчльққа қозь сойып, қувурдақ қыльп, бәрһһһпты адһһһһ кыччь ағайһһһһсь бьр кыччь етты йеп көрһһһп: „бунь йемәң, итһһһ гөшһһһ“ дәпты уннан кейһһһһ хьзмәтқар табахты алды, сон йүзүм әпкәлдь. кыччь ағайһһһһсь бьр йүзүмһһһһ йеп көрһһһп, „йемән, адамһһһһ ись бар“ дәды. йүзүмһһһһһ йемәдъләр. соң хьзмәтқар йүзүмды алъп, пашшаға барьб арз қылды. „бу адамларды жылләкән, сән тәжрьбәқар дәп сақлап қойыпсан“ дәды. „қозыһһһ гөшһһһһ итһһһкь, дәп, йемәдъләр, йүзүмды, адамцың қанһһһһ ись бар, деп йемәдъләр. „булар жылльмәкән“ дәды. пашша чопандь чағьрдь. „қозьда нә гәп бар?“ дәды. чопан: „гүнайымды³ ессәнһһһ, айтаман“ дәды. „хош, айт.“ дәды хан. чопан айтды: „қойымам тувды, итьмәм тувды, шу вахта қой өлды, қозыһһһ емьзмәккә йарамай, шу вахта итть қозь бьр мәртә әмьбәды⁴. шунда хан бағманһһһ чағьрдь. пашша: „йүзүмдә нә гәп бар?“ дәп сорады. бағман айтты: „өткә йыла баққа екь уврь кьрды, анлып турһһһп, урдық, бьр өлды, бьр турһһһп қашты. шу өлгәнһһһ йүзүмды тьйһһһ көмдым. шу чьрһһһп, күчь мьнән йүзүм зорайып кетты“ дәды. асың тәжрьбәқардыц сөзь тастық „дәп екь ағайһһһһсьна жувап бәртьб йүвәрды. кычкыһһһһсь былгычәкән, дәп алъп қалды. соң уһһһһ үйләнтьрәтуған болды. сон кәльп, езыһһһ қызыһһһ тәжрьбәқарға той-тамаша әтып, хатһһһһльққа бәрды. шу мьнән сөз тамам болды.

(Хазорасп район, Питнак, Қангли қишлоғи).

¹ қарһһһжа — чумоли.

² саралағанһһһһһнән былдык — әзилгәнидан билдик.

³ Қаратқич келишигининг аффикси *м, н, ң*, сонорларидан сүйгә олатда *-һһһ, -һһһ* бұлади, лекин ахборотчи Жумабоев Рүзим (56 ёш, саводли) *-дың, -дың* формасын хам ишлатди. Тушум келишиқда хам шу.

⁴ әмьбәды — әмиб әди.

әртәк

бьр варақән, бьр йоғәкән, бьр йурттыц пашшась барақән. шу пашша өльп, хуннан бьр қыз қалған. ацсың шу қыз әргә баратърған боған. шунда қыз ҳешкьмһһһ халамаған. ацсын базар гүһһһсь ешыкты йарыш әттьрһһһп қойған. ацсың бьр бала өтыб баратърғанда үстһһһдә:м йоқ, башһһһдә:м йоқ, „балань мәһһһң әлдымә алыкә“¹ дәп буйтьрган қыз, ацсың хьзмәтқарь балань йанһһһна барып чағьрган, соң бала: „бармман“² дәгән. ансың ана бу бахмал кәмзүрды, йахшы үстывашларды, әтыкты. кыйгызгәнда:н балаға: „йүр“ дәгән, ацсың бала йәнә: „бармман“ дәгән. йәнә хьзмәтқарь қайтып кәгән қызды йанһһһна. қыз айтқан: „бар, атамың атһһһһ егәлләб, алтын камчысь мьнән баланьцы йанһһһна аһһһһп“ дәгән. ацсың бала атты мьһһһп, йасанһһһп-түзәнһһһп, пашшань қызыһһһ йанһһһнә кәгән. қызь қьрқ кечә-күндьс той бәргән. шу балаға барғалльғь үчһһһ. ацсың бала пашшань мал-дунйасыһһһһ кейпәтып қутарған³. ацсың ҳешнәрсәсь қалмаған. ансың қараса, йанһһһнда бьр тәңдәсь қалған. шунда қыз айтқан: „йарым тәңдәсьнә зәр, йарым тәңдәсьнә без“⁴ әпкә“ дәп буйтьрган. ансың қыз зыһһһ сүрәтһһһһ салтыб рәсмһһһһ охшатқан. шунда қыз әрыһһһ айтқан: „кьм беш йуа тылла бәрсә, сат, болмаса-сатма“ дәгән. йәнә қыз айтқан: „бьр сатқан кышыңа қайта сатма!“ дәгән. ацсың шу йуртта бьр әййар сә:дәгәр барақән. йуртта хуна шейтән хожа сә:дәгәр дәрәкәлләр. хожа сә:дәгәр йаңағы рәсьмды алады. ацсын кәл хьзмәтқарына айтады: „сән балань изыһһһнәм бар, балань жайы не:рдәкән, жайыһһһ көрһһһпкә!“ дьйды. ацсың кәл хьзмәтқар балань изыһһһнәм барады. бала өз үйһһһнә кәльп, хатһһһһна айтады: „рәсьмды беш йүз тыллаға саттым, шу алған адамһһһ чағьрһһһб мейман әтәмьз“ дьйды. хатһһһһ айтады: „башқа бьр кышыһһһкыһһһһ аһһһһп, өзһһһһкыһһһһ чағьрма“ дьйды. ацсың бала сә:дәгәрды қоц-шысьһһһһкыһһһһ чағьрады. хожа сә:дәгәр мейманға кәлөды. ансың хожа сә:дәгәр хьзмәтқарына: „арақты тавып кә, балаға, көбрәк бәр“ дьйды. ацсың арақты ичыб, мас волыб, бала йығыльп қалады. хожа сә:дәгәр қызды түйә үстһһһнә мьндьрһһһп, чөлгә кәтәвәрәды. ацсың қыз: „тохтац, йашуллы, қьрқ кәчә күндьс той әтып алсацыз, мән сызгә бараман“ дәды қыс. ансың бала арақтан айһһһп, қыздыц изыһһһнән кәлөвәрәды. қыз әр бьр сазақты тәгьһһһнә иккь чөрәк бьр көзә қатық қойыб баравәргән.

¹ алыкә — олиб кел.

² бармман — бормайман.

³ қутарған — тугатған.

⁴ без — мато, бұз.

күллөрдән бәр гүн йыгыт бәр шә:ргә барыб, бәр көчән башында қыз мәнән сө:дәгәрдь көрпә қаған. аңсың бала бәр маманы йаньна йылаб барған. аңсың балаға мама айтқан: „сән йылама, шу қалада чәрчълк¹ ытб йүрәвәр, хатынъд мьнән қавъшасан“ дөп кәнәш бәргән. бала қыздырбь бара-тырса, йацағъ өзнь хатынъ йолъғыш қалады. иккьсь сөйләшәды. хатын айтады: „иккь ат ал, сәмзынь тап әт², арғы васа, сәмъртыр“ дьйды. аңсың бала бәр бастьрмань астында йатавәрәды. хьзмәткар кәләм хожа сө:дәгәрдь атынъ тойда чапчақ³ волъп тап әтб йүрәды. кәл бастьрманъ тәгьндә баланъ ухлаб йатқаньнъ көрб, баланъд атынъ зәнгьсьн⁴ у:рлъйды (өз атынъ зәнгьсь үзългән әды) қыз чьғады. атқа мьнб қумға йол алады. шунда хьзмәткар кәл қызды көрп қалыб, арқасынан қувады. көрньб бәравәрәды. аңсың намаз вахт кәл қызға йетәды. қыз хошамат урп: „мен сана бар-жақ әдым, қараб йүрбәдым“ дьйды қыз „сазақлар, омчалар салқын бәрп турпты, бьзың нькаға пата әпкә“ дьйды. кәл йүгырп кәтәды. қыз кәлдың атынъ сыгырьн⁵ чапады. кәл шә:рдә қалады, атам қалады майыб боп. аңсың қыз қайта-вәрәды. бәр йуртқа қарап бәр өз. йолда йедды қарақчыға йолығады. аңсың йедды қарақчы қызды тутыбалып, бәр-бәр мьнән „мән аламан, мән аламан!“ дөп уршадь. „тохтан. — дьйды қыз, — ишьнъзь аңсат әтәмән“ дьйды. йеддсьнә:м хатар қойады. „мән йайымнъ атаман, қассь бьрың әпкесән, шуца бараман“ дьйды. аңсың қыз йайынъ атады. йедды қарақчы йүгырын кәтәды. қыз йедды қарақчынь атынъ сыгырьн чавып ташыды. қыз качады бәр йуртқа қарап. шу йурттын пашшась өлгәнәкән. дө: ләт қушынъ йүвәргәнәкәлләр. кьмды башына қонса⁶ шунъ пашша әтәдәкәлләр. аңсың қуш кәлып шу қызды башына қонған. қызды пашша әтәдыләр. шу йуртқа пашша боған соң қыз өзнь рәсмнь охшатыб дарвазаға қьстьрп қойады. аңсың хунън йаньна хьзмәткар қойады. ху рәсмды қарыды. қыз айтады: кьм шу рәсмга қарап, ҳақаратласа, хунъ зьнданға салавәр“ дьйды. аңсың хожа сө:дәгәр кәләды „ҳә... жәләп, бу йуртта:м харап әткәнәкән-

¹ чәрчълк — резаворчилик.

² тап әт — тоб бер, солу.

³ чапчақ — чопаған.

⁴ зәнгь — узангы.

⁵ Ахборотчи Хасан ака Жуманазаров (49 яшар) қаратқич келишиги қўшимчасини қўп вақт тушум келишик аффикси билан бир хилда тәләффуз әтди.

⁶ Қипчоқ шеваларида *м, н, ң* билан тугаган от қаратқич ва тушумда одатда *-нъң* ва *-нъ* қўшимчасини олади.

сән!“ дөп сөкәды. аңсын хожа сө:дәгәрдь шә:рдә турмаға саладылар. хуннан йедды қарақчы кәләды: „...ҳә... бе:рдә:м пәнд бәрп кәткәнәкәнсән, сән...“ дөп сөкәдыләр. ҳуларда:м саладылар турмаға. хуннан қызды ер кәлып: „сү:рәтынн таптым — да:н. өзнь не:рдәсән?“ дөп йылывәрәды. аңсын пашшаға хавар бәрәдыләр. „шунды-шунды“ дөп. аңсын ҳулар тапшадьлар. иккьсь мьрады махсатына йетәды.

(Ҳазорасп район, Қораянтоқ қишлоғи).

әртәк

бәр барәкән, бәр йөгәкән, бәр йуртта бәр кәл бала барәкән. бәр гүн бу кәл: „мән бу йуртта турмьман, башқа бәр йурттан бахтымнъ тапаман“ дөп, башқа бәр пашшанън йуртына қарап кетпты. шу башқа пашшанъ йуртында бәр кәмпьр барәкән. ху кәмпьр кәлнь өзнь увул әтб алады. күнлөрдән бәр гүн кәл мамага айтады: „мән сыга бәр хат йазыб бәрин, шу пашшанъ кьчкьнә қызь гүлсанаваржан дөгән қызға апарыб бәрәсь“ дөп. Гүлсанаваржан йанағъ хатты охып көрәды, шу хатта айтълған әды: „мәндә бәр қара тай бар, атаңның йуртына бәр бәла кәсә, бу тайды мьнп чыгып, йавға қыран салажақман, бьрындә қоймьй-жақман, мән шүндын адамман“ дөп йазылған әкән. „ана шу гәпты өзньнән башқа адамға ешьттьрмә“ дьйды. у қыз мунъ бьлыб өзньнә мөккәм болыб йүрәвәрәды.

шу йурт пашшасынън үч қызь волады, қызлар бойына йетп, әргә вармақты истыдыләр. уллы қызь „мәнъ вахтым йетшкән“ дьйды. ортанчы қызь „мәнъ вахтым йетшкән“ дьйды, кьччы қызь „ана шу гүнләр мәнъ дьм тәр¹ вахтым“ дьйды. қызлар мәслә:т әтәды дағын: „атамъз пашша болып, бьзләрдь әргә бәрмьйды“ дьйдыләр. аңсың кәнъз айтады: „сьләрдьн ишьыды аңсат әтып бәрәмән“ дьйды. „шуца, — дьйды, атаңыза ҳәр қайсыңыз бәр қовундан со:ғат әтб йүвәрьң“ дьйды. „қовун пышты“ дьйды. уллы қызь бәр гүрвәк² алады, ичы түшкән, бош, ортанчы қызь бәр би: шәк³ қовун алады, дьм мазалы, пышыб йеткән, кьчкьнә қызь бәр тарлақ⁴ қовун таптырады. кәнъз йацағъ қовунды үчысьнә:м пашшанъ сарайына апарады. кәнъз ешьгағасына айтады: „мьнан

¹ дьм тәр — етишиб қолған

² гүрвәк — бир хил өзги қовун.

³ би:шәк — кузги қовун.

⁴ тарлақ — тарсиллақ.

улль қыздын соғаты, мьनाव ортанчъ қыздын соғаты, инә буньсы кьччъ қыздың соғаты, пашшаға бьр-бьр айтъб, кәсѳб бәр" дьйды. пашша „бу нә қовунлар? дәп сурьйды. ешьгағасы: „шундьй, шундьй" дәп айтады. пашша „қана, кәсьи, қайсы бьрь мазалъ әхән?" дьйды. кәсәдьлар. пашша бьр кәрьчтән алъб йеб көрәды, дағьн, сурьйды: „мунъдъ бьрь тәр-рәк, екьнчъсь йахшъ лышкән, учънчъсь дъм бош, бу нә гәп?" дьйды. ақсьн вәзьр айтты: бьр кашъқ қанъмнан өссәңьз айтаман" дьйды. „өттъм" дьйды пашша. „сәнь гүнайън шу васа" дьйды. вәзьр айтады: „бьзәр, — дьйды, — қызларъңьс, — бойъмъз йетты, ана шу қовунлардай болдъқ. атамъзға өзъмъз айтавүлмьймьс, шу соғаттан өзъ бьльб аладъ, дәп шу қовунларды йүвәргәнләр" дьйды. пашша ойланъп қалады, асьң айтады: „йуртқа жәр бәрьңләр, қызлардын үчьсьнә:м бьрдән көшьккә өтърғьзъб қойьнлар. йуртгъдъ барльғьнъ көшькьтн тьйьннән өтърәвәрьңләр. қызларъм кьмнь истәсә. шунъ алма мьнән урсьн, шу адамға бәрәмән" дьйды пашша. ертәсь күнә йуртқа жәр бәрьп, адамлардың бәрньн көшькьтн әлдьннән өтърәвәрәдьлар. пашшанъң улль қызъ қошвәгьнъң увльнъ алма мьнән урады. „улль қыз қошвәгьнън увльна барды" дәдьлар, „халап барған адамъ шу волды" дәдьлар. ортанчъ қызъ төрәнъ увльнъ алма мьнән урды, шүндьйтп, адам өтърмағә қарадылар. беш күн, өтърдылар, оң гүн өтърдылар, пашшанъң кьччъ қызъ ҳешкьмнъ урмады. пашша сурады „хель ҳешкьмнъ урмадыма?" дәды, йуртгъдъ адамларньнъ бәръ өттәмә? дәды. шунда пашшаға қовун әлкәгән кәнъз айтты: „бьр маманъкьндә тахйа қарьн кьйьб йүргән кәлдәм¹ башка хәммә өттъ" дьйды. „шунъам өтърьңләр, шуам қалмасьн" дьйды пашша. асьң кәлды тақърдатъб апкәләдьлар. йаңағъ баланъ өтърдылар. кәл көшькьтн тьйьннән өтър барай-атърғанда охшатъп қәлдъң башъна урды алма мьнән пашшанъ кьччъ қызъ, муңа төрәнъң увль мьнән қушвөгьнъң увль намъс әтты. шүндьйи адамғам барамълар, дәп. кьччъ қызънъң ишьнә пашшанъ қаръ кәльп, буйрьқ бәрды: „улль қызъмнъ алгьн көшьккә аппарьңлар, ортанчъ қызъмнъ кү-мүш көшьккә аппарьңлар, кьччъсьн әсә атхана алдьндағъ өжрәгә койьңлар" дәп буйрьқ бәрды пашша, хәр қайсьнъ авхалъна қарап қойдыда ахър. асьң улль той тамаша әтп, пашша үч қызънъ күйәвгә узатды...

(Бөгөт район, Найман қишлоғи, „Правда" колхози).

¹ Калдан бошқа.

МАҚОЛЛАР

1. бала йъғьльб-йъғьльб қала воладъ.
2. би-дәвләтть түйәнъң устьндә ит қавьлтъ.
3. сүрсәң, күс сур, сүрмәсәң, йүс сүр.
4. мастава — кәсәлгә бәрды дава.
5. ачувьңд кесә, мурньңнъ тьшлә.
6. қарға қарғанъң көзьнъ чоқъмас.
7. оғлъң йамам боса, өзьңнән көр.
8. йамаллъқть йадьна ал, йахшъльқ кесә — бахтъң.
9. баш қатгьмъ, таш.
10. мьйман кьрәды ешьктән, рьсқъ кьрәды тешьктән.
11. мьйман үйдың көркъ.
12. кегән дәвләт, кеткән мьйнәт.
13. йахшъдан шарапат, йаманнан кәсапат.
14. тькәнньң зәръ йаман, текьнхордың қаръ йаман.
15. қылдърды бош туссаң, қолындъ кесәды.
16. су: көрмәй етък чечмә.
17. хәр кьм өз көмәчьнә қарап күл тартады.
18. өз үйьм, өлән түшәгьм.
19. көп оила, ас сөйлә.
20. бөръ бөрньн йармас.
21. малға қарасаң, мал воладъ, қарамасаң, шал воладъ.
22. меммен деганньң маңлайъ қара.
23. буръчъң көп боса, бьламъққа са.
24. өльмнән башқасънъң ертәсь йахшъ.
25. мьйнәт, мийнәттьң тьбь рахат.
26. мьйнәт етсәң ерьммәй, тойар қарпън тьләммәй.
27. ит баласъ төрга озар, чъчқам баласъ иң қазар.
28. иш көрсәткән әйбәмәс, аш көрсәткән әйьп.
29. әлдьңнән аққан сувдың қадрь йоқ.
30. қачъп кессәң, чачъл кет.
31. хәр кьм өзьнә келәр гәптъ былсә йахшъ.
32. тузьңдъ төкмә, шамалға сөкмә.
33. танъған йерда бай сьйлъйды, танъмаған йерда тон сьйлъйды.
34. айағы кьччъ сүйгәнньн кьйәды, айағы улль сьйғанньн кьйәды.
35. көрәбьлмәгәнньң көзь чъқсьн, көтәрәбьлмәгәнньң — бель.
36. худа урғандъ пайғамбар хәссасъ мьнән туртъптъ.
37. тапқанъңдъ ит йесьн, арқа мойнъңдъ бит йесьн.

38. сабърлѣ кул сабър етъп шат болар, сабърсѣс кул ахъ-
рънда мат болар.
39. келәвур жанъцнан, жанъм айтаман, сән бълсәд, мән
райъмнан қайтаман.
40. дос сөзънь ташама, ташаб башън қашъма.
41. отқа тыйсән, от өчәр, қоцшъга тыйсән — қоцшъ көчәр.
42. ер йыгыттың уйалғанъ — өлгәнъ.
43. көрьммәс бәла аяқ астында.
44. бър күн урьшқаннъ қърқ күн рьсқъ кәмьр.
45. сьпайъ тоңмас — қалтырар, ийәкләрь шалтырар.
46. тамақтың мазасъ туз мьнән, адамдын мазасъ сөз мьнән.
47. хатън ердыц бөрьгь, хатън үйдын көрьгь.
48. ел авзъ дәрйа, аққынъна түштън — кеттыц.
49. байдъң малън көтәрмә, айагън тайъп көтәрмә, ая-
гъц тайъп кеткәндә, йерьн, сувън йетәрмә.
50. бахълдыц багъ көгәрмәс, көгәрсәдә ми:вә бермәс.

(Гурлан район маркази).

ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

УРҒАНЧ-ХИВА ШЕВАСИ

ГҮРҮҢ

мән он сәккыз йа:шъмда қой бақар әдъм. атам қассапчы-
лық әтәр әди. мән қой бақмақа бър геткәннән он-омбеш
гүндә бър гәләрәдъм. бър гүн гәсәм, бъләнъ елатнъ ақсақ-
қалнъ йьпәкнъ оғыллаптыла. бу ақсаққалнъ мәтмьрат ақ-
саққал дәрәдлә. бу адам жаммапчылъқ¹ әтәрәдъ. бу оғыл-
лацпан иьпәкнъ мәнъ бойнъма ташадъла. қой бақыштан гәл-
йәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурън оғыллаң-
нан; „бър гүнъ гешлькә гәльп, оғыллаб гетты“ дәп тө:мәт
ташадъла. мәнъ атам вула вълән урьштъ, болмадъ. соң
йа:нкъ ақсаққал йанъна бър тода байланъ алъп, хана арз әт-
мәкә баръптыла. хан мәнъ чақыртърдъ. мәнъ иккь пашшап²
алъб гетты. мәннән, „йьпәкнъ қачан алдъң, нешәтьб алдың“
дәп сорадъла. мән хәммә вақыянъ сөлләб бәрдым. қачан
қой бақыштан гәлийәнмнъ, бу гәпләдән хаваръм йоқлъқынь
айттъм. хан мана йи:рмә тазий урьшинъ буйтырды. мәнъ уръп
зындана ташадъла. үч гүннән соң мәнъ қа:зъга қоштыла.
қа:зъга мәтмьрат ақсаққаллам барды. қа:зъ бъләдән вақы-
анъ сорады. мән хәммәснъ айтъб болғаннан соң: „шу айт-
қалларын рас воса, ант иш“ дәдъ. мән ант иштъм. вуам
хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғылладъ“ дәдъ.
қа:зъ вунъ сөзънь қуватладъ. маңа қарап қа:зъ: „йьпәкнъ
не:рә гьзләдъң, алғанда йа:ныңда бърәв ба:мәдъ?“ дәп со-
радъ. мән айттым, „иби, — дәдъм, — мән йьпәкнъ оғыллама-
дъм, — дәдъм, — мәнъ үзъм ҳәр вақытан өй йа:на бър гә-
льб гетәмән³, мән гәсәм, йьпәкнъ оғыллаңнанъна үч гүн
боған әкән, йенә мән вунъ кьм бълән оғыллтъйман?⁴ дәдъм.
қа:зъ мәнъ гәльмә қулақ салмада:м, маңа „қырқ тьлла тө-
льйсән“ дәп хөкүм чъқарды. шүндәтьп, атам бар дунйаснъ
сатып, зо:рдан қырқ тьлла теләп, мәнъ қутқаръб алвәдъ.

(Хива шаҳари)

¹ жаммапчы — тўқувчилик устахонасининг хўжайини.

² пашшап — миршаб.

³ гәльб гетәмән бирикмасида биринчи сўз охиридаги б ва иккинчи сўз бошидаги з узаро таъсирга учраб, икки сида ҳам жаранг заифлашади.

эртэк

Быр вар экэн, быр йоқ экэн, быр түлкь вьлэн бедэнэ вар экэн. иккьсь дос воғанэкэллэ. быр гүн түлкь бедэнэйэ: „сэм мәнэ быр дойдър“ дәптэ. бедэнэ „йахшъ“ дәптэ. иккьсь йола чүшптылэ. вула гетйатърсала, йолда быр тода хатьлла достърхан күтәрэб барйатърғанэкэн. бедэнэ вулань өңцнэ чүшп, аста:н йүрйвэрэптэ. хатьлла достърхаллань йердэ койьп, бедэнэнь қовалаб гетэвэрэптэ. түлкь достърхандэйь о:қатлань хэз этып йептэ. бедэнэ хатьллань алдап, учьб гетьптэ. осың, қайтэб гэлып түлкьйэ: „инэ, жора, мэн сәнэ дойдърдэмь?“ дәптэ. „хава“ дәптэ түлкь. быр гүн түлкь бедэнэйэ „сэм мәнэ дойдърдын, индэ мәнэ быр қорқыэ“ дәптэ. „йахшъ“ дәптэ бедэнэ. „қорқызғанда:м сәнэ йеғлатаман“ дәптэ. осың бедэнэ түлкьнь быр ба:ға аппарэптэ. түлкьнь тоқытқадан¹ гьрйэзп, үзэ тоқытқань дьқып, сон „бағван:н“ дәп қышқырэптэ. бағван гэлып, түлкьнь ура гетьптэ. түлкь зо:рдан қутьлэп қачьптэ. шуннан ба:на түлкь бедэнэнь йаман гөрэб, жорачьлықдан чьқыпты.

(Хива район, Ўзбекистон қишлоқ совети, Ленин номли колхоз).

эртэк

Быр варэкэн, быр йоғэкэн, қадим замаллада хыйвада быр хан өткэнэкэн. ву хан шават йапъннан хыйвань қумънадон² йап қаздърадовум боған³. хэммэ адамлань шу йапнэ қазувъна қо:ған. хан пашшапларъна⁴: „кым и:штэн быр дақыйка ге:чэ қаса, қырқ та:зий, ур, иккь-үш дақыйка ге:чэ қаса, ас!“ дәп буйтърған. шу қазуда быр йыйьт и:шлэрэкэн. быр гүн шу йыйьт и:штэн хартэб гелынъндэ йахшъ гөрйэй: қы:зынэ өйндэ қалыптэ. ертэнцэ гүнэ турса, иш вахтэ өтэб гетьптэ. йанқы йыйьт қы:за „мәнэ индэ да:ра асадьла“ дәп хапа волэп, чьқыб ге:чэек воладэ, қы:з вунэ и:зыннэн йүйьрп, йолдан қайтарадэ да:н, айтады: „мэн сәнэ өльмнэн алқаламан, дьйды. қы:з ахтъханасъна⁵ гьрп ақ атнэ алэп чьқыпты. осың, вунэ быр йа:нънэ қараға, быр йа:нънэ қы-

¹ тоқытқа — сув кирадиган омбор.

² қумънадон — қумигага.

³ қаздърадовум боған — қаздирадиган бұлған.

⁴ пашшап — миршап.

⁵ ахтъхана — отхона.

зъла бойтйды. үзэ эркэк гыйьмьнэ гыйьп, қыльчнэ асьп, атнэ мьнэнь, қазу:чъла йа:нъна гетэды. йапнэ быр йа:нъннан ат чаптърп, қазу:чъчала қарап: „хан бүтнэ мпрапларыщынэ, пашшапланэ олдърэплэ, дәп буйтърды“ дәп қышқырп өтэды. соң йапнэ ба:нъннанам ат чаптърп: „хан мирапларықызп, пашшапланэ өлдърэплэ, дәп буйтърды“ дәп қышқырэб өтэды. жанъннан дойған қазу:чъла дэррөв мирапларынь, пашшапланэ урэп көпнэ өлдэрэдылэ, азғанасъ қачьп қутыладэ.

хан бу хаварнэ ешьтэп, дым қарэ гэлып, қазу:чъланэ өлдэнэ үзэ варэп: „кым бу гөпнэ айтты?“ дәп сорьйды. қазу:чъланэ йарпъсь:— „қара атлэ йыйьт айтты“ дәсэ, йарпъсь: „қызыл атлэ йыйьт айтты“ дьйды. хан кым айтқанънэ тапавүлмьйн, мунънэ чьшлэб гетэвэрэды шүндэтэп, йанқы қы:з үзэ йыйьтнэ өльмнэн сахлап қалады.

(Хива шаҳари).

эртэк

Быр варэкэн, быр йоғэкэн, қадим заманда быр пашша варэкэн. ху пашша йуртэндэйь қарръланэ дағдан ашьрэп ташарэкэн. быр гүнэ быр йыйьт атасънэ дағдан ашьрэп ташамақа күтэрэб барйатърғанэкэн. атасъ баласъна „балам, мәнэ өйдэ гизлэп қойэвар“¹ дәптэ. оғлэ: „йахшъ, ата“ дәп өйьнэ аппарэп койьптэ. быр гүнэ пашша, дэрйада ге:хэр ба:, дәп ешьтэп, эскэрлэрэнь топлап, дэрйа бойьна варэптэ. дэрйадан ге:хэрнэ хунэ адамларэ алавүлмэптэ, эскэрлэрэнь көпсь өлыптэ. бу гөпнэ йанқы гизлэньп йатқан чал ешьтыптыдағын баласъна айттыпты: „дэрйанэ бойьнда ағач ва:мъ?“ дәптэ. „хава, дэрйанэ бойьнда бырйьнэ чьнар ағачъ ва:“ дәптэ баласъ. „элэсэ“², шу чьнарнэ үстэнь қарацла“ дәптэ қаррэ. қарасала, чьнарнэ үстэндэ быр чайнэ³ и:нэ варэкэн. шу чайнэ и:нэндэ ге:хэр вар экэн. шу ге:хэрнэ шөлэсь сува чүшэб дурғанэкэн, пашша вунэ су:нэ тейьндэ дәп қыдърған экэн. қаррэнь оғлэ йанқы чьнарнэ үстэндэйь чайнэ и:нэнь қараса, ге:хэр варэкэн. йыйьт ге:хэллэнь аппарэб пашшаға бэрэптэ. пашша сорапты: „бу ге:хэллэнь не:дэн алдыц?“ дәп. йыйьт айттыпты: „шунъйьн, шунъйьн“ дәптэ, „атам айтты, мэн индэ пашшанэ буйрқы вьлэн дағдан ашьрэп таштйдыла, өмрүм ахырна йетты, сэн чайнэ и:нэндэйь ге:хэллэнь алэп, пашшаға аппар, дәп

¹ гизлэп қойэвар — яшириб қўянер.

² элэсэ — бұлмаса, ундай бұлса.

³ чай — қалхат.

айттъ“ дәптъ. осың пашша ойлаптъ дағы, йыйьткә көп дүн-
йа бәрһптъ, дағы соң қарръланы өлдөрмьйдоғын болһптъ.
(Хива район, „Коммуна“ қишлоғи)

эртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қадим замаллада ши:рһн
дейән бър хошрой қыз варәкән. вунъ асмандәй а:й ешьтп,
ши:рһнн йа:нһна гәһптъ. осың: „сән мәннән хошроймъ-
сан? дәптъ. ши:рһм блән урһшьптъ. осың иккьсь уллъ бър-
мейда:на чъқыптъла, уллъ бър тәрәзъ қурһп, осың тәрәзъ-
нъ бър йа:нһна өзъ отърһптъ, бър йа:нһна ши:рһнн от-
ъстърһптъ. ҳула ҳөсьнләрһнн өлчъйжәк волһптъла. шунда
ши:рһн ағыр гәһптъ. а:йнъ отърған тәрәпъ йүдәл¹ гәһп-
тъ. осың а:й уйалъб иззә волһп, асмана учъб гәһптъ, осын
асманнан чүшмәптъ. шу қалъшһида қалавәрһптъ а:й.

(Хива район, Гулистон қишлоқ
совети, „Инқилоб“ колхози).

МАҚОЛЛАР

1. та:з даранһнча ба:зар кутардъ.
2. вахыттан утқан бахыттан утқан.
3. алын йағлъ васа, башшына сүрт.
4. и:нһнә сығма:н сьчан қуйрһқына сүпсә бағлаптъ.
5. нәлчәнә ба:шһида доғръ әк, уллъ воғаннан доғръ
волмас.
6. әввәлкһн мазасһнн соцқы бәрәр жәза:сһнн.
7. палав ашланъ а:шъ, палав ба: йердә мулла имам
ла:шъ.
8. де:шъ бүтһн, и:чъ түтһн.
9. қыш гыймһн йазда ал.
10. қызъл йыйьтһн қыз сыцльсь волмасһн.
11. қапъчһнн қаннъ доқ, не:рә варса йүзъ йоқ.
12. ата қарғышъ оқ, әнә қарғышъ йоқ.
13. ҳа:р-на-мъс атаңнан гү:чль.
14. үзһнкһнә дойма:н, кышһнкһн қойма:н
15. иккь қарға, урһштъ, о-чъға йән² чүштъ.
16. йагъб йейәнә да:ғам чъдамъйдъ.

¹ йүдәл — енгил.

² йән — жүн.

17. иккь дос тапъшар, йа:та бәла йапъшар.
18. алтанъ ала васа, ағзһндақыны алдърар.
19. шерһкләшьб и:шләйәнн йүрәкъ шердһйм боладъ.
20. а:йнъ этәк влән өртъб болмъйдъ.
21. дос ажътп сәлләр, душман — гүлдәрһп.
22. чыйьткәлә екһн йер, әкмьйн-дәкмьйн текһн йер.
23. сыйла:ннъ сьғыр вьлмәс, сыйпала:ннъ әшәк.
24. қарръ гәсә а:ш үстинә, йаш гәсә и:ш әстһнә.
25. айтълған йерә бар, отърма, айтълма:н йерә барма,
гөрһммә.
26. алдһнә қойғаннъ йәмәк — ҳейваннъ и:шь.
27. адашқаннъ ейбъ йоқ, қайтъб йолнн тапса.
28. бөрһн йесә:м ағзъ қан, йемәсә:м ағзъ қан.
29. душмана амам бәрмә, душмана бойһн еймә.
30. и:шләсәц, чи:шләрсән и:шләмәсәц, кышһәрсән.
31. сөс кәлтәдә, у:н халтада.
32. қар йағдъ дәп сөвүммә, айазларъ воладъ. хожа гәл-
дъ дәп сөвүммә, нъйазларъ воладъ.
33. гөрдькһнн өрт, гөрмәдькһнн сәлләмә.
34. палчһнн палһннан үзһцһн хам хыйалын йахшъ.
35. бай гыйсә, қутлъ вөсьн, кәммәл гыйсә, не:дән ал-
дың.
36. ҳөсьн тойда гәрәк, мә-ббәт гүндә.
37. болар оғлан доққызһнда баш олар, болмас оғлан
қырқында:м йаш олар.
38. қызһнн урма:н ди:зһнн урһптъ.
39. геччһнн тайақ йейәсь гәсә, чо:пана сү:кәнәр.
40. де:валн ағған йа:нһна итәлә.¹
41. сөс сөнәктән өтәдъ, тайақ — еттән.
42. дыйәнн уллъсь көпәрнн үстһндә тайақ йыйдъ.
43. ме:мана аш қой, иккь қолһнн бош қой.
44. жүжәнн гүзәкдә санъйдъла.
45. қоншың кө:р васа, гөзәһнн қыйа тут.
46. йеддъ өлчәб бър кәс.
47. қашықлаб йәннәғанһмнн² су:сақлаб³ дөкәсән.
48. ешькдән гәһп, өй мәнһкь, әдәннән⁴ гәһптөр мәнһкь.
49. ойламъйн сәлләйән — ағрһмъйн өләдъ.
50. ҳәр кәлләдә бър хыйал, кәл кәлләдә мьң хыйал.
51. маңлайыца урадоғын да:шам үзһннәм бөсьн.

¹ итәлә — итар.

² йәннәғанһмнн — түплаганимни.

³ су:сақлаб — чүмичлаб.

⁴ әдән — поғоқ.

52. гөрдьксъзә гүн догса, гүннъз гүнъ чъра йақар.
 53. дыйәйә „хайт“ дейәнәм мәдәт.
 54. та:за байдан қарз әтмә, қарз әтсәңәм харж әтме.
 55. ыхлас вълән йегласац, соқыр гөздән йаш чъқар.
 56. йүрйән дерйа, отърған борйа.
 57. йахшъдан а:д, йаманнан да:д.
 58. өлийән иланнъ қуйркънъ басма.
 59. а:шың қаса — дө:ләт, и:шың қаса — ме:нәт.
 60. әнәль йетъм — гүл йетъм, аталь йетъм — дул йетъм.
 61. қулақын ағрса алтын тьсърға нә:гәрәк.
 62. иланнъ зә:рыннән, сьпа:йнъ қә:рыннан қорқ.
 63. әр башъна и:ш чүссә, әдык вълән су: гәчәр, ат баш-
 шына и:ш чүссә, су:лык вълән су: ичәр.
 64. е:шаниъ қаннъ бешдъ, бьрь хәми:шә бошдъ.
 65. йыйьт йыйьтнъ көзгьсь.
 66. вә:дәйә вапа — мәрднъ и:шь, вә:дәсьс — сүбүтсьс къшь.
 67. а:дам болмақ а:сан да:н адамъй волмақ қыйн.
 68. уллънъкъ йа:ныцнан, къччъкънъ жа:нықнан.
 69. и:чъм гетть — гүчъм гетть.
 70. қауу: қазған — худа йазған.

ҚОШЫҒ

ешькъннъ әлдъ наймандъ, йа:ръм,
 найманнъ су:ларъ лайландъ, йа:ръм.
 индъ мәннән үмидьннъ үзәвәр,
 нәси:пәм башқага айландъ, йа:ръм.

ешькъннъ әлдъ чыйәль¹ бәгла (р)
 әльннән йа:р гессә, хәр къмәм йеғлар.
 йүрәкъмә салдын чыққысыз дағла (р),
 мән йеғламъйи, към йеғласън, чъқалла².

дәрийаға ташадъм бьр қайъқымнъ,
 әввәлдән бьлмәдъм ладаллъқыннъ,
 әввәлдән бьлийәндә ладаллъқыннъ
 мәнәм тапар әдъм үз лайъқымнъ.

йорънжанпац³ өтә-өтә иол әтгъм,
 бьр өткәндә шайъ ромал йоқәтгъм.
 шайъ ромалъмъз гүлләрә ала,
 мәнъ бьр ағам ба:исапчъ бала.

¹ чыйәль багла — олчали боғлар.

² чъқалла — дугоналар.

³ йорънжа — йүнгәчқа.

ешькъннъ әлдъ айламма салма¹
 бар, гетәвәр, үз бьлийәнцән қалма.
 айтамъшла иккимъзнъ ашығ дәп,
 алдан сорасала, бойнына алма.

бьр келчә² гүл әкътм әрмәкләр үчән,
 и:чәндә салланъб йүрмәкләр үчән.
 сәнъ рәсьмьннъ алып қойъпман,
 истәйән вахтәмда гөрмәкләр үчән.

айақымда қара көвуш қадағлъ
 деймә, бала, мәм бьрәвә адағлъ³
 ахшәм баръйн дәсәм, айлар қараннъ,
 гүннъз баръйн дәсәм, и:зъм сорағлъ.

чархым құрғай айланадъ бат вълән,
 йа:ръм құрғай, ашна нолдъ йат бьлән.
 ашна васа, болаверсьн йат бьлән,
 гәрәк васа, чақырамъс хат бьлән.

үчәкә чықма, дәп ньччә айтаман,
 айақышнъ чат⁴ йарар дәп қорқаман.
 айтаверсәм йалғанчънъ хәзъ көп⁵
 ахырънда жәзә:сьннан қорқаман.

алтын йүзък бармақымнъ бурадъ,
 мәнъ гөрп, челә⁶ чъқыб дурадъ.
 салам бәрсәм, саламъннъ аладъ,
 сәнъшыйн доддъ⁷ кейнъм барадъ.

қастънъннъ към бьчъптъ дә:р әтп,
 аға бала селләшмъйди қә:р әтп,
 селләшмәсә, селләшмәсьн қә:р әтп,
 мән гетәмән қадамъма за:р әтп.

азам бьлән чыхтым и:дә хатара,
 авазъмнъ қошъб айттым ду:тара,
 а:дыннан айнанъйн, қара гөз бала,
 папақышнъ ейрь қойъб бьр қара.

(Хива шаҳари)

Йар-йар

әввәл башлап худанъ йад әтәль, йа:р-йа:р,
 пейғамбәрләр рөвунъ шад әтәль, йа:р-йа:р.

¹ салма — ариқ.

² келчә — тахта, пол (ер парчаси).

³ адағлъ — аталған, боши боғланған (киз).

⁴ чат — шох (үтин).

⁵ хәзъ көп — кайф-сафоси кўп.

⁶ челә — марза.

⁷ доддъ — чапанн.

төрдә дурған жүп сандық рай вәрәдъ, йа:р-йа:р,
иккъ куда дән дуръп той вәрәдъ, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейышән тавах алын, йа:р-йа:р,
гәлин бькә дьльнән жувап алын, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейндә үчкьнә қыз, йа:р-йа:р,
гүл-гүл волъб ачълъпть къчкьнә қыз йа:р-йа:р.

тәкәдәйь қайчынъ чап басъпть, йа:р-йа:р,
чъқадогын бькәнъ гам басъпть, йа:р-йа:р.

йеглама, қыз, йеглама, той сәнъкь, йа:р-йа:р,
жүп пәтъкль¹ кашана өй сәнъкь, йа:р-йа:р.

йусъп былән зьлайха йа:р әдълә, йа:р-йа:р,
бьр-бьрнь гермәкә зар әдълә, йа:р-йа:р.

хай-хай өләп, жән өләп, хайланамъш, йа:р-йа:р,
қызнь алъб йенәсъ шайланамъш, йа:р-йа:р.

көшәйәнән сачақы сачъламъш, йа:р-йа:р,
ичьндә бьр дестә гүл ачъламъш, йа:р-йа:р.

төрдә дурған галънъ² бьр қатъсан, йа:р-йа:р,
атақ вьлән әнәпнъ соғатъсан, йа:р-йа:р.

(Хива шаҳарн).

әртәк

бьр варәкән, бьр йогәкән, бьр пашшанъ айзада дейән
қы:зъ варәкән. бьр гүнъ айзада атасъ вьлән шәтрәнч өй-
нъйдъ, атасънъ утадъ. атасъна иззә вәръп: „өйнь өй етәда-
ғанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дьйдъ. вуннан соң
атасъ „йенә ойнъймъз“ дьйдъ. йенә:м ойнъйдъла. айзада
йенә ойнап, атасънъ утадъ. үчънжъ мәртә ойнағанда:м шун-
нъйм боладъ. айзада йенә атасъна иззә вәръп: „өйнь өй
етәдағанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дьйдъ. ай-
заданъ атасъ уйалъп чықыб гетәдъ. пашша қызънъ сөзънә
дъм қа:ръ гәләдыдағын, сарайъна варъп: „жалладла, барыц,
қы:зъмнъ өлдърьц“ дьйдъ. пашшанъ бьр да:на вәзи:ръ ва-
рәкән, шу вәзи:ръ „пашшайъм, бьлйән бьлып сөллъйдъ, бьл-
мәйән гүлп сөллъйдъ, навучун өлдърәмьс, сәвәпньн айтыц!“
дьйдъ. пашша болған гәпнъ айтадъ. да:на вәзи:ръ вуннъйм

¹ жүп пәтък — васса билән безатилған шип.

² галъ — гилам.

болса, өз қы:зыңызнь өлдърьб пәтәсъз, өлдърмьйн бьр
да:ва:наға бәрәмьс, жәзәсънъ тартъб йүрьйвәрсьн“ дьйдъ.

шуннан соң қызнь чөллькә чъқарадъла. чөлдә мәтке-
ръм дейән бьр кәммал йандақ чапъб йүрьйәнәкән. вәзи:р
мәткерьмнъ қычқырадъ, мәткерьм вәзи:рнъ йа:нъна гәләдъ.
соң: „саца иншу қызнь бәрәмән, аласаммъ?“ дьйдъ. мәтке-
ръм: „йо:қ, маца хатън гәрәкмьйды!“ дәп қалтърьйдъ. вә-
зи:р: „алмасац, сәнъ өлдърәмән!“ дьйдъ. шуннаи соң мәт-
керьм „йахшъ, аламан“ дьйдъ. вәзи:ллә қызнь мәткерьмнъ
өйньә ташап, соң қайтъп гетәдълә. айзада тайха¹ тькьшдә²
дүний:да бьрньжъ әкән. айзада тайха тькәдъ, мәткерьм
ба:зара аппаръп сатън геләдъ. шүнньйн әтъп, иккьсъ ге:жә-
нь ге:жә дәмьйн, гүнньзнь гүнньз дәмьйн, и:шләп, йахшъ
волъб гетәдълә, өйлә солъб аладъла.

бьр гүнъ айзада атасънъ чақырьб уллъ зъйапат вәрәдъ.
зъйапатта шәтрәнч ойнъйдъла. пашша хәммәнъ утадъ. соң
айзада әрньн гьйьмьнъ гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч ойнъй-
дъ. атасънъ утадъ. соң иззә вәрәдъ: „өйнь өй етәдағанәм
хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дьйдъ. соң айзада ба-
шъндағы чөгьрмәнъ³ чъқарадъ. пашша қараса, өзньн қы:зъ.
соң пашша уллъ той етәдъ. пашшалъқыньн қы:зъна вәрәдъ,
мърат-махсатларъна йетәдълә.

(Урганч район, Чакка шәликор қишлоқ совети, Сталин
номли колхоз).

әртәк

бьр варәкән, бьр йоқәкән, бьр өзвәк варәкән. ву де:хан-
чълық әтъб гүн гөрәдәкән. гүлләдән бьр гүн өзвәк гәшър⁴
әкьб йүргәндә, шә:тан гәйән. „гешърньнә мәнә:м шерьк әт“
дейән. өзвәк „йахшъ“ дейән. гәшър пышкән, қопаржақта
шә:тан гейән. „мәнъ гәшър пайъмнъ⁵ бәр“ дейән. өзвәк:
„устънь аласаммъ, тейньн аласаммъ“ дәп сораған. шә:тан,
„устънь аламан“ дейән. шүидәтъп, шә:тан гәшърньн йорпа-
қынъ⁶ алған, өзвәк гешърньн алған, иккъсә:м де:ханчълъқла-
рньн ба:зара аппарғалла. шә:тан сатқан бьр тәцнәйә, өзвәк

¹ тайха — дүппи.

² тькьшдә сүзидаги да аффиксининг биринчи товуши сезиләрли дара-
жада жаранглицдир.

³ чөгьрмә — попоқ.

⁴ гәшър — савзи.

⁵ пай — ҳақ.

⁶ йорпақ — япроқ.

сатқан йүс тәццәйә. шетан пәнд йейән. содқы йль жүйән¹ әкыптылә. шетан: „бълтыр сәм мәнъ чатвәдн², инди бу йль чатавүлмьйсән, мән бу йль тейнъ аламан“ дәпть. өзвәк жүйәннъ башынъ алтып, хырманәтыл, тәләкн³ дөкыпты чьд-цьрьккн⁴ маллара қышқы от әтыб, үчәкә басыпты. шетана қуръ томмьқы⁵ қалыпты. қараса, жүйәннъ томмьқы хеш дәрдә ашмьйдъ (хеч дардга даво бұлмайди), осын шетан өзвәк вьлән жәнжәл әтыпты, иккьсь урьшыб гетьптылә. урьшадағам болыптыла. өзвәк айттыпты: „уйалмьйн еләгүнә тамаша вәрәб йүрмәйәл дағын өйдә урьша қайалъ“ дәпты. осың бър узи н хаданъ әпкәлтып шетана вәрпты. өз бър кәлтә дәстәк алыпты. шетан гәрәльб ураман дейәндә, хада пәтыкә⁶ дейыпты. өзвәк уравәрпты. хада пәтыкә ильшыб, шетан уравәрмәпты. осың шетан: „индъ дешанда⁷ урьшамьс, индъ кәлтә дәстәкнъ мана вәр“ дәпты. дешана чьқыптыла. өзвәк алъс дурьп, шетаннъ йа:нъна гетьрмьйн уравәрпты. „мән индъ урьшымман“ дәпты. „индъ қошығ айтшалъ, айттып болынчан әдсәсьнә мьнъб отьрғайлъ“ дәпты. әввәл шетан өзвәкнъ мьнъпты. бър заманда қошыгы қутарыпты. осын чүшыпты. өзвәк мьнъпты. „татъльйль, татъльйль“ дәп қошығ айтаварыпты. шетан „чүш“ дәсә, „қошығ қутармадъ, ньчык чүшәмән?“ дәпты. шүннәтып, өзвәк шетаннъ үч гүн мьнәнәкән.

(Урганч район, Қоровул қишлоғи).

гүррн

қадъмғы адамланъ айтшына қарағанда, қыпчакль байлардан бьрынъ ешыкьндә әнжымән дейән бър кәл и:шльйдәкән. йанқы кәл байнъ падасьнъ бақадәкән, чьқырынъ⁸ қошадакән, хәмдәсә йелләрнъ суварадәкән.

бър гүн йурта йав гәлыпты. әнжымән кәл шунда чьқыр қошыб отьрғанәкән. бьрдән қараса, чанць асмапа чьқарып гейатьрган сансьз йа:ва гөззә чүшыпты. шунда әнжымән кәл „йурта малъм әтыйн“ дәп, чьқырдан атнъ бошатып,

¹ жүйән — оқ жүхори.

² чатвәдн — алдаб әдннғ.

³ тәләк — омбор.

⁴ чиньрьк — поя.

⁵ томмық — илдиз, тўнка.

⁶ пәтык — шип.

⁷ дешан — тәшқари.

⁸ чьқыр — чигирик.

мьнъпты. баласьна қыстанъб дурған байтал хешнассәйә қарамьйн, кәлнъ апқачьб гетьпты. ата мьнъб гөрмәйән кәл ньшәтарьнъ бьлмьйн, бър сүвүтә¹ йапшыпты. шунда тейъ чүрьб дурған сүвүт қопарьлтып, гетьпты. әнжымән кәл атнъ бойьндурьқына йапшып гетәварыпты. мейданнъ ву башшыннан бу башшына дүзьльб дурған йав муца дьм хейраң қалыпты.

йав башлығы ойлапты: „бу кәл апәтәкән, бър бүтыя ағачнъ дамарсамаръ вьлән бър қолында қопарьб гейатьр, бьзәләнә:м тухмьмьзнъ қурьтадъ ву“ дәпты. соң йавнъ әскәләрә и:злорьнә қайтыб гетьптылә. шунда халайық кәлнъ бу и:шнә хейраң қалыпты. шуннан соң адамла әнжымән кәл дәмьйн, батьр кәл дьйдағам болыптыла. шу вахтан башлап, бу мейданнъ а:дьна:м батьр кәлнъ мейданъ дәп айтъладаған болыпты. хә:зьр шу мейданнъ айрапартнъ мейданъ дәпәм айтадъла. (Урганч район Юқорибоғ қишлоқ совети, Куйбишев номли колхоз).

әртәк

қадим заманда бър кәмма:л кьшь вәрәкән. өйъ йьқылыпты. вуннан соң ву кьшь та:за жай салыпты. ву өйнъ үчәкьнъ² йамам бър чүй³ вьлән басьрыпты. усын вунъ бър оғрь геродьда:н, „бу кьшь байьған охшьйдъ“, дәп оғыл-лькә гәледь. усын астацына вунъ үчәкьнә чьқып, өйә оғыл-лькә чүшәжәк воладъ. ву кәмма:л ухлаб йатвәдъ, оғрь тап-пәтып, ву кьшьнъ үстьнә йьқылтып чүшадъ, усын ву кьшь дьм қорқадъ, оғрь қачьп гетәдъ. оғрь йүйьрьп пашшанъ әлдьнә варадъ. вуннан пашша: „нәйә гәлдьн?“ дәп сорьйдъ. усын оғрь айтадъ „мән бүйьн геште бьровнъ өйьнә оғыл-лькә барведьм, үчәкьнъ йаман әтып басьрыпты әкән, йьқылтып, тас айақым сьнажақ әдъ“ дьйдъ. пашша кәмма:лнъ қычқыртьрып сорьйдъ: „инә бу кьшь бүйьн сөнә өйьцә оғыл-лькә вардьмъ?“ дьйдъ. шунда кәмма:л: „хана, барвәдъ, хәло:м мәнъ үстьмә йьқылдъ, йомаса айақы сьнарадъ“ дьйдъ. пашша дәррәв кәмма:лнъ асмақа буйьрадъ. ву кьшь йеғлап, пашшайьм, мәнә нә гүнәйьм ба әдъ?“ дьйдъ. „үчәкьнъ үстьнъ йапқан устадан герьнъ“ дьйдъ. усьң устанъ қычқыртьрыб, вунъ өльмә буйьрадъ. уста айтадъ, „шахсьр, мәнә нә гүнәйьм ба?“ дьйдъ. „бу чүйьн доқыған адамнан герьнъ!“ дьй-

¹ сүвүт — тол.

² үчәк — том.

³ чүй — чии.

дь. пашша чүй доқығаннь алдърадъдағын, вунъ да:ра асмақа буйърадъ. ву би:ча:ра йеглап, йалваръб айтадь: „мән хәммә вах йахшъ этъб доқырәдьм, бу сапар қоншъмнъ кәптәр учърғанъна қарап, се:рәк доқыпман“ дыйдь. усьн кәптәр учърған кышьнь алдъръб гәләдьлә. пашша вунъ да:ра асмақа буйърадъ. вуам йеглаб-йалварадъ: „мәнъ нә гүна:йъм ба; пашшайъм, бър огрънь дөп, мәнъндын бър би:ча:ранъ да:ра асмақ ньчък воладъ?“ дөпть. пашша айтадь: „рас айтасан, огрънь өзъ гүнапъ, вунъ өзънь өлдърмәк гәрәк“ дөб вуланъ бошатъб йәрәдь¹, усьц ву огрънь аппаръб асадъла. ву огрънь бойъ узи:нәкән, аяқы йерә дейәдь. усьн жәллатла пашшаға: „гөп шүндын“ дөп айтадьла. „ву узи:м боса, йолдан бър кәлтәнъ тутьцлада:н, асынла, вулъ ййәрьцлә“² дыйдь. усьц пашшанъ жәллатларъ йолда у:н гетәрәб барайатърған бър кәлтә бърәвинъ тутьб гәләдьлөда:н усьн вунъ да:ра асажақ воладъла. кәлтә адам: „мәнъ нәйә да:ра асалъла“ дыйдь. „мәм бър камма:л адам, мән йавах³ дағдан о:дын теръб гәльп сатаман, йавахта бървләнъ йүкьнь дашъп хаммаллъқ өтәмән, бър пәссәпәссә тапъп, бала-чағамнъ бақаман“ дыйдь. усьн пашша: „сән аҳмақ, сәнъ гүна:йыц ба:мъ, йоқмъ, йәнъ нә и:шъм ба:, бър кышьнь да:ра асып гәрәк, огрънь да:да астьралъ дәсәк, аяқы йера дейдь, сән асмақа дъм қайъм⁴ өкәнсән“ дыйдь. шунда кәлтә кышь айтадь: „тахсър, әйәр огръ узи:м боса, аяқынь тейънь қаздърсанъз, волмасмодъ“ дыйдь. „гүна:ль узи:нәкән дөп гүна:сьзәнъ өлдърсөңъз воламъ?“ дыйдь. вунъ пашша ышьтъб, ойланъб дуръп: „растан, бу догръ айтадь, бунъ бошатыңла, огрънь аяқынь тейънь қазыңла“ дыйдь. жәллатла огрънь да:ра асып, аяқынь тейънь ойдъла. шунда огръ: „те:з-те:з ойыңла“ дыйдь. „вахт өтмәсьн, мәнъ те:зрақ өлдърьңлә“ дыйдь. пашша: нәйә сән мунча қыстанасан?⁵ дыйдь. шунда огръ: „тахсър, ҳа:зър жәннәтнъ пашшасъ өләдь, мәнъ те:з өлдърьңлә, баръп, жәннәтә пашша волъйн“ дыйдь. огрънь бу гөпъ пашшаға йақып қаладь да:н: „вунъ өлдърмәнлә, өзъм жәннәтнъ пашшасъ волъйн“ дыйдь. усьн ву огрънь бошатъб йәрәдьлада:н оннъна пашшанъ өзънь асадъла.

(Урганч шаҳари).

¹ Бошатъб йәрәдь — бұнатиб юборати.

² Ййәрьңлә — юборинглар.

³ Йавах — гоҳ вақт.

⁴ Қайъм — боп.

⁵ қыстанасан — шошиласан.

эртәк

бър ба: өкән, бър йоқөкән, бурън вахта бър пашша ба:өкән. ву пашшанъ бър огль ба:өкән, а:дынъ қаратай дәрәкәллә. огль авнъ йахшъ гәрәдәкән. гүллөдөн бър гүн пашшанъ огль доңыз авъна чъқыптъ, шу чъқып гетгәнънән қайтъб гәлмөптъ.

пашша огльнь қыдьстьръптъ. вунъ ҳеш йердан тапавәрмөптълә. пашша дъм хапа волъп, қысьнъптъ, вәзи:рьнь өлдьнә чақырп: „огльмнъ қыдъръб гәльцлә, кым йаман хавар өпкәсә, ағъна қурвашън қуйаман“ дөпть. вәзи:ллә қыдърп тоғайа варсала, бала бър сәвүтнъ тейъндә қаннъ йарълған, өльб йатыптъ. бунъ қаннънь авда йавайъ доңыз йарғанөкән. шуннан соң вәзи:ллә пашшанъ өлдьнә бармақа қорқыптъла. вәзи:лләдөн бъръ айтадь шунда: „бөләнт дағнъ и:чъндә бър ақыллъ а:дам ба: шуннан сорағалъ“ дөпть. вәзи:ллә ақыллъ а:дамнъ өлдьнә варадьла да:н болған гәпләнъ бър-бър айтадьла. усьн вәзи:ллә ақыллъ а:дамнъ алъп, пашшанъ өлдьнә гәләдьлә. вәзи:лләдөн: „нә хавар өпкәлдъдьз?“ дөп соръидъ пашша. хәммә жъм дурадъ, жуван бәрмәкә қорқадьла ахыр. шунда ақыллъ кышь қолъна ду:тарънь алъп, чьртәвәрәдь, чьртәвәрәдь, ағыр, муғль чьртәдь, хәммәнъ йүрәкъ өзъльб йеғльидъ. пашша дәррөв огльнь өльәньнь былөдь. шуннан соң пашша: „бу а:дамнъ ағъна қурвашън қуйыңла“ дөп буйърадъ ақыллъ кышь: „йоқ, мән сада йаман хавар айтқанъм йоқ, сән мәнъ өлдърәвәрмьйсән, мәнъ ағъма қурвашън қуйавәрмьйсән, мәнъ ду:таръм сейрөб айттъ бу хаваръ“ дыйдь. усьн пашша: „ду:тарнъ ағъна қурвашън қуйыңла“ дөп буйрық вәрәдь. шүндөтп, ду:тарнъ ағъна қурвашън қуйадьла.

(Урганч шаҳари).

эртәк

бър гүнъ бър хатын бър йерә қыдъръб барайтърғанда йолда доғып қойадь. усьн кәсәлләнъб өләдь. баласъ ди:рь қаладь. бу баланъ бър геччъ әмъзьб йүрәдь. бу геччъ бър кәмпърнькъ өкән. кәмпър геччънь сүтъ кәмәйъб геткәнънь гәръп, ҳейрам боладъ, бър гүн геччънь бошатып, и:зынән баравәрәдь. геччъ баръб йацағы баланъ әмъзөдь. кәмпър баланъ алъб бақадь. бала уллъ воладъ. а:дынъ искәндөр қойадьла. лейкьн вунъ геччъ әмъзгәнъ үчън вуна шах чъқадъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети, „Правда“ колхози).

ҚОШЫҒ

қуйың бойына чыхтым, су: алдым,
қамчдыын бойыңг гөрдым, қувандым,
қамчдыын бойына гөз деймәси дөп,
молла рәжәпләдән давала алдым.¹

ижым долды, чархым сеирьн алмалы,
сән гетәль рәши-ройым қалмады,
сән гетәль рәши-ройым зәпәран,
отырып-турара қалым қалмады.

ой отыра әмьркенъ йарашар,
йопрақларъ бьр-бьрнә қарашар,
әмьрқаннъ хәвәс вьлән әкәллә,
челләриъ нешә вьлән чәкәллә.

ар ромалнъ ортасында айъ ва:
қызыл жуван орап чықса жайъ ва:
мә:рәкәйә варса, шунъ пайъ ва:
пұлым боса алмасмәдым арромал.

шайъ гөннәк йьдпәлдәйдъ йүрйәндә,
ичкьнәмнъ от алалды гөрпәндә,
иккьмьзәм бьр ованъ баласты,
нә: воладъ гәльб-гетьб дурғанда.

ейванна гьрвәдым, әльмдә чьра,
ейваннан чьқастым гәмьйдъ сьра,
ейванда йатьпты қара гөз бала,
гөзьнәнән айнанъйн, маца бьр қара.

анақымда қара әдык нәлъ йоқ,
хәммәнъ йа:ръ ва: мәнъ йа:рым йоқ,
йа:ръ йоқ дөп, ейп әтмәцлә, чьқалла,
хәлъ әрмьйәдән гейәлләръ йоқ.

бьзәнъ йа:р ат суварар йасқадан²,
мана қарап, қаш қақадъ пахсадан,
атьнъ жьланъ зүлпъ тьлладан,
мән айнанъйн шунъ бәрийән алладан.

бастьрмаға бастьрганым гувушды,³
айақымда әмьрканъ күвүшды,
қараб дурғанына ичым увушды,
йахшъ гөрийән йа:рын сана қувушды.

гүл ачьлар, достым, гүллъ бағлада,
мән қалыпман хәсрәт вьлән дағлада,

¹ давала алдым — туморлар олдим.

² йасқа — сувнинг саёз жолы.

³ гувуш — жүхориоя.

худаға йеғларман сә:р чағлада,
салам сьзә, мсьрьваным, қара гөз.

бьлбьл қонса, гүллә азар тапмьйдъ,
вәсләнә интьзә:р, гүллә батмьйдъ,
сән йа:рым йа:дыма чүшкән гежәлә,
ақ ураман, сьра дацла атмьйдъ.

ху үчәктән бу үчәкә бақаман,
қумрь қушдыын қанатымнъ қақаман,
вәпасъз йа:рәкән, бьзәнъ уштытъ,
йахшъ гөрийән йа:риъ недән тапаман.

са:чымнъ йувдырдым, мән өрийәнъм йоқ,
беш гүн болды, бүйән йа:р гөрийәнъм йоқ,
айралықа чүшкән өләр, дьйдьлә,
қайта ойнаб гүлдым, мән өлийәнъм йоқ.

қараман-қараман, қатты қарамап¹
қараман тейьнда машьн қураман,
машьнтымнъ дьйьржәйь² чойьннан,
мән айнанъйн шу баланъ бойьннан.

ешькьмнъ әлдъ қатар нашпотъ,
гүл-гүннән зорайар ичымнъ отъ,
ичьмьль отьна тандьр қызадъ,
гөзьмнъ йашьна өрдәк йүзәдъ,
өрдәк йүзьп, сунъ қалды лайланьп,
йахшъ гетьп, йаман қалды сайланьп.

(Урганч шаҳари).

Йа:р-Йа:р

йүсьп бьлән зьлайха көштъ бүйән, йа:р-йа:р,
мьсаптьрлык йуртьна чүштъ бүйән, йа:р-йа:р.

қат-қатқына қатлама, қатланьпты, йа:р-йа:р,
қызынъ алъб йеңнәсь атланьпты, йа:р-йа:р.

қызынъ алъб йеңнәсь дура-дурсьн, йа:р-йа:р,
ақ сүт бәрийән әнәсь разъ волсьн, йа:р-йа:р.

дағда тайчақ кьшиьйдъ ат волдым дөп, йа:р-йа:р,
өйдә гәлиш йеғьйдъ йат волдым дөп, йа:р-йа:р.

йеғлама қыз, йеғлама, той сәнкь, йа:р-йа:р,
алтын бьлән құршалған өй сәнкь, йа:р-йа:р.

¹ қараман — қайрағоч.

² дьйьржәк — ғылдирак.

пильдър-шълдър қамъша сьргам чүштъ, йа:р-йа:р,
съямаган йелләрә сыльм чуштъ, йа:р-йа:р.

көшәйәнән сачақы сачъладъ, йа:р-йа:р,
ичьндә бьр дәстә гүл ачъладъ, йа:р-йа:р.

барғынсана-барғыйсан, галгыйсәнә, йа:р-йа:р,
буръпылдъйн мейръван болгыйсана, йа:р-йа:р.

төрдә дурған қатықнь кьм дөкълтъ, йа:р-йа:р,
чъқадаған қызчага кьм сөкълтъ, йа:р-йа:р.

тахта көпър үстьнән лайтп чүштъм, йа:р-йа:р,
он қолъмда қайчъ алъб бахмал бьштъм йа:р-йа:р.

көшәйәнән ортасъ табарәкдъ, йа:р-йа:р,
әркә қызнь тойларъ мубарәкдъ, йа:р-йа:р.

той дәйән бьр ат волър, сәвәпъ зурйат волър,
хаммә бьрдъйн шат волър, тойла востън, йа:р-йа:р.

той гүн хәммә елаттан йахшъ-йамап йенналар,
кызла бүйн меймандъ, нззәт әтън, йа:р-йа:р.

тойда чәкмә қашыпнъ¹, зәр ейдәр ашыпнъ,
әзи:з қылғый балшыпнъ, хандан қылыц, йа:р-йа:р.

достърханьн чаш олғый, тавахларьн аш олғый,
душман гөзәз йаш олғый, қала долғый, йа:р-йа:р.

иннәм у:жъ сьндъ дәп, сөктьн әнәм, йа:р-йа:р,
индъ чъқыб бараман, дьндън, әнәм, йа:р-йа:р.

тойхананъ ачынла, пьстә-бадам сачынла,
гьйән гәсә қачынла, хейрам босън, йа:р-йа:р.

алтън ашық ойнаған оғлын волғый, йа:р-йа:р,
күмүш қашық ойнаған қызьн волғый, йа:р-йа:р.

сәксән кәрвәч тейндә йатқан атаң, йа:р-йа:р,
сәксән елчъ йьйәрсән гәлмәс атаң, йа:р-йа:р.

кәшкьй вост ву әнән йүрмәсмәдъ, йа:р-йа:р,
бельн баглап хыяматта дурмасмәдъ, йа:р-йа:р.

ақ атавла қурълғый ейваныңда, йа:р-йа:р,
оғыл қызьн ойнағый дө:расьнңда, йа:р-йа:р.

(Урганч район, Чакка шоликор қишлоғи).

¹ чәкмә қашыцъ — қашингни чийирма, қовоғнигни солма.

МАҚАЛЛА

1. әмәл йеттъ кө:рә, йүйьрб өттъ тө:рә.
2. бьр йамап әнжьр кәсәр, иккь йамап зьнжьр кәсәр.
3. а:дам аласъ и:чьндә, хейван аласъ дешьндә.
4. кьшьйә өлүм дьләйьнчән, өзыцә өмүр дьлә.
5. өкьә өлсә ет, арва сьнса — о:дън.
6. ашнь тө:мь ду:з вьлән, а:дам тө:мь сөз вьлән.
7. шамал волмағьнча, ағач ба:шъ дәрпаммьйдъ.
8. қу:н қу:ннан рәң аладъ.
9. на:лъш вьлән и:ш бьтмәс, мәрт кьшь бу и:шнь әтмәс.
10. хәр кьм қазған чуқалақына өзъ йъқыладъ.
11. йақма пьшәрсән, қазма чүшәрсән.
12. қарс иккь қолдан чъқар.
13. уйалған дөк дурмас.
14. за:ртъм ба:, зоръм йоқ.
15. ат мьнмәйән ат мьнсә, чапа-чапа өлдьрәр.
16. ақылсъза күлкь вәрийән, дәңцәсәйә — уйхы.
17. сә:дәйәр кьшьйә дос волмас.
18. ашлық нәнъ йедьрмәс, доқлық нәнъ дәдьрмәс.
19. сечә өз да:шъна батман.
20. о:дън дейән чөп болар, чөплъйвәрсәц, көп болар.
21. қазанчънь әркә ва:, не:дән қулақ чъқарса.
22. йахшъ ньйәт — йа:ръ дө:ләт, йамап ньйәт — ба:ръ ми:нәт.
23. хұналлъ ел ха:ролмас, дос-душмана заролмас.
24. йахшъ хатъп әрьнь әр әтәдъ, йамап ха:тън әрьнь йер әтәдъ.
25. йаз йамғьръ йағьнча, йецдәм сьғыр сағьнча.
26. дейәнә дейьп, деймәйәнә кәсәк атма.
27. уйалма:н буйьрма:ннь йьйдъ.
28. кәсәлнь йа:нънда отьрсәң, кәсәлдәнәм бәтәл воласән.
29. йеғлама:н балаға әмжөк йоқ.
30. бахьлнь ба:ғы гөгәрмәс, гөгәрсә:м ми:вә бәрмас.
31. әләкә варғаннь әлль ағыс сөзъ ва:.
32. сопъланъ сопъсъ, до:захта йанар көпъсъ.
33. йахшънь әткән и:шъ бьрдъйн са:здъ,
йахшънь қанча хөрмәт әтсәц а:здъ.
34. сечәдән қорққан да:ръ әкмәс.
35. кө:р дейән ө:р¹ воладъ.
36. байнь баласъ хәми:шә йаш, ғари:б баласъ йашлык-тан баш.

¹ ө:р — ўжар.

37. балажақ бала бурьннан бәлль.
 38. йахшънъ гөрьп пькьр қыл, йаманъ гөрьп шүкьр қыл.
 39. бал ши:рьн, балдан бала ши:рьн.
 40. бәла: не:рдә, аяқыңнъ тейьндә.
 41. алтън отта, а:дам ми:нәттә бьльнәдъ.
 42. йахшъ вьлән йүрьсәң, озарсан, йаман бьлән йүрьсәң, тозарсан.
 43. йат еллән ба:ғы вьлән бахчасъ, өз ельннъ йанда-қыча волмас.
 44. уравәрмәйән улль тайақ гетәрәр.
 45. йьқылғаи гө:рәшә доймас.
 46. балаға бьрнъ бәрсәң, иккь дәп йеглгьйдъ.
 47. ба:шына қылгъ гәсә:м догръ сөллә.
 48. сүпрәсьндә у:нъ йоқ, там ба:шънда қош тандър.
 49. әшәкьнә йараша дөшәкь.
 50. гөрсә көңьл ди:вана, гөрмәсә көңьл би:га:на.
 (Урганч шаҳари).

палав тә:ри:пъ

аввәлкь вахлада би:ча:ра кәмма:лла зо:рдан гүн гәчъ-рп, тапқалларъ арпа на:нъна йетмгьйн, палав вьлән чө:рәк-нъ арзъ әтп қошығ доқығалла.

мәстәвәдъ кәсәл а:шъ,
 иссә кәсәл дәлләр башшъ,
 машавадъ көңьл хошъ,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә¹ жә:нъм палав.

уна:шъ а:ша кәләнтар²
 увуртыннан³ урьб өтәр,
 сықман а:шъ⁴ гәкьртәрәр,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жә:нъм палав.

қой етыншәм боса бәрәк⁵
 башқа дамақ нәйә гәрәк,
 там башшъ сүтль чөрәк
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жә:нъм палав.

¹ жөлдьрәмә — товлананган.

² кәләнтар — бош, бошлиқ.

³ увурт — лунж.

⁴ сықман а:шъ — хамир овақатнинг бир тури (галушки).

⁵ бәрәк — чучваранинг бир тури.

палав дейән бьр а:ш олгър,
 таваха сәсан ча:шолгър,
 мейманнъ вахгъ хошолгър,
 йемәк гәрәк бьрдьй палав,
 жөлдьрәмә жә:нъм палав.

(Урганч шаҳари).

әртәк

бьй вәрәкән, бьй йоқәкән, қәди:м замаллада бьй султан маҳмът дейән бьй пашша вәрәкән. ву пашша бьй гүнъ вә-зи:ръ вьлән шыка:ра чьқадъ вула йолда барайатгьрғанда иккь байавлънъ¹ гөрәдья. гөрәдья да:н йенә өтб гетәвәрәдья. йолда пашшавәзи:рннан сораптъ: „бу иккь байавлъ нә дәп отьрптъ?“ дәп. осьң вәзи:р: „пашшайъм, чүшүммәдьян-ьзмъ?“ дәптъ. пашша, „йо: мән чүшүммәдьям“ дәптъ. осьң вәзи:р айтптъ: „вула куда балажак волгъ, сөл-ләшб отьрптъла, бьрьсъ қы:зънъ қалыннына ом мың ғаравхана² сураптъ, соң ву бьрьсъ айтптъ: „ейәр шу маҳмът пашша йенә бьй-иккь йьл пашша воса, ом мың әмәс, йүз мың ғаравхана дәсәңем бәрәмән, дәп айтайатгьр“ дәптъ. мунъ ешткән пашша маҳмът: „мән шунча за:лъм әкәммәммь!“ дәп и:чънъ тартп қойптъ³.

(Хонқа район, Қирқеп қишлоғи).

әртәк

бьй вәрәкән, бьй йоқәкән, қәди:м заманда бьй кәмпьр вәрәкән. кәмпьр ма:ма бьй гүнъ нан йапмақа тандьра от йақыптъ. соң йаңқы оть өчп қалптъ, осьң бьй сечә⁴ гә-льп: „мәнъ аяқымда бьй тька:м ба:, шунъ алп тандьры-на ташасан, отың йанадъ“ дәптъ. ма:ма сечәнъ аяқыннан тька:ннъ алп, тандьрына ташаптъ. соң от йанб гетптъ. осьң ма:ма нәннъ йапптъ. соң сечә гәльп: „мәнъ тька-нънъ тапб бәр“ дәптъ. ма:ма: вуца „тька:нъң йанб гет-тъ, хәммә жай тька:н, шуннан алб гетәвәр.“ дәптъ. сечә: „мәнъ тька:нънъ өзънъ тапб бәр“ дәптъ. ма:ма: „йоқ, гьт“ дейән соң сечә ма:маға: „доққыз на:нынъ алп гетә-

¹ байавлъ — бойғли.

² ғаравхана — харобалик.

³ и:чънъ тартп қойптъ — оғир тин олипти.

⁴ сечә — чумчук.

ман" дәпть. ма:ма вуца: „өзын бый сечәсэн, өлармысан!“ дәпть. осың сечә ма:манъ доққыз нанънъ альб гетьпть. сечә йолда барйатрған әкән, бый чопан қатықа қаталац¹ нанъ салъп, ди:шь вълән гәмьрьб отьрган әкән. сечә вуца: „ҳей чопан, қатты нан йеб ди:шыннъ хараб этә сән, мән саңа нан бәрәман“ дәп, ма:мадан альп қашқан доққыз на:ннъ бәрпть. чопан наннъ қатық вълән йепть. вуннан соң сечә гәльп: „на:нъмнъ тапъб бәр“ дәп тутъпть. чопан: „ахыр на:ныннъ йеп қойдъм, мән индъ сана не:дән нан тапъб бәрйин“ дәпть. соң сечә: „на:нъмнъ ҳаққы“ дәп чопаннъ бый койнъ альб гетьпть.

қойнъ альб барайтрса, бый йаш йыйт хатън алмақатой әтп, ет тапмьин, палава гәшърнъ² доғраб отьрганәкән. осың сечә йыйтә қойнъ барпть. йаңағы йаш йыйт қойнъ сойп, тойнъ әтб боғаннан соң сечә гәльп: „қоймнъ тапъб бәрәсән“ дәп тутъпть. йыйт тапъб бәрәвәрмәйәннән соң, сечә йыйтнъ хатъннъ альп қачъпть. шүндәтп, ма:ма доққыз наннан, чопан қойдан, йыйт хатъннаи айрълп қалавәрптьла.

(Хонқа район, Сарапоён қишлоғи, Охунбобоев номли колхоз).

гүррн

бьзлә шу вахланъ өз гөззъмьз вълән гөрдьк. у вахлада бьзлә чақчақ ба:ғыдей күлтәльнъ³ пахта завьтнъда и:шләб йүрпәдък. бундей сәккьс сә:т и:шләмак не:рдәдъ! йаръм ахшамда барьп, пьләмьс⁴ вълән машъннъ кәлләсьнъ қыздърп, и:шә чүшә:дък. гүнын-түнън дьнмьй и:шлийә:дък. бый гүнь хәдәп и:шләб дурған вахтъмьзда бьйдән: „машъннъ тохтатыңла“ дәп айттъла. бьзлә ҳейрам болъц, тохтаттық. бьр вахтан қарасақ, үч атл гәлийәтр. йаңағыланъ тәләти:н⁵ әдък, ейнндә ақ гьйъм, ба:шънда чоқай шапкә. бьзлә қол қовуштърьб дурьпмьз. йаңағыла дәррәв бьзлә вълән гөршьп чықтъла. хуннан соң вула бьзәрә қарап: „сьзлә индъ ҳәр гүн сәккьс сә:т и:шлйсьзлә, сәккьс сә:ттән зьйат ҳеч и:шләмәңлә“ дәп айттъла. бьзлә „йахшъ, йахшъ“ дәп әл қовуштърьб дуравәрдък. йаңағыла бьзәрә гәльп: „сьзлә мундъй

¹ қаталан — қотган.

² гәшър — сәлзи.

³ күлтәль — заводчи болнинг лақаби.

⁴ пьләмьс — примус.

⁵ тәләтин — яхши нан чарм.

әл қовуштърмаңла, индъ ҳу замалла өтб гетть, индъ ҳәммә дән волдъ „дәдъ. йаңағыла гетә: вахларънда бьзлә вълән әл бәрьп гөршьп, хошлашъб геттълә. „сьзләрә бүйн оддых“ дәп бьзләнъ и:шдән йвәрдьлә. бьс сөвүншьп, ҳәр кьм ей-өйнә гетть. бьзлә шу ахшамъ байдан қорқып йа:ръм ахшамда и:шә гәльпмьз. гәсәк машъмханада ҳешкьм йоқ. бьзләрәм ича:на гьрьб ухладық. дан атмьй бурън оннъларъмьздан туръб отьрпмьз хи:, „и:шә чүш!“ дәп гәләдағын кьшь йоқ! гүн пе:шъм болъб барйатър. бьр вахтан бай гәльп, сә:тънә қарап: „ҳәр гүн шу вахта гәләсьзлә, и:шә геч қалмаңла“ дәп бьзләрә гүннъ гөрсәтт. бьзлә шүйүн пешьлләдә и:шә чүштък. намазиер болъб-болмьй бай гельб и:шнъ тохтаттъ. бьзлә осын өй йа:на геттък. шуннан соң ҳәр гүнь сәккьс сә:т и:шлйдағын болдық.

(Хонқа район, Охунбобоев қишлоқ Совети, „Инқилоб“ колхози).

әртәк

бый вәрәкән, бый йоқәкән, бый еййар хатън барәкән; ву хатън бый йыйтнъ жора тутъпть.¹ хатън әр йоқ вахлада қапъ әлднә бый әшәкнъ кәлләсьнъ тькьп қойадакән. әр йоқ гүнь әшәк кәлләсьнъ қапъсьна қаратадакән, әр өйдә гүнь айлантърьп қойадакән.

бый гүнь хатъннъ әр өйдәкән. ешьк әлдынән өтб барйатърған падачъ кәл бала әшәк кәлләсьнә чоқмаръ вълән бый урадъ. әшәк кәлләсь қапъ йа:на қарап қаладъ. жорасъ йүйьрп гәльп қапънъ қақадъ. нү:чън² дәсәнъз әшәкнъ кәлләсь ешькә қарап дурьпәдъ.

йыйт қапънъ қақа-қақа ҳәрп, отьрдъ. өйнъ и:чъндә хатън әр вълән отьрпәдъ. хатън әрнә: „сьз йоқ гүнь ҳәр гүн қапъ тақыр-тақыр әтәдъ, бүйүн сьз ба: вахта:м қапъ тақырдъйатър“ дәп сәлләшьб йатадъла. қапъ йенә тақырдъйвәрәдъ. әр вълән хатън далана³ чъқадъла. хатън қапънъ ачмьйин бурън қышқырадъ: „ей әжьнә, бүйүн әрм ба:, сәм мәнъ ҳеч и:ш әтәвәрмьйсән, сәннән қорқмьйман, өйдә әрм ба:!“ дәп қышқырадъ. жорасъ чүшьнп қачъб гетәдъ. хатън йалған гәллә вълән әрнъ шүндәтп алдаб йүрьидъ. әр хатъннъ алдағаннъ бьльп қаладъ.

¹ жора тутъпть — ұйнаш қиллипти.

² нү:чън — нима учун.

³ далан — иўлак.

бый гүньсь эрь йьп алып, эшәкнь мьньп кума омачага¹
гетәдь. омачага бармьйн йолдан қайтәб гәләдь-дағын ақлғь-
дә², қараса бый йьйт вунъ өйь йа:на гәльп, қапънъ тақыр-
датавәрәдь. қараса, хатънъ қапънъ ачып, йьйтнь ича:на
аладь. йьйт бый иккь адамла вьлән гьрып хатъннь йьйт
вьлән ойнаштып дурғанда ушлаб аладъла. йьйт қачадъ, ха-
тъннь үри:б-үри:б қовуб йәрәдьлә.

(Хонқа район маркази).

ҚОШЫҚ

үчәкә чықпәдьм дал сәсь гәлдъ,
эрәп орамъннан йа:р сәсь гәлдъ,
йақыйм боса барар әдьм йанына
бый йа:р туттып отла сасам жанына.

қала йааннан чықдъ атиъ ойпагып,
аттап чүшып, чай вәрәмән қайнаттып,
шүйүн әхшам гетмән бьзып йағлаттып,
ақ си:нмдә жай вәрәмән ойнаттып.

гүжүмнь³ аплантып сейльидь⁴ сечә,
башында папақын гүлләр пә:чә.
мань тьшқ отъма йанавәрәнчә,
хәммәнчә ухлатыб гәләвәр гә:чә.

қызыл қум үстынә сайя бәрәмән,
йалғыз әкәм үчын йанавәрәмән.
йалғыз әкә, хаварынны ишьтсәм,
пәрән ромалъмнъ па:ра вәрәмән.

үчәкә чықпәдьм айнъ гөрмәкә,
айнъ банасть йа:рнъ гөрмәкә,
йа:р йүрүпты атызынъ⁵ чельидә,⁶
бьзә дейән беш гүльсь белкидә.

дьйьрмәнә гора салман айалап,⁷
йахшънъ йамана бәрмән зейалап,⁸
йахшънъ йамана бәрсән зейалап,
ке:жә-гүндъз өмрә өтә қан йағлап.

¹ омача — үтин.

² ақлғьдъ — пойлайди.

³ гүжүм — сада қайрағоч.

⁴ сейльидь — сайрайди.

⁵ атыз — әкин майдоңи.

⁶ чел — марал.

⁷ айалап — ҳовучлаб.

⁸ зейалап — зое қилиб.

кәмзолла гыйәсан дүймән илдәрмьйн,
йанасан, гөйәсан манә бьлдәрмьйн,
йамма, гөймә, қызъл йүзын солалъ,
айралықнъ отъ йамам боладъ.

дерйалар бойтыла матар байландъ,
а:ғамнъ гөзъннән йашла айландъ,
әпкетгьлә қызъл қумнан аштыртып,
қалавәрдым йүрәкьмә да:ш уртып.

йүрәкьм ағрыдъ, етым дьрлғьидь¹,
өзъмнән өткәннъ өзгә бьлмьидъ.
өзъмнән өткәннъ өзгә бьлйәндә,
қолларъна ромал алыб йағлғьидъ².

уллгьсь таллгьхан, кьччсь барчън³,
елләдә бамәкән сәныңдеи ла:чън.
уллгьсь әлыннән гәльпмән да:да,⁴
кьччсьдей пәри: йоқдъ дунйада.
аслгьнъ сорасан, бый ҳалалзада.
қыймтыртыб қарашъ йа:дъма чүшты.

әнжыр дьл йарашар йтыпка додақа,
қалам қаш йарашар бадам қапақа⁵,
гөмьрсәм мән сәнй сақаларыннан⁶,
дәлләсәм, чықмасам ку:жақларыннан.

(Хонқа район маркази).

1. би:дә:ләтнъкь гүндә йаш.
2. балалъ өй базар, баласъз өй мазар.
3. бе:вү:дә харж әтмә йьйтлык йа:шың,
қаррғығанда урма да:ша бу ғари:б ба:шың.
4. өзь йоқнъ гөзъь йоқ.
6. ҳәр кьмә өз әнәсь йахшъ, ҳәр кьмә өз баласъ йахшъ.
7. әнән гөзъь балада, баланъ гөзъь далада.
8. уллгьла нә бәрсә йемьймән дәмә, алып ки:сәндә қой-
йемәсәң йемә.
9. ҳәр кьмнъкь өзәнә, ай гөрүнә гөзънә.
10. балаға и:ш бүйьр, и:зиннән өзын йүвүр.
11. а:дами:нъ аслъ бьрдъ, бьр бьрыннән пархы ка:н,
бьрьсь баш ағрғы:дъ, бьрь гөзә то:тйа.

¹ дьрлғьидъ — дириллайди.

² йағлғьидъ — йиғлайди.

³ барчън — гүзал.

⁴ гәльпмән да:да — дастидан дод.

⁵ қыймтыртып — қия қараб.

⁶ бадам қапақ — бодом қовоқ.

⁷ сақақ — бағбақа.

12. дьльнн дыйп тут ди:шн сьммасьн, бу дурған халайық сана гүлмәсьн.
13. бала дөп жа:нъмнъ салдъм бәла:ға, бала бәла: волдъ мән мүптәла:ға.
14. ақылл сүрә дө:раннъ, ақылсөз вунъ хейра:нъ.
15. болар оғыл омбешьндә баш ола, болмас оғыл қырқа гьрсә, йаш ола.
16. үрйәншкән қодшъ уршмақа йахшъ.
17. қо:н қо:ннан рән ала.
18. бьлмәйәнә сөлләйән хайтп сөзьм, өлийән үчән йағлаған хайтп гөззьм.
19. асьл айньмас, сарыйағ сасьмас.
20. уйалма:н елдә көп, әшәк мьңдән йолда көп.
21. гөрмәйәнның горьпсән, кө:нә донынь гыйпсән.
22. кьччнь йағлагась гәсә, улльга дейә, улльнъ уйалась гәсә, кьччыйә дейә.
23. сува кәсәк ташасаң, йүзьңә сьчърыйдъ.
24. асьл асьл и:сь ипар, асьл әшәк мьнсә йтқар.
25. йахшъ вьләм болсаң йолдаш, ағыр и:шьңә қолдаш.
26. бьлийән бьлийәннь и:шләр, бьлмәйән бармакынъ чьшләр.
27. ҳар кьм өз да:шьна батман.
28. ми:заннан соң йа:з олмас, но:ръздан соң — қыш.
29. өзьңә бәк вол, қоншың аманда.
30. душманың пышькдәй воста:м, тү:чың асландай востьн.
31. қолың майль воста, башшыңа сүрт.
32. атар даңа қара, батар гүнә қарама.
33. аққан арық ақмый қалмас, геткән дүниә — гәлмьйн.
34. мүрәббыйәль мурабба йер.
35. дәнәсә иккь и:шләр, ахырында бармакын чьшләр.
36. ка:са тейьндә тағара ва:.
37. гәнтәк ба:зара варса, шум хавар тападъ.
38. бейъм бейъмнъ дәцсьмәс, мән бейъмнъ мәцсьмәсмән.
39. да:ш вьлән урғаннъ а:ш вьлән ур.
40. дән дәнъ вьлән, тәзәк қапъ вьлән.
41. әттыйнә ла:йық әттый.
42. балалъ өйдә гыйват йоқ.
43. ақылл оза, беақыл тоза.
44. қодшъ қоншъдан е:р турмакнъ үрйәнә.
45. ағзъ гөййән қатықнъ уқләб ичә.

(Хонқа район маркази).

ҚОШЫҒ

әйванның әйванымнан быйыкды,
ортасында ойнаб дурған кыйыкды,
қыз балаң өз дәннә бәрмәсә,
та: өльнә нүрәкындә гөйыкды.

сьзнь әйван бьзнь әй:ван әмәсмь,
ортасында чинъ нәрван әмәсмь,
гәләсьз, гетәсьз бьр гәп айтмъйсьсә,
хуларам йүрәкә арман әмәсмь.

улль йолдан гәльшьннан айнаныйн,
вәләсәпт мьньшьннан айнаныйн.
шеразъ папақп чәккәдә қойтп,
йа:ръм ба: дөп йүрьшышән айнаныйн.

дәриймәдъм дәльзьннан ақмақа,
айнамәдъм ай йүзьңә бақмақа,
сән өзьң иккь гүлльк би:вапа,
жыльмәдъм саңа сьръм айтмақа.

азам мьнәң ат хәйдәдъм қалаға,
тшқъм чүштә арвадағы балаға,
ашықлықнъ ансат дәмәң чьқалла,
ашық волтб, башъм қалдъ балаға.

ақ гөйпәк гыйәсәң сәдәп¹ пльдьрмьйн,
йанасаң, гөйәсәң маңа бьддьрмьйн,
йамма, гөймә, қызьл йүзьң соладъ,
ашықлықнъ олдъ иамам боладъ.

(Шовот район, Айиртам қишлоғи).

әртәк

бьр варақән, бьр йоқәкән, әввәл заманда бьр пашша варақән. унъ бьр оғль варақән. пашшанъ оғль саватсьз, хәмдәсә азғана ақылсьзәкән. пашша вунъ моллаға оқытмақа вәрьптъ. пашшанъ баласъ молланъ гәльнә қулақ салмьйн, йүрәварьптъ. молла вунъ пашшанъ баласъ болғанъ үчән урмақа қорқыптъ. бала воста ойнаб йүрьивәрьптъ. пашша бьр йьлдән соң оғль вьлән молланъ чағыртърьп: „қанъ, оғльм, оқы“ дөп өлднә ькьтап² қойьптъ. баласъ индәмьйн отьавәрьптъ. пашша: „ахыр сән навъ оқыдың?“ дөп сораптъ. вунда баласъ ки:сәсьннан иккь ашықнъ чьқарьц, „алчъ“

¹ сәдәп — тугма

² ькьтап — китоб (одатда қипчоқ шеваларида „китоб“ сўзининг олды бир протегик и пайдо бўлади).

дәп бьрьнь бьрьнә урьб ойнъйварьпть: шу вахта молла қызарьп гетьпть. пашша моллаға: „сән нә:оқыттың ахыр“ дәпть. вунда молла „баланыз хеш гәпмә қулақ салмъйдь, урьйн дәсәм, сьздән қорхтъм“ дәпть. пашша қа:рланъб вунъ ельмә буйърьпть вәзьлләрнь чагырьп, мәнә баламъ савадънь индъ кьм чъғарадь“ дәпть. вәзьлләръ йеш қасъсә:м индәмьйн отъраварьпть. шу вахта әпәндъ вьлән бьр молла урьшъп пашша йа:нъна гьрьпть, бу гәпнь ишьтъп, пашшадан көп нәсә аламан, дәп ойлап, молла: „мән өзъм, оқытаман“ дәпть. пашша баласънь оқытмақа а:дам тапълағанъна қуванъп, моллаға сәрпай бәрьп, баласънь тапшърьпть. мунъ гөргән әпәндъ: „маца:м оқытмақа бьр нәсә бәрьн“ дәп сорапть. вунда пашша: „саца навъ бәрәмән, мәнә башқа балам йоқ ахыр“, дәпть. вунда әпәндъ: „маца навъ востада бәрәвәрьд, оқытаман“ дәпть. вунда пашша мән саца навъ бәрәмән?“ дәпть. шунда әпәндъ: „әшәкньзәм йоқмъ?“ дәпть. сән жьлль волдыңмъ, әшәкнә:м оқытъб боламъ ахыр“ дәпть пашша. вунда әпәндъ: „қайта вуннан әшәкнь оқытмақ ансам боладъ“ дәпть. пашша назапланъп: йахшъ, сапа әшәк тапъб бәрәмән, савадънь чъқармасаң, осын мән сәнә өлтәрәмән“ дәпть. әпәндъ ра:зъ волъп, әшәкнь альб гетьпть. әпәндъ әшәкнь өй йа:на альп барған соң бьр ькытап тапъб, қағазларнь арасъна көпәк сәпәләб¹ әшәкнь әлдьнә қойъб, ькытапнь қағазларнь ачъп, әшәкә йалатавәрьпть. гүндә шүндәтәвөргә соң әшәк өзъ дьльнә чъқаръп, ькытапнь қағазънь ачъп, көпәкнь йаламақнь үргәнньпть. шүндәтәп, әшәк ькытапнь ахырьначәлль² ачъп чъқадавун болъпть. бьр гүнь пашша молла вьлән баласънь, әпәндъ вьлән ешәкнь чақыртърьпть. әвәл баласънь әлдьнә ькытап қойъп, „оқы“ дәсә, баласъ оқыивүлмьйн дуравәрьпть. ькытапнь әшәкнь әлдьнә қойғанәкән, ешәк ькытапнь қағазларнь дьль вьлән ачъп, чъқып, көпәк тапавүлмәгәнньнән пашшаға қарап, ханқырьп³ йүвәрьпть. пашша әпәндьдән: „навъ дьйдъ бу?“ дәп сорапть. вунда әпәндъ: „йәнә башқа ькытапньыз воста, бәрьн!“ дәп дурьпть дьйдъ. пашша молланъ ельмә буйърьп, әпәндьгә дьм көп нәрсә вәрьпть-дағьн, осын әпәндьгә қарап: „әпәндьм, иншү оғльма:м савадънь чъқаръб бәрьн,“ дәпть. вунда әпәндъ: „пашшайтъм, йәнә он әшәкнь бәрсонъзәм савадънь чъқаръб бәрьйн-дағьн, мунъ мана бәрмән“ дәпть.

(Шовот район, Моноқ участкаси, Чұқли қишлоғи).

¹ сәпәләб — сепиб.

² ахырьначәлль — охиригача.

³ ханқырьп — ханграб.

эртәк

бьр варақән, бьр йоғәкән, бьр чал мьнән бьр кәмпьр варақән. чалнь бьр қы:зъ варақән. кәмпьрнә:м бьр қы:зъ варақән. кәмпьрнь қы:зъ ақылсәз әкән, чалнь қы:зъ ақылль хошрой әкән.

бьр гүнь кәмпьрнь өгәй қы:зъна пашшанъ оғльннан со:чъ гәльпть. өгәй қы:знь пашшанъ оғльна патъйалаптьла. қы:знь альб гетмәк үчнь арва гәльпть. кәмпьрнь қы:зә:м арваға мьньпть. йолда кәмпьр өгәй қы:знь иккь гөзьнь ойъп, альпть. өзньн қы:зньнә гәли:н әтъп, гетәвәрьпть. өгәй қы:зньнә йола тапап, гетьптьла. индъ гәпнь өгәй қы:здан ишьтъп.

Йолда гәлийәтәрған бьр бова гөзъ ойъб алыңқан қы:знь өйньә альб гетьпть. қы:з болған вақыйанъ боваға айтъб бәрьпть. қы:з йеғлағанда гөзъннән мәржан дөкьльпть, гүлгәндә әгъзынан гүл дөкьльпть. қы:з боваға шүнньйн дәпть: „ата, сьс пашшанъ ешьгьнә варъп, иншү гүлнь альб өтън, мунъ нәйә вәрәсәз, дәп сорасала, бьр гө:зә сатаман, дәп айтын“ дәпть. чал гүлнь альп сатмақа гетьпть. кәмпьрнь өзньн қы:зъ өйньнән чъқып: „бу гүлнь сатасъзәмъ?“ дәпть. чал „бьр гө:зә сатаман“ дәпть. қы:з өгәй қы:знь гөзъньн боваға чъқаръб бәрьпть. чал гөзнь гәтрьп, қы:зә бәрьпть. қы:з гөзнь онньна қойъп нар сувъ вьлән йу:ғанәкән, гөзъ йахшъ волъпть.

бьр гүн йа:ғы пашша ов овламақа чъқыпть. шунда қы:знь гөрьпть. қы:з ба:шъннан өткәлләрньн айтъб бәрьпть. пашша баръб оғльна бу гәплән айтъпть. йа:ғы пашшанъ оғль өйньә варъп, хә:тньн вьлән кәмпьрнь қовуийарьпть.

шүндәтәп, қырқ ге:жә-қырқ гүньнәс той әтъп, бованъ өгәй қы:зньнә йаңалдан нька: әтъп альпть дағьн, мьрат-махсатларньна йетьптьлә.

(Қушкүпир район маркази).

қошығ

ейванчаға гәльп чүштъ бьр мейман,
мейманәмәс, мейрва:нтъм гәльпть.
а:ғамнь қамчъсъ қыльштан йаман,
чъқыйн дәсәм өлдьрәллә бе: гүман.

бахмал қастығьмнь чәлдә қойман,
хәр гүн мьн метьрә чапық уруман.
урған чапъқымнь қабъл әтмәсәң,
худа урсън, сәнә сәтә бәрәмән.

кәтмән урсам, кәтмәһәмән чан чыңар,
иккы бала ида:радан дәң чыңар.
бырьсы исалчы, бырь тәһльч.
исалчыдан тәһльчсы зор чыңар.

қаладан гәһһатыр иккы мьһн:сә,
шерсдән қастыһ ойылған ки:сә.
қолы ки:сәһһнда қарады мана,
оқыһһһ бытырыб бараман сана.

ешыкыһһ өһһгә бәләһһт бастырма,
эркыһ һессә мана мәнәт астырма,
шу еһһләдә быр баланы қастыһа,
дәһһкы гөһһнәк алты гөһһмәсәм болмас.
(Күшкүпир район, Ленин һомли колхоз).

ҚОШЫҒ

дәһһһһһа қарасам, айланар ба:шым,
ташаб гетты мәнһ һәмәрд йолда:шым.
ташаб гессә мәнһ һәмәрд йолда:шым,
хәһһһһһһһ тутажак уһһ көз һа:һһһм.

сачыһһһһ у:жыһ һәнәтлар астым.
атаһһһһ өһһһдә рыважлы вахтым.
һәһһ:һәм қөһһһһһһһ барсам сыз һа:ра,
һүһһһһһһһ гәһһһһһһһ, аһһһһһһһһ һахтым.

алыстан-алыстан де:вал алысдан,
гәһһһһһһһһ мәнһ а:һәм урһһһдан,
хәһһһһһ һа:з һоса, мана зыһһһһһһһ,
зыһһһһһһһһ гүһһһһһһһһ болғай гүһһһһһһһһ.

қара паһһһһһһһһ қарадым қалдым,
тақат атыб бьһһһһһ һ:зыһһһһһ һардым,
сәһһһ һуваһһһһһһһһ үкәнһһһ алдым,
үкәнһһһһ һһһһһһһһһ, өзыһһ һа:һһһм.

сәһһһһһ гәһһһһһһһһ қумладан ашып,
алыһһдә таһһһһһһһһ һәһһһһһһһһһ,
арваға мьһ һәсәм, мьһһһһһһһһһ һәһһ,
һа:рһһһһһһһ һаһһһһһһһһ, һьһһһһһһһһ һәһһ.

са:рһ һәһһһһһһһһ сачақы са:рһ,
һарыһһһһһ алғана бәһһһһһ да:рһ.
һа:рһһһһһһһһһ алғаныһ һа:рһ һөкмәкән,
бәһһһһ һәһһһһһһһһһ да:рһ һөкмәкән.
(Шовот район маркази, Киров һомли колхоз)

ҲАЗОРАСП — ЯНГИАРИҚ ШЕВАЛАРИ

әртәк

быр барәкән, быр йөкәкән, қадим заманда быр пашша барәкән. быр гүһһһ иккы кышы пашшаң әһһһһ әрә әтыб гәһһһһһһһһ. быр да:қан пашшаң һа:һһһһһ һа:рһһһһһһһһ, арзым бар¹ һәһһ. пашша тахтыһә отырып:һәһһ:рһһһ:де:қаны бә:рә һағыр², дьһһ. де:қан гәһһһһ айтады:„мәм бу кышыдән быр танап йер сатып алвадым. йерә бугдай әкмак үһһһ күһһдә³ ыһһһ сүрһһ йүрвадым. күһһдәң у:жыһа быр тахта да:ш ыһһһһһ, һа:за⁴ да:шы қопарып ташады. да:шың тейһһһ гәһһһһ, быр һуқалак⁵ барәкән. һуқалакда быр һум алтыһ барәкән. мән йеры сатып алдым⁶, әһһһһһ йер ейәһһһһ һағырыб, алтыһһһһһ ал, һәһһһ. бу айтады:„мән йеры сатқанда бу һәһһһһһ йөкәды, бу мәнкы өһһһ“ дьһһ. шүһһһһһһһ, иккыһһһ йетәһһһһ⁷ гәһһһһ“ дьһһ де:қан.

осың пашша һәһһ:рһһһ қарап:„булары һыһһһһһ гәһһһһ“ дәп сорыды. һәһһ:р дәһһһһһһһһһ һурып, айтады:„бу ейәһһһһ һәһһһһ һаһһһһһһһһ алмак гәһһһ“ дьһһ. пашша а:дәһ пашша әды. өйһһһһһ, һәһһ:рһһһһһһһһһ һәһһһһ һа:рһ гәһһһһ һәһһһһһһһһ болып, пашша һәһһ:рһ һәһһһһһ һәһһһһһһһһ һа:рһ да:қанлара қарап айтады:„сыһһһһ һәһһһһһһһһһ һәһһ:ма?“ дьһһ. бьрысы айтады:„мәнһһ қы:зым ба:“ дьһһ. һыһһ бьрысы:„мәнһһ оғлым ба:“ дьһһ. а:дәһ пашша булара қарап:„мән сыһһһһ һәһһһһһһһһ, бьрыһһһһһһ қы:зыһһһһһ бьрыһһһһһһһһ оғлыһһһһһ алтыб бәһһһһһ, шүһһһһһһһ, сьһһһһ һуһһһһһһһһ өтәһһһ“ дьһһ. шүһһһһһһһ, иккы де:қан мьһһһһ — махсатыһа йетәдәһһ.

(Ҳазорасп район, Санәт қишлығы).

гүрһһ

бьзәр⁸ һаһ һахтыһһһһһ атадан қалып көп қыһһһһһһһһ гәһһһ. әкәм мьһһһһ иккыһһһ һәһһһһ һәһһһһһ һәһһһһһһһ да:һәһһһһ да:қаны өдык. әкәмыккыһһһ һәһ һәһһһһһһһ, йер сүрәдәдык. аһһһһ да иккыһһһ һһһһһһһ һәһһһһ. гүһһһһһ гәһһһ һа:һ һәһһһһһһһ.

¹ күһһдә — оһһ.

² һа:за — оһһ һыһ.

³ һуқалак — һуқурлиқ.

⁴ сатып алдым — сотиб оһһһ.

⁵ йетәһһһһ гәһһһһ — етәкляһһһһ кәһһһ.

⁶ шүһһһһһһһ — шүһһһһ қиһһ.

⁷ бьзәр — бьзәһ — бу форма қиһһһ һәһһһһһһһ һәһ.

⁸ мьһһһ — һыһһ — бу һәһ қиһһһ һәһһһһһһһ һәһ.

⁹ һыһһһ — һыһ һөһ.

азандэкъ на:нъ маллара вәрдыма?¹ дөп хоццырды-хоццыр-ды хьна¹ йартъ нам бәрәредь. мьннан иккьмьзэм бе:зар олдық. бьр гүньсь, малларъ а:ч эккәлдь, дөп мәнъ урдъ-ансон қайталъб бармадъм. үйдә үч гүн йүрдьм. ана-ве:рдәкь жа:йыц ейәсь аблахаппа дйәннъ жуваччъсь вол-дъм. гүндьз алтъ жуваз, ге:жә дөрт жуваз чьқарарәдъм. бойъм жува:за етмасәдъ. бе:рдо:м и:ш көп ағыр волдъ. бе:р до:м йеддъ йъл и:шлөдъм. содқы йълъ йазда ораз-кәл жайбашладъ. мән лайкәш волъб гьрдьм. санабег дөгән устаға шегьрт волдъм. жа:йъ бьтьрьп, ши:хйапъға жа:й салмақа геттък. хө:рдо тарашмам² болъб йүрдьм. қышъна ки:з басмақы үрйәндьм. беш йъл йүрьп, патъйа алғаннан соц өзъм пытәкдә жүмйаз са:рь дөгөнъц жа:йәнъ салмақа геттъм. шу йълъ йазда сәм болдыц шуннан иккь йъл бьртән көп йерләрдә кәлхаз волъптъ әмыш дөб айтъб йүрьвәдъләр. сәм бьр йашдә:дън гәрәк бьзәрәм кәлхазә гьрдьк. ай балам, бьзәр йаш вахтънда көп қыйънчълык гәрдык. чаласават, охыдық, а:дъмъзъ йазавьлмьйн қалъб геттък. сәм бьзәр өлмас бьртән оқыйвар, ей балам, сьларьц дө:врньздыйн дөвр йоқ.

(Хәзорасп район, Овшар қишлоғи).

ертәк

қадимда бьр хәзрәтәт искәндәр дейән барәкән. ву қуррадо-зларъна³: „бьр пал ташац қанъ, мән қача:веләдәкәммән?“ дөптъ. осын қуррадозларъ пал ташап: „пашшайъм, қачан сьзъң дөврәкьцъз еттән қала вәса, асман қүмьшдыйм бәса, йер мьсдыйм бәса, өләсьз“ дөптълә. осын „мә:вунда сьра өл-мьйдәкәммәнқу“⁴ дөп искәндәр шад волъптәкә:бьр вах гүн дьм қызъб гетъптъ. а:дамла дәррәв пәнә вәсьн, дөп, дөвә-рәкә тьйәларъ қойъптълә, үстләрәнә ми:хларъ қүмьшдән әл-ван йазьп са:йа зөтълә.⁵ қум-чөйә мьсдыйн са:рь қызъб гетъптъ. искәндәр дәррәв ойланъп қараса, қуррадозларьц айтқанъдйәнәкән. „ҳав, хәлъ бүйьн өләдәкәммәнқу“ дөп, көп урьш әтп а:дамларъ қырғанъна, әнәсьнъң хызматънъ әтп йүрмәйәнәнәнә пушман әтп, әнәсьнә хат йазьптъ.

(Хәзорасп район, Оталиқ қишлоғи).

¹ хьна — яна

² тарашман — пахса деворни тарашловчи, текисловчи.

³ қуррадоз — пол очувчи.

⁴ өлмьйдәкәммәнқу — ұлмас әканманқу.

⁵ зөтълә — тузатибдилар, ясабдилар.

әртәк

бьр варакән, бьр йоқәкән, қадим вахта бьр пашша ва-рәкән. бь пашша дьм бәләнт әтп бьр әйван салдърадъ. ху-на хөччайдан¹ өрә тапълмьйдъ. ахырь бьр ма:маньн хову-зньнъ бойнда өрәйә дьм қайъм ағач ва:“ дөп сарсығ² гәләдъ. дәррәв пашша а:дам йүвәрәдъ. ма:мац бь а:дам-лара ағачъ бәрмьйн қайтарадъ. пашша: „йеш нарсә бәрмьйн алжаквоғансьлардъ“³ дөп а:дамлара гаппърадъ. хуннан соц пашша а:дамларъна көп алтън-зәр бәрьп йүвәрәдъ. шүн-ийн әтп, вулар ма:манъ ра:зъ әтп, ағачъ йықъб әпкәтә-дъләр. аппаратъ әйва:на қойъб гөрсәләр өлчәйәнньйн⁴ болъб дуравәрәдъ. бьраз вахтан соц ма:ма шашшақкьнә ағачънъ гөрмәкә варацъ.

ма:ма гөрсә, ху ағачъ гөс қамаштьрьб дурьптъдағын, ма:ма ағачънъ гөрьп:гөзьнән йа:шъ айланъб гетъб: „инә, ағачъм, өзьң⁵ дөгрълъқыцнан озыңәм зәрә чоландыц, мө-нә:м зәрә чоладың“ дөп йағлаптъ.

(Хәзорасп район, Юқорн Мухамон қишлоғи)

әртәк

бьр заманда бьр йьгыт воладъ. вунъ бьр хошсу:рат, хошсухан бьр хатънъ воладъ. йаңқы йьгытъц қайғысь бьр-дййн хатънъ воладъ. кәмма:ллъқьннан қайғы-әләм бьлән бьр-дййн хатънъ әлдьдә өтърадъ. шә:рьн бай а:дамларъ хатъ-на гум бәрмьйдьлә, ха:тънын хушройлъқьннан. бьр гүнь хатънъ: „нәгә йер чуқалъйсан?“ дьйдъ. „мәннән сән қайғы әтмә, мән саңа йедьрәвьлмәдъм, ичьрәвьлмәдъм, кәммә:ллъқ-дан қайғы әтәмән“ дөптъ йьйтъ. „әгәр хунньйм болса, бьр бай йана бар, хат бәрьб әлль тьлла алъб гәл“ дьйдъ ха:-тън. йьйтъ хат бәрьб әлль тьлла алъб гәләдъ. „мунъ нә:и:ш әтййн?“ дьйдъ йьйтъ. шу пулларьң хәммәсьнә бәззәздам ба-рьб, үстваш алъб гә!“ дьйдъ ха:тън. алъб гәләдъ. ха:тън йасанъп, хөсьнъ зьйат воладъ. ха:тънъ осың айтадъ: „әльмә үш-дөрт өтмәс тәццә тавъб бәр“ дьйдъ. ха:тън үш-дөрт өт-мәс тәцнәнъ алъб, йүзьндә чадър вьлән бәззәза варадъ. шә:р байларъ хатънъң и:зънә чүшкән өдъләр. бәззәз: „сьц-

¹ хөччайдан — хөч ердән.

² сарсығ — хабар.

³ алжаквоғансьлардъ — олмоқчи бұлгандирсизләр.

⁴ өлчәйәнньйн — ұлчағандай.

⁵ өзьң — үзингизиниң.

льм, тәңнәнз өтмәску?⁶ дыйд. ха:тын чадърынъ гөтәрпн: ләвнъ ыргатып,⁶ қашынъ қақыб йәрәдыдағын: „тәңнәмз өтмәсә, өзъмьзәм өтмьймьзмә?“⁷ дәп. бәззәз аны қачъп: „йо:, инә гәрәк вәса, алаварьн, мән дәгышмә⁸ әттм“ дыйд. ха:тын бәззәзың көп нәрәсәләрнъ алғаннан соң: „әрм пәлан йерә гетт, бьзың, өйә барәварьң“ дыйд. пә:шын вахт хатынъ өйәнә гәләд бәззәз. ха:тын о:қата қарьидъ. бәззәз: „о:қат пышрмә, мән базарда балық йедьм“ дыйд. „мән йатаман, ахшам көп отърьшма волдъ“ дыйд. хатън: „гәлгән гәлсьн, гәтгән гессьн, шу вахтанам йатмақ болама?“ дыйд. гүнәм батадъ, әрнъ үчәкә чъқарьп қойадъ, „қараб отър“ дәп. аңсаң бәззәз йатқаннан соң чүшъб дәрвазанъ қақадъ. бәззәз: „әрцьз гәлд, мән ньшәтәмән“ дыйд. „ила:жъ ацсат, сьз бешькә гьрьң“ дыйд. ха:тын дәрвазанъ ачадъ. әр гьрьб гәләд. ха:тынъ вьлән сағлық — әсәнльк сорашадъ. „қанъ, бешьккәкь⁹ кьм бу йатқан?“ дыйд. хатън: „мә:сьз гәтгәннән соң доғдъм“ дыйд ха:тын. „әсә, баланъ истәпмән¹⁰, гөрәмән“ дыйд әр. ачъп қараса, бешькдә саққалль бьр кьшъ. „доғған балаң шума?“ дыйд. „хава“ дыйд ха:тын. „мунъ гөтәрп чыхсан, о:ва қоцшъға, пәлан кәсьң ха:тынъ бьр саққалль бала доғьлтъ“ дәп бьзәрә ха:р-на:мьс бу, бел, пә:рдә хәвьлгә¹¹ гөмәмән мунъ!“ дыйд. йьгьт белнъ гөтәрп хәвьлгә гетт. хатън айтт: „сәнъ аяқ ба:гыңнанъ йаздърьйн, қачмасәңила:ж йоқ индъ“ дыйд ха:тын бәззәзә. әр хәвьлгә гәтгәндә, аяқ бағларънъ йаздърдъ.¹² бәззәз турьп қашт. ха:тын бүтын мәта-ат-араваләръ қаладъ, бу гетт буйндъ. әртәс гүнъ йағ алмақа ха:тын жүваччъ йа:на варадъ. жуваччънъ эльнә үш-дөрт тәңңә верәдъ, өтмәс. „сьцльм, тәңнәнз өтмәску?“ дыйд жуваччъ. „тәңнәмз өтмәс вәса, өзъмьзәм өтмәсмә?“ дыйд ха:тын, сон йүзыннән ча:дърынъ алып, қашынъ қақып, гөззынъ қыпадъ.¹³ жуваччънъ аны қачъп: „ана, гәрәк вәса, батман-батман алавар!“ дыйд. ха:тын: „әрм кәмәгә гетт, өйьм пәлан йердә, бара-вәр!“ дыйд.

⁶ ыргатып — қимирлатиб.

⁷ өтмьймьзмә — сүроқ юкламаси Ҳазораспа-ма || -мә, (бу элемент қипчоқ шеваларига хос).

⁸ дәгышмә әттм — тегишдим.

⁹ бешьккәкь — бешикдаги.

¹⁰ истәпмән — соғинибман.

¹¹ хәвьл — молхона.

¹² йаздърдъ — ечди.

¹³ қыпадъ — қисади.

жуваччә:м пә:шындә ат-арвалъ гәләдъ. ха:тын қазана қарьйжақ воладъ. „қазана қарама, мән ба:зарда о:қат йедьм“ дыйд. „ахшам көп отърьшма волдъ. мән йатаман“ дыйд. шунда ха:тын: „гәлгән гәлсьн, гәтгән гессьн, соньнда йассаңызам боладъ“ дыйд. гүнәм батадъ. жуваччъ йатадъ. ха:тынъ әр үчәкдән чүшъб дәрвазанъ қақадъ. жуваччъ „әрць гәлд, мән ньшәтәмән?“ дыйд: „ила:жъ ацсат, сәнъ көмьр а:хьра¹⁴ қойьб үстьңә үш-дөрт бел көмьр сәрпъ¹⁵ қойаман“ дыйд. „сән йатаварәсэн, дәррәв гәльб гәләд ву“ дыйд. ха:тын дәрвазанъ ачадъ, әр гьрьб гәләд: „ха:тын, мән совуқсьраб¹⁶ гәлдьм, шүнчәлль көмьр вольб өйә от йақмадыңма?“ дыйд. „мән кәсәлләб отърьбман, — дыйд ха:тын, — ана көмьр, ахьрда, өзьцьз салаварьң!“ дыйд. йьгьт белнъ алып, жуваччънъ буқыннъсьна салъб йәрәдъ. жуваччъ турьп қачадъ. мал-дуньйасъ қаладъ.

бәззәз вьлән жуваччъ қа:зъға варадъла. „пәлан кәсьң ха:тынъ бьзәрә далаб алып қалдъ“ дәп. ха:тынъ алып гәләдълә. қа:зъ айтт: „е:ха:тын, буларь мә:ман алып, нә:үчн нәрәсә-қараларьнъ¹⁷ далаб алдын?“ дыйд. ха:тын пәрәнжсьнъ қайтарьп, ләвнъ ыргатып, қашынъ қақыб йәрәдъ. „мәнъ әччәк-әтмәжәкьмь өзьцьз бьлмьйсьмә?“ дыйд. „е:ат-ана нәләт, бадвахлар, — дәдъ қа:зъ жуваччъ вьлән бәззәзә — бьравьң хатынъңьң аврайынъ бузъп!“ дәп вуларь даңажақ¹⁸ волдъ. вулар қашт. қа:зъ айтт: „зәттмьмә?“ дәдъ. „зәттнъз!“ дәдъ ха:тын. ха:тын қа:зънъ мә:ман чагырдъ. қа:зъ бардъ. барғаннан сон бойнъна қол салъп ха:тынъ өпәжәк волдъ. ха:тын айтт: „ге:жә узақ, ге:жә ньччә қана:тланасъ“ дәдъ. қа:зъ айтт „мән индъ йатаман, вах геч волдъ — “дәдъ. ха:тын “бьттә¹⁹ отърьң“ дәдъ. вах геч волдъ. қа:зъ йатт. шу вах дәрва:за қақылдъ. қа:зъ: “индъ мен ньшәтәмән?“ дәдъ. „ила:жъ ацсат, сьз харазнъ²⁰ айлантърьб дурың“ дәп ха:тын қа:зънъ хараза қошадъ. әр гәльп: „бу пә хараз²¹“ дәдъ. ха:тын: “сьз пәлан жа:йа гәтәмән дәвәдъцьз, шуңа мән о:қат әтб йүрвәдьм“ дыйд. шунда йьгьт „әшәкьң у:н йеб дурьбма?“ дәдъ: “хәр вах шүннъйн дурадъ“ дәдъ ха:тын „тайақ нә:рдә?“ дәдъ әр. қа:зъ мунъ ешьтп, чаққан айланавәрдъ. йьгьт тайақы алып қа:-

¹⁴ көмьр а:хьр — кўмирхона.

¹⁵ сәрпъ — уйиб.

¹⁶ совуқсьрап — совуқ еб.

¹⁷ нәрәсә-қара — мол-дунё.

¹⁸ даңажақ воладъ — боғламоқчи бұлалы, ¹⁹ бьттә — пича, ²⁰ хараз — ашак тегиримон.

зың чрмақ оашладъ. қа:зъ бойтнна²³ қамът-күчәм былән²⁴ қачъб гетъль. осың қа:зъ йанқы бэззав вълән жуваччънъ тападъ атапа шэіэт бадвах, айтқалларың расәжән, мәнъ хараза кошъ. инль мәслә:т әтъл шу ха:тнън өйнь ләғам әтъл²⁴ өлдърыш гәрәк“ дәдъ қа:зъ. ләғам қаздълар. башлап бэззав көп тәжъм гетъ” дәп гържәк волдъ. бэззав гърдъ. ха:тн ләғамнан башшънъ чъғарғанда ха:тн бэззав иккъ. қулақнъ кәсб йәрдъ. бэззав иккъ қулақнъ тутъп чықдъ. қа:зъ сорадъ: „нә:қулақнъ тутъп чықды?“ ләль. „сынаи-накра сәсынән қулақым қа:мата гәлдъ“ дәдъ. шуньйчүн қулақымъ тутъп чыхдъм“ дәдъ. ансың жуваччъ гърб гетәдъ. ха:тн жуваччънъ буннънъ кәсб йәрәдъ. жуваччъ ағзынъ тутъп чъқадъ. „на:з-ни:мәтлә, йахшъ о:қатла н:сб бушъмъ тутъ” дәп чъқадъ, ансың қа:зъ гәрәдъ. йыгът қа:тнъ мәккәм тутъп, чүкнъ кәсб йәрәдъ. қа:зъ иккъ әль вълән әлднъ ушлап чъқадъ: „сана нә волдъ?“ дәп соръидълар. тунда қа:зъ: “тамам айтқаныңыз расәкән, буларың хаммәсә мәнъң сүннәт тойъм үчнәкән” дъйдъ.

(Хазорасп район, Пинтак қишлоқ Совети, Сайид қишлоғи)

1. йаман атта йұрынча, йайан йүргән йахшъ.
2. иатъп қалънча атъп қал.
3. көпдән қойан қачъп қутълмас.
4. байың а:шъннан бечараң ма:шъ йахшъ.
5. оьльм ақылың чъра:съ.
6. кышың хурмәт өзыйң қолънда.
7. ақрапта пышмәсә, ахыратта пышәмә?
8. су:гөрмәгынчә әдык йешмә.
9. бәрсәң аласан, әксәң орасан.
10. әшәк гессә йүкъ вълән, тоук гессә тәззәкъ вълән.
11. қорққан уйалмақы былмъйдъ.
12. бе:дә:ләттъ түйәнъң үстнндә:м ит қападъ.
13. әльс васа:м йол йахшъ, қыйшық васа:м қы:з йахшъ.
14. сонқы лушман, өзыңә душман.
15. сьспрасънда у:нъ йоқ, елдә а:ш кәсәр.
16. қорқса:м қой өләдъ, қорқмаса:м қой өләдъ.
17. хұрмәт әтсән, хұрмәт гөрәсән.
18. иккъ қойаннъ қу:ған, бьрснә:м тутавълмъйдъ.
19. отъ кө:ләсән өчәр, қоңшыны кө:ләсәң көчәр.
20. узақтағы қуирықтаи йақындағы өлкә йахшъ.

²³ бойтнна — буйнида, ²⁴ қамът-күчән — буйнитуруқ.

²⁴ ләғам әтъл — қанлақ қазиб.

21. йаманнан қаравъл қойсаң, йавын йеддъ воладъ.
22. ба:ғы бақсаң, бағ оладъ, хеш бақмасаң дағ оладъ.
23. йаманың бәргәп а:шъннан йахшън айтқан сөзъ йахшъ.
24. бақырақ түйән ба:ръ йахшъ, бакыръб дурғанъ хуннаман йахшъ.
25. а:дамын йүзъ гүннәнәм тьссъ.
26. өткә:и:шә салават.
27. түйә ду:з дәп өтәр, йыгът қы:з дәп өтәр.
28. кышың әйпнә гүлмә зыңха:р, сәнъң әйпыңә:мигүләдоғунлар бар.
29. гәп гәлгәндә әнәңцә:м айама.
30. йахшъ қозъ иккъ әнәнъ әмәдъ.
31. бьрәвың қулақынъ кәсгән кыйъз кәскәнчә волмас.
32. әккәндә йоқ, дьккәндә йоқ, хырманда ха:зър хожалар.
33. йав қасса, ба:тър көпәйәр.
34. қалған и:шә қар йағар.
35. теййар а:ша бәкавул, адағль қы:за әрсән.
36. қатық сатқан кәмма:л, йъмърта сатқан бай воладъ.
37. мәммәнъң маңдайъ қара.
38. сьғырың сүт ағзыннан гәрәдъ.
39. дәмьр отта, а:дам мейнәттә сьналар.
40. тьссъ жан тьсътмасъз волмас.
41. өйъмдә йоқ гөжәльк, көйным истәр хожалық.
42. алма дейән шах волар, шохльқыннан бьр йа:хасъ йох волар.
43. ағыз бьр, қулақ иккъ.
44. балажъқым-ба:наджқым, бьлтър васаң нә воларәдъ.
45. йахшъга гәп айтсаң, жан қулақы вълән дыцләр, йама-на гәп айтсаң, доньздъйн тоулар.
46. совур волмайънча се:рәм болмас, сьғыр волмайънча е:рам болмас.
47. геччынъң өләсә гәсә, қассапъ сүзәдъ.
48. и:ш устасъннан қорқар.
49. йахшъ товуп сөлләр, йаман қовуп сөлләр.
50. таиасъс сьғыр сүт бәрмәс.

ҚОШЫҒ

арқа йа:па чувық сунчъб¹ ба:ғ әтсәм,
шу кәлхазда дертьснъ да:ғ әтсәм.

¹ сунчъб = санчъб.

дөртъсыннән бьрьсьнь йа:р өтсәм,
үчъсьнь қадамъта за:р өтсәм.

башшъмда гәжәкәм қийа санчългай,
өзъм қы:з баламан, бахтъм ачългай.
а:дамлары² раққас дөгән сөзъ ба:
ила:йа әлдьмә гүлләр сачългай.

ейнъмдә гөйнәкәм дөнәвәрәдъ,
кезьмдән душмалла өләвәрәдъ.
мән өзъмь са:лалъқа салсамам,
айақ алъшъмнан бләвәрәдъ.

ешъкыннън әлдъ бәләнт бастърма,
әркын йессә мана мәнәт астърма.
бьр қавап дәрәптъ мәнъ қастъма
ила:йа алғайман айақ астъма.

ейнъмдә гөйнәкәм гүлләръ то:тъ,
йамам болар әкән айралық о:тъ.
айралық дәмәйләр тәнъм қахшъйдъ
ди:ръ айралықдан өльм йахшъдъ.

арқадан қу:лаға бьр бала өттъ,
қолънда ши:шәсь хавасъм геттъ.
атълъ³ барәкән аймама⁴ дөкдъ,
атълъ йьттекен⁵ а:йама өттъ.

ешъкыннън әлдъ бәләнт салмадъ⁶
гә:жә-гүндъз мәнәдә ра:хат қалмадъ.
апған шәпәләкыи⁷ ақлътъ әлдъ,
хәм йолдан чъқардъ, хәм йола салдъ

алъс-алъс гөрнәдъ бьр қала,
шу мәктәпдә охыб йурар бьр бала.
жа:нына құрвамман, айланъп қара,
саңа а:шық волған мәм бахтъ қара.

рейъс бувам мьннен ать аладъ
мьнбъ дуръб арқестъна қаралъ
тахйасълъ өйртъ қойған қы:зладан,
ша:йъ гөйнәк гьйгөннън халадъ.

қараман тейндә қараб дурвалъм,
қаламнър роммалъм ораб дурвалъм.

² кезьмдә — кетимда.

³ атъл — атир.

⁴ а:йа — кафт.

⁵ йьттәкән — үткир экән.

⁶ салмадъ — ариқдир.

⁷ алқан шәпәләк — бир тур дүппи.

әрмьйәдән балла гәлдъ дәдълә
қара гез а:гамъ сораб дурвалъм.

(Җазорасп район маркази).

қара мәссь гьйбәдълә айақа,
алтън йүзък салдърдъла бармақа,
хожамъз бултърдъ ур, дәп тайақа,
урдърма, буважан, гүна:мәннәмәс,⁸
хәннә⁹ гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ.

со: қыннън тейндә қойдъм а:ланъ,¹⁰
жоаб бәрсең, си:рәтәмән даланъ,
омбешъмдә гөрқазълә қаланъ,
урдърма, буважан, гүна:мәннәмәс,
хәннә гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ.

(Җазорасп район, Бешта қишлоғи).

чәшмә қазадъм, сувтън иштъм, ла:йъ барън бләмәдъм,
көпъ гердъм, бьрь сөвдъм, йа:ръ барън бләмәдъм,

көпъ гөрийән, бьрь сөвийән кьмь салдын йа:дына,
бьзәрәм бьр йа:р сөвүп, отлар саларман жа:ныца.

чашмәдән чыққан ила:на мән-нъчък ғанжар¹¹ салъйн.
көнлъ қалған йарғынамың мән-нъчък көнлән алыйн.

бьрь сөвийән бьзь йа:ра кьм бәрәптъ хам шарап,
гөзләрә оттъйн йанадъ, қылдъ бағръмъ көвап.

(Җазорасп, Санәат қишлоғи).

әртәк

бьр варәкән, бьр йоқ әкән, бьр тұлкъ блән бьр бөръ
ворәкән. буларың иккьсь жора воладълар. бьр гүн тұлкъ айта-
дъ: „сәм мәнъ бьр дойдър, и:чъм ач олдъ“ дьйдъ бөръ: „йахшъ,
мән сәнъ дойдърман“ дьйдъ. бөръ тұлкънъ бьр дөлайя¹² ап-
парадъ товук оғыллаб йемәкә. бөръ айтадъ тұлкъйә:мән өй
ейәсьвь алдап, өйьннән алъса альб гетәмән, сән кәтәкә гьрьб
товуқларъ тутъб йьйсән“ дьйдъ. „йахшъ“ дьйдъ тұлкъ. гетъл-
тълө.

бөръ ақсақланъб өйнъ әлдьннән өтълтъ. өйң ейәсь бө-
рнъ гөръб, тайақ вьлән арқасъннан қовлаптъ. бөръ қачтъ,
тоғайа гьрьб гетълтъ. тұлкъ шу вахта товуқланъ тутъб
йөптъ.

⁸ мәннәмәс — мәнәдә эмәс.

⁹ хәннә — хәрнә, нимаки.

¹⁰ а:ла — чала ячылған шолл.

¹¹ ғанжар — ханжар.

¹² дөлә — бостирма.

бөрь айтъпты: „мән сәнй дойдърдъм, индъ сән мәнй бър дойдър“ дәпты. түлкь: йахшъ, мән сәнй дойдърман“ дәпты. сон вула бър чалыц ба:гына варъптыла үзүм йемәкә. ба:га гьрйәннән соц түлкь агъзна, иккь буннъ дөшкьнә үзүм сукып, бөрь йа:па варъп, „жора, мән үзүмь көп йедьм, дойганъмнан йейәнъм буннъма гәлдъ, сән хәль доймадыцма?“ дьйды. „йоқ, доймадъм“ дьйды бөрь. бөрь йьйварәдъ, йьйварәдъ, дъм көп йьйды. хеш буннъна гәлмьйды. сон бөрьнъ қаннъ чи:шьб гетәдъ. вуннан сон түлкь ба:гы¹ ейәсьнә қычқырадъ. да:н, өзъ качъб гетәдъ. бағван бөрьнъ тутъп, ура-ура өлдәрәдъ. Шүндәп² түлкь бөрьнъ алдъйды. (Янгиариқ район, Калинин қишлоқ Совети, Калинин номли колхоз).

гүррүн

бър гүн атам мана: „сәм балам, сүт вьлән на:ныцы йе да:н, малларыны көлә әкьт“³ дөдъ. малларъ қәйдәп, көлә геттъм. баръп қарасам, жүмйәз да:йъм қазадан балықларъ альб дурғанәкән. ву қазаныц тейннән бър улль балық ушладъ. балықы қаннъ дъм улль әдъ. жүмйәз да:йъм нә гәп бәр, дәп балықы қаннънъ йардъ. қарасақ, улль балықын и:чьннән йенә бър кьччъ балық чыхтъ. мән хейрам болдъм, улльсь кьччъсьнъ йутъп йьйварәдъкән. (Янгиариқ район, Чапаев номли колхоз).

әртәк

қадим заманда бър пашша волған. бу пашшаның бър то:ть қушъ волған. бу тотъ қушъ пашша мудам қапасда сақларәкән. бър гүнъ то:ть қуш пашшадан „мән йуртьма варъб гәльйи“ дәп жувап сорапты. пашша зо:рдан жуваб бәршты. то:ть қуш йуртьна варадъ. сон йенә пашша йанъна гәләжәк воладъ. атасъ йьвармәжәк воладъ. то:ть „мән гәләмән, дәп вә:дә барвәдъм“ дәп, атасыннан иккь алма со:ғат алъп, йенә пашшац йуртьна гетәдъ. пашша бу алманъ йьйжәк воладъ. вәзи:р алмаға зо:р салъп қойғам боладъ. пашша алманъ әввал бър а:дама йедьрьб гәрәдъ. ву а:дам дәррәв өләдъ. зо:р сағанәдъ ахыр. ацсың то:ть қушъ өлдәрәдъ.

¹ бағы ейәсьнә — боғиниң эгәсигә (и тушған).

² шүндәп — шүндәп *этиб* пборасиниң қисқарған формаси.

³ әкьт — олиб кет.

вуннан сон йенә бър алманъ эьнданда йатқан бър а:дама йедьрьб гәрса, ву а:дам он йеддъ йашар йаш йьйыт воладъ. сон пашша вәзи:рнъ зо:р салғанънъ бьладъ. вәзи:рнъ өлдәрәдъ, сон өзьнъ өзъ өлдәрәдъ. (Янгиариқ район, Богот участка, „Правда“ қишлоғи).

әртәк

бър әцнәлдәк вьлән бър түңцәлдәк варақән. йенә:м бър кәл варақән. әцнәлдәк вьлән түңнәлдәк иккьсь арва зәтәдъ-кәялар¹. кәләм арва зәтмәгә қарапты. әцнәлдәк вьлән түңнәлдәк иккьсь иккь гүндә бър арва зәтәдәкәнләр, йаңагы кәльң бър өзъ бър гүндә бър арва зәтәп чьқарадәкән. әцнәлдәк вьлән түңнәлдәк иккьсь мәслә:т атьп, кәль арвасынъ ота пақадълар. кәл чьқы қараса, арвасы қу:ръ күл воля қалъпты. кәл осың әнасъ вьлән әләп, көмьрьнъ айъръ атьп, иккь халтаға салъп, кьтәдъ. вунъ дәрйадан алъ өтәйәтьргән вахтънда дерйаға чушь кьтәдъ. кәмән дарғасъ қорқы кьтәдъ. осың кәл тө:мәт саладъ: „бу иккь халтада алтън барәдъ“ дәп да:ва саладъ. осың кәл иккь халта көмьрьнъ оннъна иккь халта алтън алъ гәләдъ. әцнәлдәк вьлән түңнәлдәк мунъ гөрьп сорьйдылар: „мунъ не:рдән алдыц“ дәп. кәл „шүннъйн-шүннъй, иккь халта көмьрьмь иккь халта алтъна саттъм базарда“ дьйды. осың вуларам арвасынъ йақып, көмьрьнъ алъ барадълар. базарда вуларыц көмьрьнъ хешкьм сорамъйды. қайты гәләдәләрда:н „кәль өлдәрәмъз“ дәп, мәслә:т әтәдәләр. кәл бунъ бьльб, әнасънъ оннъна гьрьб йатадъ. әцнәлдәк вьлән түңнәлдәк ге:жә гәльп, кәль әнасънъ өлдәръ кьтәдәлә. кәл азам бьлән туръп, әнасънъ әшәкә даңъп, әшәгъ ивәрьб, езь кьйьннан бараварадъ. қалыц әшәгъ бър байыц хырманъна варъп, бугдайъ йьйварәдъ. бай мунъ гөрьп, қа:рланъп, тайақ вьлән кәмпьр урадъ, кәмпьр ағдаллъп чүшәдъ, кәл йүгьр гәльп, байа тө:мәт саладъ. „әнәмь нәгә өлдәрдын“, дәп. байдан әнасънъ хунънъ сорьйды-бай қорққанъннан бър сү:рь қой барәдъ кәл. кәл қойланъ алъ, гәләдъ. мунъ әцнәлдәк вьлән түңцәлдәк гөрьп сорьйдылар. кәл: „ба:зара варъп, ө:ль алажақ бармъ“ дәп қычқырьвәдъм, бър па:да қойа алмаштьрдъм“ дьйды...

(Урганч район, Гойву қишлоғи).

¹ зәтмәк — тузатмоқ, ясамоқ

1. элдында койғаннь йәмәк малъц и:шь.
2. шамал волмағынча ағачың ба:шь дәрләммас.
3. қовун қовуннан раң аладъ.
4. ҳәр кымьнкъ өзәнә ай гөрһәр гөзһәнә.
5. гүльп сөлләйән мулладан қорқ.
6. йаз йемәсәң ғамыңы, и:т чәкәләсһн хамыңы.
7. о:дһныцы айама, наныңы дайама.
8. а:чъ сөлләтмә, до:қы дәрләтмә.
9. өльмәнән хорлық йаман, сһнықтан — мәртһк.
10. йер қаттъ васа, өкһз өкһздән гөрәдъ.
11. нәсһйәгә маймъл ойнамас.
12. әр-хатһн уршһна босага гүләр.
13. әр-хатһныц уршһ дәкәнән қуршһ.
14. қассап йағ қайғысһнда, геччъ жан қайғысһнда.
15. қырағыһ гөр — безһнә ал, әнәсһн гөр — қы:зһнә ал.
16. қоншыңа қарағынча, оңышыца қара.
17. қылдәръ бош туссаң, әльцъ кәсәдъ.
18. доғръ гәп қылштан өткәр.
19. йағышдан қачһп, дамчһга учрадһм.
20. хунолль қул та: өльнча харолмас.
21. гәңәшль той бұзһлмас.
22. бар мақтанса тапһлар, йоқ мақтанса — чапһлар.
23. башшъ ағрһма:нһ худә вълән па:и:шь ва:.
24. ақылсһзыц жа:иъ азабда.
25. балаға и:ш бүйһр, и:зһнән өзһц йүвүр.
26. иккь гәмәнъ башшһнъ тутқан дерһаға ғарқ волһптъ.
27. әшәк әшәкдән қаса, қулақ - буннһнъ кәсәр.
28. йахшъ әжәк иккь әнәнъ әмәдъ.
29. жыльгә йел вәр, әльнә бел вәр.
30. ма: лыңа мәккәм бол, қоңшың аманда.
31. чақырған йерә вар, чақырма:н йердә нә ва:р.
32. беръ бөрһә бә:дәптъ.
33. йахшъ сөз жан әзһғы, йаман сөз баш қазһғы.
34. кәльң йаманъ көпһрыц асһнда йатһб от үркәздъ.
35. қыйшық арва йол бузар.
36. ақыл йаштә:мәс башта.
37. тайақ йарасъ битсә:м, дһл йарасъ бһтмәс.
38. қалп қазанъ қайнамас, қайнаса:м қуйһлмас.
39. әшәк етһ етолмас, йалғанчһда бетолмас.
40. доқың а:ч вълән нә: и:шь ва:.
41. бағлы:ц бһр ба:ғы ва:, бағсһзың мың ба:ғы ва:.
42. қорққана қо:ша гөрһнәдъ.
43. әдәп ба:зарда сатһлмас.

44. көп сөлләмә, аз сөлләйән йахшһрақ,
- көп сөлләдһм дейдъ башһма тайақ.
45. гөргән гөз вълән ишһтқан қулақ дәңәмәс.
46. и:т сәмһрсә ейәсһн қатар, әшәк сәмһрсә, ейәсһн дәпәр.
47. өй өзһмкь дәмә, өй арқасһнда а:дам ба:
48. бһрәйә қа:р әтһп, көрпәнъ отә вәрмә.
49. ме:нат, мә:нәтһц тейһ ра:қат.
50. артһқыцы йһртһқыда йама.

(Янгиарик район маркази).

бһрә доғрһсһнда

балам, бурһн бһрәнъ әльнән адамла ама:на гөйән. мән сана бһр а:дамъ бһрә ҳаққында сөлләйәнһнъ айтһббәрһйн. мәм бһр гүһн ховуз бойһнда йатвәдһм, иккь бһрә гәльб иккь йа:нһмнан жазлатайатһр. дәррев йүйһрб үчәкә чықтһм, шунда мән:

үчәкә чыхсам иһзһнән чһқар,
бахрайһб мәнһ йүзһмә бақар,
туттһрмһйм бһрә иһчһм йақар,
бһрәнъ әльнән ама:на гәлдһм¹.

бһрәнъ бассам, учарда гетәр,
ухлатһйн сһра иһчһмнъ йақар,
туттһрһйн бһрә сһтһрап қачар,
бһрәнъ әльнән ама:на гәлдһм.

чаққан йерһн оттһйн пһшһрәр,²
қызартһрән шу йерһн чишһрәр,
ахырһнда и:ч гөйһәкә чешһрәр,
бһрәнъ әльнән ама:на гәлдһм,—

дәп бурһд адамла көп азапла гөрһәллә, ҳәннә балам, а:дамланъ бахтһна, севһт ҳөкһмәтъ дүзһльп, духтһлла пейда волһп, бһр бһра да:рһ и:шлөдһлә, бһрәллә тумтарақай волдһ.

о:вада таза жайла курдһла,
духтһла бһрдһйн қараб дурдһла,
бһрәллә қалмһйн бөрһн қырдһла,
бһрәнъ әльнән ама:на гәлдһм.

(Янгиарик район, Чапаев колхози).

¹ бһрәнъ әльнән ама:на гәлдһм — бурганинг дастидан додга келдһм.
² оттһйн пһшһрәр — ўтдай куйдирар.

ҚИПЧОҚ-ҰҒУЗ ШЕВАЛАРИ

қадъмғъ заманда бър пашша боған. ну пашша айтадыкә:
„мәннән қорқмъйдаған адам бармакән?“ дөп. йенә тағын:
„мәннән йенцълмъйдаған адам бармакән? дөп ойлъйдъ.

бър гүнь бу пашшанъ хатънь каслланъб өләдъ. хатъннъ
йаш бър баласъ воладъ. бу бала йетъм қаладъ. бър гүнь
бу бала йълъйвәрәдъ, йълъйвәрәдъ. ахшамъ мьнән тыншлкъ
бармъй йълап чъғадъ. пашша ахшамъ мьнән баланъ кетәрп
чъғадъ. бала йеч алдаммъйдъ. уннан соң пашша айтады:
„мәннән шу баладә қорқмады, дунйада баладан күшль нәр-
сә йоқакән“ дьйдъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоғи. Сталин номли колхоз).

тапишмачоқ

аттан баләнт, иттән пәс (ийәр—эгар).
сайасъ йоқ, қаннъ тоқ (гәшър—савзи).
қазықта қар турмас (йумърта—тухум).
йер тьйндә ай йүрәр (пазза—омоч тиши).
қазықта қамчы турмас (йълан).
кьчкьнәгьнә өзъ бар, тумль-туштан көзь бар (тупурьк).
өзъ бър мьннас, тартъб урсан сьммас (тьйьн).
тьй дәсәм тьймъйдъ, тьймә дәсәм, тьйәдъ (ләв).
пәс үчәктән қар йавар (еләк).
қарацғъ үйдә белъ байлъ кул йатады (сьпсә—супурги).
тьйндә сув қайнар, үстьндә от қайнар (чълъм).
хатар-хатар ғьш қойдым, жьйрән атнъ бош қойдым
(тьш хәм тьл).
съртъ қандъй, ичы ундъй (жьйдә).

қошъқ

рейьс бува үй салыптъ қаладъй,
бьргәдәсә малга кегән бәладъй,
исапчысә он дөрт йашар баладъй.
тәвлъчысә отқа чүшкән чаладъй.

ховуз бойнда торғай,
торғайдъ йълан сорғай,
бьздъ дағда қалдырған
тәвлъчы бала курғай.

искалатчы сьзмьсә,
йағлъ палай йермьсә,
кәлхаччы булдай дәсә,
чъшқан йель дермьсә.
йьртъқ көвүш сүйрәгән,

атъзда йүрш күйрәгән,
өзьнә өзъ сөйләгән
бьргәдә амам босъл.
идаранъ өрәсъ
иккь кәлхазды терәсъ
рейьсларды сәрәсъ
рейьс бува амам бол.
етьгьнь қончы йоқ,
үйндә отьръб дьнчы йоқ,
пахтасънпан көйнъ тоқ
режәб бува амам бол.
рейьств хатънъ хаста дьндьләр,
унашь кесмәгә уста дьндьләр.
унашьнъ узьн-узьн кесәдъ,
узьылъ гүн мьйманхана гәзәдъ.

(Урганч, Қипчоқ қишлоғи).

қара чачъм йуғрайманда өргәймән,
бьрәв мьнән сөйләшкәннъ көргәймән.
бьрәв мьнән сөйләшкәннъ көргәндә,
өзъм сәннән айрълмасам өлгәймән.

қара чачъм йағъннъмнъ¹ куршъйдъ,
йарды көзь өз көзьмә охшъйдъ.
йарды көзь өз көзьмә охшаса,
унъ көрп, тәндә жанъм қахшъйдъ.

ешьгьнә гүл екәмән чъм мьнән,
сен кетәсән, мен қаламан кьм мьнән.
сен кетәсән йолда йолдашъи мьнән,
мен қаламан үйдә көз йашъм мьнән.

жүвән екгъм кәндьр мьнән аралаш,
бьр йар тутгъм орта бойлъ қалам қаш.
қара-қара дьйвәрмәкләр чъқанлар,
қара мьнжъқ мьнән хьнжъ² аралаш.

ешькьнән мен өтамән көмәкә.
бьр қовун бәрмәдъй йарьб йемәкә.
әввәл уйалардым әкә дәмәкә,
инды уйаламан йаръм дәмәкә.

қъзыл аттъ мьнп чъхгъм мөйдана,
у жанавар кьшъйвәрды ҳарйана,
нзимьздә иккь бала дейвана.
бьрьсә йарьмды, бьрь бейгана.

(Урганч район, Чандир-Қиёт қишлоғи).

әпәндъ

қадъмда бьр пашша вәрәкән. унъ үч хатънъ вәрәкән. бьр
гүнь пашша хатънларъна „ушак бәрәк³ пышьрьнләр“, дөптъ.

¹ йағъннъм — йағриним, орқам.

² хьнжъ — ияжу.

³ ушак бәрәк — чучвара.

хатънларъ, йахшъ дѣп бъръ ийжан чавған, бъръ хамър эткѣн, бъръ оқлав мьнѣн хамърѣнъ йаймаға қараған. шу вах пашшанъ ешығынъ элдьнѣн эпендънъ йолъ тушып қалъп, пашшанъ сънамақа бърдѣн пашшанъ үйѣнѣ къръп қаладъ. пашшанъ хатънларъ эпендъдѣн қызғанъб, дѣррүв қолларъндағъ ишләрѣнъ йашърадълар. эпендъ булардъ қызғанцанънъ кѣрп, пашшаға айтъптъ: „пашшам, бър йълан кѣрдъм, улълъғы съзъ хатънънъзъ йашърған оқлавъндъй барѣкѣн, ортанжъ хатънънъзъ йашърған хамърѣндъй кѣсѣк мьнѣн бър урдъм, кьчкьнѣ хатънънъзъ и:жанъндай болъп, кеттъ“ дъйдъ. осын, пашша уйалғанъннан: „пъшьрьдләр индъ, эпендә:м йеп кессън“ дъйдъ. осын хатънларъ пъшьрѣдъ, шүндетъп, эпендъ пашшанъ уйалтърған экѣн

(Урганч район, Уртадурмон қишлоғи).

Йоқлав

алъб-алъб йемѣгѣ алма бағъм, жан атам,
үзъб-үзъб йемѣгѣ үзүм бағъм жан атам, ва:й-ва:й, кѣ:
вѣм атам.

йетъм ашъ ичърдъц йетъм нанъ йедърдъц,
йетъм тонъ кьйдърдъц, кѣ:вѣм атам ва:й-ва:й.
балац оксып турғанда, башън съламадъцма,
енѣм кеткѣн кунләрдѣ туръб йъламадъцма, кѣ:вѣм атам
ва:й-ва:й.

йүзъмъадъ хәйасъ, башъмъздъ сайасъ,
элдъмъздъ қаласъ, кѣ:вѣм атам ва:й-ва:й.
әйванъмъ қашъ¹ эдън, дѣвлѣтъмъ башъ эдън,
чѣрѣгъ хам ашъ эдън, кѣ:вѣм атам ва:й-ва:й.
йүргѣн йолъц чацғытмаған, сьра кѣвнъм аврътмаған.
атажанъм, ва:й-ва:й.

(Урганч район, Уртадурмон қишлоғи).

ертѣк

қадъм вахта бър бованъ бър у:лъ воладъ. бова у:лъна базар-
чълъқ үйрѣтѣжѣк воладъ. вуца қърқ тѣнгѣ вѣрѣдъ. у:лъ өгъз
алъп, өгъзлѣнъ хазаръсқа аппаръц сатаман, дѣп итѣлѣп² ке-
тѣдъ. осыц атасъ и:зънѣ қайтърдъ. у:лъна айтадъ: „дурғадък-

¹ қаш — хари.

² итѣлѣп — стаклаб.

тѣ қърқ карақчъ ва:, шуланъ қолъна түшѣжѣрма, өгъзлѣнъ
алдаб апқаладъ“ дъйдъ. шүнтъп, у:лъ өгъзләрѣнъ алъп ке-
тѣвѣрѣдъ. йацағъ бала йолда қарақчъла:¹ йолъғадъ уланъ
қърқъса:м² бър йердѣ отьрганѣкѣллѣ. қарақчъла баланъ ал-
дап, вунъ қърқ өгъзънъ бър тѣцгѣгѣ аладъла.

бала үйѣнѣ қайтъп кѣлѣдъ. атасъ у:лъна: „өгъзлѣнъ
ньшѣттъц?“³ дѣп соръйдъ. „дурғадъкда жораларъма бър
тѣцгѣгѣ саттъм“ дъйдъ. атасъ қа:рланъп, у:лънъ бър шап-
пат уръп, үйѣнѣн қувъп йѣвѣрѣдъ. йацағъ бала йълап-йъ-
лап дурғадъкдѣгъ жораларънъ элдънѣ кетѣдъ.

жораларъ баланъ у:рлѣққа үйрѣтѣдълѣ. тез гүндѣ бала
у:рлѣққа дъм йахшъ үйрѣнѣдъ. бър нычѣ вахладан соц қа-
рақчъла „о:қат пъшьр“ дъйдълѣ. ву дъм йахшъ о:қат
пъшьрѣдъ. қассаптъ алдап, бър қадақ ет онъна үч қадақ
ет әпкѣлѣдъ. осын қарақчъла „индъ буам қарақчъ волдъ“,
дѣп вунъ у:лѣққа бьргѣ алъб йүрѣдоғън боладълѣ. бър
гүн қарақчъла пашшанъ сарайъна у:лѣққа барадълѣ. паш-
шанъ ғазънасынь тешък етѣп, баланъ кьргъзѣдълѣ. бала
ичанда⁴ туръп: „сандъқла авьрѣкѣн, бьрыц ичана кпр“
дъйдъ. осын қарақчъладан бьрь кьрѣдъ, бала вунъ башънъ
ғанжар мьнѣн кесѣдъ, йенѣ:м бьрь кьрѣдъ, уна:м
өлтърѣдъ, шүнтъп қърқ қарақчънъ барлѣгънъ өлтърѣдъ.
ертѣнгьсъ пашшаға хавар бѣрѣдълѣ. хѣммѣ хейран, ғазъна
тешългѣнда:я, алтънла у:рланмаған. соц қьдъръп, йацағъ
баланъ тападълар, вуца пашша кѣп мал-дунйа бѣрѣдъ,
шүнтъп, мьрат-махсатъна йетѣдъ.

(Хонқа район, Нукус қишлоғи, „Москва“ колхози).

Ўғуз-қипчоқ шевалари

бър варѣкѣн, бър йоғѣкѣн, қадъм заманда бър бѣрѣк⁵
мьнѣн бър талақ варѣкѣн. бѣрѣк мьнѣн талақ бър гүн бър
жайа гетѣдълѣ. йолда бѣрѣкѣ талақ „мѣн сѣнъ йьймѣн“
дѣптъ. сон бѣрѣкнъ йеп қойъптъ. йолда элдънѣ бър сьғыр
мьнѣн бър ѳжѣк⁶ чьғыптъ. сьғыра „мѣн сѣнъ йьймѣн“ дѣптъ
талақ, сьғыр: „ѳзъц бър талақ носац, ньшѣтѣб мѣнъ йьйсѣн?“
дѣптъ. талақ уларна:м йеп қойъптъ. йѣнѣ гетѣвѣрсѣ, элдън-

¹ қарақчъла: — қароқчилар (бу форма ўғуз шеваларига хос)

² қърқъса:м — қърқъсъ хам.

³ ньшѣттън — нима қилдинг (ўғуз шеваларига хос).

⁴ ичанда — ичкарида.

⁵ бѣрѣк — буйрак.

⁶ ѳжѣк — бузоқ.

нэн бэр сүрб қойлар вьлэн чопан чьгадъ. муна:м йепть. бэр үйә нәрсә үч қыз чарх йьгьрб отьрганәкән. қызлар талақ: сөзләрдь йьймән" дөпть. қызлар айтъпть: "өзын бэр талақсан, ньшәтп бьзләрдь йьйсән?" дөпть, шүндөтп, талақ қызларна:м йеп қойъпть. йенә бэр өйә варса, бэр кампьр дьгьрмән" тартъб дурғанәкән, кампьрә: "мән сән йьймән" дөпть. соң кампьр: "йоқ, мән йемә, мән сана йарма пышьрәб сөрәман" дөпть. йарма пышьрәп, талақть үстнә қуйғанәкән талақ тьршъп, өльпть. талақть ичьдән бөрәк чьгыпть, сьғыр чьгыпть өжәгьнь сурап, чопан чьгыпть қойларнь сурап, қызлар чьгыпть чархнь сурап, кампьрдь арқастынан хәммәсь мурат-махсәтнә йетъпть.

(Шовот район, Қиёт қишлоғи).

эртәгь

бэр вәрәкән бэр йогәкән бэр бува мьнән бэр кампьрнь сапарәль дөгән балась вәрәкән. сапарәль хәр гүн мал бағадәкән. у бэр гүнә дү:ш гөрәдь. дү:шнда мағрудан бэр ай гәльп, қойньна гьрәдь. азанда турьп дүшүнә энәсьнә айталь вунчан соң әнәсь: "балам, дү:шъць бьрәвләрә айтагөрмә. айтсаң, бьрәв, дү:шъ йахшъ дү:шәкән дөп, сәтб алып қоймасъць" дөпть. бьзләнә вахтмьзда дү:шнь сәтб аладалыңалыла ертәңсь гүнә сапарәль йадьнан чьғарьп, бьрг: мал сақадавнь әннәпәс кәл дөгән жорасьна дү:шнь айталь. вунча оң шу дү:шъць сатасан, маңа" дөп тутадъ кәл. кәлнь бэр сьйьрь барәдь шу сьйьрнь бәрп жорасьнә дү:шнь сәтб аладалыңағын, үйьнә күрць өзә варадь

әтә:анась кәлә: "сьйьр қана?" дөп сорьйдъла. кәл "мән сьйьрнъ бәрп, дү:ш алдъм" дьйдь. вуннан соң атась мьнән анась, сьйьрнъ тап, дөп урьб-урьб йьвәрәдьләр. кәләм шу гәтә әннән гәтәвәрәдь. башқа бэр йурта варадь. йолда бэр мәчътнь әлдыңдә бэр ат, үстнәдә ләрдәль бэр нәрсә мьнән байль дурғанәкән. кәл аста:н барьп, атиь алып, қачадъ. илтб-гетъб бэр иерә варьп, бу иә:кән дөб ачъб қараса, пәрдьй бэр қызәкән. кәл хү:шньнән гетъб йьғыладъ. вуннан соң қыз, бахтмдағы шуәкән дөп кәлнь суйаб отьрадъ. соң кәл хү:шньнә гәләдь. онньнан турьб, қу:ла йақа қараса, бэр улль жай гөрьнәдь. қыз кәлә шу жайа барьп кә, дөдь. бэр сатса, бьзәр аламьз, дөдь, кәл бэр өзә гетәдь. дағын

¹ сүрб — пода.

² дьгьрмән — йргучоқ, құл тегирчони.

жайпъ ииәсьнь сорап, тавьп: "жайньнән сатасьсма, әгәр сассаңыз бьзәрә бәрнь" дьйдь. бай: "йахшъ, сатаман" дьйдь. кәл қыз йа:на йенә қайтъб кәләдь. атиь үстнәдә бэр хоржън алтнь пул барәдь. кәл хоржъннъ арқалаб үйнь егәсь-нькьнә гәләдь. жайнь егәләр чьғып кетәдьләр. кәл қыз мьнән атиь алып кәлып, иккьсь шө:рдә гүн гечьрб йүрй вәрәдьләр.

(Шовот район, Бешмерган қишлоғи).

эртәгь

бэр вәрәкән, бэр йогәкән, қадъмда бэр бува мьнән кампьр вәрәкән. улардь бэр огль мьнән бэр қызъ вәрәкән. гүнләрдан бэр гүн бува мьнән кампьр кәсәлләнәб өльптьләр. оғыл мьнән қыз, ньшәтәмьз инди, дөп йълап-йълап, иола чьгыптьлар. йолда байатьрғанда хәрп, мейданда бэр чертәкә¹ йолъғадълар. бэр ахшам йатп, йенә гетәвәрәдьләр. гүм батадь. булар нә:рә варжағынъ бьлмьйдьләр. қарасалар бэр йердә чьра йахтсь чьгадь. осьң булар әкәүкә иккьсь шу йақа варьп қарасалар, улль гүнгьрәль жай дарвазась мөккәм илик. осьң булар ньшәтәжәгьнь бьлмьй, сьнльсьнь үйдь бьрбьйақларньнан үчәкә чьғарадь. осьң өзә хәм үчәкә чьгадь. қарасалар бьргәнә түйньк вар. осьң сьнльсьнь белньә йьп байлап үйдь ичьпә чүшьрәдь, сьңльсь чьғыб бьлмьй үйдь ичьндә қаладь. әкәсь: "сән шө:рдә отьр, мән о:қат тавьпкәләман" дөп хошлашъп кетәдь. индь гәлдъ қыздан ишьтәмьз. қыз қорққаньнан үйдь ичьндә бэр аржанъ" тавьп, ичьнә гьрб, йатъп қаладь. бэр вахтньнан бэр шаңғыр-шуңғыр әтп бэр вәж гәләдь. осьң бу нәрсә бэр сьлкьньб, бэр хошрай йьгьт воладъ. осьң бу йердә адам барньнь бьльб, бу йердә адам огль, адамзадъ ись вар кьм босан чьқ" дьйдь. қыз қорқып чьқмьйдь. осьң йьгьтть өзә аржанъ ачъп қараса, бэр қыз йатъпть. йьгьт қыздь бьйақа чьғарьп: "сән бә:рә кьм гәтьрдь?" дөп сорадъ осьң қыз башньнан өткәлләрдь айтъб бәрдь. бэр гүлләрдән бэр гүлләр қыз әкәсьнь сағынадъ дағын йьльйдь. осьң мунъ әрә әкәсьпкьнә аппармақ үчнь бэр түйә алып, үстнәдә жай үзәтп" өзә шаңғырдавық постньнъ гьйп түйәнә йьпнь белньә байлап, түйәнә йетәлөп, қыздь мьндьрп, гетәвәрәдь

¹ чертәк — бостирма, чайла.

² аржа — саппк.

³ үзәтп — тузатпб.

осың булар қыздь экәсьянькыне йетьб барадълар, қыдыръп-қыдырп, бър йурттан қыздь экәсьнь тавадълар. экәсь қараса, бър иткә охшаған бър нәрсә түйәнъ йетәләп кыйатър. экәсь хейрам болъп, қарап қаладъ. осың ит бър сълкыньб йыгът воладъ. булардь үйә гьргьзәдъләр. қыздь экәсьнь хатънь гыйәвьнь постъньнь тандърға йагадъ. йыгът бъләдыдағын дәр-рәв онъннан туръп хатъньна: „сән мана, мән сана, йоқ“ дәп чъгадъ гетәдъ. қыз йълап қалавәрәдъ. осың қыз йыгътть ахтаръп гетәдъ. үч йъл дәгәндә тавъп, йәнә йыгът мьнән тапъшадълар.

(Шовот район, Бүйрачи қишлоғи).

бәрмәс бай

бър варәкән, бър йоғәкән қадъмғъ заманда бър бәрмәс бай барәкән. шул¹ йердәгъ мәхәлләдә бър кәләм гүн гечьрәр-әкән. ул бай өз үйьнән йешбьрәвә² йешвәжънь бәрмәсәкән, йегьзәмәсәкән. бър гүн кәл жораларъ мьнән бәс әтп, байың үйьнән бър вәжънь алъб уннан соң дуръп бър дамақынъ йыйыш тоғрьсында. бър гүн кәл байың үйьнә баръптъ. бай мьнән гәпләшптъ. бай уца йеш вәж бәрмәптъ. кәл шу ге:жә байың үйьнә мейман болъп қалъптъ. бай кәл мьнән гәпләшптъләр, гәпләшп отъранда³ бай кәлдан а:дънь со-раптъ. кәл „бьсмьлла“ дыйб айтъптъ. булар отъравәрптъ-лар-дан йаръм ахшам дуръп кәл уйхлаптъ. шуннан соң бай хатъньна „дамақ пышьр“ дәптъ. байың хатънь дамақ пышь-рптъ. шуннан соң осың дуръп дамақть әлдъләрнә әлптъ-ларда „бьсмьлла“ дәптъләр. мунъ ешьтән кәлвай „ләббәй“—дәп орнъннан туръптъ. осың дуръп, кәл қолларънь йувъш-търптъ, уннан соң дамақ башъна гәлп, дамақть йеп башлаптъ уннан соң кәл мьнән дамақть йептъләр. шүндй-тп, кәл бәрмәс байың дамақънь йептъ, шүйтъп байъ пәнтләптъ.

(Гурлан район, Хизирәли қишлоғи).

әртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қадъм замаллада бър багван ба-ванъ оғлъ варәкән. бър гүн атасъ айтъптъ: „оғлъм, сәнъ

¹ бу қишлоқ шевазида туркман тилининг таъсири очик сезилиб турибди, олмошларнинг ул, бул, шул формаси туркман тилига хос.

² йешбьрәвә—ҳеч кимга.

³ отъранда—ўтирганла, бу форма ҳам туркман тилига хос.

атаң мьнән әнәң қаръдъ, сән базарчълық әтәсән, оғлъм“ дыйдъ. баванъ оғлъ базарға варадъ-да:н бър күчък аладъ, соңқысь базарда бър пышьк аладъ. шунда бова „е, оғлъм, базар болдъ инди, күчъкль волдық, пышькль волдық,“ дыйдъ. соңқысь базарда бала бър қоларжа¹ аладъ. шунда аржанъ сатқан адам айтадъ: „йолда ачъп көрмә“ дыйдъ. бала қыстанадъ дағын йолда ачъп көрәдъ. ачъп қараса, нчъндә илалланъ пашшасъньн оғлъ барәкән. аржаға ҳава гьрәдъ-да:н бър өзъ қылдъйн нәрсә улль бойънтърықтъйм боладъ. бала ташап қачадъ ҳунъ. уннан соң план баланъ қузуп уш-лаб аладъ. ушлаб алғаннап кыйың балаға айтадъ: „сән мән-нән қачма,—дыйдъ иланъ баласъ,— мән илалланъ пашшасънь оғлъман, мән сәнъ атамнъ йуртъна аппараман, лекън зәр вәрәмән, дәсә, алма, йурт бәрәмән дәсә, алма,саңа бър жүп дағылдаш², йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағ бәрәмән дәсә, ал, соң әнәць әлдънә гәл, мәнъ атамнъ йуртъна гетър-дън, шүндәтъя, баванъ оғлъ иланлардын пашшасъньн оғлънь әлп пашшанъ әлдънә бардъ. пашша ҳуна сәвүнчъсьнә йер бәрәмән дәсә, бала алмадъ, йурт бәрәмән дәсә, алмадъ, бър жүп дағылдаш мьнән йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағ бәрәсән, дәдъ. пашша айттъ: „е-е, йаман йердән туттың,—дәдъ,— индъ саңа бәрәмьзда:н, оғлъмъздъ гетърпсән“, дәдъ. шүн-дәтъп, бала илаллардын пашшасъннан бър жүп дағылдаш мьнән йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағдъ алъб, өйьнә қайттъ.

бала бава мьнән кәмпьрдъ әлдънә гәлдъ. гүлләдән бър гүн бала қараса, быйақтанам бър гүн чъгадъ, быйақтанам бър гүн чъгадъ. „ата,—дыйдъ йацағы бала,— быйақтанам бър гүн чъхтъ, быйақтанам бър гүн чъхтъ, бу нә гәп?“ дыйдъ. „быйақтағы гүн өзъмьзъ³ гүн,—дәдъ атасъ,— бый-ақтағъ гүн пашшанъ қъзънь шәвләсъ, дәдъ“. шунда бала: „ата,—дәдъ,— маңа шу пашшанъ қызънь аппәрәсән,“—дәдъ. „бъз бър кәмма:л восақ, ньчък пашша бьзгә⁴ қыйзънь бәрәдъ, дәдъ. мәнъң дыйн бър досақы⁵ адамдъ пашшанъкыне йьвәрдь, бардъ, пашшаға айттъ. „сыстә бър ажъза барәкән, бьздә бър доғмача⁶ бар, мыйәссәр воса айттъръп кәлдък“

¹ қоларжа — кичик сандиқ.

² дағылдаш — майда тош.

³ ахборотчи Ермат Полвонов (40 ёшда) қаратқичнинг ассимилятив формасини ишлатди. Бу ходиса қипчоқ шеваларида онда-сонда учраб туради.

⁴ бьзгә — қипчоқ шеваларига хос.

⁵ досақы — дўзахи.

⁶ доғмача — ўғилча.

дъйдъ. пашша қа:рланъп: „бар, — дэдъ, — дъшанға чъқар, — дэдъ, — бағырдысьнъ йаздъръп, қаннъна қырқтъ ур!“ дэдъ. ву адам тайахтъ йеб, баванъ элдына қайтып кэлдъ. „қанъ, нэ дэдъ пашша?“ — дэп сорады бала. шунда: „е-е, пашша бьээ қыйзынъ бэрэмь?“ — дэдъ, — йавъннъма қырхтъ, қаннъ-ма қырхтъ уръп хэйдэб йьвэрдъ“ дэдъ. бава айттъ: „бар, йенэ пашшанъ элдына бар, дэдъ, — шүннъйн, пашшанъ та-йаға:м боладъ,“ дэдъ, йенэ бардъ. шунда пашшанъ вэзи:рь пашшаға айттъ: „бэрмэс қыйзды қалыцы ағыр воладъ, паш-шайъм, мыца, — дэдъ, — йеддъ жүп гэвхэрь шэмчърағ, буйъ-рыц, — дэдъ, — бър жүп — дэдъ — дағылдаш буйърыц, — дэдъ, — бър хэвлъ салдъръц, қашъсъ жэвхэрдэн, босағасъ алтъннам босън, — дэдъ. он иккь нэрванъ¹ востън, — дэдъ, — йопрақларъ лэ:ль жавахърдан босън, — дэдъ, — бър йағыннан бал ахсън, — дэдъ, бър йағыннан сүт ахсън“, — дэдъ, — паш-ша шүннъйн, дэп буйърдъ. кэмма:лдъ оглъ дағылдаштъ алдъ дағын о:дън йьпнъ алдъ дағын чөлъ бъяабанға чыхтъ. дағылдашқа айттъ: „бър хэвлъ саласан, бър йағыннан бал ахсън, бър йағыннан сүт ахсън — дэдъ. он иккь нэрванъ востън, — дэдъ, — йопрақларъ жавахърдам босън, — дэдъ, — лекън, — шунъ бежэрьп чыхмасан — дэдъ, — мэн сэнь отлар-ға йақаман, — дэдъ. шу айтқалларъмнъ йеддъ гүндэ бежэ-рэсан!² дэп йергэ урдъ дағылдаштъ. йеддъ гүннэн сод барса, бър хэвлъ турьптъ, айтқанъннан йеддъ хаста³ зъйда. бър йағында бал ақъп турган, бър йағында сүт ақъп турган. осын бала атасына айтады: „ата, инди сьз паш-шанъ дэргайъна барыц: сьстэ бър ажъза бар, бьздэ бър догмача бар, мыйэссэр воса, айттърьп кэлдык, айтқанъныздан йеддъ хаста зъйад этъб бежэрдьк“ дъйдъ. пашша өз вэзи:рь мьнэн көрмэкэ чыхтъ, шу айтқалларъм бежэрьл-дъмэкэн, дэп. отгъс чақыръм йердэн жайдъ малқымъ³ чүштъ пашшаға. баръп пашша гөрдъ. айтқанъннан йеддъ хаста зъйад волъб бежэрьлгэн. пашша гөрьп, эсьннен ағып, қыйзына қырқ гечэ-қырқ гүндьс той вэрьб, баванъ оглынь күйэв этъп, барлыгы махсатына йетэдъ.

(Кўшкўпир район, Ўзбекёп қишлоғи).

¹ нэрван — сада қайрағоч.
² хаста — хисса.
³ йалқым — шуъла.

Тарқалган территорияси	Асосий белгилари	
1. Қалмақ дьдрэси 1. Жезайган шевалар	Гурлан районининг Оққум, Марибугат қишлоқлари, ҚҚАССР Амударё район, Хнгой участкасидаги айрим қишлоқлар, Мангит участкасидаги Бештом, М. Горький қишлоқ Советлари ва бошқа айрим қишлоқлар.	жоқ, қатън, кучли дифтонглашиш, -нън, -нъ (вариантлари билан), ватър батър, мэйэк, чьмьлдэрьё, бузав, тамбаш, бақан, кель.
2. Веланган шевалар	Амударё районининг Хомилбек участкаси, Гурлан районидаги кўпчилик қишлоқлар, Жанубий Хоразмдаги районларнинг айрим қишлоқлари, ҚҚ АССР Беруний ва Тўрткўл районларининг асосий территорияси, Тукманистон ССР баъзи қишлоқ районлари.	йоқ, хатън, кучсиз дифтонглашиш, қаратқиц -нъц -нъц, -нъ -нъ (вариантлари билан), ватър йатър, мэйэк, чьмьлдэц көшэгэнэ өжэк, тамбаш, бақан өрэ кель.
3. Аралаган шевалар	Гурлан районининг Дўсимбий, Шанги, Қангли қишлоқлари, Урганч район, араб қишлоғи, Қўшкўпир, Қатагон қишлоғи, Богот, Наиман қишлоғи, Хазорасп, Қангли қишлоғи, Шовот район Қатагон, Ебили-Қангли қишлоғи.	кэл, кэс, йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқиц -нъ -нъ (вариантлари билан), йатър ватър, мэйэк майа, көшэгэнэ, өжэк, үчэк, өрэ.
4. Аралаган шевалар — Ўгуз шевалари	Урганч районининг Қиёт, Қипчоқ қишлоқлари, Қўшкўпир районининг Уйгур қишлоғи, Янгибозор районининг Оёқдўрмон қишлоғи, Хонқа районининг Нўкис қишлоғи.	йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқиц-тушум бир хил, йатър, мэйэк майа, көшэйэнэ, өжэк, үчэк, өрэ, кель -соқы.
1. Ўгуз дьдрэси 1. Урганч Хонги шевалари	Жанубий Хоразмдаги саккиз район территориясининг асосий қисми, Тошовуз шаҳари, Беруний ва Тўрткўлнинг айрим қишлоқлари.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йуқ, қаратқиц-тушум-нъ-нъ, йатър, ма:на, көшэйэнэ, үчэк, өрэ, өжэк соқы.
2. Хазорасп — Янги-эрэк шевалари	Хазорасп, Янгиариқ районларининг кўпчилик қишлоқлари, Урганч районининг Гойву, Қоромон қишлоқлари.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йуқ, қаратқиц -нъ -нъ, тушум -нъ -нъ -нъ -нъ, йатър, ма:на, өрэ, көшэйэнэ тана, үчэк, соқы.
3. Аралаган шевалар Ўгуз-қипчоқ шевалари	Урганч район, Уртадўрмон қишлоғи, Шовот районининг Бўйрачи, Бешмерган, Қиёт қишлоқлари, Қўшкўпирнинг Ўзбекёп, Кенағас қишлоқлари, Хазораспнинг Пичоқчи қишлоғи.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқиц-тушум -нъ -нъ (вариантлари билан), йатър, майа, өрэ, көшэйэнэ, үчэк, соқы нель, өжэк.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I. Хоразм шеваларининг лугати	7
1-илова. Турли соҳаларга оид сўз-терминлар	105
2-илова. Хоразм шеваларининг грамматик очерки	127
Фонетика	129
Лексика	139
Морфология	142
Синтаксис	177
Аффикслар рўйхати	186
Ахборотчилар тўғрисида маълумот	208
II. Хоразм шеваларининг таснифи	233
Текстлар	280

На узбекском языке

Фаттах Абдуллаев

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Издательство АН УзССР
Ташкент — 1961

Муҳаррирлар: *Б. Сайимов* ва *Г. Солихов*
Техредактор *З. П. Горькован*
Корректорлар: *Ҳ. Саъдуллаева, Ш. Алазова, С. Абдукаримов*

Р12148 Теришга берилди 10/11-1960 й. Босишга руҳсат этилди 19/IX 1960 й.
Қоғоз $60 \times 92 \frac{1}{16}$ = 10,88 қоғоз л., босма л. 21,75 Нашриёт л, 24,5
Тираж 1000 Баҳоси 1 с. 76 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Фанлар академияси нашриёти босмахонаси, Хоразм
кўчаси, 9. Тошкент, 1961 й. Заказ 138
Нашриёт адреси: Кунбийев кўчаси, 15.